

Dževad Karahasan

Šahrijarov prsten

Tragovi na vodi

I DIO GLASOVI

-1-

Moderni namještaj je upravo čudesno pogodan za selidbu, toliko da je čovjek sklon pomisliti kako je on i namijenjen prije svega selidbi. Sklopljen je od dijelova međusobno povezanih polugicama i zavrtnjima tako da se bez ikakvih problema može rasklopiti, složiti u jednostavne pakete, prenijeti na neko drugo mjesto i tamo opet sklopiti kao da se ništa nije dogodilo. A to rasklapanje i sklapanje toliko je jednostavno i tako dosljedno sastavljeno od postupaka koji su gola mehanička nužnost da bi se njime mogli, sasvim uspješno, tješiti muškarcu opterećeni kompleksom tehničkog idiota. Nije moguće zbuniti se kod rasklapanja i sklapanja modernog namještaja, čovjeku za taj posao trebaju dvije ruke, odvijač i glava iz koje može gledati. Ne treba ta glava misliti, još je bolje da ne misli dok se namještaj rasklapa ili sklapa jer se taj posao odvija po istome onom zakonu po kojem kap kiše koja je jednom krenula prema tlu mora pasti. Odvija se sam od sebe, a čovjek koji za sebe ponosno misli da to radi samo je oko koje vidi zavrtnj i ruka koja drži odvijač. Zato je moderni namještaj ljekovit za idiote sposobne da se opterete kompleksom tehničkog idiota. Možda i spasonosan.

Druga vrlina modernog namještaja je ono što njegovi tvorcima zovu kompatibilnost: on se jednako sklapa, jednako izgleda i jednako služi doslovno svugdje, u bilo kojem stanu i u bilo kojem gradu modernog svijeta. A ako nema stana - na ulici ili na trgu, bilo kojoj ulici i bilo kojem trgu bilo kojega grada. Moderni namještaj je savršena općost i zato mu je savršeno svejedno gdje je - on izgleda i služi onako kako sam od sebe izgleda i služi. Njegova kompatibilnost, osim toga, znači da se svaki dio svake cjeline savršeno slaže sa svakim dijelom svake druge cjeline. Moj stol, stolica iz bilo kojeg stana u Kini, placard iz bilo kojeg stana u Americi i tabouret iz bilo kojeg stana u Australiji, sastavljeni na jednome mjestu, tvore cjelinu koja izgleda i služi upravo onako kako izgleda i služi cjelina što je ja trenutno imam u stanu. Tvore, dakle, cjelinu pogodnu za selidbe.

Važna osobina modernog namještaja je i ono što se naziva jednostavnim održavanjem. Pod održavanjem se ovdje zapravo misli na istjerivanje sjaja, a u stvarnosti se to svodi na brisanje prašine i svih tragova ljudskog dodira. Ovaj namještaj naime izgleda onako kako treba izgledati jedino onda kad se ravno-dušno šija, kao ploha ogledala ili zamrznuta bara. Prašina ili trag ljudskog dodira na njemu izgledaju prljavo ili, tačnije, protuprirodno jer su oni znak prošlosti, dokaz trajanja ili barem znak da je trajanje moguće, a moderni namještaj je u skladu sa svojom prirodom, dakle izgleda onako kako u svojoj ideji treba izgledati,

jedino onda kad odražava uvijek istu ravnodušnu sadašnjost. Svaki znak prošlosti na njemu je prljavština jer je protivan njegovoj prirodi.

Tome izravno doprinose, zapravo to zahtijevaju, materijali od kojih se moderni namještaj pravi, materijali koji pamćenje isključuju i onemogućuju, materijali koji su po svojoj prirodi čista ravnodušna sadašnjost jer su nepromjenljivi. To su staklo, polirani metal i iverica. O staklu i poliranome metalu ne treba govoriti, njihova nepromjenljivost i ravnodušna nesposobnost da pamte njihova je osnovna osobina i najvažniji, presudni, znak njihove prirode - to su materijali koje jače od svega određuje činjenica da ne mogu imati patinu. Ali zato treba napomenuti nešto o iverici, otkriću modernog doba u kojem se to doba upravo savršeno izrazilo jer su glavne osobine doba ujedno glavne osobine iverice.

Moglo bi se reći da je osobine modernih materijala, kao i prirodu modernog doba, shvatio onaj ko je razumio osnovne osobine iverice. Iverica je ploča napravljena presanjem mase u kojoj su pomiješani iverje drveta i ljepilo. Drvo se sitni, gotovo melje, dok se ne dobije iverje u kojem potpuno jednako izgledaju i jednako se ponašaju kora i srce drveta, hrast i jasika, deblo, korijen i grančica. Nema razlika jer su sve osobine svedene na jednu jedinu - sve je iverje. Onda se ta ploča, ako je namijenjena pravljenju namještaja, oblijepi furnirom koji također ima jednu jedinu osobinu - da se ravnodušno sija jer je čista sadašnjost.

Njegovi tvorci kažu da su osobine modernog namještaja praktičnost, pokretljivost, kompatibilnost i jednostavno održavanje. Kad se konkretiziraju ovako kako je to ovdje učinjeno, te osobine stvaraju smisao koji dopušta i zapravo zahtijeva upotrebu nekih drugih riječi. Praktičnost prije svega znači da je ovom namještaju potpuno svejedno gdje je jer niti jedan prostor on ne može odrediti, dati mu fizionomiju, učiniti ga pojedinačnim, prisnim, mojim, prepoznatljivim. Praktičnost znači da nema razlika između mog i bilo kojeg drugog stana, da je anonimnost i bezličnost advokatskog ureda, liječničke ordinacije i mog stana jednaka i toliko potpuna da razlike možda ima u stupnju ali nema i ne može biti u vrsti. Između pojedinačnog čovjeka i njegovog namještaja danas ne može biti dodira jer trag dodira izgleda i funkcionira kao prljavština, a to znači da nema korespondencije i ne može se stvoriti srodnost bilo koje vrste.

Pokretljivost znači da je moj namještaj namijenjen više selidbi nego li oblikovanju mog doma, obilježavanju nekog prostora mirisima mog prisustva i mog tijela, strahovima mog bića, oblicima mojih snova. Zapravo, namijenjen je prije svega i možda jedino selidbi jer njegova ravnodušnost čini da prostor ograničen ili ispunjen njime bude moje trenutačno boravište ma koliko dugo, mehanički mjereno, ja u njemu boravio. Svakog dana ja upravo useljavam u svoj moderno namješteni stan, makar u njemu bio rođen i dočekao svoje zrele godine. Bilo bi sasvim krivo ovu trenutačnost povezivati s dosjetkama

profesionalnih metafizičara (dakle tvoraca banalnosti) kako su nam sva boravišta na ovom svijetu privremena jer smo privremeni mi. Stvar i jeste u razlici između privremenosti i trenutačnosti jer privremenost je ipak neka jedinica ili mjera vremena koja mi daje prošlost koju, makar kao pamćenje, imam i u ovom trenutku, u svojoj sadašnjosti, a daje mi i mogućnost da na osnovi znane prošlosti u stvarnoj sadašnjosti, zamišljam (projiciram) neznanu i moguću budućnost. Privremenost mi daruje mogućnost da o vječnosti razmišljam i da sebe ubjeđujem kako sam je razumio. Trenutačnost mi to ne dozvoljava jer mi vrijeme daje u jedinicama o kojima ne mogu misliti. Trenutačnost me smješta u jednu ubitačnu vječnost jer briše razliku između ovog trenutka i sveg vremena, poričući "prelazne jedinice" vremena koje mogu "percipirati", o kojima mogu misliti i na osnovu kojih mogu zamišljati. U trenutačnosti je svo vrijeme gola sadašnjost jer se u njoj dodiruju ili, tačnije, podudaraju trenutak i vječnost. A ta trenutačnost, na koju moderni namještaj svodi vrijeme u mome boravištu, pretvara mi život u selidbu. Pokretljivost modernog namještaja prenosi se i na prostor ispunjen njime i tako moje zemno boravište pretvara u mjesto koje se seli, i to mjesto kojem je najvažnija (ako nije jedina - jeste određujuća) osobina to da je u stanju selidbe.

Kompatibilnost znači anonimnost, bezličnost, najniži oblik najvišeg stupnja općosti. Kompatibilnost mog namještaja znači da moj stan, kao upravo moj životni prostor, nikad neće imati bilo šta upravo moje ili bilo čije osobno, jer se u oblikovanju tog prostora i u osobinama onoga čime se on oblikuje, konkretizira, materijalno realizira, naprosto ne može pojaviti nešto pojedinačno. Visoko kompatibilno je ono što se može uskladiti sa svim, a sasvim se može uskladiti ono što nema osobina koje ga u bilo kojoj mjeri određuju kao pojedinačan entitet. Visoko kompatibilan je, naprimjer, čovjek koji je beskrajno tolerantan i drag je svima, ali baš svima koji ga poznaju. A što reći o takvom čovjeku, osim da je to ona vrsta ništarije koja se najviše volio ženiti sa sobom da ne bi, ženeći se s nekim drugim, nekom nešto iskvarila? Ako imaš lice, mora se naći neko kome se na tom licu nešto neće dopadati; ako se nije našao takav - ti nemaš lica, a njuška ti je oblikovana koliko i dječija guza koja je jedino ljudsko što se smije dopadati svakome. Smije se dopadati zato što je dječija guza visoko kompatibilna, dakle jednaka kod sve djece koja su ikad imala guzu.

Posebna priča je ono jednostavno održavanje modernog namještaja uvjetovano materijalima od kojih se pravi. To su materijali koji ne upijaju mirise, ne trpe dodir, ne primaju boju, materijali koji ne mogu pamtiti, materijali koji su apsolutna sadašnjost. Zbog njih je moderni namještaj nov do prvog oštećenja - zbog njih on, s prvim oštećenjem, postaje ruina ili, još prije, otpad. Nema izbljedjele boje koja bi se mogla obnoviti, nema popravki, nema starenja. Kao suvremene žene koje su mlade zavodnice željne avantura sve do odlaska u starački dom ili na groblje.

Kako biti čovjek sa fizionomijom, s identitetom, s nepokolebljivim moralnim uvjerenjima, u stanu koji je jednaka svim drugim stanovima jer je ispunjen stvarima koje su jednake svim drugim stvarima iste namjene? Visoko kompatibilni stanovi ispunjeni visoko kompatibilnim namještajem. Šta u tome možemo biti mi? Samo visoko kompatibilni ljudi, pojedinačni, stabilni i čvrsti kao dječije guze. Iverje. Najsitniji komadići nekadašnje ljudskosti, usitnjeni do neprepoznatljivosti. Kora i srce, hrast i topola, panj i grančica - sve je izjednačeno u iverju. Onda izmiješaš u ljepilu, ispresraš i dobiješ ivericu iliti suvremeni svijet.

To je moderni namještaj: može ti poslužiti da udobno stanuješ, može poslužiti za izradu ekonomskih analiza, može te navesti na pisanje ekoloških studija ili na upotrebu najjeftinijih književnih sredstava kao što je globalna metafora - sve može, samo ti ne može pomoći da napraviš dom i da u tom domu živiš kao čovjek.

-2-

Snijeg je padao u teškim vlažnim krpama šireći svijetom mir i tišinu, šireći lijepu bijelu smrt. Kad ovako pada, snijeg zrači tišinu i blagi mir koji se onda uvlači u stvari i u ljude, koji ovija svijet i ispunjava sve na njemu, koji stvarnim ostavlja jedino blagi, tihi spokoj. Pravo vrijeme za umiranje iza sve poslove oko njega, mislila je Azra izlazeći pred kuću, ali nikakvo vrijeme za Farukov rođendan, ne bi se ovo lijepo, blagoslovljeno osjećanje mira moglo s njim povezati, ni sa čim njegovim pa ni sa njegovim dolaskom na svijet.

Izišla je gledati kako će pogrebna povorka proći ispod nadvožnjaka, uspeti se na brdo iznad puta i onda sljemenom brda doći do podnožja velikog brda na kojem je harem. Proći tiho, blago i mirno, sasvim u skladu s raspoloženjem, osjećanjem i stanjem u koje je svijet dospio zbog snijega koji ovako pada. A onda će se ljudi spustiti do same zemlje, rastvorene dlanove okrenuti prema licu i niz padinu će se osuti tiha molitva, lijepa i blaga. Kao kad se osipa pijesak. Lijepo su sahrane, upravo ljekovite u svojoj blagoj, tihoj sporosti, ljekovite barem za one ljude kojima je stalo do Faruka i koji s njim imaju nekog posla. Šteta što i ona ne može sada biti tamo, na haremu, da se ogleda u vlastitim dlanovima, uzalud u njima trežeći odraz svoga lica jer se u njima sada odražava jedino sveprisutno lice smrti, šteta što ne smije biti tamo i slušati melodični romor molitve, šteta jer bi je to možda potpuno oporavilo od Farukovog predavanja o namještaju.

Govorio je da je tetak kojega upravo sahranjuju možda jedini čovjek iz čitave obitelji kojega stvarno voli, jutros se ponašao kao da će mu nešto biti ne dođe li na sahranu svog tetka, ni o kome od rođaka nije govorio tako često i tako lijepo kao o njemu, a onda je ovdje, u tetkovoju kući, među ljudima koji plaču ili tuguju šuteći, brzo zapao u svoje neurotično stanje i održao joj na uho govor o modrnem namještaju.

Nastavak govora od jutros kad je dugo, pretenciozno i banalno govorio o

vezi rođendana i umiranja i o tome kako je njegova presudna osobina to da ljudi koji su mu dragi umiru na njegov rođendan. Komplikirano, teško za podnijeti i u krajnjem rezultatu bezazleno, kao i sam Faruk. On je podnošljiv i možda sasvim u redu ljudima kojima nije stalo do njega - onako mutan, umoran i dalek od sebe samoga. Ona mu je to i rekla čim ga je malo bolje upoznala, rekla mu je da on nema prava govoriti o svojim bližnjima jer su njemu svi daljnji, a pogotovo on sam sebi. I sve vrijeme otkako je s njim uvjerava se da problema s njim mogu imati jedino oni koji se ne pomire s tim da se njemu može biti samo daljnji.

Azri je, nažalost, on zbog nečega važan. Ne bi rekla da je to ljubav, iako ne bi mogla tvrditi jer po svome mišljenju nije iskusila ljubav i zato je ne može znati. Ali sigurno ne bi rekla da je ljubav, najprije bi rekla da su on i njezin odnos s njim nekakva njezina opklada sa samom sobom. Voljela je način na koji su se upoznali, to može sa sigurnošću reći, i voljela je neke detalje, neke trenutke u njihovoj vezi, voljela ga je u nekim njegovim postupcima i trenucima. Možda je upravo to ljubav koja je moguća u stvarnom životu, bojati se da bi bilo strašno naporno i zapravo neizdržljivo podnostiti u stvarnosti ono što inače zamišljamo pod ljubavlju. U svakom trenutku, na svakome mjestu i u svim stanjima drhtati od pomisli na nekoga, kao list jasike. Jasika valjda i jeste prokleta zato što stalno treperi.

Iako bi zaista bilo dobro imati nekoga na koga ćeš pomisliti, nekoga čijem ćeš se postojanju radovati, ujutru prije umivanja, dok sve tvoje osjeća da nije moguće ustati. U sivo i smrdljivo sarajevsko jutro, kad savršeno dobro znaš, jer cijelim tijelom osjećaš, da svijet nema niti može imati smisla ni razloga i da zato ni tvoj usrani život nema niti može imati smisla i razloga. U takvo jutro, kad ti jedan pogled kroz prozor pokazuje bezbroj razloga protiv tebe, protiv tvog prisustva u svijetu i protiv postojanja ovakve jebene rupe koja sebe ponosno naziva gradom, u takvo jutro, prije tuširanja, prije šminkanja i prije svih onih postupaka kojima sebe nastojiš uvjeriti da bi mogla podnijeti još jedan dan - pomisliš na nekoga i osjetiš da imaš i razloga i snage. Kao da se kroz smrdljive oblake u kojima Sarajevo stalno lebdi probila zraka sunca. Bojati se da je takva ljubav nemoguća u stvarnom životu, kao i zraka sunca u Sarajevu, ali bi možda bilo dobro imati neku takvu ljubav. Ali ako je i moguće, Faruk to sigurno nije. Sivi Faruk kao zraka životvorne svjetlosti. Ma idi, molim te!

Ako prava ljubav tako djeluje, ona Faruka sigurno ne voli. Odnosno: ako ljubav treba tako djelovati, Faruka se ne može voljeti jer pomisao na njega djeluje upravo kao sarajevsko jutro - pokazuje ti koliko je malo razloga i koliko mnogo tegobe, koliko turobne uzaludnosti u tebi i u tvome prisustvu ovdje. Ali je njoj Faruk zbog nečega potreban, zbog nečega važan i ona ga možda ipak voli.

S njim je otkrila samoosjećanje, sposobnost da doživi vlastito tijelo, svoje trenutačno stanje, neku želju ili uzbuđenje, da ih doživi onako kako doživljava sliku

ili knjigu, da ih istovremeno osjeti i stekne svijest o njima. Prije Faruka to nije poznavala, nije ni slutila da se takvo nešto može doživjeti. Doduše, i s njim joj se to otkrilo zato što je on ovako jako neurotizira, zato što je razdražuje do ruba izdržljivosti (od čega se brani sabiranjem i koncentriranjem na sebe i u sebe), ali je, svejedno, upravo zahvaljujući njemu otkrila kako je lijepo osjećati svoju želju ili svoj oblik, kako je lijepo i dobro upoznavati i doživljavati svoju ruku, nogu, osjećanje. Mogla bi reći da je prije Faruka sebe doživljavala onako kako sada doživljava njega - mutno, maglovito i kao na daljinu. Ne bi se moglo reći koliko je, kako i šta osjećala, ali se sigurno može reći da je ono što joj se događalo istinski doživljavala naknadno, onda kad to pripovijeda sebi ili nekome drugom. A sam događaj i sebe samu dok događaj traje osjećala je kao prizor koji nejasno vidi kroz zamućeno staklo, dakle upravo onako kako sad vidi, doživljava i osjeća Faruka - maglovito, posredno ili udaljeno, kao u zamućenom ogledalu ili kroz prljavo staklo, ne kao cijeloga, stvarnog čovjeka nego kao zbrkani niz ispovijesti, priča, sjećanja. U njezinom su doživljaju mnogo stvarnije Farukove priče o tetku kojeg upravo spuštaju u zemlju nego sam Faruk koji eno stoji podalje kao neko ko i ne pomišlja da bi ga se sve to što se pred njim događa moglo možda i ticati.

Jarki, žuti cvjetovi tikve koji su se u Farukovom doživljaju neraskidivo vezali uz tetka još onda kad su Faruka obrezivali ovdje, u tetskovoju kući, i o kojima joj je govorio svaki put kad je spominjao tetka ili djetinjstvo obojeno upravo tada jarkom žutom bojom tikvinih cvjetova i jakog tjelesnog bola, u njoj su toliko stvarni da bi sada mogla njima prekriti čitavu padinu koja se od kuće spušta prema Neretvi. Kao da ih osjeća pod rukom, mnogo su stvarniji od Faruka kojega evo gleda kako ide prema kući iako džennaza još nije završena. Mnogo stvarniji od Faruka kojega ne bi mogla tako dozvati iz sjećanja, kojega se ne može doživjeti tako stvarno ni onda kad ga se gleda, pa ni onda kad ga se dodiruje, ne može ga se doživjeti tako stvarno jer njegov oblik, njegovo tijelo, sve njegovo izmiče i razbija se u fragmente među kojima možda i postoji neka veza, ali se svi oni nikada i nikako ne mogu sastaviti u neku cjelinu. Ne bi rekla da je za to kriv njezin odnos prema Faruku nego njegova priroda. Ta razbijenost, ta iscijepanost na dijelove od kojih neki imaju jarku boju (te njegove dijelove ona voli, sigurno ih voli, o tome se ne može pitati ma koliko ne znala pouzdano šta je ljubav i kakva je) - to je naprosto njegova osobina i od toga se cjelina ne može sastaviti nikakvom ljubavlju i nikakvim odnosom. I kako je zapravo moguće da je on tako nepodnošljivo siv iako su mu neki dijelovi tako jarko obojeni?

- Moramo požuriti da uhvatimo onaj što iz Mostara kreće u pet - reče joj Faruk drhtavim glasom.

Drhtavim od studeni, lice mu je promrzlo i ravnodušno, kao uvijek. Kad bi nekome morala jednom rečenicom objasniti svoga voljenog, rekla bi da je to ravnodušni čovjek kojemu je stalno studeno. Promrzao i na najvreljem suncu i

ravnodušan, uvijek osim onda kad je mrzovoljan, iako i njegova mrzovolja ima usebi nešto ravnodušno.

-Mogao si ostati do kraja, imamo i onaj u sedam - primijeti Azra netrpeljivo, i sama iznenađena tom netrpeljivošću, toliko jakom da je nije ni pokušala prikriti ili kontrolirati.

-Nema razloga, ništa se ne bi promijenilo ni da sam ostao.

-Ništa se ne bi promijenilo ni da uopće nisi došao - upozori Azra osjećajući kako se u njoj oslobađa bijes i radujući se što će se, zahvaljujući tome, dobro i temeljito posvađati s voljenim bićem. - Ne bi se promijenilo u vezi s onim bitnim, dakle mrtvacem, ali bi mnogo toga bilo drugačije za ono uzgredno, dakle za žive.

-Ne bi, bilo bi isto - gadljivo razvuče Faruk. - Bez mene i sa mnom, oni bi imali svoj namještaj, svoje osjećanje uzvišenosti što imaju svoj vlastiti bol, svoju važnost što eto doživljavaju nešto istinsko i potresno, svoj bijes na dobronamjerne gadove koji su se okupili da im krađu taj bol...

-Ali ne bi, mili, imali tebe da im na sve to pljuneš. Ne bi imali bliskog rođaka koji među njima odsjedi svoje a da se nikome od njih ne javi, ne bi imali tetkovog ljubimca koji je otišao s pola sahrane, ja ne bih odslušala suludo predavanje o namještaju, ni ti ni ja ne bismo prokisli do kostiju i promrzli kao psi. Mnogo, o mnogo toga bilo bi drugačije ako bismo pristali uzeti u obzir i žive koji jesu malenkost ali su ipak tu ako bi im tvoja uzvišenost dopustila.

-Mi smo ovdje radi mrtvoga.

-Ti si radi namještaja, sudeći po onome što si pokazao.

-Jesi li ti to vidjela, molim te?! Staklo, polirani metal i ploče iverice ukrašene furnirom. Strašno! To je još i podnošljivo u stanovima, tamo je taj namještaj gotovo prirodan i samo je dio velikog poduhvata kojim se proizvodi sveopći zaborav. Ali u kućama je to nepodnošljivo jer je protuprirodno. Ovakve su kuće nekad bile dom jer su bile pune sjećanja. U njima se čuo šapat odsutnih, u njima se osjećao miris davno umrlih koje je kuća upamtila, u njima su teški kreveti nalik na sanduke i ogromni ormari ugrađani u zidove čuvali pamćenje na stare, na njihove strahove i radosti, na njihove ljubavi i nedoumice. Zidovi su pamtili jer su bili natopljeni mirisima i dahom ljudi, stvari su pamtile jer su zadržale na sebi i u sebi otiske ruku i tijela, znoj i tajna isparenja iz ljudi, sve je pamtilo. I tako je bilo dok nije Ibrahim došao iz Njemačke s novim namještajem da napravi ovo što si vidjela. Ovo je gore od ruševine, ovo je parodija ruševine. Ruševina ima svoju patetiku i svoju tugu, kad vidiš ruševinu znaš da se odatle konačno otišlo. A šta vidiš i šta da misliš kad vidiš ovakvu kuću iz koje je izbačen dom, iz koje je protjerano pamćenje i umjesto njega uvaljene plohe koje proizvode zaborav?

-Ti si, kažeš, volio svog tetka?

-Jako. To je bio čudesan, to je bio svet čovjek, njegova duša sada sigurno plavi prema nekoj južnoj padini prekrivenoj plamenim cvjetovima tikve. "Sve ima svoj

red, momče moje, vjeruj mi da sve ima svoj red", govorio je. Ja mu vjerujem i zato što mu vjerujem siguran sam da će mu duša boraviti na južnoj padini prelijepog brijega među jarkožutim cvjetovima tikve. Mora. Red u koji nas dvojica tako jako vjerujemo sigurno će htjeti tako jer taj red voli dobre i smješta ih tamo gdje im je dobro.

- Opsovala bih ja red u koji ti vjeruješ! Ne postoji to, mili moj, ti si nered, vjeruješ u nered i stvaraš jedino nered. Odvratno je to.

Iz potpuno bijelog neba snijeg se i dalje spuštao u velikim mokrim krpama, ali na tlu još uvijek nije bilo ni tiho ni bijelo. Kako dospije tamo kamo je krenuo, snijeg se preokrene u svoju suprotnost i umjesto mira i bjeline donese zemlji ružno tamnosmeđe komešanje - blato i zbrku. Dahtali su i gacali prema stanici na kojoj će čekati vlak, a sve je izgledalo kao da mijese uzavrelo smeđe tijesto koje se nikad neće smiriti u nekom postojanom obliku.

-Ti si izgleda bijesna na mene? - upita Faruk nevino, a ta nevinost je Azri zvučala sasvim iskreno pa je na nju pobjesnila možda jače nego što bi na podrugljivost. Koliko ravnodušnosti prema svemu ljudskome u nekome mora biti da bi mogao ovako nevino pitati svoju voljenu je li bijesna na njega dok ona gaca pored njega kroz blato i dok joj on struže po glavi kišobranom koji nikad nije naučio nositi tako da i nju zaštiti!? I to je pita nakon svega što je danas počinio! Zato mu je, sve jače bjesneći, pobrojala njegova današnja zlodjela.

Dovukao ju je u ovo gnijezdo među brdima na sahranu tetku kojeg je volio najviše na svijetu, a onda je bol zbog smrti voljenog čovjeka izrazio suludim predavanjem o namještaju; otišao je ispratiti tetka pa se vratio na samom početku džennaze i održao govor o redu i svom povjerenju u red; sada je vuče ovuda i poliva vodom s kišobrana ne bi li stigli na vlak u pet sati, a nije ni pomislio svratiti u kuću i oprostiti se s rođacima, barem s tetkom koju, kaže, voli koliko i tetka. Koji je to red u koji on vjeruje, gdje je tu logika, kakve su to njegove ljubavi? Azra se ponosila sobom što govori tako razložno iako sva drhti od bijesa i osjeća da bi se najprirodnije izrazila ako bi ga srdačno, do krvi, ugrizla za rame.

Nakon duge šutnje, kad su već izlazili na peron na kojem će sada dreždati, Faruk je izjavio da je ona u pravu, da je upravo formulirala njegov najdublji nesporazum sa sobom koji je možda izvor svih njegovih nesporazuma i sa sobom samim i sa svijetom.

-Uvijek sam osjećao jednu vrstu krivnje što smrt svojih dragih ne doživljam dovoljno duboko - govorio je Faruk. -Ništa ja, ustvari, ne doživljam osobito snažno, kao da imam u sebi neki organski, urođeni, anestetik, ali me je od

najranije mladosti opteretilo osjećanjem krivnje to što ostajem gotovo ravnodušan na smrt najdražih ljudi. Možda zato što sam se od svih bitnih ljudskih iskustava najranije susreo sa smrću. I onda krivnja što u tom bitnom ljudskom iskustvu ja ne doživljam ništa osobito, kao da nisam sposoban za ta bitna iskustva i duboka osjećanja. Ne znam, sve je to komplicirano i pomalo tugaljivo. Uvijek me je mnogo snažnije potresao odlazak zubaru nego bilo šta od onoga što se naziva temeljnim ljudskim iskustvom. Rano sam to primijetio, rano se počeo o tome pitati i rano osjetio krivnju što je to tako, mislim suviše rano.

Vlak je ušao u stanicu i glasovi koji su do tada bili prepoznatljivi izgubili su pojedinačnost po kojoj se inače mogu prepoznati i slili se u ružnu nepodnošljivu zbrku.

-3-

Dječak je sjedio kod Jusine štale i udarao kamenom po prstima, po komadu željeza koji je nazivao nakovnjem a nekad i po zahrđalom ekseru koji je nastojao ispraviti. Prsti su ga jako boljeli od udaraca ali je morao raditi ovo ili nešto slično jer on ima nakovanj, a zna se šta se radi kad se ima nakovanj. To je dobio od Mahe neki dan, zaradio je u njegovoj kovačnici vukući dasku na mijehu kojim se raspaljuje vatra. Dao mu je Maho ovo, objasnio mu da je to mali nakovanj i predložio mu da od tada počne praviti svoju vlastitu radionicu a da u Mahinu dolazi ponekad, recimo onda kad ga Maho pozove i zamoli za pomoć. Kako je radionicu mogao dalje opremiti jedino starim ekserima, kojih se moglo naći, on evo već treći dan obilazi sa svojim nakovnjem susjedne kuće i razbija kamenje o nakovanj, o vlastite prste, o ekser koji je našao i nastoji ga ispraviti i tako dodati nešto svojoj radionici.

Voli on ovaj svoj posao, iako ga izudarani prsti navode na pomisao da bi isto ovoliko koristi bilo od istraživanja Ligačeve kuće. Voli ga jer se osjeća važnim što pravi svoju vlastitu radionicu, ali se u Ligačevoj kući osjeća isto toliko važnim zato što se ničega ne boji. U Ligačevu kuću je zabranjeno ulaziti jer se još ne zna jesu li uspjeli preći granicu ili ih je uhvatilo i strpalo u zatvor. Osim toga je zabranjeno jer se u napuštenim kućama okupljaju vile, šumska djeca i razni duhovi, a zna se šta oni rade djeci koja se vrzmaju tamo gdje se oni okupljaju.

Kad bi došao glas da su Ligači stigli u Australiju ili da su bar u logoru u Italiji odakle ih neće vratiti, opasnost bi se smanjila jer bi ljudi srušili kuću i djeca bi se na ruševini mogla igrati do mile volje budući da vile, šumska djeca i ostala takva stvorenja ne vole prave ruševine. Oni se okupljaju u kućama koje stoje kao da su žive iako su napuštene. Kad stigne glas da je familija koja bježi pobijena na granici ili da se smjestila negdje daleko, ljudi njihovu kuću sruše da bi se druga stvorenja odbila od nje. Kad trave i grmovi od ruševine naprave brežuljak,

nazovu ga po odbjeglij familiji i sve bude u redu. O Ligačima još nije stigao bilo kakav glas i zato njihova kuća još stoji mameći male ljude da je istražuju i tako padaju u ruke drugim stvorenjima. On je triput bio tamo i uvjerio se koliko je opasno istraživati praznu kuću koja stoji. Njegov mu je veliki brat Hajrudin pričao da se čovjeku mijenja boja očiju prema prirodi onoga što gleda, a njemu se u Ligačevoj kući po nekoliko puta mijenjala boja očiju iako se ne bi mogla mijenjati jer u praznoj kući se ne može vidjeti ništa osim zida i takvih stvari. Nije, znači, bila prazna kuća nego je bila puna drugih stvorenja koja su tu i mijenjaju boju očiju, a prave se da nisu tu i zato ih se ne može vidjeti. A sigurno mu se mijenjala boja očiju, jasno je osjetio u njima peckanje, pritisak i kao ono kad se vrti.

Zbog Ligačeve kuće ga je otac neki dan i istukao, kad je drugi put u njoj istraživao. Otišao je kod Stipe da mu ispriča šta je sve bilo dok je istraživao, pa je upitao njegovu majku Matiju zašto s djecom ne preseli u Ligačevu kuću nego ostaje u kolibici koja im je ostala od pokojnog Josipa.

- Ne daj Bože! - viknula je na njega Matija. - Nismo Grahovljani da idemo u tuđu muku, nema pravim ljudima sreće na tuđem imanju i u tuđoj kući. Nije smio dalje razgovarati s Matijom jer je vidio da je ljuta na njega, a nije mu se, pravo govoreći, ni razgovaralo jer ko bi razgovarao s njom kad može Stipi pričati šta je sve otkrio ili naslutio u Ligačevoj kući u koju Stipe još nije ušao a on je bio već dvaput. Navečer se, po nesreći, sjetio Matije i pitao oca šta su Grahovljani i zašto njima prija da budu na tuđem iako od toga nema sreće. Ocu pitanje nije bilo jasno pa mu je on sve ispričao, a onda ga je otac dohvatio i dobro istukao. Nakon toga mu je objasnio da su Grahovljani ljudi iz Grahova i da je sve to kolonizacija o kojoj se ne smije razgovarati, pogotovo na taj način. Zato ga je i istukao, objasnio je otac na kraju, samo zato da i ne pomisli više razgovarati o kolonizaciji i tuđim posjedima jer bi ih to moglo u crno zaviti. Upamtio je on očevu objašnjenje, valjda zbog onih batina, ali iz njega nije razumio ni Grahovljane, ni Matiju, ni kolonizaciju, razumio je samo da se o tome ne smije pitati i da u objašnjenjima nema ničega utješnog.

On je ipak još jednom bio u Ligačevoj kući, a i sada je, dok uzalud nastoji ispraviti ekser što ga je našao kod Jusine štale, sve češće pomišljao na odlazak tamo jer su ga prsti nepodnošljivo boljeli, kamen se osipao a ekser ostajao kriv. Već je krenuo da nakovanj i ekser ostavi u podrum, kad su pored njega projurili ljudi koji su išli prema njegovoj kući.

U kući je bila takva gužva kao da se cijeli svijet nagurao u njihovu kuhinju i predsoblje, i to se nagurao uglavnom s namjerom da njega tiska, gazi i sažaljivo miluje po glavi. Tu je bila čak i Izeta Alina, pomilovala mu tjeme i rekla "Sunce moje", a Begina sestra Sidika se progurala do kredenca, odrezala duguljastu krišku hljeba kakvu je on nazivao patkom, posula je šećerom i dala

mu. Po svemu je tome zaključio da se dogodilo nešto veliko, i to nešto što je njega učinilo važnom i dragocjenom osobom. Ne bi se svi oni ovdje skupili, ne bi se svi ovoliko oko njega uzvrtjeli, ne bi se čak Izeta Alina raznježila od pogleda na njega, da se nije nekako otkrilo koliko je on koristan, važan i potreban.

Pokazalo se da taj veliki događaj nije ni njegova radionica, ni njegovo istraživanje Ligačeve kuće, kako je on mislio, nego samoubojstvo njegovoga najstarijeg brata Hajrudina. Mogao je takvo nešto i očekivati: ko bi se sjetio da uradi nešto zbog čega će on biti ovoliko važan nego njegov veliki brat Hajro koji je za njega uvijek izmišljao i radio svašta lijepo? Ko bi, ako ne on, mogao Sidiki objasniti da treba i na djecu šećer trošiti i ko bi, ako ne on, mogao sve ove ljude natjerati da dođu ovamo gledati njega i milovati ga po glavi? Velika je stvar imati velikoga i dobrog brata. A on ima, ima takvog brata da se evo i ubio ne bi li se otkrilo koliko je on dobar i potreban iako je ovako mali.

Njegova je važnost potrajala cijelog toga dana. Nosio je na harem dasku koju je on izabrao, i to prvi, a niko se od djece nije bunio što on ide prvi i što je mogao birati dasku koju će nositi. Onda su ga na haremu svi propustili da stane pored mezarā, iako se zna ko na tome mjestu stoji. Na kraju su mu dali da među prvima baci grumen zemlje na koso postavljene daske u mezaru, iako se zna da samo veliki imaju pravo bacati zemlju na mezar.

Malo se zbunio i pokolebao kad je počelo to sa zemljom jer je razumio da oni zapravo zatrpavaju njegovoga velikog dobrog brata. Nije mu se dalo da u tome sudjeluje, ne bi mu se ni inače dopalo da Hajru zatrpaju a sada, kad prema njemu osjeća toliko lijepe zahvalnosti, morao se pobuniti protiv toga, morao je nekako to zaustaviti. Tu je, međutim, otac, tu je Maho, tu je još dobrih ljudi koji Hajru sigurno vole i koji sudjeluju u tom zatrpavanju; ne bi oni to radili kad bi to bilo sasvim protiv Hajre. A valjda je i Hajrudin znao da će se i to dogoditi želi li da njegov mali brat bude cijeli jedan dan najkorisniji na svijetu, valjda je znao i valjda je smislio neko rješenje za tu situaciju.

Sve je toga dana bilo zbrkano, puno gužve i prekrasno. Svi su bili dobri, blagi i pažljivi, svi su se brinuli za njega, svi su ga pitali je li gladan ili žedan, tužan ili uplašen, a pri tom su svi imali dovoljno svog posla da njega ipak ostave na miru i da sve bude tako kao da se brinu i vole ga a ne gnjave ga i ne tjeraju ga da radi nešto što je za njegovo dobro. Te su odvratne stvari, te koje su za nese dobro, i on je upravo zbog njih tako uporno izbjegavao odrasle koji su ga uvijek silili da radi nešto od toga što je za njegovo dobro i što je, pravo govoreći, odvratno i jako neugodno.

Problemi su se pojavili kasnije, kad se pokazalo da se Hajrudin ne vraća i ne misli se vratiti. Opet su se navečer svi okupljali u kuhinji, kao i prije onoga velikog dana, i opet su stariji sjedjeli oko lampe i pisali zadaće a on je morao sjedjeti na podu pored vrata i u onom polumraku smišljati šta sa sobom. Dok je Hajrudin bio tu on je sjedio pored lampe kao i ostali, ponekad čak iznad ostalih

jer se, kad bi mu dosadilo u onoj mrakuši, pentrao na Hajrudina i sjedio na njegovim ramenima dok on piše zadaću. Sada se nema kamo pentrati jer se Hajrudin evo ne vraća, a bez Hajrudina mu nema pristupa u topli žuti krug oko lampe jer svi stariji sada misle da im on smeta.

Opet se velika djeca vraćaju iz škole i opet ih on sačekuje na Lucinom brijegu jer je u to doba godine dovoljno toplo da se može sjedjeti na kamenu, ali nikome od ove velike djece ne može pričati šta je radio, niko od njih nije za njega usput našao neku priču, ni s kim od njih ne može krenuti u Boćinu dolu da istražuje razne strašne stvari kojih se ne mora bojati jer nije sam. Kao da se niko i ne vraća iz škole. Kao da na svijetu i nije bilo priča koje se usput mogu naći i kao da on nikad nije hodao po Boćinoj doli bez imalo straha.

Kasnije je saznao da je morao tugovati nekako drugačije. Sznao je da ustvari nije trebao tugovati nego osjećati jaku bol, a da je ružno, krivo i grešno što je on tugovao za toplim krugom oko lampe, za pričama i Boćinom dolom. Sznao je i to da se njegov veliki brat, doduše, ubio ali da to s njim ne bi trebalo imati neke osobite veze. Povjerovao je prvom saznanju i iskreno je osjećao krivnju zbog pogrešnog i sebičnog tugovanja, ali drugom saznanju nije uspio povjerovati ma koliko sebe ubjeđivao u njegovu objektivnu istinitost. Nije mogao povjerovati da se njegov brat ubio bez neke veze s njim jer nešto u njemu nije mu dopuštalo povjerovati u takvu besmislicu.

Bilo bi dobro vjerovati u to jer bi ga to oslobodilo osjećanja krivnje za tu smrt, ali bi sve postalo suviše glupo kad bi takvo nešto moglo biti istina. Kako neko posve moj, najbliži i najdraži, može otići bez ikakve veze sa mnom? Valjda i dolazimo na svijet jedni radi drugih. Jedni od drugih. Jedni za druge i jedni drugima. Možda je njegov dobri brat otišao odavde i zbog raznih drugih stvari, ali je posve sigurno jedan od razloga povezan i s njim, možda upravo Hajrudinova želja da u jednom danu njegov mali brat bude onako neizmjereno važan. Mnogo, mnogo kasnije objasnilo mu se lijepo lukavstvo koje ga je navelo da pristane na krivnju za bratovu smrt ako ona znači da je brat umro radi njega ili u nekoj vezi s njim. Pristane li na to da nije kriv, pristao je i na to da između njega i brata nije bilo nikakve veze. A to bi bilo kao da je zauvijek dospio izvan toploga žutog kruga ili lampe, u polurasvijetljeni kraj sobe u kojem si tako beznadežno mali i sam.

-4-

Sve svoje svinjarije Faruk je objašnjavao nekom ovakvom pričom. Može li ganutljiva priča opravdati sasvim stvarnu svinjariju u ovom stvarnom životu? Eto to je problem sa Farukom, to što nikad nije došao do ovoga suviše običnog pitanja koje je u njegovom žalosnom slučaju prijeko potrebno. Ne možeš sve probleme riješiti tako što ćeš između sebe i problema udjenuti dirljivu priču, makar ta priča bila i tvoje sjećanje. A Faruk upravo to radi, i to danas više nego

jučer. On između sebe i svijeta stalno udijeva priče koje proglašava svojim sjećanjima, praveći se da je time objasnio i sebe, a pogotovo svoje bezumno ponašanje.

Evo i sada, dok na pola noge stoje u pretrpanom vlaku, prignječeni srdačnim tjelesima vlažnim od znoja i rastopljenog snijega, on joj vrelinom dahom sliva u uho dirljivu priču o djetinjem susretu sa smrću. Kako bi ta priča mogla opravdati i objasniti njegovo ponašanje na tetkovoju sahrani i cijeloga ovog dana? To znaju ptice i Faruk, ljudima ta znanja nisu udijeljena. Pogotovo što je ona, ova dirljiva pripovijest, izgledala nešto drugačije kad ju je prošli put pričao da njome objasni neku prethodnu svinjariju. I to je kod njega teško podnijeti, pogotovo ako si žena koja ga voli. On kao opsjednut ponavlja nekoliko priča koje se stalno mijenjaju, tako da je svaku od njih čula nekoliko puta ali svaki put u nekoj novoj verziji. Sve je uostalom i počelo pričom.

Bila je jedna od rijetkih noći u kojima se nad Sarajevom vidi puni mjesec (koji inače izbezumljuje čestite Sarajlije skriven, kao i nebo, oblacima čađi i prašine, tako da se oni jadni kinje misleći da su poremećeni od sebe a ne od punog mjeseca). Ona je u kasne sate išla u topli roditeljski dom napraviti svinjariju i konačno se raspraviti sa svojim strašnim ocem i sa svim na svijetu. Išla je iz hotela "Evropa" gdje se s dvjema drugaricama čašćavala slaveći što je okončala svoj uzvišeni brak, promašen prije nego je i upoznala supruga. Godinama se ta gadost vukla zbog njezinog straha od oca koji ne pristaje ni razgovarati o razvodu ("Udala si se po svojoj pameti, pa i trpi po svojoj koži"), a ona se ipak odvažila i danas dobila oslobađajući list papira koji obećava da nikad više neće vidjeti milu njušku supružansku. Morala je proslaviti svoju hrabrost pa je pozvala dvije drugarice u "Evropu" i s njima popila dvije boce vina. A oko polovine druge boce sjetila se da bi danas mogla istjerati sve mutne račune svog života i odlučila da u kasne sate, ovako ohrabrena, upadne u kuću svojih roditelja, obavijesti oca da on sad ima posla s jednom odraslom i razvedenom damom koja zna šta hoće i zna sebe izdržavati a onda ode u svoju dječiju sobu da posljednji put u životu prespava u roditeljskoj kući. Prije nego su ispile drugu bocu čvrsto je odlučila sve tako uraditi, ma šta neko o tome mislio (a sutra će, kad ustane, sigurno saznati šta ko o tome misli).

Malo nakon što je prešla Latinsku ćupriju čula je nekakvo zavijenje, a onda je na prvom katu zgrade na kojoj piše da je vakuf Hadži-Jakub efendije vidjela otvoren prozor i na prozoru čovjeka koji zavija na mjesec.

- Rastjeruješ leptiriće? - pitala ga je Azra ohrabrena svim svojim današnjim odlukama i postupcima.

- Istjerujem nemir - odgovorio je. - Nemam žene, nemam djece, nemam nikog svoga, pa se nemam na koga istresti. Zato se evo istresam na puni mjesec.

- Je li potresen tvojim bijesom? - pitala je Azra razveseljena svim ovim, pogotovo svojom hrabrošću.

- Ne bih rekao, ali mi to i odgovara jer ovako može više trpjeti.
- Nemam ni ja, ni žene ni djece, čak ni muža. Bi li ti smetalo da se i ja malo istresem na tvoj mjesec?
- Ne bi, može on podnijeti. Možemo i zajedno, ako hoćeš, eto me po tebe.

Sreli su se na pola stubišta, a u stanu je Faruk otvorio za nju prozor do svoga objašnjavajući da ne mogu zavijati s istog prozora jer svako od njih ima svoj nemir, a svaki od tih nemira ima svoj put prema Mjesecu. Kad bi krenuli istim putem pobrkali bi se, izmiješali i slili niza zid umjesto da se popnu do Mjeseca i njemu se navale na dušu.

Sve se to Azri dopadalo, veselilo je i lijepo uznemiravalo kao dokaz njezine slobode, one stvarne slobode kakvu može imati malo ko, a sigurno niko ko nije odrastao i spreman odgovoriti za svoje postupke. Svojom kožom braniti svoje pravo da radi šta hoće. Poremećeno je, uzbudljivo i u njezinom iskustvu sasvim nepoznato, u mnogim iskustvima nepoznato, u mnogim životima nezamislivo, a u njezinom se evo događa i to već onog dana kad je odlučila uzeti ga u svoje ruke.

Azra je mislila da trebaju zavijati istovremeno, pa joj je Faruk objasnio da zavijanje mora biti naizmjenično, i to tako da jedno počne zavijati upravo onda kad ono drugo ušuti. Zato su se gledali, izvučeni gornjim dijelom tijela svako kroz svoj prozor i naizmjenično zavijali nastojeći da usklade svoje intonacije ili tražeći intonaciju kojom bi se suprotstavili, narugali, približili ili samo uputili prema onoj drugoj. Razgovarali su zavijenjem. Zaista razgovarali, zbližavali se, ovijali se jedno oko drugoga. Nikad ovako dobro nije razgovarala sa svojim rasnim suprugom, nikad nije bila ovako bliska s njim i nikad se nije on ovako snažno ovio oko nje uvlačeći joj se u svaku poru kože. Upijajući se u nju i istovremeno ostajući oko nje i po njoj. Posve mahnito.

Ne bi se danas moglo reći je li se Faruk našao na njezinom ili ona na njegovom prozoru, ali pouzdano zna i nikad neće zaboraviti da takvu bliskost, kakvu je tada upoznala, sa sobom i s drugim, do tada nije osjetila. Zaklela bi se da je Farukove ruke osjećala i utrobom koja se od tih dodira zaobljavala, zatezala i na kraju se pretvorila u lijepu punu loptu koja se raduje svome ispunjenom središtu. Sve se u njoj i na njoj pretvorilo u vreli teški drhtaj koji je cijelo tijelo pokrenuo da se izlije u središte lopte u koju se cijela ona preobrazila, u ono vrelo mjesto koje će punu loptu jednim drhtajem iz mahnitog kretanja, iz vrtnje od koje se gubi dah, prevesti u lijepi nepomični mir.

Zato je sve njezino, kad su se sreli na podu, bilo spremno da se prepusti tome drhtaju i da se ponudi unutrašnjem vrisku (da li se taj vrisak može čuti i vanjskim uhom ili odjekuje samo unutra? - to ga nikad nije upitala i to valjda nikad neće saznati), vrisku kojim će sebe pokrenuti i tako se izliti u ono tajno užareno mjesto. Brzo, suviše brzo se obrušavala prema svome vrelom dnu,

suviše mahnito se prepuštala vrisku koji samo što nije odjeknuo prije nego je i pomislila na ono što joj se događa bila je zahvaćena grčevima koji su je vukli prema onome konačnom drhtaju i pretvarali je u vrisak u kojem će se konačno rastvoriti. A kad je dospjela do onoga opakog trenutka u kojem se tijelo rasprskava u vrisak koji ne može izazvati odjek jer se ne prostire u širinu nego se survava u dubinu, kad je dospjela do tog opakog momenta, Faruk se zaustavio i zabrinuto je upitao šta joj je.

-Ništa, usudila sam se pomisliti da će mi konačno jednom biti lijepo - odgovorila je Azra na ponovljeno Farukovo pitanje, kad je došla do daha i do sebe.

-Uplašila si me, lice ti se počelo grčiti kao da...

-Nemoj me opisivati! - viknula je Azra, nadajući se da bijesom može prikriti stid koji ju je preplavio iznutra. - Odvratno je sve to.

-Ma ne, vjeruj mi molim te, samo ti pokušavam objasniti - zabrza Faruk da objasni svoj strah.

Govorio je brzo i mnogo, gestikulirajući i kriveći lice. Povremene stanke i nagle promjene intonacije pokazivale su svu njegovu nervozu, ali je bilo nečeg dobrog i umirujućeg u isprekidanom slapu njegovih riječi. Stid i mučno osjećanje uskraćenosti otekli su nekamo iz nje, a onda se potpuno umirila i prepustila ritmu njegovog govora, ne slušajući, ne razumijevajući i ne trudeći se da razumije ono što on govori. Valjda je zato u neko doba primijetila koliko je situacija u kojoj su se našli smiješna i prekrasna: potpuno gola leži na podu nekakvog stana i sluša nepoznatoga golog čovjeka kako pametuje, gestikulirajući i kriveći lice kao da nastoji zavesti nepoznate gledaoce. Bezazleno, vedro i zaista smiješno. Dvoje poremećenih u situaciji kakvu su samo oni mogli napraviti. Prasnula je u smijeh - vedar, ljekovit i razgaljujući.

-Eto vidiš, znao sam da ćeš razumjeti - ozareno se nasmijao i Faruk. -Sada ćemo očajavati i razgovarati kao ljudi.

Pomogao joj je da ustane i poveo je da prave čaj, ne pomišljajući da bi se mogli odjenuti. Brbljao je, hvaleći se da može čaj napraviti i u ovakvome polusvjetlu, raspitujući kakve čajeve ona voli i voli li ih uopće piti. Nije joj više bilo smiješno niti čudno što onako goli cunjaju po kuhinji jedva rasvijetljenoj mjesečinom i razgovaraju kao da je sve normalno. Tako je mirno i tako sigurno oslonjena na neko mjesto, na neko sigurno uporište u sebi, možda na ono isto teško središte lopte u koje se maločas nije uspjela izliti. Ovo je ona. Ova gola žena koja se pravi da pomaže u pripravljanju čaja golemom nepoznatom muškarcu u nepoznatoj kuhinji nepoznatog stana - pravi se da pomaže da bi mogli razgovarati kao da je sve normalno, da bi mogli ovako lijepo razgovarati jer je sve normalno. Da, ovo je ona, ovo je prava Azra, ona Azra koja na sebe pristaje tako lijepo i tako potpuno da ništa kod sebe ne bi mijenjala, ništa dodala i ništa oduzela, sebi dovoljna i sebi po mjeri. Dobro je.

Čaj su pili opet na podu, a Faruk je mudrovao o tome kako je erotika zapravo komunikacija, recimo nastavak razgovora drugim sredstvima, totalna komunikacija u kojoj dva bića jedno drugome otkrivaju i kazuju ono što se nikako drugačije ne bi moglo kazati jer je suviše duboko, suviše intimno, suviše lično i suviše u temelju krajnje osobnog identiteta da bi se moglo iskazati nekim od onih oblika komunikacije koji objektiviraju predmet kazivanja. Erotskom komunikacijom ti ja kazujem ne ono po čemu sam ljudsko biće, nego ono po čemu se razlikujem od svih ljudskih bića i svih bića uopće, kazujem ti ono po čemu sam ja samo ja - jedan i neponovljiv (zato nam je valjda erotika tako jako potrebna).

Uvredljivo je to što erotiku stalno brkaju sa seksom, mudrovao je Faruk, i na osnovi te zbrke jedno komunikacijsko čudo srozavaju na puku biološku potrebu. Ta je gadost i glupost, po mjeri podlosti koju podrazumijeva, ravna nastojanju da se vjera u Boga objasni borbom za opstanak ili potrebom za socijalnim utjecajem. Moglo bi se, naravno, pristati na to da je puko tjelesno općenje poteklo iz biološke potrebe kakva je glad. I kao što zadovoljavanje gladi proizvodi govna, zadovoljavanje puke tjelesne žudnje proizvodi nove ljude. Ali to nije erotika, to nije onaj čudesni razgovor u kojem dvoje bića raskrivaju jedno drugome svoju najposebniju bit.

Azra ga je ovaj put slušala i registrirala ono što govori, registrirajući istovremeno nježnost koja ju je preplavljala iznutra. Razumijevala je ono nešto dirljivo i dječjački bezazleno u njegovoj potrebi da ovako mudruje o nečemu što se upravo dogodilo, što se trebalo dogoditi, što se moralo dogoditi jer se dogodilo samo od sebe i radi sebe samoga, o nečemu što je sigurno dobro jer se tako, same od sebe, događaju samo zaista dobre stvari. Kao da je zbunjen ili uplašen pa se sad nastoji opravdati ili barem razumjeti ono što se desilo.

Erotika je kao umjetnost, mudrovao je dalje Faruk, ona je toliko lijepa i potpuna da naprosto ne može biti plodna u ovome ovakvom svijetu u kojem plodovi dolaze iz manjka ili, u najboljem slučaju, iz bola. Ne gradim ja s tobom erotski odnos da bismo proizvodili djecu, erotski odnos nam treba da jedno drugome otkrijemo o sebi sve pa i ono što sami o sebi nismo znali i ne bismo saznali jer se samo kroz potpun erotski odnos može saznati. Jedino mi umjetnost može o nekome drugom dati znanja koja mi izgledaju kao moje vlastito iskustvo i tako mi omogućiti da se na trenutak uselim u njega, da se prividno osjetim kao on, pa tako bolje razumijem i znam sebe samoga kad se vratim u sebe; jedino mi erotika daje o meni znanja kroz mene samoga, budeći u meni potrebu da se dajem tebi; eto zato je erotika umjetnost - tehnika koja mi daje znanja o meni. Sva ostala ljudska znanja vode me izvan mene i nastoje mi sakriti mene praveći se da mi otkrivaju svijet. Zato su umjetnosti, u koje nesumnjivo spada i erotika, jedina znanja koja čovjeka vode prema njemu

samome.

Slušala ga je i bilo joj je lijepo. Neka govori. Njegova će priča, ova sada kao i ona o Erosu, prvome i najstarijem, kojom je počeo ovo svoje mudrovanje, bar na trenutak učiniti da on povjeruje kako zna šta se dogodilo i kako je on htio da se upravo to dogodi, a to će mu umanjiti zbunjenost i strah od onoga što se desilo. Dobar je on, ali kao svi ljudi sa mnogo djetinjeg u sebi jako želi vjerovati kako radi samo ono što hoće i ono čemu zna razloge. Ne bi podnio da mu se nešto ovako veliko i ovako lijepo dogodi naprosto onako, samo od sebe. Pa neka ne podnosi, neka objašnjava i estatizira, samo neka ostane ovako blag, zbunjen i opušten. Dobar je on i drag, a ona će mu pomoći koliko može da savlada svoj otpor i svoju nesigurnost pred životom.

Lagano se prepuštala ugodnom drijemežu koji se osuo po njoj, pa nije ni opazila kad je Faruk ušutio i prešao do nje.

- Ja sam Faruk.

- Ja Azra.

- Znaš li zašto sam htio da se upoznamo? Htio sam ti predložiti da idemo praviti djecu, a ne možemo to raditi dok ne znamo ime jedno drugome.

- Ne možemo praviti djecu, ne rastu djeca u klimi koju ti stvaraš - nasmijala se Azra. - Ali se zato možemo voljeti onako kako si upravo izvolio objasniti.

Tako je počelo, tako je pristala na njega i tako je, trenutak prije toga, pristala na sebe. I kako tad - tako i danas, sve do prepunog vlaka u kojem joj, evo, izliva u uho ganutljive priče za koje vjeruje da nešto mogu objasniti. A šta će mu?

-5-

Kristal je u romantizmu omiljen simbol jer u svojim osobinama sažima sve ono čega se romantična duša boji i zato za njim neizrecivo žudi - čvrstinu, hladnoću, samodovoljnost. Valjda se radi o tome da kristal u sebi ostvaruje lijepe igre geometrije - umijeća utemeljenog u jednom jasnijem i možda boljem svijetu, umijeća zabavljenog čistim kvalitetama, umijeća koje gradi svijet toliko dalek od našeg ovdašnjeg da je egzotičniji od svega što bi se ovdje moglo pronaći i već zato romantičnoj duši drag, važan i pogodan za stvaranje simbola kad se već ne može boraviti u njemu. Kristali su dijelovi svijeta u kojem je geometrija stvarana, dijelovi koji su nekim čudom prodrli u ovaj naš svijet (u kojem je geometrija, nažalost, samo sanjarija ili sjećanje posebno plemenitih duša), a kvarc, dijamant, drago kamenje i ostale stvari kristalne strukture u ovom su svijetu dragocjenosti ne toliko zbog njihove upotrebne vrijednosti ili zbog količine novca neophodne da bi se te stvari posjedovale, koliko zbog toga što te stvari kristalne strukture nude jasan dokaz da je naša duša jednom zaista boravila u svijetu jasnih geometrijskih oblika i čistih kvaliteta, što znači da

geometrija ipak nije samo tlapnja naše duše nego njezino istinito sjećanje. Možda kristale jeste stvorio nemjerljivo velik pritisak u nemjerljivo dugom vremenu, ali je njihovu prisutnost ovdje otkrila ljudska duša koja je u kristalima prepoznala svoje rođake ili bar sunarodnike i kao neporeciv dokaz svoga istinitog sjećanja na jedan istinitiji svijet. Prvi evropski romantik, Platon, govorio je o kristalima iscrpno, precizno i sa mnogo čežnje iako za njih nije mogao znati.

Snijeg je jedino što ostvaruje kristalnu strukturu a da nije poslužilo za igru izvođenja simbola kojima se doziva ono za čim romantici žude sa mnogo straha. Valjda zato što pahulja snijega dovodi do vidljivosti kristalnu strukturu koja se kod ostalih kristala javlja samo kao čista prozirnost. Zato bi se snijeg mogao razumjeti i definirati kao grijeh u kristalnom svijetu čiste geometrije jer pokazuje, odaje, čini vidljivom ideju nekog poretka, strukture, zbira odnosa kojim se proizvodi čist i savršen oblik. Ljudski su praroditelji počinili grijeh onda kad su svoju golotinju i svoj oblik doveli do vidljivosti, a ne onda kad su u zemaljskome raju nastali kao dva gola tijela, dva oblika; tako je, valjda, snijeg pragrieh kristalnog svijeta, grijeh koji kristalnu strukturu dovodi do vidljivosti; snijeg je kristal koji je okusio plod s drveta saznanja dobra i zla.

Ideja odnosno struktura savršenog oblika treba ili čak mora ostati tajna, a poredak, odnosno zbir odnosa, na kojima savršeni oblik počiva mora ostati sakriven i zato su kristali u ovom svijetu prozirni (što im omogućuje da svoju prirodu sakriju najbolje koliko je moguće u ovom svijetu). Tamo, u njihovom svijetu, ta se struktura možda vidi, ali ovdje, u ovom svijetu poludovršenih i smušenih oblika, ona se ukazuje i objavljuje jedino kao prozirnost kojom se struktura i unutrašnja logika poretka sakrivaju pred ljudskim okom. Pahulja snijega, dakle, izdaje i ljudskom oku otkriva temeljnu tajnu svijeta iz kojeg dolazi, dobrog svijeta kristala. Otpadništvo snijega, njegova odgovornost za pragrieh, vidi se i na nizu drugih planova. Vidi se naprimjer, po tome što su svi kristali toliko tvrdi da su postali izlizani simbol tvrdoće, trajnosti i čvrstine, dok je snijeg toliko mekan da bi ga neka duša, sklona istjerivanju simboličkih funkcija iz svega stvarnoga, rado uzela za simbol mekoće, nestalnosti i promjene. Vidi se i na planu boje. Pravi su kristali, naime, čista prozirnost naglašena često odsustvom bilo kakve boje, kao kod dijamanta koji je savršeni kristal, ili su obojeni nekom od boja ovoga svijeta ako nisu baš savršeni, kao bilo koji od dragih kamenova koji su svoje kristalno savršenstvo pristali ublažiti bojom ako je ona dovoljno čista da bude prozirna. Snijeg je, naprotiv, obojen toliko jako da je sasvim neproziran, i to bojom koja nije od ovog svijeta i koja je, kako kažu, zapravo odsustvo boje.

Snijeg je, najkraće rečeno, nekakav srednji oblik između kristalnog svijeta

čiste geometrije i ovog svijeta obojenih i traljavo ostvarenih oblika koji se ospu sami od sebe. S onim svijetom ga vezuju struktura pahulje, hladnoća, ravnodušnost i tišina, a s ovim svijetom oku vidljiva strukturacija, nestalnost, mekušnost i glupo doslovna prisutnost u ovome neposredno datom. Ta se granična pozicija snijega sasvim jasno vidi u njegovoj bijeloj boji koja nije od ovog svijeta, koju u priručnicima o simbolici boja nazivaju bojom odsutnosti i ponekad bojom smrti jer je bijelo odsutnost boje, a pri tom je, bez obzira na priručnike za nježne duše, tako tupo i doslovno prisutna, tako neporecivo vidljiva da je snijeg sasvim neproziran. Snijeg je, dakle, grešni iskorak onog svijeta prema ovome ili isto toliko grešan pokušaj ovog svijeta da se dozivanjem smrti pokrene prema onome.

Snijeg je jedina materija koja svojim kretanjem proizvodi tišinu. Molim da se ovo shvati doslovno jer snijeg koji pada ne podržava u nekom čovjeku njegov subjektivni dojam tišine nego proizvodi sasvim objektivnu tišinu koja sasvim stvarno i sasvim objektivno prigušuje stvarne i objektivne zvukove ovog svijeta. Snijeg je bijel, što znači da barem na simboličkoj i na doživljajnoj razini znači odsustvo stvari i života koji po svojoj prirodi pripadaju ovome svijetu. Snijeg je hladan i ravnodušan jer po svemu jednako prostire spokojnu bijelu tišinu. Snijeg je, uostalom, čist sve dok se ne pomiješa s ljudskim djelima, a od sebe je i po sebi je čisto samo ono što nisu tijelo, ovaj svijet i život.

"Ne pada snijeg da pokrije brijeg nego da svaka zvijer pokaže svoj trag" kaže jedna pučka mudrost koja je sama dovoljna da opravda svako moguće loše mišljenje o pučkim mudrostima jer je, naravno, pretenciozna besmislica o čemu dovoljno govori priroda snijega. Ne tiču se snijega ni brijeg ni zvijeri - sve zajedno ili svaka ponaosob, a ne tiču ga se, pravo govoreći, ni pučke mudrosti. On, uzvišeno čist, prekriva sve, šireći svijetom tišinu i ravnodušnost koje zrače iz savršene kristalne strukture njegovih pahulja. Kao lijepa bijela smrt.

Ne znam radi li se o bizarnom nizu podudarnosti, o mojoj sklonosti da u svemu tražim neki red i logiku, o pukim izmišljotinama do kojih dovode moje mistifikacije ili o stvarnoj objektivnoj istini, ali znam da su u mome doživljaju snijeg i lijepa bijela smrt neraskidivo povezani. Možda je to, ponavljam, zato što je snijeg mahnito sipao, upravo kao danas, svaki put kad sam sahranjivao nekoga dragog ko je lijepo umro. A toga nije bilo malo, gotovo bih mogao reći da su moje uspomene niz sahrana pod snijegom, pa mi se po navici, po stečenom refleksu, snijeg u doživljaju tako neraskidivo povezao sa smrću.

I inače je moj život prepun snijega, otkako sam se rodio po mojoj unutrašnjosti sipa snijeg koji iz krupnih pahulja po meni širi ravnodušnost, zebnju i tišinu. Sve što sam doživio i čega se sjećam, gledam kroz zastor pahulja koje govor čine izlišnim i osjećanje nemogućim. Pod zastorom snijega sahranio sam Bahtijara, ispratio oca, sahranio Mahu, otisnu se u život odraslog čovjeka,

evo danas tetka sahranio... I rodio sam se, kažu, pod snijegom, pod pravom kupolom pahulja iz kojih je zračila tišina puna lijepe bijele smrti.

- Opazila sam ja tvoju srodnost sa snijegom - reče mu Azra dok su silazili s vlaka. - Jednako ste ravnodušni, jednako smrtonosni i jednako je hladno u vašoj blizini. I valjda zato ili usprkos tome, jednako vas vole žene lude poput mene.

Faruk ju je na to zahvalno obgrlio oko ramena i privukao sebi.

-6-

Snijeg je sipao kao da se prosuo behar iz nebeskog vrta. On je sjedio u kuhinjskom prozoru i gledao kako se na bašću u slapovima sasipa bijela tišina, zamišljajući kako iza njegovih leđa nije majka koja lupka posuđem i zvoca što ne zna hoće li otac danas doći kući na ručak pa ne zna hoće li praviti i za njega. Nije on, ustvari, uopće u kuhinji, ovo je opasna pećina u koju su se on i Bahtijar sklonili od raznih opasnosti. Toplo je, mirno i sigurno, a oni se, osim toga, ne boje jer su junaci.

Tada je došao Ivan Radoš i ispričao da otac više neće ni dolaziti. Neki dan su, dok je otac sjedio kod Bidžana, došla dvojica iz Mostara s neakvom robom. Otac im je dao ključ od magacina da istovare, a onda im, kad su se oni vratili, potpisao da je primio, platio im po kafu i lijepo se s njima pozdravio. Ni dva sata iza toga došla su druga dvojica. Oni su htjeli pregledati magacin i zato su zvali oca nudeći mu da povede dva svjedoka ako se nešto ustručava.

Otac se smijao i govorio da je glupost misliti da se on ustručava jer on zna da su sada svi drugovi - i oni koji dovoze robu, i ovi koji pregledaju posluje li se kako treba, i on je drug i borio se od prvog dana upravo za svijet ukojem će svi biti drugovi. On, osim toga, ljudima vjeruje i ne trebaju mu svjedoci pred njegovim drugovima, ali bi on, Ivan, mogao krenuti s njima jer su njih dvojica evo do sada sjedjeli zajedno i misle se vratiti ovamo nakon što magacin bude pregledan. Nudio je i ovu dvojicu da nešto popiju ali oni nisu htjeli pa su svi zajedno krenuli u očev magacin.

Tamo su otkrili da je magacin lijep i uglavnom u redu, ali su našli tri kila duhana. Otac i Ivan su šutjeli, a ona dvojica su rekli da će duhan ponijeti i o svemu izvijestiti. Onda su sve zabilježili, sva četvorica su to potpisali, ona dvojica su otišla svojim putem a otac i Ivan se vratili do Bidžana da se dogovore šta će i kako će. Otac je rekao da je sve u redu, samo je on budala jer u ovakvim vremenim ne smije se vjerovati ni rođenom djetetu a on vjeruje dvojici nepoznatih ljudi. Mogli su čitav magacin pokupiti i odnijeti, a ne tri kila duhana podmetnuti.

-Pusti ti sad svoju pamet - rekao mu je Ivan - nego gledaj kako ćeš se iz ovoga izvući.

-Nemam se ja šta izvlačiti - govorio je otac - i posljednja budala u ovom gradu zna da sam pošten i čist kao sunce.

-Zato ona dvojica nisu ništa odnijeli nego donijeli - rekao je Ivan.

-Misliš da je to? - pitao je otac Ivana.

-Nema šta drugo biti. Zašto su odmah za njima došla druga dvojica u kontrolu? Tebi treba suditi i suđenje treba krenuti od nečega u šta se može povjerovati. I treba ti biti jasno da će ti se suditi, oni samo što ti nisu sve dali napismeno. Ti znači u toj svojoj partiji nisi nekome po volji i on ti to poručuje. A kad jednom suđenje krene, oni će ga dovesti do rezultata koji im treba.

Na kraju su se dogovorili da otac odmah krene. Ivan mu je dao ono novaca što je imao kod sebe i uputio ga gdje na granici prema Italiji ne hvataju nego odmah ubijaju one što ih otkriju kako bježe preko granice. Ivan računa da je otac dosada ili mrtav ili u Italiji pa je evo došao ispričati da se dalje ne brinu i ne čekaju ga. Dok je Ivan pričao, majčino se lice ružno grčilo ali je šutjela. Svi su neko vrijeme šutjeli, a njega je potapala briga koje Ivan i majka izgleda nisu ni bili svjesni.

-Hoće li sada i u našu kuću prodrijeti druga stvorenja? Kao u Ligačevu? - upitao je na kraju, videći da njih dvoje na to i ne misle. A mora se misliti, bilo bi strašno da ti se u tvojoj rođenoj kući stalno mijenja boja očiju od raznih stvorenja koja su se u nju uvukla i sada se šire po njoj. Na to je majka briznula u plač a Ivan odmahnuo rukom i rekao "Jebeš mu mater". Onda je izvadio ogroman tamni novčanik, rastvorio ga i dugo preturao po njemu, pa s dva prsta izvukao limenu petodinarku koju mu je pružio.

-Hoće li naša kuća kao Ligačeva? - upitao je on strogo Ivana ne uzimajući njegov novac.

-Neće - odgovorio je Ivan uz dubok uzdah. - Neće, ako Bog da.

-Dobro - umirio se on i uzeo novac koji mu je Ivan pružao.

-Da idem ja - ustao je na to Ivan, spremio novčanik i krenuo prema vratima. - A dobar onaj duhan, majku im. Šteta.

Nakon toga su ljudi hrpimice dolazili u njihovu kuću, kao da svi sve znaju i kao da se radi o dobro utvrđenom dogovoru. Svi su tješili majku, uvjeravajući je da će sve biti u redu, a muškarci su njemu davali bijele dvodinarke i petodinarke, tako da ih je već imao pun džep. Majka je i pored svih utjeha plakala, ružno kriveći lice, kao da kuća nije puna tuđih ljudi i kao da nije sramota plakati pred njima. Njega je veselilo što je dobio toliko novca, ali mu je sve ostalo bilo ružno. Bilo mu je zapravo nepodnošljivo što mu svi trljaju tjeme, jako pritiskajući, što udara u nečiju nogu kako se pokuša maknuti, što njegova rođena majka plače pred tolikim stranim ljudima i krivi se kao da je niko ne gleda. Provukao se nekako između bezbrojnih nogu, izvukao se iz kuće i krenuo.

Znao je da nešto mora učiniti, on je muška glava u kući i njegovo je da nekako utješi majku, da istjera sve ove ljude iz kuće i da nekako uvede nekakav red. Najbolje će biti, računao je, da ode do Saliha Šarana i za ovaj novac kupi majci šećera. Mnogo šećera, dovoljno da pospe po uskoj krišci hljeba koja se zove patka, a da nakon toga uzme i ovako, samoga šećera ako joj bude do toga. To bi je, računao je, moralo umiriti, to bi moralo svakoga umiriti. A kad se to uradi, sve drugo će biti lakše, ali sada treba to uraditi. A da bi se to uradilo, treba doći do Saliha Šarana i njegove trgovine u kojoj ima šećera koliko te volja.

Vani snijeg nije ni nalik beharu iz nebeskog vrta, što zna svaka budala ako je nekad bila vani kad pada snijeg. Mokar je, studen i ljepljiv. Možeš ti biti koliko god junak, teško ti je hodati ako do koljena upadaš u nešto suđeno, žitko, ljepljivo i klizavo, ako za svaki korak moraš nogu čupati iz toga i ako ti se stalno kliže. Ali se mora ići, sve će se urediti i popraviti kad se on vrati kući sa šećerom.

Pomisli da bi se mogao vratiti kući po kaput. U tjeskobi od prave šume nogu kroz koju se morao provući, u nemiru zbog majčinog nepriličnog ponašanja pred stranim ljudima, u brigama koje su ga odjednom pritisnule i u bolnoj želji da odmah napravi nešto odlučno, izjurio je iz kuće ne misleći da bi mu u košulji i puloveru moglo biti studeno, pa je sada, još uvijek nadomak kuće, bio mokar do kože i smrznut kao da mu se snijeg zavukao u kosti. Bilo bi pametno vratiti se kući jer je ovo zaista teško podnijeti, ali bi ga kod kuće mogli otkriti i silom zadržati da se guši među bezbrojnim nogama i gleda majku kako se krivi i plače. Može čovjek ovo izdržati ako jako stisne zube, a onda će se kod kuće, kad se sve lijepo uredi, grijati i sušiti do mile volje. Samo kako stisnuti zube kad mu brada drhti kao da je pomahnitala, zapravo skače kao da se odmetnula od njega i prijeteći da mu pregrize jezik ako ga ne uvuče duboko u usta?

Kod Hajrudinove škole je prvi put pao i prosuo iz džepa dio novca koji je danas dobio. U blizini nije bilo nikoga pa se ponadao da će moći na miru skupiti sve što se prosulo ali su mu novčići koje je uzimao ponovo ispadali, tonuli u snijeg i sakrivali pred očima koje su se, kao za inat, zamutile. Ukočenim prstima kopao je po snijegu koji mu je već sezao do iznad koljena, klizao se i posrtao, zagledao oko sebe i otkrivao novčiće na mjestima koja je utabao stopalima tako da ih bolnim prstima nije mogao iščeprkati. A onda su mu, iz čista mira, kao za inat, pljusnule suze i zamutile mu pred očima i ono malo što je mogao vidjeti od bola, snijega i studeni. Ne možeš ti tražiti bijele novčiće u bijelom snijegu dok snijeg i dalje sipa a tebi suze liju kao da si budala.

Pridigao se i na trenutak stao kolebajući se. Bez novca ne može ići po šećer, bez šećera se ne može vratiti kući, novac ovako ne može naći, a ne može ni ovdje ostati da umre jer mu je studeno, mokro i sve ga boli. Na kraju se sjetio da

mu je nešto novca ostalo i da ga Salih Šaran poznaje pa će mu sigurno dati onoliko šećera koliko mu može dati. Zato je odlučio nastaviti i doći do trgovine i do šećera kojim će utješiti majku.

Odmah iza Hajrudinove škole je Bahtijarova kuća. Otkako je Hajrudin umro, Bahtijar mu je najbolji drug pa je na trenutak pomislio da može svratiti kod njega i uzeti onoliko novca koliko je izgubio. Nije znao on, doduše, koliko je izgubio, ali će Bahtijar, star čovjek, bez problema izračunati koliko sad ima i koliko mu novca još treba za onoliko šećera koliko je njemu potrebno. Odustao je jer se na vrijeme sjetio da Bahtijar ne može imati, ne bi se o njemu govorilo onako kako se govori kad bi bar ponekad imao neki dinar. Stariji su govorili da su za vrijeme rata dva talijanska vojnika često Bahtijaru nosila nešto da pojede jer im se dopalo što se u Duvnu našao čovjek s kojim se naprosto ne može trgovati; a onda ga očevi drugovi, nakon rata, nisu sudili iako je dobivao hranu od talijanskih vojnika i iako su oni sudili sve koji su sa kupatorom surađivali. "Ako su njega Talijani hranili, a partizani ga nisu osudili, nemaš ti šta o njemu govoriti", govorili su stariji. Što bi onda on išao i na muku pristajao Bahtijaru koji mu jeste najbolji drug ali mu sigurno ne može pomoći. Od toga im obojici može biti samo gore.

Vratio se na glavni put iako mu je do Bahtijarove kuće trebalo još samo desetak koraka. Ovih sadašnjih koraka - kratkih, umornih i teških. Snijeg koji mu se usuo u čizme rastopio se pa su mu smrznute noge sada šljapkale u prevelikim čizmama koje su kod svakoga drugog ili trećeg koraka ostajale u snijegu jer su lako klizile preko nakvašenih čarapa. To mu je ionako kratke i teške korake stalno iznova kidalo, pa je njegovo kretanje prema Salihu Šaranu više ličilo na batrganje nego na hodanje.

Nije on samo zbog čizama hodao ovako jadno, nego i zato što je sasvim ostao bez snage, kao slamnata lutka. Dok je nastojao skupiti prosute novčiće nešto se u njemu otvorilo, kao neka rupa, i sva mu je snaga naprosto iscurila. Još dok je išao prema Bahtijarovo kući osjećao je, sasvim jasno osjećao, toliko jasno da bi u nekom sabranijem stanju mogao to jasno pratiti, kako curi, odliva se i sve teže pokreće noge na kojima čizme ne žele ostati. Svaki ga je udah bolio kao rana, oko grudi ga je nešto stezalo i skraćivalo mu dah, a snijeg se počeo bojiti crvenkasto, pa tamnoplavo... Malo ispod Hajrudinove škole, sve se obojilo tamno.

Desetak dana kasnije Bahtijar mu je objašnjavao da ima na svijetu raznih ljudi. Jedna vrsta su oni ljudi koji uglavnom urade ono što su naumili, ali nikad onako kako su planirali i htjeli i nikad ne urade svojim znanjem i trudom nego postignu cilj zbog neke svoje greške. "Možda si ti od te vrste ljudi", govorio mu je

Bahtijar, "a to, vjeruj mi, nije najgori dio koji čovjek od sudbine može dobiti. Ti si, eto, naumio da majci doneseš šećera ne bi li je utješio i sredio stvari u kući. Bog sami zna šta bi bilo da si se pojavio onog dana i u onoj zbrci sa šećerom, ali se ja ne bih smio zakleti da bi sve bilo onako kako si planirao. Ovako je sve ispalo upravo onako kako si htio - majka ti se potpuno utješila od očeva odlaska, gotovo ga zaboravila jer se dan i noć zabavila oko tebe, a zato su se onda i stvari u kući sredile i unormalile. I sve to samo zato što si se ti na pola puta do Saliha Šarana strmeknuo u snijeg i tako zaradio upalu pluća. Možda se radi samo o tome da si ti takva i takva vrsta ljudi, šta znaš."

Tako mu je onda govorio Bahtijar koji ga je svakodnevno obilazio bolesnoga. Tada o Bahtijarovom objašnjenju nije mislio ništa, kasnije je mislio da mu se starac rugao, blago i čestito kako je samo on znao, a sada sve jače vjeruje da je govorio ozbiljno i da je izgovarao čistu istinu. On pripada onoj Bahtijarovoj vrsti ljudi, on uvijek izvuče gaće kad posegne u torbu da izvuče potkošulju. Potpuno je nevažno što mu kasnije pametni ljudi objasne da je to za njega velika sreća jer je važnije imati na sebi suhe gaće, on zna da redovno izvuče gaće kad u velikoj žurbi, preznojen, posegne u torbu da promijeni potkušulju i zna da mu je to sudbina i zna da takva i takva sudbina dolazi iz takvoga i takvog karaktera. Što je stariji, sve jače vjeruje da pripada Bahtijarovim ljudima koji, ako i urade nešto što su htjeli, ako im se i dogodi nešto jako dobro po njih, to urade ili dobiju zbog neke greške, nesporazuma ili svoje traljivosti. Možda je i Bahtijar bio takav pa je zato tako dobro poznavao te ljude, njihovu prirodu i sudbinu.

Ali danas njega zanima nešto posve drugo, zanima ga od zrelih godina u kojima se sjetio Bahtijarovog objašnjenja. Kako je Bahtijar znao njegov plan? Je li ga on sam izbuncao u vrućici dok je ležao u Bahtijarovoj kući? Ili mu ga povjerio kasnije, u jednom trenutku snažne prijateljske odanosti, kad je osjetio potrebu da svome dobrom starom drugu podari svoju najsvetiju tajnu? Je li ga Bahtijar znao i bez njegovih obavijesti, znao ga onako kako zna sebe jer bi on sam otišao po šećer da utješi nekoga dragog? Ili je Bahtijar moja lijepa fikcija, neki ostarjeli ja kojeg od rođenja imam uza se da me tješi za sve moje greške, uskraćenosti, umore?

Ne znam da me ubiješ. Znam da na duvanjskom haremu nema Bahtijarovog mezara, odnosno nema kamena s njegovim imenom. I znam da nema ni traga njegovoj kući. I znam da su mi sjećanja na petu i šestu godinu života prepuna Bahtijara, da možda te godine između Hajrudinove smrti i škole ne bih ni preživio bez njega. Zapravo je jedino čega se sjećam iz tog perioda Bahtijar. Sjećam se naših razgovora, sjećam se trava koje smo brali i sušili za čaj, sjećam se uputa o svojstvima pojedinih biljaka, sjećam se njegove sahrane. Ali nema nikakva traga njegove prisutnosti na mjestima na kojima smo se družili i na kojima sam, prema svome sjećanju, slušao njegove riječi koje pamtim, kao i

glas kojim su izgovorene i koji i sad čujem u unutrašnjem uhu. Nisam, naravno, ni svoje vršnjake ni starije pitao je li nekad u Duvnu živio neki Bahtijar, ne bih se to usudio jer bi me smatrali ludim. A pogotovo se ne bih usudio jer bi mi mogli odgovoriti da nije. Mogli bi, možda bi mogli. Ne znam.

-7-

Kad se u praskozorje hiljadu i drugog dana veliki car Šahrijar probudio i poželio zagrliti svoju milu ženu Šeherzadu, otkrio je da pored njega u postelji ne leži prelijepa žena nego neka naprava za prenošenje ljudskog glasa koji mu je pričao priče. Recimo neko zvučno crijevo ili nešto slično. Ili nije bilo ni toga, nije bilo ničega. Prazna postelja i glava teška od snova koji su mu donijeli hiljadu i jednu priču. A u pričama iz sna, u snu, ženina prevara, pa posječene ljepotice, pa Šeherzada, pa sinovi koje je dobio s njom...

U takvom bi se jutru veliki car Šahrijar sigurno osjećao otprilike ovako kako se Azra osjeća sada, dok sluša Farukovu ispovijest o danu u kojem je saznao za očev odlazak. Bahtijar ga je toga dana spasio, ali on ne zna je li Bahtijar stvarno postojao. Prekrasno. Na stranu to što je dobar broj ljubavnih dana koje je provela s njim ispunjen Farukovim sjećanjima na Bahtijara i razgovorima o njemu. Moglo se, uostalom, ovakvo nešto i očekivati, sve je ovo njihovo bilo suviše lijepo da bi moglo na dobro izići. Lijepo, blago poremećeno i uzbudljivo, od samog početka, a pogotovo od onog dana kad se njihov odnos konačno oblikovao. Petnaestak od onog zajedničkog zavijanja na mjesec. Došla je kod Faruka u sumrak, kako se među njima uobičajilo bez dogovora, a on je, prije nego je otvorio, provjerio je li ona zvonila. Razlozi te provjere otkrili su joj se kad je ušla u jedinu sobu njegova stana.

Svoju nisku postelju Faruk je prekrio crnim polivinilom (valjda rasječnim vrećama za smetlje) i okružio sa pet trokrakih kristalnih svijećnjaka, a s obje strane uzglavlja stavio po jedan veliki mjedeni svijećnjak s velikim bijelim svijećama. Sve su svijeće gorjele i osvjetljavale dva kristalna pokala puna crnoga vina s po jednim cvijetom bijeloga krina u vinu.

Zbunjena ovim prizorom, Azra je stala kod vrata. Zaustavila su je zapravo dva jednako jaka poriva koja su se pojavila istovremeno - da se nasmije i da svome dragom opali jednu vrelu, srdačnu šamarčinu. Jeftini aranžman pripremljen za nju u prvi mah ju je razbjesnio i povrijedio. Erotske fantazije seoskog pornografa. I šta ova budala sad očekuje? Da ona pokida odjeću sa sebe i da mu onda, gola kao od majke rođena, razveseli srce trbušnim plesom? Da se ovije prozirnim velovima i otpjeva mu ljubavnu ariju punu strasti i čežnje za njim, sve uvijajući bokovima pri tome? Da zaurla od strasti, kao vuk u hladnoj noći? Sad bi još samo trebalo da se on baci na nju, podere joj gotovo novu haljinu i u

strastvenom je grču strmekne na postelju od smetlja. A ona pri tom treba jecati i grcati od zanosa i strasti. Ali bitno je pitanje po čemu je on zajključio da je može i smije dočekati s ovakvim aranžmanom, na osnovu čega je on zaključio da će se ona uzbuditi od ovakvih budalaština. To je uvredljivo, to zaslužuje vruću pljusku punu ljubavi.

A ipak je u njoj bilo još nečega što bi se možda moglo nazvati mučnim i neželjenim uzbuđenjem. Kao da je nešto u njoj spremno odazvati se ovom uvredljivom pozivu i kao da ta spremnost dolazi upravo iz Farukovoga uvredljivo lošeg mišljenja o njoj. Vrijeđa je i istovremeno draži što on očekuje da se ona uzbuđenjem odazove na ove glupe pripreme. Seoski pornograf zavodi raspuštenicu iz mahale. E pa neka nasrne, ona mu se hoće odazvati i hoće mu prirediti ludu noć, a nakon toga će mu reći sve što mu ima reći i ostaviti ga da je pamti po ovoj noći i onome što je na rastanku čuo.

Faruk, međutim, nije nasrtao i nije uopće pokazivao neke namjere. Ležao je kao odaliska na lijevom boku, s glavom oslonjenom na ruku a drugom rukom joj nudio da legne prema njemu. Normalno odjeven i inače sasvim normalan, dakle i bez namjera.

Pomisli da s ovakvim Farukom prizor koji je zatekla mijenja značenje i da dobiva nešto djetinjasto i dirljivo. On je upalio svijeće, možda je čak smislio neku simboliku s brojevima svijeća i svijećnjaka, a i u vino je ubacio bijele krinove. Nije ovo seoski pornograf i raspuštenica iz mahale, ovo je domaća zadaća dječaka - rođenog štrebera na temu zavođenje uz primjese perverzije. Upravo tako, zato leži ovako nepomičan i zbunjen umjesto da jurca i skače na nju kao sumanut, kako bi radio seoski pornograf. Od te pomisli je potope, doslovno je iznutra zapljusnu, nježnost i blagost.

Neka je smislio sve ove gluposti, neka je pokazao još manje mašte i ukusa, ona će ga, usprkos svemu, prigrliti i zakloniti. On je morao cijeli dan iščekivati njezin dolazak, morao se makar cijeli ovaj dan pripremati za nju, morao se dobro napregnuti da smisli a onda izvede ovakvu gomilu ovakvih gluposti. I sve to za nju. To je lijepo i dirljivo, to pokazuje da se on sasvim nevino nudi, da njoj vjeruje i da mu je ona važna. Ona će ga prihvatiti, oviti se oko njega, zakloniti ga od svega, bit će mu toplo i mekano sklonište, ona ga mora zakloniti ovako nesigurnog i ponuđenog njoj.

-Ako zbog nečega vrijedi, život vrijedi zbog viškova, zbog onoga bez čega se sasvim lijepo može - čula je u jednom trenutku Faruka kako mudruje kao uvijek. - Život je podnošljiv i na trenutke možda lijep zahvaljujući onome što ti ne treba i što na životu, ako ga zamislimo kao haljinu, djeluje kao dodatak, nepotreban ukras, cigansko kindurenje.

Leži kao bajadera pored postelje od smetlja i mudruje o temeljnim pitanjima. Dječak sklon zabranjenim stvarima, dječak koji mora ono što se ne smije upravo zato što se ne smije. Zna da je prazno tamo gdje ne smije ući, zna

da ulazi samo zbog zabrane a ne zbog onoga što bi tamo mogao naći, pa zato ulazak produžava koliko god može jer zna da su jedini užitak i jedini dobitak u samom ulasku. A kad si već ušao - sve je isto jer je iza svakih vrata neka prostorija koja ti ne treba i u koju nisi morao ulaziti jer je ista kao sve prostorije. Radoznali dječak koji sve zna i zato je tužan, uvijek unaprijed tužan. Osmjehnula se i legla prema njemu, na mjesto koje joj je namijenio.

Brbljao je o erotici, o erotskome doživljaju koji istinski, dakle najviše, vrijedi onda kad čovjek prevlada tjelesnu potrebu, kad svojim postupcima prestane izražavati čak i radost svoga pojedinačnog tijela, pa dosegne potpuno sjedinjenje svog tijela s nekim drugim tijelom u objektivnoj, sveobuhvatnoj erotici. Jedino i upravo u toj anonimnosti, u toj rastvorenosti moga Ja u nekome Trećem kojega gradimo nas dvoje jednako rastvorenih ljudi, u Trećem koje je više i manje od svakog od nas pojedinačno i od nas dvoje zajedno, u potpunome gubitku identiteta do kojeg dolazimo pokoravajući se zakonima sveopće erotike koja upravlja svijetom, u tom trenutku postajemo jedno s kruškom ispod kuće, s vodom i vrapcem, a tada, u tom trenutku potpunog rasipanja identiteta, kad sebe, kad cijelo svoje biće osjetiš kao pijesak koji ti se izasipa kroz prste, upoznao si punu vrijednost erotskog doživljaja jer si doživio sjedinjenje sa svim. Jebao si se sa svijetom, ako tako mogu reći. Doživio si istinski orgazam, jedini oko kojeg se vrijedi truditi.

Slušala ga je bez osobite pažnje, pijuckala svoje vino pazeći da ne pojede ljiljan koji Faruku valjda nešto znači (a ni on je ne bi hranio simbolima, makoliko je volio) i pratila kako se u njoj smiruje navala nježnosti koja ju je bila zapljusnula. Nije se ta nježnost povlačila - i dalje je Faruk u njezinom doživljaju bio dječak kojega želi primiti u sebe, njhati ga i čuvati, ali je nije više onako jako napinjala nego se blago razlivala po njoj, ispunjavajući joj nogu i nokte, kosu i bubreg, spremnošću da ga primi, ljulja i štiti od svega. A onda se ta ugodna, spokojna nježnost dalje smirivala, razlivala se po nekim tajnim prostorima njezina tijela i u neko doba postala naprosto potpuna spremnost za njega. Kad su se nakon dugih sati brbljanja počeli dodirivati, u njoj je od svega drugoga bila jača nekakva hladna strast kakvu do tada nije upoznala i nije željela upoznati - strast koja ih je tjerala da se vole do potpunog iscrpljenja tako da je upoznala ljubav koja ne umiruje dušu ali do kraja umori i zapravo iscijedi tijelo.

Od te noći je njezin odnos sa Farukom uglavnom ovakav, što znači kompliciran, lijep, snažan i nepodnošljiv. Imaju svoju strast, imaju razgovore koje voli više od svega što je prije Faruka imala s muškarcima (možda upravo zato što su tako potpuno uzaludni), imaju šetnje pune vedrine, imaju napade nježnosti za vrijeme kojih se prelijepo brinu jedno za drugo. I imaju, nažalost, njezinu obitelj koja više od svega hoće da se oni ožene. Sestra je ubjeđuje da bi se sad udala za Faruka kad bi je on htio iako nije njezin tip, otac je u Faruka doslovno

zaljubljen jer se ni s kim ne može tako lijepo ispričati uz tri kapi pića, majka uzdiše i diskretno napominje kako prvo dijete treba roditi do tridesete, a Faruku, pravo govoreći, ništa ne manjka. Nije, zapravo, problem u njima nego u njoj i u Faruku, to jest u prirodi njihovog odnosa i u tome što Faruk naprosto nije muž. Njoj se dopada i dira je njegova potreba da estetizira, opravda i mudrovanjem prikrije sve tjelesno što sebi dopusti (a dopusti uglavnom ono što mora dopustiti), ali ne može normalnoj osobi biti muž neko ko u zemlju propada od stida zato što mu govno ne miriše na đurđevak. On se pojede od stida što se znoji i ide u klozet, on mora izmudrovati Bog zna šta da bi se opravdao što ponekad jede ili vodi ljubav. A to nije muž, to ne može biti muž. To se može voljeti ali se s njim ne mogu rađati djeca, praviti zimnica, krpiti rublje i uvjeravati sebe da ocat sasvim ugodno miriše. Sve ljudsko i tjelesno on mora očistiti, estetizirati, učiniti skladnim i tako sterilizirati. To je istovremeno uzbuđuje i dovodi do ludila jer normalna žena ne može, ali zaista ne može, smisliti cijelu raspravu da bi se opravdala što je uslast jela ili se dobro naspavala. Ne zato što bi joj on prigovorio nego zato što bi se pred njim osjećala kao odvratna proždrljivica, a mora se tako osjetiti ako je on toliko sterilan i uvrnut unutra. Lijepo je to što on toliko zazire od života, to joj omogućuje da na njega troši i majčinske nježnosti, upravo ga zbog toga voli ovako blago, ali sve to nije razlog da se za njega udaš. Najkraće, Faruk nije za muža nego za čovjeka kojeg se voli.

Kako zabrinutoj majci objasniti da se ne možeš udati za nekoga ko te moli da ne grčiš lice u ljubavnome grču? Taj ti protuprirodni zahtjev objasni nekim dirljivim sjećanjem, a onda to sjećanje ponavlja svaki put kad ponovi svoj suludi zahtjev. I nije problem u ponavljanju nego u tome što nije ponavljanje jer je njegovo sjećanje svaki put drugačije. On ti ispriča da ne podnosi zgrčano lice jer pamti kako njegova majka grči lice pokušavajući da osjeti ili bar pokaže bol kad im je došla vijest o očevoj smrti. Onda ti ispriča da je majka tako grčila lice na sahrani svoga brata. Onda ti ispriča... Deset puta ti on ispriča to svoje sjećanje i ti dobiješ deset različitih priča o deset događaja ili bar deset situacija. Može li takav čovjek biti muž normalnoj ženi, bar donekle normalnoj?

Inače je problem s tim njegovim pričama. Sva svoja ludila on objašnjava pričomo nekom događaju ili čovjeku kojeg se sjeća, ali su ti događaji i ti ljudi drugačiji svaki put kad ih se on sjeti. Već tri godine, koliko su zajedno, ona se herojski trudi da makar nasluti događaje i ljude kojima je on toliko opsjednut i koji su ga tako jako odredili. Posve uzalud. Sakupila je u pamćenju bezbroj priča, bezbroj verzija u kojima se jedna priča razlikuje ne samo u pojedinostima nego i u osnovnom toku, ali ni jedan događaj i niti jedno lice nije uspjela naslutiti. Je li te događaje i ljude on izmišljao? Ili stvarnost naprosto izmiče njemu, njegovim riječima i njegovom sjećanju? Zna li to i on sam? Je li uopće došao do tih pitanja

na koja sigurno ni sam sebi ne bi mogao pouzdano odgovoriti?

Sada sigurno ne bi mogao jer ta razdaljina između njega i stvarnosti, izgleda, raste s vremenom. Kao da se svijet u njegovim očima i u njegovome sjećanju rasipa ili se vrti kao one vašarske naprave što sa svakim obrtajem mijenjaju oblik. Treba li ozbiljnijeg znaka od ovog bisera s Bahtijarom koji možda nije postojao? Kad je prošli put pričao o očevom odlasku stvari su se drugačije rasplele. Tada je kod Bahtijara ležao bolestan, a majka ga je obilazila svaki dan. Bahtijar ga je njegovao, samo povremeno izlazeći, i požurivao njegovo ozdravljenje uzbudljivim vijestima iz vanjskog svijeta. Najprije ga je utješio zbog poraza u borbi sa snijegom obavijestivši ga da je snijeg napadao toliko da su kokoši sve zvijezde poključale. "A znaš li ti koliko je to, momče moje? Ne bi s tolikim snijegom izišao na kraj ni najstariji čovjek, a kamo li ti sa svojih pet godina", govorio mu je Bahtijar kad se on vratio iz nesvijesti. Drugi put ga je obavijestio da su na Gradinu došli neki mali ljudi koji prave kuće od leda i da je preveselo gledati kuću sa prozirnim zidovima, kao da je cijela kuća od prozora. Potkraj njegove bolesti, Bahtijar se pojavio s radosnom viješću da je vidio brod na njihovom potoku koji je toliko narastao od rastopljenog snijega. Desetak dana kasnije vratio se kući, na majčinu njegu, a tada je već sve mirisalo na svježije uzoranu zemlju i na mlado zelenilo. A sada, eto, nije sigurno da je Bahtijar živio i da ga je njezin dragi mogao stvarno poznavati. I on će se opet nevino začuditi ako mu kaže da se u njezinom doživljaju njihova ljubav sve više približava mori.

Je li, kraj svega toga, čudno što se opet javlja njezina davna želja za odlaskom, želja koja je bila prerasla u odluku u vrijeme kad je sreća Faruka i od koje je odustala upravo zbog njihove ljubavi. Važan dio njezinog plana od one noći kad su se njih dvoje sreli i zavijali na mjesec bio je upravo odlazak iz Sarajeva. Ona je, onako nacvrcana, trebala otići kući, objasniti ocu što mu ima objasniti, a sutradan ili par dana kasnije, oslobođena obitelji i straha od oca, zauvijek odrasla - otići. Tako bi se valjda nešto dovršilo.

Od ranih djevojačkih godina ona sanja o odlasku, sanja zapravo otkako zna za sebe i za ovaj grad a u ranim djevojačkim godinama taj je san osvijestila. Naprosto joj se kazalo da on Sarajevo oduvijek osjeća kao privremeno boravište. S petnaestak godina je drugaricama govorila kako ima krajeva pogodnih za razvoj teške industrije, ima krajeva pogodnih za uzgoj žitarica i ima krajeva pogodnih za odlazak iz njih, a Sarajevo je najbolji primjer grada pogodnog za napuštanje. "To je moja intimna geografija", govorila je u tim godinama, "a u toj geografiji se o Sarajevu kaže samo toliko da je ono idealno mjesto za odlazak iz njega". Kasnije je, kad ju je malo upoznala, to svoje određenje proširila na cijelu Bosnu.

Nije ona znala kamo bi. O svim drugim dijelovima svijeta imala je samo mutne predodžbe utemeljene na ponekoj informaciji i niti jedan dio svijeta nije

je nečim posebnim privlačio. Zato nije znala kamo bi, ali je znala da joj se ide, da joj se jako ide. Bilo gdje. "To je jedinstvena dragocjenost Bosne", govorila je kao student "jer jedino iz Bosne možeš otići ne pitajući se kamo ideš. Svejedno ti je jer će ti tamo biti bolje - gdje god to bilo i kakvo god bilo".

S dvadesetak godina otkrila je da je Venecija njezin cilj i da više od svega na svijetu želi tamo živjeti. Čak je upisala kurs talijanskog, da bude sasvim spremna kad kućne čas. Nije se upitala zašto baš Venecija kad ima toliko gradova o kojima isto toliko ne zna. Za Bordeaux je u redu, o Bordeauxu zna mnogo više nego o Veneciji jer zna da se tamo pravi boja koju ona ne voli iako joj dobro stoji (ne voli je valjda zato što su je kao malu stalno svečano odijevali u haljinu te boje koju joj je poklonila tetka Ajša). Ali zašto ne, recimo, Budapest ili New York o kojima ne zna doslovno koliko i o Veneciji?

To što se nije pitala o svome izboru shvatila je kao dokaz njegove istinitosti jer jedino onome što je sasvim prirodno i zato sasvim istinito ne trebaju razlozi koje bi čovjek mogao znati. U njezinoj i u prirodi Venecije je da ona tamo ode, kao što je u prirodi Bosne da se iz nje odlazi. Nema tu pitanja jer tome ne treba izvana vidljivih razloga. Diplomirala je i zaposlila se, udala se i razvela, sve vrijeme se spremajući da ode. Tokom tih pet-šest godina naučila je o Veneciji govoriti prisno i uzgred, onako kako se može govoriti o gradu u kojem se živi, onako kako o Sarajevu, mislila je, nikad nije govorila. Uvježbala je s posebnim naglaskom izgovoriti rečenicu svoje prijateljice Rade da je Venecija najljepši orijentalni grad jer je najdalje na sjeveru i duboko na zapadu; naučila je bez posebnog naglaska i kao uzgred izgovoriti da tamo trulež miriše tako jako i besramno da su i rukohvati na stubištima erotizirani; saznala je za nazive nekih lokala i uspjela ih izgovarati kao da prešućuje, jer podrazumijeva, sve ono što taj naziv u stvarnosti jeste. Riječju, postala je Mlečanka dovoljno da tamo ode onda kad se razvela i osjetila da je jedan dio njezina života zaista dovršen. Osjetila, zapravo, da joj je privremenosti već preko grla a privremenost je sve što je u vezi s njom u Sarajevu. Tada je sreća Faruka.

Njezina Venecija je postala jedna od tema o kojima njih dvoje beskonačno brbljaju. Nije ona odustala od odlaska ili nije pristala reći da odustaje, ali se njezina potreba za odlaskom pretvorila u beskrajni razgovor bez početka, kraja, reda i razloga, bez izgleda da se završi i bez mogućnosti da nekad dovede do stvarnog rezultata, dakle do odlaska. To možda više i nije bila želja za odlaskom nego potreba za razgovorom, a ako je i bilo želje za stvarnim odlaskom ona je bila toliko slaba da se sva trošila u razgovoru. Je li se to zarazila od Faruka i počela stvarnost pretakati u riječi ili joj je u njihovoj ljubavi zaista bilo toliko lijepo da naprosto nije imala drugih potreba, pa ni one temeljne bosanske

potrebe - potrebe za odlaskom? Je li njezina veza sa Farukom bila toliko jaka da je sve njezino, pa i njezina čežnja za dalekim i stranim gradom, postalo gradivo za tu vezu? Ne bi mogla odgovoriti, ali je sigurno da do nedavno zaista nije osjećala potrebu da ide.

Ta se potreba opet pojavila prije nekoliko mjeseci, možda onda kad joj je počelo jako smetati stalno preinačavanje Farukovih sjećanja. Je li to se Faruk udaljio od nje? Ne bi rekla, ništa se kod njega nije promijenilo. Kao ni kod nje, uostalom, osim što joj više nije dovoljno ovo što imaju sada i što upravo ovakvo traje već tri godine. Dobar je, i voli ga, i sve je u redu, ali ne može više podnijeti što u svemu ovome njihovom nema stvarnosti i života kakav pripada ovoj stvarnosti. Ne bi ona ništa oduzela od njihove veze, ali bi joj tako rado dodala malo mesa, malo tijela, malo svjetske nečistoće koja možda nije osobito lijepa ali jeste živa. Osim toga se, u ovoj zbrci koju stvaraju razne verzije Farukovih sjećanja, rastače i njegovo lice koje je bilo temelj nekakve stalnosti u njihovoj vezi i u ovim njezinim godinama. Možda je upravo Faruk kakvog je znala ili bar zamišljala bio ona stalnost koja je potisnula želju za odlaskom, a sada se, u ovoj zbrci sjećanja koja su možda izmišljena a sigurno se stalno mijenjaju, taj Faruk rasipa, osipa, iščezava. Gdje je on i kakav je on zaista?

- Znaš li da sada laguna miriše na gnjilu ribu? - upita ona Faruka koji je pospano zurio u strop. - Znaš li da je Venecija sada mokra od ledenih kiša, razdražljiva od teških mirisa i vraški uzbudljiva, živa, strasna?

Znala je da će Faruk na ovo odgovoriti dugom tiradom koju ona neće osobito pomno slušati i ipak će se od nje iznervirati. Ali je morala reći jer je znala da će se on iznervirati, a morala ga je iznervirati jer mu se samo tako mogla osvetiti što se u njoj obnovila potreba za odlaskom.

- 8 -

Možda se bezizlaz čovjeka iz ovih krajeva, njegova jadona nemogućnost da dosegne ljudsku potpunost i pojedinačnost, da se dovrši kao ljudsko biće i, zahvaljujući tome, odluči i učini nešto samo u svoje ime, možda se, kažem, ta beznadežna uronjenost ovdašnjeg čovjeka u ovdašnje magle i kolektivitete ni učemu ne pokazuje tako ogoljeno i tako bolno očigledno kao u njegovoj omiljenoj zabavi koja je, naravno, mnogo više od zabave jer njome izražava svoju najdublju radost izražavajući tako i stvarno stanje svoje duhovnosti. Ta porazna slika ovdašnjega ljudskog bezizlaza je takozvano narodno kolo.

Ovdašnji čovjek igra narodno kolo onda kad se silno raduje, onda kad su mu duša i tijelo prepleteni i skladno spojeni u radosti koja dolazi iznutra i izlazi vani, koja mora izići vani kao tjelesna gesta jer ta radost ispunjava cijeli duh i obuhvata cijelo tijelo. U takvim trenucima, u takvim snažnim zanosima, ovdašnji

se čovjek uhvati za ruke s drugim ljudima i počne poskakivati nadajući se da će tako oblikovati i iskazati ono što je u njemu, dakle olakšati zanos i napetost koji ga ispunjavaju. A u njemu je, pored spomenutoga, kako rekoh, radost koja obuzima cijelo biće, radost čiji se tjelesni dio može izraziti samo pokretom tijela a duševni dio samo redom, poretkom, dakle pravilima i njihovim poštivanjem jer se duša raduje redu onako kako se tijelo raduje pokretu, ritmu, dodiru ili hrani. Tada ovdašnji čovjek zaigra svoje kolo u kojem đipa i cupka izražavajući radost svoga tijela, i to đipa i cupka po zadanom obrascu čime se pokazuje njegova duševnost i oduhovljenost, dakle njegov pristanak na pravila i duboka radost njegove duše.

Kako izgleda taj izraz našeg zanosa i šta on o nama kazuje? Samo ime kaže da on svojim oblikom ostvaruje krug ili da propisuje kretanje ukруг. Moje ruke su zarobljene u rukama ljudi koji stoje do mene i mi se tako, držeći jedan drugoga, hvatajući ruke jedan drugome, vezujemo u lanac koji se na kraju, kad smo svi uhvaćeni, zatvara u krug. U savršeni, zatvoreni oblik koji se može kretati jedino oko svoga praznog središta ili, ako ti je srcu milije tako reći, može se jedino vrtjeti uprazno. A kako ta vrtnja uprazno izgleda? U istom trenutku svi dignemo desnu nogu, u istom trenutku svi pokleknemo na lijevo koljeno, u istom trenutku svi udarimo desnim stopalom majku hraniteljicu, zemljicu našu crnu, da je tim udarcem kaznimo i pohvalimo što nas daje ovakve kakvi smo, nesposobne da odvojimo kaznu od pohvale i udarac od izraza zahvalnosti, udarimo svom snagom svoju crnu majčicu ne bismo li na nju prenijeli, ne bismo li u nju istresli, ovaj zanos od kojeg nam blješte oči, od kojeg nam se žare čela, od kojeg nam se nadimaju žile na vratu i od kojeg dahćemo, krkljamo, podvriskujemo. A za to vrijeme mi se ruke znoje i moj se znoj miješa sa znojem ljudi oko mene, za to vrijeme mi se oči ispunjavaju licima ljudi koji stoje u krugu prema meni i koji tako postaju granica mog zanosa i mog svijeta jer su oni, upravo oni i samo oni, drugi kraj moga kruga. A za to vrijeme su moje noge, kao svoju najbolju i možda konačnu mogućnost, usvojile ovaj niz pokreta što ga do besvijesti ponavljaju, za to vrijeme se moj zanos oblikovao onako kako mu je zadao krug u kojem sam zatočen, u kojem smo zatočeni, sada i zauvijek. Jer iz kruga nema izlaza, vrtio se on ili stajao. Zato se granice između mene i ljudi oko mene naprosto tope. Miješaju nam se tjelesni mirisi, izjednačavaju nam se pokreti i oblici, naši se zanosi razdjeljuju i oblikuju na isti način pa se slivaju u jednu jedinu sveopću užagrenost. Ja iz toga ne mogu više izići jer nema više mene.

Ne želim ja interpretirati kolo, a pogotovo se ne želim otisnuti u dosjetke kojima bih otkrivao edipalne sklonosti ovdašnjih ljudi, kojima bih razotkrivao edipalne gadosti njihove koje se jasno vide iz potrebe da se udarcem po majci - hraniteljici svoj zanos istrese na nju/u nju iz čega se bez problema može izvesti mentalitetna potreba za diktatorom koji je strogi i pravedni otac (a i nakazno

uvjerenje da je pravednost najviša i jedina istinita socijalna vrijednost). Ne želim govoriti ni o samoljubivoj gluposti, koja ne želi razlikovati izraz zahvalnosti od udarca, koja se tako jasno pokazuje u navici da se tapšanjem po ramenu izraze zahvalnost ili priznanje. Ne želim ništa od toga jer sve su to tumačenja, a ja želim ostati kod čiste objektivnosti, dakle od vanjskog opisa i kod geometrije.

Usporedimo izvana naše narodno kolo s bilo kojim drugim plesom, recimo s bilo kojim ritualnim plesom bilo kojeg plemena. Takozvani divljaci plešu po istom ritmu i istim ili sličnim pokretima, ali plešu svaki za sebe, međusobno razdvojeni i prepušteni svaki svojoj konačnoj samoći. Možda njih ples doveden do nekog transa i možda taj trans jeste spajanje osobe sa Svime, pa i s ostalim osobama koje su plesale u istom ritmu, ali je put svakoga od njih do tog ekstatičnog iščeznuća osobe sasvim pojedinačan, samostalan, put koji kreće iz njegove samoće. I nemoj se zakleti da u tom konačnom slivanju osobe s onim sveopćim ne zadrži svaki od naših "divljaka" nešto svoje, iako to zapravo nije važno. Ali je veoma važno, najvažnije je, da se do transa, do najvišeg stupnja zanosa u kojem se moja osoba rastvara u nešto sveobuhvatno, može doći jedino onda kad čovjek pleše sam za sebe, odvojen od svih drugih i do kraja uronjen u svoju samoću. Zato naše narodno kolo ne može dovesti do zanosa koji bi bio jači od pukoga glavobolnog pijanstva.

Na drugoj strani od našeg kola su ovi moderni plesovi, nastali kad se osjetila potreba za obranom intimnosti od totalizirajućeg racionalizma, koji se igraju udvoje, jedna žena i jedan muškarac. Ne igraju oni s nekim unutrašnjim razlogom, ne plešu da bi dosegli najviši stupanj zanosa u kojem se postiže sjedinjenje sa Svime, nego svojom igrom naprosto izražavaju lijepu radost svojih tijela, pokazuju da se u svojim tijelima dobro osjećaju i da se tome vesele. Njih dvoje se dodiruju, nekad se i priljubljuju jedno uz drugo, njih dvoje možda razmjenjuju tjelesne mirise i to im je dobro, to im se dopada, to im je dovoljno jer njihova igra, nema razloga izvan njihovih tijela i nema cilja osim da im tijela pripremi za neke ljepše i radosnije oblike bliskosti ako im se mirisi koje sad, tokom igre, razmjenjuju složne na pravi način. Ne prijeti im opasnost od izjednačavanja ili od preliivanja jednoga u drugo jer je između njih granica koja ih jasno i čisto razdvaja kao ploha ogledala. Oni se uostalom i ponašaju kao predmet i njegov odraz u ogledalu jer njezina desna noga slijedi njegovu lijevu, njezina lijeva ruka leži u njegovoj desnoj... Ona je suprotna njemu i potpuno mu odgovara, oni ne mogu postati jednaki i zato mogu žudjeti jedno za drugim. Jedno drugome potvrđuju međusobne razlike i omogućuju lijepu igru istovremenog podudaranja i suprotstavljanja.

Naše narodno kolo brka tjelesne razloge s duhovnim ciljevima, ono nastoji dovesti do duševnog sjedinjenja tjelesnim podudaranjem i do tjelesnog

zbliženja brisanjem duševnih razlika. Ritualni ples je geometrijska zbrka u kojoj su tijela jasno odvojena a duše se iz svoje krajnje samoće uzdižu do sveopćeg jedinstva zahvaljujući jedinstvenom ritmu. Ples u parovima je uređena geometrijska igra sličnosti i suprotstavljanja, vanjskog odražavanja koje podvlači unutrašnje razlike, lijepo poigravanje simetrijama kojim se uvećavaju razlike. Sve se to u narodnome kolu brka. U njemu simetrija postaje jednakost i brisanje razlika jer se ono dovršava u krug u kojemu jedna polovina mora biti jednaka drugoj i potpuno zamjenljiva njome. Višak geometrijskog reda koji se vidi u njegovoj kružnoj formi narodno kolo kompenzira krajnjom unutrašnjom zbrkom u kojoj se različite ljudske duše smute u jednu pijanu smjesu koja se može izraziti jedino pukim neartikuliranim podvriskivanjem.

I o tome se zapravo radi: ritualni ples, visoko artikuliranim pokretima, vodi tvoje unutrašnje biće do iznad artikulacije ili, ako bi se tako moglo reći, s onu stranu artikulacije; ples u paru, koji je čista artikulacija jer je puki niz propisanih pokreta, sasvim ispražnjen od svega unutrašnjeg, omogućuje ti da savršeno artikuliraš onaj dio sebe koji je tim plesom obuhvaćen i da s tim dijelom sebe, jednim koji ti tvoj ples priznaje, lijepo i do kraja iziđeš nakraj; a jedini oblik artikulacije i najviši stupanj sklada do kojeg te može dovesti naše narodno kolo je nesuvisli vrisak. U toj slijepoj vrtnji, u toj mutnoj mješavini tjelesnih mirisa i pijanih zanosa, ne možeš ti raspoznati, rasporediti i do nekog oblika dovesti bilo šta svoje. Jedino što u tome možeš to je tupo vrisnuti i nakon toga ubjeđivati sebe da je prelijepo što se tvoj tupi vrisak bez traga izgubio u horu istih takvih tupih vrisakova, što se slio u jedan jedini neartikulirani glas koji nije ništa drugo nego jedan zaglušujući tupi vrisak.

Tako to stoji, lijepa moja draga princezo. To stoji tako da onaj ko je jednom vrištao u horu ne može više iz sebe iscijediti jasan ljudski govor. Možda bi on nekako i mogao, ali mu se, nakon onog vrištanja u krdu, govor jednog čovjeka čini toliko slabašnim, nemoćnim i smiješnim, da se on gotovo stidi svoga pojedinačnog ljudskog glasa i naprosto ne može vjerovati svome govoru, tako slabom, nemoćnom i osamljenom. A uz to se i boji, jako se boji te slabosti i osame.

To, osim toga, stoji tako da iz kruga ne možeš izići jer se iz kruga jedino može ispasti u prazninu kojom je krug uvijek okružen budući da je po definiciji prazno ono što nije omeđeno. Hoću reći da iz narodnoga kola ne možeš izići, iz njega možeš biti samo izbačen, čak i onda kad si izišao od svoje volje. A i kad odeš, i kad dospiješ jako daleko, ti si njime obilježen i nisi ga se oslobodio jer ti je ono oblikovalo svijet kao krug. Ma kako daleko otišao, tvoje ruke mirišu po tuđem znoju ako si samo jednom igrao u kolu, pa čak i ako si samo jednom gledao kako se ono igra. Nikad se tvoje tijelo neće osloboditi tuđih mirisa, nikad se tvoje oči neće očistiti od užarenih lica i upaljenih očiju što su poskakivale na onoj strani kole, nikad tvoje uši neće biti sposobne da prime i ozbiljno shvate

pojedinačan ljudski govor. Ma gdje bila, ma kako daleko dospjela, ti si obilježena kolom kao žigom, i još mnogo jače jer ga se nećeš osloboditi ni ako odereš svu kožu sa sebe. Tuđi zanosu su, naime, prodrli u tebe dublje od njihovih mirisa i mnogo dublje nego što žig može prodrijeti. Prodrli su s onim jednim jedinim tupim zanosom koji vas je sve progutao kad si jedini put igrala u kolu i u koji ste se zapravo tada pretvorili. Eto tako stoje stvari i to je vaša sudbina. Gdje god bili, ma šta radili, vi trupkate u svom kolu, nosite ga sa sobom jer je ono u vama i vi ste ono.

I tome nije krivo kolo nego vi. Ono je ovakvo zato što ste vi takvi, ono je naprosto vaš izraz. Vi niste dovoljno iskreni da biste mogli imati ritualni ples i niste dovoljno disciplinirani za otmjeni i isprazni ples udvoje. Suviše ste pokvareni za takozvane divljake i suviše ste divlji za samozadovoljno poigravanje u paru. Ovakvo kakvo je, kolo naprosto pokazuje kakvi ste, a nije ogledalo krivo ako je lice ružno. Zato se okani odlazaka i snova o odlasku. Ne možete vi otići; jedino pravo putovanje je put iz sebe, a vi za to niste sposobni jer vi sebe nemate - vi niste u sebi nego u kolu.

Sve ovo govorim zato što osjećam da je tvoja želja za odlaskom sada ozbiljna. Otkako se poznajemo mi brbljamo o tvome odlasku odavde onako kako se ovdje brblja o svemu - o napretku i pravdi, o bogatstvu i dalekim svjetovima, o nogometu i zagrobnom životu, o tuđim ženama koje se željelo ljubiti i o svojoj koja se mora trpjeti. Kolo ti objašnjava zašto se ovdje ovoliko govori: zbog nikakve artikulacije svoga unutrašnjeg svijeta vi ne možete rasporediti svoje želje, ne možete dakle potisnuti nevažne da bi one koje su vam važne ojačale dovoljno da vas pokrenu na čin kojim ćete ih zadovoljiti u stvarnome vanjskom životu; zato vi stalno želite sve, a te su vam želje tako jadne i slabašne da ih možete zadovoljiti pukim razgovorom o njima. Tako je bilo i s tvojim odlaskom i zato sam o tome s tobom onako razgovarao. Sad više nije tako, sad zaista želiš otići a znam da nećeš jer vi ne možete otići, vi nemate snage za odlazak kao što je nemate ni za jedan koristan postupak.

- S tobom nije tako - odsutno je rekla Azra kad je Faruk ušutio.

- Valjda je i sa mnom, valjda o tome govorim ovako uža-greno upravo zato što je i sa mnom tako a ne mogu se pomiriti s tim.

- Nisam te ja ovo pitala nego sam zaključila. S tobom zaista nije tako, ali ne mislim da je to tvoja prednost.

- Zašto onda ja ne odem, mudrice? Misliš da nisam poželio? Čekao sam, misliš, da mi ti otkriješ kako se odavde može i otići? - upitao je Faruk.

- Ni ti, valjda, ne možeš otići, ali iz drugih razloga. Da bi odnekud otišao moraš tu biti, da bi postao otpadnik moraš prije toga pripadati. Odlazi se samo sa mjesta na kojemu se jeste. A ti si stranac, ti si kao onaj tvoj farnak. Zato smo valjda i osuđeni jedno na drugo - ja koja želim otići a ne mogu, i ti koji želiš bilo gdje doći a ne možeš.

Najprije su se nasmijali ovakvom završetku ovog razgovora, pa se onda posvađali jer je Faruk zaključio da mu se ona ruga, pa onda ipak lijepo okončali još jedan svoj dan. Dan u kojem je Faruk sahranio tetka ne došavši do mezarja, u kojem su otišli do Jablanice i vratili se bez razloga, dan u kojem je po njima napadalo mnogo teškoga mokrog snijega.

-9-

Sve je to bilo zbog rođendana.

Otkako je otac otišao majka se sva ustremila na njega i bez prestanka ga lickala, prala, začušljavala, kao da je najvažnija stvar na svijetu je li dječak počušljan i umiven. Onda je smislila da je i to malo, pa je izvlačila očevu odjeću i prepravljala je za njega, kao da nema još jednog sina i dvije kćeri i kao da nije važnije da nove hlače dobije njegov brat koji ide u školu pa mu je važnije da bude čist i uredan nego da dobro igra lopte.

Velike probleme mu je majka pravila ovom svojom grčevitom brigom. Iako još ne ide u školu i ima pravo biti neumiven, prašnjav i pocijepan, kao sva normalna djeca, on je stalno uređen kao curica i zato se s djecom ne može družiti ni koliko bi možda htio. Lijepo je njemu s Bahtijarom i zna da ne može imati boljeg druga od njega, ali bi možda dobro bilo imati još nekog dobrog druga barem radi toga da se s Bahtijarom ponekad može posvađati, a ne da uvijek bude po njegovome. Osim toga mu je krivo i nepošteno što sve nove stvari mora dobiti i nositi on, dok stariji brat, koji ide u školu i po pravdi bi morao nositi nove stvari, ima pravo hodati u starome kao da i ne ide u školu.

Uzalud je bilo majci govoriti o tome. Doktorica Jelena je njoj objasnila da je on osjetljiv i još nekakav, da je ona upala pluća bila zato što je on osjetljiv a ne zato što je bilo studeno i što je snijeg napadao do neba, objasnila joj svašta o njemu iako se njih dvoje nisu čestito ni vidjeli jer se on s njezinom djecom družio samo onda kad mora. A onda je majka to razdragano ponavljala svakoj ženi koja bi joj došla u kuću i zatekla je kako za njega prepravlja očevu košulju, hlače ili pullover. Svaki takav razgovor završavao se majčinim suzama i pričom o tome kako je on išao da joj kupi šećera po onakvom vremenu. Nikad nije napomenula da je on išao zato što je ona plakala pred drugim ljudima, iako se zna da ni djeca ne smiju plakati pred stranim svijetom. Ali kako njoj sve to objasniti kad je starija i kad njega zapravo niko ništa ne pita?

Kao da nalazi posebno zadovoljstvo u tome da njega pretvara u curicu, majka je, nakon svih strahota koje je počinila umivajući ga, počušljavajući i uređujući ga na sve moguće načine, smislila da on treba imati i rođendan.

Po svemu se vidjelo da se vraća dan očevog odlaska: ponovo je bilo studeno, ponovo su sipali snjegovi, opet se po nekoliko dana nije moglo iz kuće pa je Bahtijar samo pomalo navraćao da popričaju. Čak je i Ivan Radoš dolazio

kad je dovezao ugljena i drva. On je zbog svega toga morao slušati majčine razgovore s onima koji su dolazili i zato je morao čuti njezine zakletve da će crna njemu osigurati sve što imaju ostala djeca, pa i više. Objašnjavala je da je on sve više uznemiren što je bliži onaj dan i da ona sve to sasvim jasno vidi, pa je smislila da mu za taj dan priredi nešto lijepo i radosno, nešto što će ga zaokupiti i spasiti ga od sjećanja na ono što ga je umalo ubilo. Smislila je da mu proslavi rođendan kao što doktorica Jelena slavi svojoj djeci.

Kad je shvatio šta mu se sprema zamolio je Bahtijara da majku odgovori od njezinog nauma jer to, znao je, ne može na dobro izići. Šta će on, pobogu, sa rođendanom?! Šta je skrivio da mu prave rođendan i čime je zaslužio da mu rade ono što doktorica Jelena radi svome Miri koji je gori od svake curice? Bahtijar se izvlačio, gledao u stranu i ubjeđivao ga da rođendan spada u manja od zala koja mogu snaći poštenog čovjeka.

-Pretrpi se češljanje i vađenje zuba, otrpe se nove hlače i ljudi koji te vole jako srdačno, pa će se i rođendan nekako otrpjeti, momče moje - govorio je Bahtijar da se opravda što mu ne želi pomoći. - Nije to ništa prema onome što te možda čeka sa školom, ljubavima, raznim priznanjima u životu i radu. Navikne se, srećom, ako ti je sudbina da opstaneš.

- Hoćeš li ti doći? - pitao je lukavo Bahtijara, videći da mu ni najbolji drug neće pomoći i da mu je rođendan suđen.

- Neću, ja ću doći sutradan. Nije, znaš, meni mjesto među vama.

- Mogu i ja doći sutradan kao svaka kukavica i izdajnik. Ali treba biti čovjek i doći onda kad jeste rođendan.

- Star sam ja, a na tom će rođendanu biti samo tvoji vršnjaci.

- Ti si moj vršnjak jer si mi najbolji drug. Ili da ja dođem kod tebe za rođendan, a da onda obojica dođemo mojoj kući sutradan?

- Ne može, nažalost, moraš to otrpjeti radi majke. Njoj to treba.

- Onda dođi i ti. Drug si mi, moraš i ti trpjeti.

- Dobro, doći ću - pristao je Bahtijar na kraju pa se pojavila nada da bi sve moglo ipak dobro ispasti.

- Nećeš doći - sjetio se on kad je Bahtijar već bio na odlasku.

- Na rođendan se, kažu, donose pokloni, a ti nemaš šta donijeti. Ali ti, molim te, dođi, onako dođi, a ja ću se praviti da si donio i svima ću reći da si donio.

- Možda ću i naći nešto da donesem, budi ti bez brige.

- Nećeš naći, ali se nemoj zbog toga brinuti. I dođi, molim te - viknuo je za Bahtijarom koji je već odlazio.

I sada bi se zakleo da je već tada, gledajući za Bahtijarom, znao da uzalud više, a posve sigurno je znao da mu je rođendan sudbina s kojom se već pomirio. I sigurno je već tada znao da se tako odrasta i da se odrastanje sastoji u pristajanju na sudbinu. Što si odrasliji, s manje se otpora pomiriš s onim što su ti namijenili i pri tom se ponosiš svojom zrelošću.

Svi su susjedi doveli sinove, a Ivan je Stipu i Franu natjerao da se urede kao kad idu na misu. Majka je napravila malu tepsiju lokuma i sve iznijela pred djecu koja su se okupila, kao da nije i sutra dan i kao da lokumi ne mogu stajati koliko te volja. Djeca su, dok dlanom o dlan, očistila tepsiju i onda zbunjeno sjedjela ne znajući šta treba raditi na rođendanu nakon što se lokumi pojedu, pa ih je zbog te izgubljenosti sve vidljivije hvatalo loše raspoloženje i nešto nalik na tugu. Stipe i Frane, onako svečano uređeni, nisu ni lokume okusili nego su samo sjedjeli nakostriješeni i povrijeđeni što se moraju urediti i paziti iako nije nedjelja i ne idu u crkvu. U neko doba su svi počeli pogledavati u njega, računajući valjda da bi on morao znati šta bi sad trebalo činiti jer je njemu rođendan i radi njega su ih nagurali u njihovu kuhinju, a on je sjedio kao na iglama, žalio za onolikim lokumima i iščekivao Bahtijara praveći se da ga ne čeka i da mu je svejedno.

Bilo je mučno i postajalo sve mučnije. Dosadno je i ne može se dugo sjedjeti ovako - kad ne znaš šta bi radio i ne znaš šta bi sa sobom, kad ne možeš ni razgovarati jer tu ima starijih i ne možeš smisliti neku igru jer nemaš pojma šta se i kako igra na rođendanu. On se od samog početka loše i posve krivo osjećao jer je znao da bi trebao biti važan, da se sva ova gužva oko njega i zbog njega zakuhala, znao je da bi on trebao učiniti nešto posebno jer se zbog njega izvodi nešto posebno. A kako učiniti nešto posebno kad ti se ne čini naprosto ništa? Kako negdje biti glavni kad ti je jedina želja da ne budeš tu? Sada se već otvoreno zagledaju u njega, sada se već jasno osjećaju bijes ovoga malog kolektiva na njegovog nevoljnog vođu, koji je to postao samo zato što je domaćin, i koji, očito je, niti zna niti želi uzeti stvari u svoje ruke.

- Šta ćemo sad? - upita Omer kad se više nije moglo izdržati.

- Sada ćete kućama - odgovorio je. - Pojeli ste, ugrijali se, posjedjeli i nagledali se jedni drugih, pa biste sad mogli i svojim kućama.

Govorio je sa željom da ih povrijedi i tako im se osveti što su došli, što su bili svjedoci njegovog rođendana, što su pojeli lokume i pogotovo za to što zbog njih Bahtijar nije mogao doći. Govorio je s nadom da će, povrijedi li ih, na njih izliti svoj bijes i poniženje, svoje razočarenje i tugu zbog Bahtijarove izdaje, ali ih nije ni povrijedio, ako je suditi po njima, jer su se oni naprosto pokupili i otišli.

Do kasnog poslijepodneva sjedio je u prozoru, trpio majčine nježnosti, podnosio podrugivanje sestara i starijeg brata zbog rođendana i tupo gledao kako snijeg pada i zatrpava svijet. Bilo mu je grozno, ali je odlučio ponosno trpjeti i neotići do Bahtijara makar crkao. Zna se ko je danas izdajnik i na kome je da napravi prvi korak ako im je obojici stalo do njihovog prijateljstva. A u kasno poslijepodne, kad je bilo sasvim jasno da se Bahtijar neće pojaviti, spremio se i odjurio njegovoj kući.

Čvrsto je odlučio da s njim ne razgovra, da čak ne sasluša njegovo objašnjenje ma kakvo ono bilo. Samo će mu reći kako se pravi prijatelji ponašaju, kako se čovjek mora ponašati ako želi imati prijatelje i na kraju

napomenuti da čovjeka više od svega boli izdaja prijatelja. Možda je on mogao rođendan i izbjeći da ga upravo on, njegov najbolji prijatelj Bahtijar, nije nagovorio obećavši da će doći. Sad vidimo kako je došao, a vidimo i to kako je požurio objasniti svoj dolazak. Sve će mu to izgovoriti a onda se tužno okrenuti i vratiti se kući. Tako će učiniti.

Bahtijar mu nije otvarao i to ga je pogodilo jače nego sve ovo do sada. Morao ga je vidjeti kako dolazi i ne može misliti da je neko dugi koga možda ne bi volio pustiti u kuću. A mora biti kod kuće, zna se da Bahtijar, znači, neće da otvori njemu, svome najboljem prijatelju jer neće, ne želi, ne vidi razloga da se objasne za ovo danas. Ne otvara mu jer misli da mu nema šta objasniti ili mu nema šta reći. Gušeći se od bolne povrijeđenosti i bijesa nasrnuo je na vrata i ona su se otvorila, gotovo sama od sebe. Na drugom kraju svoje jedine sobe, zaklonjen od pogleda i s vrata i s prozora, Bahtijar je ležao nepomičan i hladan.

Sutradan je opet bio glavni i bio je nevoljni vođa ostaloj djeci. Doslovno vođa jer je ispred ostale djece nosio dasku kojom će njegovog najboljeg prijatelja pokriti u mezaru. Svi su se ponašali kao da je on glavni, i odrasli su se tako ponašali, jer su svi znali da on jedini tuguje jer je on jedini Bahtijara volio i bio blizak s njim. Jedino on je znao da je glavni zato što je kriv a ne zato što je Bahtijarov drug, jer je on s Bahtijarom drug otkako je Hajrudin umro a tek danas je zbog toga glavni. Glavni je zato što je Bahtijar umro, a Bahtijar je umro zato što je on, Bahtijarov drug Faruk, imao rođendan na koji Bahtijar nije mogo doći jer nije imao šta donijeti. Bahtijar je umro jer je morao izdati druga, umro je da ne bi izdao druga. Drug je, znači, kriv što je on umro, isti onaj drug koji se onoliko ljutio na njega zbog izdaje. Tako je sahranio Bahtijara po snijegu koji je sipao kao da je došlo vrijeme da se zatrpa svijet, po istom onakvom, možda po istome onom snijegu koji je sipao prije godinu dana, kad je otišao otac. Tako je, osim toga, konačno i zauvijek osjetio da ljudi do kojih mu je stalo umiru zato što vole njega. Tako se valjda u dječacima javlja osjećanje krivnje, tako se krivnja produbljuje i jača do temeljnoga životnog osjećanja ako se javila već ranije.

-10-

-Ne misliš li da je suludo ovakve mi priče šaputati u uho na sestričnoj svadbi? Zar zaista ne osjećaš koliko je to perverzno? - bijesno je upitala Azra diveći se sebi što ne više.

-Zašto? - odgovorio je Faruk nevino, kako se moglo i očekivati.- Svadbe i sahrane su jedini rituali u životu dnašnjeg čovjeka, jedini događaji koji ga pred svjedocima prevode u novo, kvalitativno sasvim drugačije stanje. Zato mi se čini prirodnim, posve zakonitim, da se čovjek, prisustvujući jednome sjeti drugoga. Oni su dakle povezani svojom prirodom, pa su povezani i u mojoj svijesti, s mojom voljom ili bez nje.

Pozvala ga je da ustanu od stola i potraže mjesto na kojem bi mogli razgovarati mirnije i pred manje svjedoka, a Faruk je krenuo za njom smiješeći se nevino kako samo on može, uz pitanje znači li potreba za manje svjedoka da će mu opaliti šamar. Nije mu odgovorila jer se nastojala pripremiti za razgovor koji slijedi, razgovor u kojem bi morala sasvim sabrano, mirno i razložno reći sve ono što mu već odavno treba i želi reći a nije mu rekla zbog straha od viška emocija, od predugih objašnjenja, zbog lijenosti... Mora kontrolirati emocije, isključiti svoju sklonost karikaturi, mora pristati na objašnjenja ako su potrebna. Mora govoriti sasvim neutralno i mirno, onako kako joj se ne dopada, ali mora jer se sve to mora konačno reći.

Od jutros joj sve ide kako ne treba i po tome se ovaj dan nastavlja na niz dana u kojima joj sve ide kako ne treba, niz odvratnih dana u kojima se sve događa protiv nje, u kojima joj ljudi govore samo ono što ne bi željela čuti, u kojima je, onog momenta kad nešto izgovori ili učini, shvaćala da je to upravo ono jedino što se u tom trenutku nije smjelo reći ili učiniti. Zato je, smatrala je, ovo pravi trenutak za konačni razgovor sa Farukom i dan u kojem se možda može prekinuti nesretni niz pogrešnih i glupih dana u kojim je sve protiv nje. Nadala se da će sve biti čisto i mnogo jednostavnije kad stvari sa Farukom budu čiste.

Sve je počelo prije desetak dana kad joj je sestra predložila da prirede zajedničku svadbu jer bi to bilo prekrasno, uzbudljivo i veoma zanimljivo (u svijetu te male guske zanimljivost je najveća pohvala koja se nečemu može izreći, od čarapa do svetog obreda i od sugovornika do pejsaža, kao da svijet, zajedno sa svim što ga čini, zajedno sa stvarima, ljudima i događajima, postoji s jednim jedinim ciljem - da nju zabavi). Sestri se, naravno, pridružila majka koja se nije izjasnila o zanimljivosti takvog poduhvata ali je otkrila da bi to bilo izrazito pametno i u dobar čas. Slabo se branila od tih prijedloga, grizući se u sebi da ne bi ugrizla neku od njih, bijesna i ponižena, sigurna da se ovakve gluposti mogu događati jedino njoj od svih ljudi koji su živjeli ili žive - braniti se od onoga što želi, odbijati ono što bi jako htjela kad bi imalo nekog smisla i razloga, to zaista može jedino ona.

Nekoliko dana nakon što je ova igra počela sestra ju je obavijestila da se Faruk oduševio njezinom idejom. "Vidjela sam da ti s njim o tome nećeš razgovarati jer za takvo nešto nisi sposobna", objasnila joj je sestra. "Ti misliš da je mnogo zanimljivije biti princeza ili svoja tetka nego li razjasniti se kao normalna žena s onim ko ti se dopada. Zato sam ja to obavila za tebe, porazgovarala sa Farukom i oborila ga. Oduševljen čovjek, misli da bi to bilo jako zgodno, kaže da to zavisi samo od tebe."

Problem i jeste u tome što sve zavisi samo od nje, ali kako to objasniti maloj glupači. Nije njoj do toga da izigrava princezu ili svoju tetku, kako mala

misli, ali joj, nakon prvoga neslavnog iskustva, nije ni do toga da uleti u bilo kakav brak. Gospodin Faruk bi se oženio ako je njoj do toga, možda bi se on i udao ako bi njoj bilo do toga, ali brak može na nešto ličiti jedino ako je i njemu do toga. A njemu nije, njemu je uglavnom svejedno. Njemu je važno da su oni zajedno i da se vole, tako da pred njom može do besvijesti raspredati svoje utvare, svoje pokojnike, svoje krivnje, svoje slutnje... Sve ostalo je njemu svjedno. Svejedno je hoće li oni biti u građanskom ili u divljem braku, hoće li biti zajedno kao vjerenici ili kao prijatelji koji vode ljubav; svejedno je hoće li stanovati u svome ili u iznajmljenom stanu, hoće li jesti konzerve ili nešto za ljudska bića, hoće li se odijevati u svilu ili u ono što se nade... E pa nije svejedno ako želiš biti muž!

Faruk, doduše, ne želi i tu je problem. Ona želi da joj Faruk bude muž, ali pravi muž, a ne kamen oko vrata. Ona njega voli i on je sigurno njezin čovjek, ali ne bi mogla zamisliti i ne bi mogla podnijeti svakodnevni život koji bi se sveo na ono što njemu nije ravnodušno. Život sav posuvraćen unutra, ograničen na sobu po kojoj se love svoje utvare i po kojoj se do iznemoglosti prekopava po sebi. Dobro, mogla bi ona preuzeti na sebe da ih ponekad izvede iz sobe ili da u sobu unese nešto za pojesti, ali gospodin prije toga mora reći da mu je do toga stalo i mora je barem zaprositi a ne čekati da ona i to učini za njega. A on je dozvolio da Amra s njim razgovara o njihovom odnosu, pa na taj razgovor zaboravio ili se pravi da je zaboravio, uglavnom - ne spominje ga i ne predlaže joj svadbu, samo njihovu ili zajedničku.

Sve pripreme za veliki događaj pale su naravno Azri na vrat i, što je mnogo gore, na nerve. Trebalo je obilaziti restorane, trgovine, draguljarnice, trebalo se s ljudima dogovarati i odabrati iz onoga što oni nude, trebalo je Amru uvjeravati da uzme ono što joj dobro stoji i lijepo je umjesto onoga što je skupo, a pogotovo je trebalo, kao muku nad mukama, trpjeti izabranika Amrinog srca Nenada, jednog opakog primitivca koji je svaku priliku koristio da naglasi kako novac nije problem, novca ima dovoljno i na novcu se ne smije štedjeti.

Tih dana Faruka gotovo da nije vidjela, a ono malo vremena što su proveli zajedno bilo je mučno, puno nervoze i nesporazuma. Prigovorila mu je jednom što joj ne pomaže u ovoj njezinoj nevolji, a on je složio gadljivo lice i izjavio da s tim polusvijetom ne bi pristao birati ništa finije od junećeg buta. Tada su se odvratno posvađali, uglavnom zato što se Azra razbjesnila kao furija, a bjesnila je najviše na sebe samu i na svoju sposobnost da u svakom trenutku kaže ili učini upravo ono što ne treba ili se ne bi smjelo. Poludjela bi da je Faruk ovih dana bio s njom, a prigovara mu što ne ide s njom; urla na čovjeka što je njezinu sestru i zeta nazvao polusvijetom, a danima se ovom istom čovjeku žali što ima posla s takvim polusvijetom. I upravo zato što je osjećala koliko je glupo ovako reagirati, upravo zato što je znala i osjećala da se svađa bez razloga i s krivim argumentima, svađala se strasno i uporno, do teških riječi i do pravog urlanja.

Sutradan po velikoj svađi, u privatnoj zlatari u kojoj su Amra i Nenad odlučili da kupe preskupu grivnu koja bi mogla služiti za vezivanje konja ali nikad za ukrašavanje ženske ruke, objasnila je svome milom zetu, nakon njegova uobičajenog govora o novcu, da novac ipak jeste problem jer ljudi koji ga stignu zaraditi ne stignu razviti ukus. A ukus i finoća se ne mogu kupiti i zato je ovako mnogo raskošne rugobe na svijetu, rugobe koju polusvijet uporno i sa mnogo snage nameće za kriterij ukusa. To predavanje je Amra šutke otrpjela, a popodne joj je, u četiri oka, objasnila da je glupo što se toliko ždere zbog jednog udarenog Faruka. "Hoće te mnogo bolji, ako se on još premišlja", uvjerala ju je Amra i spomenula izuzetno zanimljivog tipa, Nenadovog dobrog druga koji je izjavio da bi se htio s Azrom vjenčati u Veneciji i tamo provesti medeni mjesec.

Cijelo se popodne gušila od poniženja, mizerije i jada što su se u njoj nakupili od tog razgovora. Mala budala je možda i u pravu, Faruk se možda zaista premišlja i možda se ne bi rado oženio s njom kao što se njoj čini. Bog zna šta Amra i njezino društvo pričaju o njoj ako su već došli do bračnog putovanja u Veneciju. Mora u tome biti podsmijeha i sažaljenja, iako je Amra govorila sasvim ozbiljno i normalno. Faruk je za sve to kriv. Nesumnjivo je kriv za podsmijeh kojem je izložena, kriv je za jutrošnji incident u zlatari, kriv je za ovo sadašnje mizerno osjećanje koje je mnogo teže od smrti, bolesti i košmarnog sna. Faruk je kriv.

Opet je uradila jedino što se nije smjelo uraditi - odjurila je u kasne sate do Faruka da s njim odmah sve raspravi. Najprije je namjeravala s vrata predložiti da se ožene sad u subotu, zajedno s malom; onda je odlučila da ona to neće jer nije luda udavati se, zbog puke nervoze, za idiota koji možda i nije čovjek nego prohodali zbir tužnih sjećanja; nakon toga je odlučila ipak mu pružiti šansu i predložiti da idu u Veneciju na svoje vjenčanje umjesto da se ovdje guraju s polusvijetom na tuđoj svadbi; na kraju, sve joj se to učinilo mlakim i nesrazmjernim njegovoj krivnji pa je odlučila da mu na vratima prilijepi šamar i upita ga čime je ona zaslužila da je izvrgava podsmijehu neke nedotupavne dječurlije.

Nije uradila ništa od toga jer je Faruk bio blijed, gotovo bijel, na vrhuncu jednoga od proljetnih napada čira na želucu. Ko bi mogao bjesniti na njega kad ga vidi ovakvoga? I ko bi mu mogao oprostiti sve svinjarije koje zbog njega trpi?

- Proljeće je, princezo, vraćaju se ptice i uspomene - dočekao ju je Faruk na vratima pokazujući na svoj stomak i nastojeći da joj se nasmiješi.

- Ptice se vraćaju, a onaj ko ima pameti odlazi, ljudi odlaze - odgovorila je Azra ulazeći i pitajući se šta je htjela reći besmislicom koju je upravo izrekla.

Nakon toga su pili jedan od onih bljutavih čajeva za koje je Faruk pravi majstor i Azra ga je, opet ne znajući zašto to čini, pozvala da sutra zajedno traže Amri haljinu za vjenčanje.

- Ja, princezo, samo tebi mogu tražiti haljinu za vjenčanje. Samo za tebe, jer ljudi poput mene to jednom rade - odgovorio je Faruk patetično ali možda iskreno.

- Ne bih rekla da se polomi tražeći - netrpeljivo je primijetila Azra.

- Ne lomim se, nisam ni znao da je trebam tražiti. Nisam čuo poziv.

Na to je Azra eksplodirala i u jednom dugom govoru, nepovezanom koliko strasnom, izlila na Faruka sve bjesove, nespozume, optužbe, sve nedoumice i sve trenutke u kojima se osjetila poniženom ili ostarjelom, sve ono što ju je posljednjih dana zaboljelo ili povrijedilo. Sve je to izlila na njega jer se, zbog nečega, sve to u njoj skupilo u jednu grudvu protiv njega. Grčevito i netrpeljivo, ne trudeći se da poveže misli ili događaje, izgovorila je Faruku sve ono što se u njoj nakupilo posljednjih dana i osjetila bolnu prazninu umjesto olakšanja. Nema više nervoze i nema tištanja jer nema više ničega. Plakalo joj se.

Odmahnula je rukom i brzo otišla, zapravo izjurila iz Farukovog stana. Nije mogla, nije smjela plakati pred Farukom, ne sada i ne zbog ovoga. Ne bi, doduše, znala reći šta je "ovo", ali je osjećala da bi plakati zbog "ovoga" sada, u Farukovom stanu i pred njim, moglo biti ono konačno poniženje nakon kojega oporavak nije moguć. I osjećala je da ovaj trenutak, u kojem joj je tako trebalo da plače a nije smjela, neće Faruku oprostiti. Nikada. Ne može se to oprostiti, radi njega. Pogotovo što nije izjurio za njom, zgrabio je i uvukao je nazad, što je nije nagovorio i natjerao da se isplače upravo pred njim govoreći da pred njim i s njim ona ne može biti povrijeđena i ponižena.

Naredna dva dana, koliko je ostajalo do svadbe, prošla su bez incidenata bilo koje vrste jer je Azra, onako prazna, mehanički činila ono što je trebalo činiti, bez prijedloga, želja i savjeta, bez potrebe da bilo šta učini po svome ili da nekoga nagovori na nešto. Uradi kako joj se kaže ono što joj se kaže ili ono za što sama zna da treba. I ništa više. Zato vanjskih nesporazuma u ta dva dana nije bilo, ali su unutrašnji nesporazumi između nje i ljudi bili dublji i njoj očigledniji nego ikad. Doslovno sve što je rekla sugovornici su shvatili onako kako nije mislila i doslovno sve što je bilo ko oko nje rekao ili učinio ona je izgleda krivo shvatila. Bezbroj sitnih gluposti koje tište, bole i vrijeđaju, a ti nemaš ni snage ni volje, ni razloga sve to objašnjavati, ispravljati, dotjerivati.

Jutros se probudila teške glave, neispavana i bunovna, umorna i bezvoljna. Kad se počela spremati za ovo narodno veselje vidjela je da ima podočnjake do pola lica, da su joj se usne umorno ovjesile nadolje, dajući licu kiselkast izraz koji bi nekome drugom mogao biti smiješan, da joj kosa nema sjaja... Vidjela je da je stara, umorna i ružna. A nakon toga je vidjela i da je siromašna nevoljnica jer nema dvije pristojne krpe koje izgledaju dovoljno

svečano i dovoljno ukusno da se među ljudima pojavi dostojanstveno ako već ne može blistati, a to posve sigurno više ne može, nikada više.

Faruk je došao po nju malo poslije devet, izmučen činom, umorniji i pogureniji nego ikad, uređen u matursko ili diplomsko odijelo i s plavim svilenim šalom vezanim pod košulju na način "svjetskih ljudi" iz provincije. Žalostan prizor koji bi je možda i pogodio da sama nije ovako žalosna. Faruk se osmjehnuo kad joj je vidio izraz lica. "U našim godinama, princezo, mi smo jedno drugome najbolje što nam se može dogoditi", rekao je kao da je osjetio ili čak čuo ono što je pomislila. I to ju je povrijedilo, zapravo uvrijedilo. Zna ona sasvim dobro kako izgleda, ali je on mogao smisliti neku lijepu ili bar utješnu laž koja bi joj možda ipak pomogla da podnese ovaj dan i ove njegove radosti, blagoslove, ljepote.

Sada, dok se tiska s ljubazno iskeženim licima tražeći mjesto na kojem bi se mogla mirno objasniti sa Farukom, uz ogroman trud nastoji sabrati sve ovo od posljednjih dana i iz toga izvesti razumne osnove za nekakav ljudski razgovor i dogovor. Ali ne uspijeva u tome jer je sve vrijeme zapljuskuju slike, prejake slike koje ne dopuštaju oblikovanje misli, koje razbijaju redosljed događaja, koje poriču i samu mogućnost reda u bilo čemu. Slika u koju se pretvorilo odnekud poznato lice koje sad stoji pred njom i koja joj se nametnula tako jako da se doslovno upila u nju i razorila misao), izbrisala pamćenje, pomutila svojom prejakom jasnoćom sve što Azra nastoji obnoviti u sebi. Onda slika Farukovog umornog osmijeha u kojem su se sabrali svi njegovi osmijesi u njihove tri godine i sav umor koji se tokom te tri godine prelivao iz njega u nju. Nakon toga slika njezinog lica od prije tri noći, lica koje se grči u naporu da zaustavi suze. (Otkud joj ova slika, ovako agresivno jasna i prodorna? Nije valjda iz Farukovih priča o licu njegove majke?!) Onda velika vezena ruža na nekoj haljini, na lijevoj strani grudi, s grančicom preko dojke.

Brzi, iscrpljujući niz slika koje se smjenjuju u suludom ritmu i poput uboda ili bolnih udaraca prodiru u nju, do bola jasne i čiste, razarao je i samu želju da se sabere, da sroči neku suvislu misao, da potraži neki jasan razlog za bilo šta. Samo zbrka slika koja isisava snagu i rastače nerve. I umor, mnogo teškog umora. Kao da se u ovom trenutku sabrao i odjednom razlio po njoj sav umor kojim ju je Faruk opteretio tokom tri njihove ljubavne godine.

Udarila je u Faruka koji je stao kod mlade šljive u vrtu iza kuće njezinih roditelja, dovoljno daleko od najbližih ljudi da bi se mogli osjećati samima. Podigla je lice prema njemu i vidjela kako se bore oko njegovih usta zatežu, kao da se on nastoji osmjehnuti. Onda su im se pogledi sreli i pomislila je da on zna šta ona osjeća, kao jutros, kao toliko puta do sada. Umorni čovjek koji ništa ne može učiniti jer sve razumije. Podlac koji je toliko svog umora prelio u nju, pa je ovako bolno teška umjesto da bude ravnodušna kao on. Ne može biti ravnodušna jer ona nosi tuđi, njegov, umor.

Preko desne strane Farukovog lica ležala je grančica šljive s bubamarom na jednom listu. Umorno lice sa sjenom grančice i bubamarom. Bože, koliko kiča! Kako mnogo kiča i kako malo razloga, smisla, kako malo bilo čega što bi moglo ispuniti iznutra. Samo slike bez dubine i pozadine.

- Zašto ti sad ne bi otišao? - upita Azra Faruka, i sama iznenađena svojim pitanjem, dok je nastojala iz njegova pogleda odgonetnuti šta to on tako dobro razumije a što je njoj samo bolna zbrka i očajanje.

- Da tvojim roditeljima ne pokvarim svadbu, znaš da ja uvijek otrpim ono do čega je drugima jako stalo.

- Mislila sam na ovaj grad, na svoj život. Zašto ne odeš? Tebi je svejedno, a ja sam, kažeš, osuđena na ovo. Zašto ne odeš odavde da bi otišao iz mog života? Idi, Faruk, molim te. Težak si mi i strašno mi je teško. Ti si ravnodušan i podnosiš, a mene melje. Ja sam živa, ja ne mogu podnostiti kao ti.

- Misliš li da je to jednostavno, draga princezo? Pa ja tebe volim.

- Ne moraš jednostavno, ti idi spektakularno ali idi, molim te idi. Shvati da me nema više za nas, shvati da ovako umorna i teška ne mogu više ni po Sarajevu hodati a kamo li stići u svoju Veneciju. A treba mi kao voda, ako mi je ikad nešto trebalo, sad mi treba bar san o Veneciji.

- Bojim se da si u pravu i da bih trebao otići - izgovori Faruk nakon kratke pauze, kružeći očima po vrtu.

- Jesam vjeruj mi. Trebaš otići, nisi ti za ovo ovdje, već si mnogo više u svojim sjećanjima nego u ljudskom životu. Idi, brate. Idi kao tvoj farnak, idi kako te volja, ali idi i oslobodi me svoje ljubavi, svog umora, svog tereta. Idi, Faruk, i olakšaj mi ostanak neću li nekako prometnuti ovo dana što mi je ostalo.

II DIO OSTAVŠTINA

-1-

Slobodan čovjek može otvoriti i ne otvoriti vrata na koja neko kuca, može podići i ne podići slušalicu na telefonu koji zvoni, može pustiti i ne pustiti dnevnu svjetlost u sobu. Slobodan čovjek može otići u trgovinu i kupiti nešto za jelo, može sebe častiti objedom u restoranu, može sjedjeti kod kuće i gladovati ako mu je do toga, a može izmisliti i nešto četvrto. Slobodan čovjek može ustati iz kreveta u sumrak i može oko podneva otići na spavanje. Slobodan čovjek može otići na posao i može zamoliti koleginicu da ga mijenja pa ostati kod kuće. Slobodan čovjek može ono što hoće i može da neće ono što neće. Slobodan čovjek je zrela žena koja je udala mlađu sestru i koja se oslobodila Faruka. Slobodan čovjek je Azra danas, petnaestak dana po sestrijoj svadbi i Farukovom odlasku.

Slobodan čovjek može sebi priuštiti ono što naziva kozmetičkim danom kad god mu je do toga. Ne mora čekati praznik ili weekend, ne mora smišljati opravdanja za dragana, za roditelje i sve one koji misle da bi taj dan trebala provesti s njima umjesto sa sobom... Mora samo telefonirati na posao i reći da ima temperaturu. Ili čak ni to. Mora jedino ono što zaista mora, a to je: napraviti sebi kupku, staviti na lice masku i zatvoriti oči ili buljiti u novine ne raspoznajući ni fotografije a kamo li slova i blagoslovljeno šutjeti vraćajući se sebi, zgušnjavajući se u sebi, osjećajući kako se u njoj obnavlja nekakvo središte koje se bilo ispraznilo i pretvorilo u rupu koja ne boli ali tišti. A onda sutradan, tako obnovljen, slobodni čovjek odjene novu svilenu košulju, ide na posao i živi iznova sa svim što mu treba.

Slobodan čovjek može mirno i bez posebnih priprema objasniti majci da nema ni vremena ni volje pohoditi sestru usrećenu udajom, da neće doći u nedjelju na obavezni obiteljski ručak jer se odmara ili radi nešto važno, može... Slobodan čovjek može svašta, može što god hoće punih nekoliko mjeseci - sve dok se ljudi oko njega ne naviknu na njegovu slobodu i ostave ga na miru. Ali nakon toga, onda kad svi pristanu na tvoju slobodu, otkrije se da je ona neugodno dvosmislen užitak koji donosi veliku radost kad ga imaš kome pokazivati, kad ga uživaš pred publikom, i donosi mnogo zbuđenosti kad ostanete same jedna s drugom tvoja sloboda i ti jer naprosto ne znate šta biste u svojoj lijepoj osamljenosti jedna s drugom činile. Kako, naprimjer, slobodno odlučiti hoćeš li se javiti na telefon koji ne zvoni? Kako iz svoje slobode ne otvoriti vrata na koja niko ne kuca? Zašto odlaziti odavde u Italiju ili bilo gdje drugdje ako tu nema Faruka ili nekoga drugog kome bi tvoj odlazak i sama pomisao na njega jako smetali?

Te su joj se dvosmislenosti sasvim jasno pokazale polovinom ljeta, kad se počela raspitivati za mogućnosti ljetovanja u Italiji. Ljudi su je gledali zbunjeno, objašnjavali da su oni otkazali svoje aranžmane ali da ona može otići samostalno ili, bolje rečeno, na svoju ruku, ali joj oni savjetuju avion jer su kopneni putovi nesigurni, ako i avion... Tokom jednoga ljepljivog sarajevskog dana obišla je pet turističkih agencija i u svakoj dobila iste odgovore, nekad izgovorene zbunjeno, nekad podrugljivo a nekad i s dosta bijesa. Kući se vratila umorna i ravnodušna, u kasno popodne, i zbog nečega raspakovala ono što je bila pripremila za svoje prvo putovanje u Italiju; nakon toga se raspemila, istuširala (nadajući se da je tako ravnodušna i sumorna zato što se oznojila i postala ljepljiva kao sarajevski ljetni dan), jela i legla da pokuša odahnuti od odvratnog dana ili se bar izmaknuti od njega da smanji mjeru vlastite sličnosti s njim.

Mnogo kasnije, nakon tuširanja i kafe, dok je razmišljala kako riješiti večeru, opazila je kako se mirno odrekla Italije, kako se raspakovala prije nego se oprala od znoja i odahnula od vanjskog svijeta u jednom odvratnom danu. Kao s olakšanjem, vadila je stvari iz kufera i putne torbe. Ali nije s olakšanjem, o tom se i radi; nije bilo ni olakšanja, ni bijesa, ni razočarenja, ni... Bilo je ravnodušno. Ako je nečega uopće bilo, bilo je ravnodušnosti, kao i sada U vezi s večerom kad je potpuno svejedno hoće li skuhati dvoje jaja, ili će izići kupiti ćevape, ili će zavarati glad s par komada keksa, ili će leći bez večere nastojeći da zaspe gladna. Ne dolazi u obzir jedino odlazak u restoran jer je sama i jer je tako naporno odjenuti se normalno i ljudski.

Sigurno je jedan od razloga ove ravnodušnosti to što Faruk nije tu da bude protiv. Tada bi morala braniti svoje dostojanstvo, slobodu i ostalo, pa bi morala otići i radovala bi se odlasku kao luda; ili bi ostala i bjesnila zbog ostajanja, bjesnila jednako na sebe što je opet popustila i na njega što je agresivni kreten. Ovako je glupo jer je svejedno i zato je ovako ravnodušna. Ti se možeš odlučiti za jedan od dva puta koji su pred tobom, ali ako su pred tobom svi putovi što ih uopće ima na svijetu ti moraš ostati nepomična jer oni svi zajedno ne vode nikamo. Ali nije stvar u tome, može se i nepomičan biti bez ove jezive praznine. A pogotovo ne može problem biti u tome što mila njuška Farukova nije tu da joj uljepšava svijet i dane.

Uostalom, u ovih nekoliko mjeseci od Farukova odlaska ona je samo par puta na njega onako mislila i pokušala dozvati u jagodice prstiju sjećanje na njegovu kožu, u tijelo sjećanje na njegov dodir, u sebi obnoviti njegov oblik. I nije uspjela. Sve ovo vrijeme u njoj su bile žive i prisutne jedino njegove bezbrojne priče koje su se međusobno preplitale, rečenice koje je često izgovarao, njegov izgovor pojedinih riječi ili intonacija odgovora na jedan tip pitanja. Ali tijela kao da nije imao - nije ga pamtila ni njezina koža ni unutrašnjost njezinog tijela, nije se mogla sjetiti njegovog lica, a čak se ni njihovi zajednički poznanici nisu za njega raspitivali. Kao da njezin voljeni nije bio stvaran tjelesni čovjek nego zbir ponekad dobro sročениh rečenica koji se na neki način izgovarao u njoj i samo u njoj bio,

mogao biti, stvarno prisutan. Nije ga pamtila osim kao govor, nije za njim čeznula osim u par noći, nije o njemu govorila i nije s kim imala razgovarati o njemu, nije ga dozivala i nije za njim osjećala potrebu kao što nije osobito osjećala njegovo odsustvo. Odrekla ga se s istim onim ravnodušnim mirom s kojim se danas odrekla svoje Italije. Zato se ovaj ravnodušni mir ne može objasniti time da nema Faruka kojem bi put u Italiju smetao i zbog toga njoj postao dragocjen.

Nije ona Faruka zaboravila i nije ga zauvijek izgubila onako kako je danas izgubila Italiju. Bilo je situacija u kojima je unutrašnjim uhom doslovno čula komentar koji bi Faruk sigurno izgovorio u situaciji u kojoj je ona bila, čula taj komentar izgovoren Farukovim glasom i s njegovom intonacijom; bilo je situacija, naprimjer u razgovoru s majkom kad je ona izgovarala njegove riječi, oponašajući njegov umorni glas koji istovremeno na sve pristaje i svega se odriče; bilo je trenutaka u kojima se živo sjećala neke od njegovih priča, sa svakom njegovom pauzom u govoru, sa svakim spuštanjem i dizanjem glasa, sa svim nepravilnostima u izgovoru, sjećala se kao da u tom trenutku sluša tu priču izgovaranu njegovim glasom. Ali su ta sjećanja bila jedini oblik Farukovog prisustva i bila su riječi, samo riječi. I bila su trenutačna, vezana za konkretnu situaciju i trajala su koliko ta situacija. I bila su potpuno lišena osjećanja, pogotovo uzvišenih osjećanja kakvo je patnja, žaljenje ili nešto slično. Bila su lišena svega osjećajnog i svega uzvišenog.

Jednom joj je pričao kako je iz Francuske došlo pismo u kojem ih obavještavaju kako, gdje, pod kojim uvjetima i do kojeg roka mogu preuzeti tijelo njegovog oca. Fra Klemo (jedini čovjek u Duvnu, a i šire, koji je to mogao učiniti jer je znao francuski) pročitao je pismo stojeći pored kuhinjskog prozora gdje je imao najviše svjetla, spustio ruke i slegnuo ramenima; on je stajao pored šporeta i pušio otresajući pepeo u pepeljaru šporeta, a majka je sjedjela na sećiji i ljuljala se u veoma sporom ritmu. Onda je odjednom ustala, vrisnula i snažno ga zagrlila oko vrata, ridajući. On je, naravno, desnom rukom tapšao majku po ramenima, izgovarao umirujuće riječi koje su mu padale na um nastojeći da to zvuči toplo, milovao je po glavi koliko mu je tako nezgodan položaj dozvoljavao, a sve vrijeme se zapravo bavio pitanjem kako da se riješi cigarete koja i dalje gori, na kojoj se već nahvatalo jako mnogo pepela koji samo što nije pao ili majki u kosu ili na tepih, cigarete koja će ga uostalom svaki čas opeći po prstima. Vijest o očevoj smrti Faruku je ostala u sjećanju uglavnom po problemima koje je imao sa cigaretom i po zaključku da je veoma nezgodno i nespretno istovremeno se s nekim grliti i pušiti. Najnezgodnije što ti se može dogoditi u uzvišenim trenucima jeste da te neko zgrabi u topli zagrljaj, a ako je taj neko tvoja rođena ucviljena majka koja te zgrabi u zagrljaj dok ti imaš cigaretu u ustima ili među prstima - uzvišeni ti se trenutak zauvijek urezuje u pamćenje i u osjećanja, govorio je Faruk kad je pričao o toj situaciji.

Upravo takve probleme ima ona danas sa sjećanjima na Faruka. Ima probleme koji se najbolje razumiju kroz njegovo ondašnje pitanje: "Kamo s pepelom?". I ista ona nelagoda što nema ničega više, što je pepeo jedino, ali zaista jedino, što te zanima, čime se stvarno baviš s nekim unutrašnjim razlogom. Ali ona danas, za razliku od Faruka u onoj njegovoj situaciji, ne osjeća obavezu da bude nešto više.

Zapravo je jako dobro što nema to "nešto više" u vezi sa Farukom (samo joj treba još malo lirske patnje!), ali nije dobro što nema ničega osim umorne ravnodušnosti u vezi s Italijom, u vezi s objedom, u vezi s danom koji prolazi pored nje kao nepoznat i neugledan čovjek, u vezi s njezinim izgledom. Nije dobro što se potpuno izgubio prvobitni užitak u tek otkrivenoj slobodi, nije dobro što se njezina sloboda svela na odustajanje od svega, pogotovo od onoga što joj nije ni ponuđeno. To nije dobro, nikako nije dobro. Tri dana se, nakon odustajanja od Italije, bavila time, odlučna da se oslobodi od ravnodušnosti što je došla sa slobodom, uvjerena da je to u čemu je ona sada zapravo prva faza smrti i postajanja blaženim. Zaključila je da je prvi krivac Faruk koji je svojom ljubavlju, koji je načinom na koji voli, koji je slapovima riječi od kojih se izgleda sav sastoji, stvorio oko nje prazni krug što je odvaja od ljudi, događaja i stvari, a i sada svojim prisustvom u njezinom životu, zapravo načinom na koji je iz njega odsutan, komentarima koji se u njoj izgovore njegovim glasom svaki put kad se približi stvarnome životu, održava taj prazni krug, potvrđuje rastojanje između nje i stvarnosti, ostavljajući je u ulozi mirnog promatrača. Zaključila je da je drugi krivac ona koja je dozvolila Faruku da to učini i koja je nastavila živjeti u krugu što ga je on oko nje povukao i nakon što ga se oslobodila. Zato je i svoju lijepu slobodu, kao da i dalje živi po Farukovim uputstvima, svela na pravo i mogućnost da neće. A treba htjeti, treba činiti da bi se bilo živ i stvaran čovjek. I to prije svega treba učiniti nešto što će je zauvijek osloboditi Faruka i pritajene unutrašnje smrti koja tako neodvojivo ide uz njega, treba iz svoje slobode uraditi nešto što bi je izvuklo iz kruga koji je Faruk opisao oko nje.

I počela se osjećati mnogo bolje od momenta u kojem je ovo odlučila, kao da je sama odluka da iziđe iz kruga u njoj oslobodila energiju potrebnu za djelovanje. Sasvim refleksno je krenula u kupatilo kao mjesto u koje se uvijek sklanjala od svega neugodnog, mjesto u kojem je obnavljala samopouzdanje, u kojem je sebe uvijek uspijevala uvjeriti da nešto može. Opazila je to dok je prilazila kadi, nasmijala se sebi i odlučila da se samo istušira. Ja se sklanjam u kupatilo kao dijete u majčino krilo, kao vjernik u bogomolju, kao mitski čovjek na sveto mjesto, mislila je pod mlazom vode, žaleći duboko u sebi za pravom dobrom kupkom koju ne može zamijeniti ništa na svijetu, žaleći dakle zbog svoga čvrstog karaktera i odluke da se u novom životu, koji je počeo maloprije, ne prepusti poznatoj utjehi. A onda joj sine da su to farukovski postupci, da ona sebe, na posve Farukov način, sve vrijeme promatra kao oglednog štakora, pa

iskoči iz kade i počne praviti kupku, bijesna na sebe što je dozvolila da tako duboko u nju prodre Farukova ravnodušnost - tako duboko da, poput Faruka, i sebe samu počne promatrati mirno i nezainteresirano. Da sebe samu prestane osjećati i počne razumijevati.

Još bi samo trebalo da nađem žrtvu kojoj ću na uho odša-putati suludo predavanje o kupatilu kao jedinome mogućem središtu suvremenih kuća i stanova, mislila je spuštajući se u ružmarinovu kupku koju je osjetila kao prvu veliku pobjedu nad Farukom u sebi. Neku suludu povijest o tome kako su se ljudi uvijek obnavljali boraveći u svetim mjestima koja su zapravo središta, prvobitni čvorovi iz kojih je nastajao svijet. Zakonito je da se dijete sklanja u majčino krilo i da tu obnavlja svoju vitalnost, dakle svoje povjerenje u sebe i u svijet, zakonito je zato što je majčino krilo za njega prvobitno mjesto iz kojeg je u njegovom doživljaju svijet nastao jer je to mjesto iz kojeg je ono krenulo u život. Takvo je središnje mjesto u starim kućama bila kuhinja kao prostorija u kojoj boravi vatra, najčistiji, najlakši i najpokretljiviji element. U kuhinji se ložila vatra i pripremala hrana, u kuhinji se okupljala obitelj, u kuhinju su ljudi dolazili da osjete svoje pripadanje obitelji i svijetu, da obnove svoje povjerenje u sebe, u ljudsku zajednicu i u stvarni svijet izgrađen od četiri ili pet elemenata. Otkako nema kuće, otkako je ulogu ethera ili svjetske duše kao pete suštine (quinta essentia incl. quintaessentia) preuzela električna struja i razni oblici odsutnosti, otkako je samoća jedini istinit oblik ljudskog postojanja, otkako je adresa prijavljena kod policije jedino što međusobno vezuje članove obitelji - jedino moguće središte kuće, odnosno stana jer kuće više nema, jeste kupatilo. To je jedino mjesto u stanu na kojem je moguće sresti neki od četiri gradivna elementa svijeta jer vatra u stanovima ne gori i zrak se u njih ubacuje pomoću električne struje; to je, osim toga, mjesto na kojem se najpotpunije i najčistije ostvaruje samoća kao stanje u kojem ljudi danas borave u svijetu, a tu čovjek i sa hranom ponekad ima nekog posla.

Kod ovog se mjesta Azra glasno nasmijala, potpuno zadovoljna sobom. Upravo bi ovo ili nešto slično Faruk njoj izlio u uho da je ovdje, ali ne bi dbšao do onoga što ljudi rade sa hranom u "mokrom čvoru" kao suvremenom središtu svakodnevnog, dakle obiteljskog života, "prvobitnom mjestu" iz kojeg nastaje stan i u kojem stanari obnavljaju svoju vitalnost. On ne bi došao do toga jer to je u njegovom doživljaju svijeta i pogotovo u njegovom doživljaju samoga sebe ne postoji ili ne bi trebalo postojati, dakle ne smije biti predmet govora. Ona je, dakle, otišla korak dalje od njega, a to znači da se može osloboditi Faruka, da ga se zapravo već oslobodila. Ona je korak dalje od njega jer je bliže pristajanju na sebe, kako je i on sam uvijek govorio. On se uvijek pomalo stidio što posjećuje klozet, uvijek se trudio sakriti od sebe činjenicu da jede i da u njemu od pojedene hrane nastaje ono što nastaje. A ona je suludu pričicu, veoma slučnu onima kakve je on pričao, dovela do klozeta a time i do svoje slobode. O tom se radi: ona je vitalna, ona može grabiti život, ona može svoju slobodu koristiti i da

živi a ne samo da traje, da živi strasno i intenzivno, a u tome je Farukova sjena i njegovi mrzovoljni komentari ne mogu i ne smiju pratiti.

Zadovoljna sobom, vedra i opuštena, saprala je pjenu sa sebe i otišla do placarda s odjećom. Prvi put je, nakon dugoga, predugog vremena, osjećala kako joj se zatežu mišići na nogama dok korača, osjećala u stopalu koje spušta na pod težinu vlastitog tijela, osjećala svoj oblik kad je prolazila kroz tijesno pred-soblje provlačeći se između stvari.

Posegnula je rukom duboko u placard i izvukla svoju prvu veliku pobjedu, prvi istinski dokaz svoje slobode i samostalnosti - kostim od tanke crvene kože koji je nosila na maturskoj zabavi. Protiv mišljenja roditelja i sestre, protiv savjeta svih najboljih drugarica i svoga tadašnjeg mladića, protiv svih običaja i svake logike, pa čak i protiv mode koja je u tom trenutku vladala, ona nije na matursku zabavu htjela ići u dugoj svečanoj haljini nego u kostimu od fine crvene kože sa kratkom suknjom. I sve je bilo jedan potresni, uzbudljivi i zanosni uspjeh jer je bila najljepša, najzanimljivija, najbolje odjevena i najviše gledana djevojka na cijeloj zabavi, što su morali potvrditi čak i njezini roditelji koji su prije zabave bili doslovno ogorčeni njezinom odlukom.

Zato je s toliko ljubavi čuvala svoj trijumfalni crveni kostim koji je pronijela kroz godine studija, potrage za poslom i rada, kroz bezrojne selidbe, kroz sve ljubavne veze kroz koje je prošla i kroz svoj slavni brak okrunjen razvodom. Pronijela ga je sa sobom, usprkos modama i usprkos tjeskobi u ormarima s odjećom, a i na sebi, svaki put kad joj je trebalo da se ohrabri, prikupi, uvjeri sebe da može i zna. I sada je, zaklela bi se, ruka sama izvukla crveni maturski kostim, bez njezine odluke i bez njezine svijesti o tome šta će ruka izvući; pa taj kostim nije nosila niti jednom otkako je sa Farukom.

S istinskom, jakom, tremom pokušala je navući suknju i osjetila poplavu zadovoljstva kakvu već dugo nije pamtila: čarobni kostim i dalje djeluje i samim svojim dodirnom preobražava umorne i ravnodušne Pepeljuge u zanosne, zavodljive princeze. Ako žena u njezinim godinama može nositi pripijenu suknju s maturskog plesa, ako u toj suknji može ovako izgledati... Ohoho!

Spremanje je okončala zviždučući neku prostu pjesmicu čijeg se teksta ne bi mogla sjetiti ni kad bi pokušala, radujući se svim svojim tome što je lijepa, što je suknja tako ugodno steže, tome što ovako dobro miriše, tome što može zvižducati kao neki simpatični klippan koji bi da glumi prostaka i sebe veoma ozbiljno shvaća dok se trudi da otpjeva nešto prosto. Radujući se tome što je lijepa i živa i pogotovo tome što osjeća koliko je lijepa i živa.

Vani je bila sarajevska ljetna večer jednaka svim sarajevskim ljetnim večerima - umorna, nepomična, ljepljiva i zasićena mirisom neprovjetrene sobe. Ali je večeras bilo u tome mirisu nečega ugodnog i oslobađajućeg, bilo je joda, svježine i juga. Čak je i tramvajska stanica Zavod za socijalno, najgluplja i najružnija tramvajska stanica na svijetu na kojoj u svako doba dana i noći dreždi nepregledna narodna masa oznojenih i poniženih ljudi, čak je i ta strava od

tramvajske stanice bila sada gotovo prazna i sasvim ugodna. Pa je i tramvaj, koji u Sarajevu ima nekoliko osobina a najvidljivija je i najistaknutija ta da ne vozi i zato uglavnom ne dolazi, došao veoma brzo i to poluprazan. Čarolija, dakle, traje, balska noć crvene princeze nastavlja se sa lijepim obećanjem da neće svanuti. A princeza ima razloga vjerovati tom obećanju jer se i samoj noći dopada da bude luda, čudesna, čarobna, dopada se noći bar onoliko koliko se noć dopada princezi.

-Bože, kakvi smo postali - govorila je u tramvaju žena ispred nje muškarcu pored sebe. - U Hrvatskoj kolju žene i djecu, razaraju što mogu, a mi se ovako odijevamo i zabavljamo se koliko možemo. Otkud nam ta sebičnost, kad smo takvi postali?

-Možda nije sebičnost nego strah - govorio je muškarac. - Možda se djevojka brani.

-Kako to molim te? - pitala je netrpeljivo žena na sjedištu ispred Azrinog.

-Zna da joj je Sunja pred vratima i da smo mi na redu za onakve pokolje. Ali ne zna kad sve to dolazi pa skraćuje čekanje.

-Skraćuje čekanje skraćujući suknju? Ma idi, molim te, svi mi znamo šta nas čeka, pa se ne ponašamo svi ovako.

-Znamo. Svi mi znamo i da ćemo umrijeti pa ipak ne čekamo smrtni čas. To jest čekamo ga ovako ili onako, svako na svoj način, i samo se o tome radi.

-Ima tu istine, ali... Ne znam, ja ne bih mogla.

Azra je shvatila da se razgovor odnosi na nju. Nije znala na šta žena misli kad govori o Hrvatskoj i Sunji, ali je znala da žena nije ni ružna ni stara jer je prošla pored nje idući do mjesta na kojem sjedi. I znala je da ženu nervira njezina pripijena suknja i blistav izgled, jasno je osjetila bijes (možda ipaki zavist?) u njezinom glasu i ta joj je zavist, iskreno govoreći, prijala. Na posljednju se ženinu izjavu po njoj, iznutra, prosuo smijeh i onaj simpatični prostak, onaj dječak što izigrava prostaka, zapjevušio je u njoj podrugljivim nazalnim glasom onu pjesmicu od poslijepodne. "Nosila bi kad bi mogla, sigurno bi nosila", trebala je ta pjesmica značiti u ovom momentu, u momentu Azrine unutrašnje nasmijanosti.

Glas je pjevušio u njoj, tramvaj je vozio kroz sarajevsku večer s daškom joda i juga, čarolija je trajala i sve je bilo dobro. Azra je slutila, sve je njezino zapravo već znalo, šta će se te noći dogoditi.

-2-

-Zašto je dama tako sama? - pitao je Azru visok, vitak muškarac srednjih godina (četrdesetak ili neka više, reklo bi se) s ugodnom, zavodljivom rupicom u bradi. -Zato što joj niko ne pravi društvo - odgovorila je Azra uzdišući i tužno trepćući, a onda pokretom ruku s dlanovima prema gore pokazala koliko je jadna, tužna i sama, - u ovom bezdušnom svijetu punom prijatnje.

-Alkohol i ja imamo dušu (to je valjda ono što brzo ispari), mi ćemo te osloboditi osame. Šta piješ? - upita muškarac sjedajući u fotelju s druge strane stola.

-Već sam popila jedan dosta slab espresso...

-Ne, ne, ne i sto puta ne! Naprosto ne dozvoljavam, u mom društvu tako lijepa dama neće piti trijezni espresso, čak suviše trijezan kako si i sama priznala. Ne, sigurno ne. Pa spomenuli smo dušu i potrebu svijeta za njom, dobru dragu dušu koja tako brzo ispari i ostavi glavobolju iza sebe. Duša je, zar ne, ono što nam pomuti razum, pa zbog nje postupamo iskreno i radimo pizdarije. A mi smo odlučili, zar ne, da cijelu ovu noć imamo dušu, da svijetu damo ono što mu treba i da sebi priuštimo ono što želimo kad to već imamo. Odlučili smo, dakle, da budemo iskreni i radimo pizdarije, da budemo, takoreći, ljudi s dušom. Uh, predug je ovo govor za jednog slikara, idem ja izabrati neko dobro, na pravi način ohlađeno vino, u to se razumijem bolje nego u govore.

Zadovoljna sobom, Azra je promatrala slikara kako ide do šanka i raspravlja s barmenom. Izgleda da je Collegium artisticum sasvim dobar izbor, iako se o izboru zapravo ne bi moglo govoriti jer je ona posve slučajno izišla iz tramvaja upravo na Skenderiji i posve slučajno došla ovamo, naprosto zato što je Collegium artisticum upravo u Skenderiji i što u njemu atraktivna žena može jednako ugodno sjedjeti sama i u društvu. Ako je nekog izbora u svemu ovome bilo, to je onda, ruku na srce, Farukov izbor jer je Collegium jedno od mjesta na koja on ne bi došao od svoje volje i pri zdravoj svijesti. (U Azri se nešto nasmijalo kad je to shvatila.) A onda je sve išlo upravo onako kako Faruk ne bi htio da ide, dakle onako kako njoj sada treba i prija. Već kod ulaska je privukla sve poglede, sigurno ne samo zato što je novo lice u klubu nego i zato što izgleda tako kako izgleda (osjetila je, sasvim je jasno registrirala razloge iz kojih su se pogledi, zalijepljeni za nju, na njoj zadržavali). Nakon toga je našla mjesto za jednim od stolića što su poredani uza zid, s dvije fotelje pored stola, potpuno otvorene i prilično duboke, tako da je morala pokazati sve što se uopće može pokazati, i to tako da ono što je pokazano bude viđeno onoliko koliko uopće može biti viđeno. I sve to zato što je tehnička nužnost, a ne zato što bi ona to htjela.

Gledala je i bila gledana upravo onoliko koliko treba, bila je sama i u središtu pozornosti onoliko dugo koliko to može donositi užitak, a onda joj je prišao upravo onaj muškarac za kojeg je zaključila da je najzanimljiviji od prisutnih, možda jedina zanimljiva osoba uopće jer su mu svi posvećivali mnogo pažnje. Sve, dakle, ide kako se samo poželjeti može, sve ide po volji čarobnoga maturalnog kostima. Nije, doduše, pametno piti vino. na prazan stomak, ali je zapravo i to upravo ono što treba jer upravo to treba večeras učiniti. Treba biti lud, slobodan i sasvim, do kraja, do dna - živ.

-Zašto je dama tako sama? - smijao se Azrin slikar noseći na pladnju

lijepo orošenu bocu "Žilavke" i čaše. - Znaš li taj vic, najbolji vic koji sam u životu čuo? - Oh ne, a mora biti odličan ako se tebi toliko dopada.

U utorak, dva dana nakon što je pastor objavio vjeridbu lijepe Jenny, najljepše djevojke u kraju, i mladog Billa, najbogatijeg posjednika u kraju, lijepa Jenny je dobila od brzog Jacka, opasnog ubojice i njezinog druga iz djetinjstva, upozorenje da svadbu svakako izbjegne jer ona pripada njemu i samo njemu. Lijepa Jenny je suviše dobro poznavala Brzog Jacka pa prijetnju nije shvatila suviše ozbiljno, tako da je u ranu jesen, na ogromnom Billovom posjedu slavljena najraskošnija svadba koja je ikad viđena u tom kraju. Pekla su se telad i volovi, brda kolača su prijetila da zaklone sunce, a piće svih vrsta oko podneva je poteklo rijekama a ne potocima kako je teklo do tada. U tom semomentu, dakle oko podneva, kad je slavlje dostizalo vrhunac, na obzoru pojavio oblačić prašine. Oni rijetki koji su ga opazili pomislili su da na svadbu dolazi novi okašnjeli gost, a velika većina nije htjela ili više nije bila sposobna bilo šta pomisliti i ako je nešto vidjela. Kad je oblačić porastao dovoljno da iskusni ljudi zaključe kako se radi o jednom jahaču u ludom trku, iz oblačića je dobra puška ispalila metak od kojeg je zaglavio kuhar zadužen za volove.

Niko se zbog toga nije uznemirio, prvo zato što su volovi bili ispečeni i, drugo, zato što je pogodak bio tako precizan i gospodski da se kuhar nije ni zakoprcao, ni vrisnuo, ni krkljao, a nije ni napadno krvario. Onda su iz oblačića, koji je već bio oblak, a i dalje je nezadrživo rastao, nastavili dolaziti meci koji su uklanjali goste i poslužitelje, ravnopravno i jednako otmjeno. Kad se oblak pretvorio u jahača kojem se još samo lice ne može vidjeti, umjesto puške su počela raditi dva pištolja u njegovim rukama, tako da su slavitelji sad odlazili po dvoje, u parovima: gitarist i farmer s one strane grada, crnac što je točio pivo i otac lijepe Jenny, Billov mesar i sam Bill... Kad se konj, prekriven debelim slojem prašine, konačno zaustvio a jahač skočio na zemlju i vratio revolvere u futrole, u dvorištu je vladala mrtva tišina, bez ikakva znaka života. U savršenoj tišini same smrti čulo se kako zveckaju mamuze na čizmama Brzog Jacka koji je prišao lijepoj Jenny, otmjeno se naklonio i nježno upitao: "Zašto je dama tako sama?"

Azrin slikar je ušutio na trenutak ne skrivajući svoja velika očekivanja, a onda priupitao, zbunjen tišinom koja je sličila onoj s kraja njegove priče: - Zar nije sjajno?!

- Da, originalan je, onako... apsurdan - odgovorila je Azra zbunjena slikarovim očekivanjima i njegovim bolnim razočarenjem.

- Da, da, treba ovo razumjeti - suglasio se likar, - malo je ljudi kod kojih ovako nešto djeluje.

- Možda je problem u tome što je apsurd dosta teško razumjeti - složila se Azra sklapajući oči i zamišljeno klimajući glavom.

-Nije to toliko teško čovjeku koji ima talenta - pobunio se slikar,- problem je što malo ljudi ima talenta. Evo ti primjera iz kojeg možeš savršeno razumjeti apsurd: ti imaš prekrasne oči u kojima bih se tako želio okupati, u koje bih zaronio kao prase u blato, od kojih ne bih odvajao pogled; ali ti isto tako imaš prekrasne noge koje su tako dobro pokazane da ni od njih ne bih odvajao pogleda dok ne skapam; i onda ja, mučeći se i gubeći se u dilemi između očiju i nogu, gledam na pola puta između te dvije tačke, gdje mogu vidjeti samo suknju. Eto to je, naprimjer, apsurd.

- Pa to i ja govorim, dragi moj. Kako, naprimjer, tebe razumjeti? Mislim, kao primjer apsurd.

- Ho-ho, nije mene tako teško razumjeti, tamo gdje ja gledam i leži ono bitno a ono ostalo su mamci. Razumiješ? Ono što privlači i vezuje moj pogled samo je mamac na koji se ja uhvatim i zbog kojega se uvalim u glavnu zamku. I zato sam ja odmah počeo u nju gledati da skratimo lov jer je glupo u mojim godinama predugo kružiti. Ha-ha-ha, je li ovo dobro - smijao se slikar srdačno i dobroćudno.

- Kako si ti raznovrstan - uzvikne Azra pa podigne čašu iz koje otpije kratki gutljaj, gledajući zadivljeno preko čaše svog sugovornika. - Još se nisam stigla naviknuti na revolveraša Brzog Jacka, a ti si već lovac. Ili divljač.

Možda je slikar smatrao da ovako otvorena pohvala zahtijeva od njega malo šutnje, možda je smatrao da se toj pohvali nema šta dodati niti oduzeti, a možda je šutio iz nekoga trećeg razloga. Uglavnom, šutio je. Pustio je da između njih proleti anđeo tišine, podigao svoju čašu i uronio pogledom duboko u Azrine oči koje su ga još uvijek gledale iznad čaše.

-Ovo je dobro, ti si prava žena za mene - progovori slikar nekon što je spustio čašu i pruži ruku preko stola da svojom šakom prekrije Azrinu lijevu ruku.

-Mi ćemo voditi ljubav i s njom sebe do nekih dubljih istina.

Ipak je "Žilavka" prejaka za potpuno prazan stomak jedne dame, pomisli Azra osjećajući kako se po njoj razliva klonulost. Da li ova tupa praznina koja joj osvaja udove i ovo do bola jako osjećanje umora dolaze samo od vina na prazan stomak ili od prazne papirnate brbljivosti njezinog sugovornika koji neumorno sipa frazetine objašnjavajući da je nesposoban za govore onda kad mu niti jedna općenita frazeta ne pada na um? Pustila je da joj glava klone prema grudima i istog se momenta upitala je li to dovoljno dvosmisleno za glupu igru u koju se upustila. Hoće li njezin dobroćudni sugovornik ovo shvatiti kao koketno izigravanje stida na njegovu izjavu da će oni voditi ljubav ili će prepoznati da je umorna i ošamućena jakim vinom? I onda se u sebi bijesno lecnula na to pitanje i prkosno podigla pogled na slikarovo lice ukrašeno ljupkom rupicom u bradi.

To se lice ponašalo onako kako se pristojno ljudsko lice ne bi trebalo ponašati i kako Azra od njega sigurno nije očekivala: ono se, ako bi se tako moglo reći, razlistavalo, umnožavalo se pretvarajući se u niz slojeva koji leže

jedan ispod drugoga, prozirnih slojeva koji su jednaki jedan drugome i leže jedan u drugome, i potpuno su zamjenljivi jedan s drugim. Kao listovi novina ili nešto takvo.

-Kako si ti slojevit! - procijedi Azra teško savladavajući ukočenost i neprirodnu debljinu vlastitog jezika kojem su usta postala nekako tijesna.

-Ha-ha, duplo dno, znao sam ja da će se tebi dopasti što ja uvijek govorim s duplim dnom - razdragano prizna slikar. - Nije moj posao da govorim, ali kad govorim ja govorim, i to uvijek s duplim dnom.

-Samo što ja ne mogu do kraja odigrati ulogu u ovoj podjeli. Oprosti, molim te, zaista si zlatan ali je meni zlo - pokušavala je Azra govoriti jasno i ubjedljivo. - Izgleda da sam s onim kretenom navikla iskakati ispod maske i sad naprosto neće da mi legne. Razumiješ, naprosto ne ide, stalno neki višak ostaje, viri ispod maske i razbija mi koncentraciju, vidim ga i ne ide mi kako bi trebalo, a znam da i ti vidiš moj višak i da te to smeta, nervira, razbija, ne vjeruješ mi.

-Ne razumijem te - zbunjeno se slikar zagledao u Azru.

-Mislim na taxi, da mi pozoveš ili da me otpratiš. Ne ide mi, razumiješ?

-Šta ti ne ide?

-Igra. Mi bismo trebali biti Romeo i Giulietta, i to bi zaista bilo krasno. Ali ja vidim da rumenilo na mom licu nisu ni mladost ni uzbuđenje nego šminka, prepoznajem na tebi konfekcijsko odijelo s prošlog sastanka sindikata, telefon bijesno zvoni i stalno nas prekida, a uskoro će doći i spremačica da istrese pepeljare i zaključa ured. Ne mogu u svojim godinama i u svom uredu, ne mogu se otkačiti na loknavu periku iznad konfekcijskog odijela. Nismo ni glumci a kamo li stvarni... Nije to smiješno i ne može biti tragično, to je samo mučno i meni je muka... Apsurd, sam si rekao...

-A ti si neka načitan! Dobro si mi smjestila, idemo mi do taxija - ustade slikar naglo i krenu da pomogne Azri ustati. Davao je neke znakove barmenu i društvu za velikim okruglim stolom u središtu sale, pa se Azra sama uhvati za njegovu ruku da ustane.

-Ne volim ja s takvima imati posla, ne znate vi biti spontane, ne bih ti ja ni prišao da sam znao kakva si - objašnjavao je slikar srdačno je grleći oko ramena i vodeći je prema izlazu.

-Najgore mi je što je to zbog onoga kretena, on me je navikao da sve, pa i sebe samu, gledam kao s udaljenosti. Muka mi je od vina na prazan stomak, muka mi je od naše glume u zadimljenom uredu pred spremačicom, muka mi je od novinskih rečenica i lica pretvorenih u stranice novina, ali mi je najviše muka od toga što je onaj kreten tako duboko u meni.

-Vjerujem ti ja da on nije za tebe, ali nisi, bogami, ni ti za ovoga u šta si se upustila. Razmili ti o tome da se vratiš njemu - tješio ju je slikar, grleći je da bi mogla ići pravo. - Možeš li sama ovih stotinjak metara ili da te ja smjestim u kola?

-Mogu, mogu ja sama, zlatan si, stvarno, oprosti, molim te, i hvala ti.

Danima se Azra nije uspijevala oporaviti od svoje avanture zavođenja u Collegiumu artisticumu. Nije to moglo biti pijanstvo jer od pijanstva bude čovjeku loše dan ili dva, s glavoboljom, mučninom i općom slabošću, dok je Azra bila potpuno malaksala, doslovno nemoćna da izađe na ulicu, mučena jakim groznicama, drhtavicama koje su se okončavale neugodnim smrdljivim znojenjem koje na trenutak, ali zaista samo na trenutak, prekine drhtavicu da bi ona opet počela onog momenta kad znojenje prestane. Ne osobito jaki, ali veoma neugodni bolovi po cijelom tijelu naveli bi čovjeka koji bi bio sposoban upitati se šta mu je na pomisao o gripi ili o nekoj laganoj upali nerava.

Srećom, majka je došla drugi ili treći dan njezine bolesti, "navratila onako", kako je objasnila, "da vidi šta je jer se Azra ne javlja na telefon, ne dolazi kod njih a nije mogla oputovati". Svaki dan je navraćala po dva puta i nje govala je kao dijete, kuhajući joj jake juhe, brišući je nakon tuširanja kao dok je bila mala i brbljajući nezaustavljivo da se ne bi pojavio trenutak šutnje koji bi mogao proizvesti nelagodu i podsjetiti na obavezu da se rasprave incidenti oko sestrine udaje i Azrinog ponašanja nakon toga. Vidjela je majka koliko je ona nesretna i, kao uvijek u takvim situacijama, smatrala da je nesreća dovoljno opravdanje i objašnjenje za sve. Nije prigovarala, nije tražila objašnjenja i nije pokušavala popraviti odnose ili sve vratiti na početak, na ono dobro stanje od prije njezine rastave. Bila je, najkraće, prekrasna i spasonosna.

Bila je i smiješna jer je, izbjegavajući osobne teme koje bi morale dovesti do pitanja o Azrinim postupcima i, preko toga, o njihovim odnosima, govorila o politici, ratu, nevoljama koje slijede, o stvarima o kojima nije znala i nije voljela govoriti. I zato je govorila mnogo i brzo, izlivajući slapove riječi kojima nije trebao odgovor ili neki drugi povod da bi tekli.

Objasnila je Azri da je vojska zauzela sve putove prema Sarajevu i da za sada ne dira ljude koji se nađu na putu ali da se oprezan ili bar razuman čovjek ne bi bez velike potrebe pokrenuo da ode iz Sarajeva ili da dođe u njega. Ispričovjedila joj je o selu Kijevu (dvadesetak kuća, negdje u Hrvatskoj) koje je vojska danima bombardirala topovima da bi ga kao bajagi zauzela a ustvari zamela svaki trag života na tome mjestu. Pričala je o tome kad koja od njezinih prijateljica prognozira početak napada na Bosnu i šta koja od njih kupuje kao ratne zalihe. Obavijestila je opširno i o njihovim susjedima s Bistrika: ko se kako sprema za rat, ko gdje namjerava izbjeći, a ko se sprema braniti Grad, kako ko pokušava izvući sina iz vojske a ko je optimist i vjeruje da će sve ovo brzo stati jer ovo i nije pravi rat (nije niko lud da ratuje) nego su vlasti iz Beograda odlučile malo ljudima pustiti krv da ih umire i izbiju im iz glave misli o slobodi i sličnim besposlicama. Azra se sa zahvalnošću prepustila majčinoj brizi i brbljanju, ljekovitoj blagosti koja se ovijala oko nje i mirnoj pospanosti koja je dolazila nakon majčine juhe, tuširanja i dugog trljanja mekanim peškirom. Nije ozbiljno

slušala i nije najbolje razumjela ono što majka govori (a i ko bi ozbiljno slušao majčina razumišljanja o politici!?). Taj govor je više bio poznata i zbog toga draga zvučna zavjesa nego zbir obavijesti, bio je lijepa i draga priprema ili uvod za juhu, tuširanje i dugo trljanje peškirom, bio je uvod u sve ono što tako jako miriše na djetinjstvo i što je, zbog tog mirisa djetinjstva, tako ljekovito. Znala je da je tako i u majčinom doživljaju i od toga joj je bilo još ljepše.

Omamljivala se zvukom, glasom koji poznaje, dodirom ruke ili peškira, prepuštala se omamljenosti u umoru, zahvalna i jednome i drugom što od nje otklanjaju pitanja s kojima se u ovom trenutku ne bi mogla i ne bi htjela suočiti. Pitanja koja su suviše njezina i suviše duboko u njoj da bi smjela pred njih stati ovako slaba i rastvorena.

Dvadesetak dana je Azra provela tako, tonući iz umorne omamljenosti u san i iz sna u umornu omamljenost ili pospanost, samo povremeno se, neposredno nakon tuširanja, osjećajući pribranom i stvarno prisutnom u vlastitom životu. U tim trenucima pribranosti shvatila je da u noći svoga zavodničkog pohoda nije bila pijana, zaista nije, nego je par gutljaja vina samo pomoglo nečemu u njezinom tijelu ili u duši da se izbori protiv njezine glupe nakane. Razum je odlučio da ona uđe u jednu igru, siroto se tijelo, toliko puta zloupotrijebljeno od razuma da se već više i ne buni, pokorilo, ali se onda neki njezin dio, mudriji ili gluplji od razuma, bunio protiv toga i nastojao je isključiti iz igre kpa nije za nju, više nije za nju, nije za nju ovu i ovakvu; tom osjetljivijem i finijem dijelu nje vino je pomoglo da izazove slabost, pomoglo joj je da sebe vidi mirno i istinito i na kraju je pomoglo da je onaj fini dio nje izbacii iz igre izvan koje bi ostalo tako mnogo njezinoga. Nije to pijanstvo, ona se svega savršeno sjeća, u cijelome slavno poduhvatu nema jednoga jedinog nejasnog trenutka.

Nije se ona prisjećala, ispitivala, razlagala. Naprosto se u jednome od onih perioda pribranosti, dok je ležala osvježena tuširanjem i ugrijana peškirom, pred njezinim unutrašnjim viđenjem sabralo prekrasno jasno sve što se onda dogodilo. I ona je odahnula, nešto u njoj je reklo da je sve dobro i da može sve to otkloniti od sebe, bar za sada. Zapravo, ono se otklonilo od nje, poštedjelo je i to je značilo, to je pokazalo, da je sve dobro.

Tih je dana majka došla s viješću da je prošlo ljeto jer su se pojavile dinje i lubenice, one prave, starinske, na gomilama što zatrpaju svaku slobodnu površinu, a ne ove moderne, plastične, što se u zelenarama i na pijacama pojave već u sedmome mjesecu ili čak krajem šestoga. Uvijek su lubenice u Sarajevu označavale kraj ljeta, kraj pravih vrućina, kraj kupanja na rijekama i na jezerima. Zato lubenice ovdje mirišu na ljeto i jesen istovremeno, mirišu ovako blago i spokojno. To je Azru upozorilo na vrijeme i podsjetilo je da ima još samo tri dana godišnjeg odmora. Odlučila je da ta tri dana pokuša iskoristiti za povratak u život, pa je počela izlaziti iz kreveta ujutru, kod prvoga majčinog dolaska, a onda navečer, nakon drugoga majčinog odlaska, izlaziti i iz stana. Prve

su joj šetnje pale dosta teško ali je već u trećoj stvarno uživala, toliko da je lijevom obalom Miljacke došla do Skenderije i odlučila se vratiti pješice Omladinskim šetalištem. Sutradan je počela raditi, brinuti se za sebe, sama i slobodna kakva je bila od Farukovog odlaska do nedavno.

Išla je na posao i vraćala se s posla, vozila se tramvajem i jela, odijevala se i spavala, funkcionirala bolje nego ikad u životu - bez bilo kakvog uznemirenja i bez razloga. Tramvaji joj nisu smrdjeli i nije se umarala od gužve, jelo joj nije prijalo i prema njemu nije osjećala otpor, nije se osjećala loše jer se naprosto nije osjećala. Došla bi s posla kući i u najkraćem vremenu uradila sve što treba uraditi: istuširati se, preodjenuti, pripremiti nešto da se pojede, pojesti pripremljeno. Sve bi to uradila brzo, skladno, bez zastoja, nedoumica i prekida, tako da se svaki dan već oko pet poslijepodne nalazila na otomanu u uglu sobe. Televizijski aparat nije imala, radio nije mogla slušati jer je bio preplavljen uznemirenim glasovima i nejasnim izvještajima punim panike, novine nije čitala jer su bile pune slika nasilja bez objašnjenja o porijeklu tog nasilja, a za knjige nije imala ni volje ni koncentracije. Legla bi na otoman i ležala. Onda bi osjetila jezu, umotala se u deku i opet ležala kao da nešto čeka. Ako bi zazvonio telefon pojurila bi da se javi i brzo, prije bilo kakvog sugovornikovog pitanja, izgovorila neku laž. "Upravo sam ispratila toga-i-toga", rekla bi nepitana o tome ili bilo čemu drugom. Ili: "U pravi si čas nazvala, upravo se spremam da idem tu-i-tu". Pa se vraćala na otoman, umotavala u deku i dalje čekala.

Krajem septembra krenula je bez ikakva razloga posjetiti roditelje. Nije znala jesu li kod kuće jer se nije najavila i nije provjerila, nije znala zašto ide jer joj se nisu jeli majčini ručkovi i nije joj se slušalo očevo mudrovanje puno dobrih savjeta i uputa za ispravan život. Krenula je zato što je dan bio nepodnošljivo lijep i što je ona morala nekamo ići. Došla je, kao uvijek, tramvajem do Latinske ćuprije, prešla na onu stranu rijeke i krenula prema Bistriku. Na trgu na kojem se okreću trolejbusi ugledala je zgradu na kojoj je pisalo da je vakuf Hadži-Jakuba efendije, s velikom samoposlugom u prizemlju, i sjetila se da Farukov stanodavac stanuje na drugom katu, iznad nekadašnjega Farukovog stana. Ušla je i popela se na drugi kat, računajući da bi mogao biti kod kuće jer ne izgleda kao čovjek koji bi imao vikendicu ili išao na izlete nedjeljom.

-O, Azra, ti si - od srca se obradovao nimalo iznenađeni starac- Uđi, baš si dobro došla, cijeli dan nisam ljudski progovorio. Ni kahvu nisam popio, nemam s kim.

Azra je ušla, a starac, pripremajući kafu, nastavio brbljati kao da nadoknađuje cjelodnevnu šutnju. Objasnio je da je najgore što se čovjeku može dogoditi to da ostane bez svoje žene, da su djeca važna i dobra ali da ona ne mogu zamijeniti ženu ("svoga druga", kako je on govorio), da djeca to ne bi mogla nikad bi ih bilo mnogo kako je prije bilo, a kamo li danas kad ih je jedno

ili dvoje pa je sebičnost prvo čemu se u životu nauče i što u vezi sa svijetom osjete. On je eto ostao bez svoga druga prije dvije godine i te je dvije godine proveo u šutnji i samoći, iako kod njega živi njegova rođena kćer sa familijom. To je on mnogo puta Faruku govorio i savjetovao mu da njih dvoje nipošto ne ostanu kod jednog djeteta jer to nije dobro ni za njih ni za dijete.

- Je li Farukov stan slobodan? - pitala je Azra kad je starac donio kafu i zamolio nju da naliže ("Ijepše je da žena naliže, kahva nekako kao da nije prava ako nije iz ženske ruke", objasnio je), čudeći se i sama svome pitanju.

- Slobodan, pospremljen i čeka te - odgovori starac mirno, kao da je to nešto što se samo po sebi razumije.

- Kako to?

- Lijepo. Faruk je pošteno platio do kraja novembra. Ako se, kaže, nešto neplanirano dogodi pa ti ne dođeš neka ono što je od njega ostalo bacim, a stan iznajmim nekome drugom. Samo što ga ja nemam kome sada iznajmiti, a ne znam koliko je i tebi pametno da ostaješ. Ako ćeš mene slušati, ti ćeš se spremi i otići za svojim čovjekom, a ako ti je novca žao ja ću vam vratiti sve ovo što je stan plaćen čekao na tebe.

- Misliš zbog ovoga...

- Zbog ovoga, zbog ovoga, nego šta. Na veliko će zlo ovo kod nas izići, ja sam i svojim govorio da idu, samo što oni neće, ne vjeruju oni u moju pamet - govorio je starac bijesno i radosno u isti mah.

- A ti? - Šta ja?

- Što ti ne ideš? - upita Azra s osmijehom. - Imaš dovoljno ušteđevine da negdje na miru proživiš to što ti je ostalo.

- Nije, dijete, moje da idem, budi pametna - povrijeđeno odbrusi domaćin.

- Tvojima bi i meni, kažeš, bilo jako pametno otići - bila je uporna Azra.

- Jako pametno, kao svom djetetu ti kažem. I to što dalje, najdalje. Mnogo pametnije nego da ostajete ovdje.

- Kako jedna ista stvar može za nekoga biti jako pametna, a za drugoga glupa?

- Operacija bubrega je jako pametna za onoga ko ima kamen u bubregu i jako glupa za onoga ko kamen u bubregu nema - mirno objasni starac. - U mojim se godinama, osim toga, ne radi po pameti nego po srcu. Kad ću raditi onako kako mi od srca ide ako neću sada kad nemam više koga oštetiti a i smrt je tu negdje? Ali vaše je drugo, vi još morate slušati razum i zauz-davati se, voditi računa o svome bližnjem i paziti da ne izgubite previše, jer vi ste u godinama kad se ima šta izgubiti.

- Svejedno ne vidim zašto ti je bolje čekati ovdje ono čega se bojiš nego negdje drugdje živjeti kao čovjek - bila je uporna Azra koju ova rasprava zapravo nije zanimala jer nije sadržavala niti jedno od mogućih njezinih pitanja.

- Zato, naprimjer, što ja negdje drugdje ne mogu živjeti kao čovjek. Eno

vidiš li onu saobraćajnu tablu - pokazivao je domaćin kroz prozor, - onu što kaže da se ne smije zaustavljati. Puno mi je srce kad je pogledam, cijeloga me radost obuzme od pogleda na nju. I na sve drugo. Gdje ja mogu sveto po drugi put naći, i to u mojim godinama?

-Primjer ti nije baš najbolji - nasmija se Azra. - Bojim se da bi se još ponegdje na svijetu moglo naći sličan saobraćajni znak, gotovo identičan.

- Nigdje više. Pamtim kad su je postavljali, pamtim onog pjegavog žutog što im je bio neki kao šef (nikad ne vidjeh onako pjegava čovjeka). Blizu trideset godina se ja s onom tablom gledam i poznajem. Već se i šalim s njom pa stanem namjerno pred nju jer ona kaže da se ne smije stajati. Gdje to ja na svijetu mogu opet naći saobraćajnu tablu s kojom se mogu trideset godina gledati, znajući sve o njoj, i obraćati joj se sve dok mi ne uzvрати. A sve pod nebom ti u neko doba uzvрати, sve s tobom progovori, ako mu se dovoljno dugo i dovoljno strpljivo obraćaš? Svaku kuću odavde do škole na Bistriku ja znam kao svoje ime, svaku pratim, za svaku znam čija je, šta bi na njoj trebalo popraviti i koliko bi to koštalo, sa svakim zidom mogu razgovarati jer ga pratim i gledam dovoljno dugo da se počnemo razumijevati. Ovdje mi sve govori, a na svakom će drugome mjestu i ljudi biti nijemi preda mnom jer na različite stvari mislimo i različito osjećamo čak i onda kad isto govorimo.

- Gdje su ključevi? Idemo pogledati stan - odluči se nešto u Azri i ona ustade.

-4-

"PISMO AZRI

Ne mogu otići, draga princezo, prije nego bar pokušam razumjeti ono što nam se dogodilo, ono što nam se moglo dogoditi da smo bolje znali šta nam se nudi, ono što sam od tebe dobio i ono što sam mogao dobiti da sam znao, da sam bio sposoban, primiti, ono što sam ti želio dati i što sam ti možda i dao. Bio bih veoma iznenađen, bio bih zapravo beskrajno tužan, ako se ti i ovo pismo ne biste našli; to bi značilo da mi ni ti nisi pomogla da ostavim negdje bilo kakav stvaran trag i da sam krivo razumio ono što sam s tobom imao. Zato ti pismo ostavljam ovdje, zajedno sa svom svojom ostavštinom: ako ga nađeš dobro sam razumio i ovaj pokušaj ima razloga, a ako ga ne nađeš jasno je da sam imao krivo i da je sve ovo, da je naprosto sve - bez razloga. Zato ti pismo i svoju ostavštinu ne šaljem poštom i zato moj (naš?) domaćin ima uputstvo da, ako ne dođeš do kraja novembra, sve ovo baci.

Kad god sam razmišljao o svom životu, kad god sam pokušao u cjelinu sabrati svoj boravak na svijetu, događalo mi se isto: sve što sam pamtio, sve što je ispunjavalo moje dane i godine, curilo mi je između prstiju koji su ostajali čisti i suhi. Curilo kao pijesak. Stari su naučavali da je bilo jednom zlatno doba, da je nakon njega došlo brončano, a onda, s ljudima ili za ljude, željezno doba. Ja, po

svemu što vidim, živim u dobu pijeska, u dobu čiste sadašnjosti sastavljene od sitnica, od najčistijih čestica koje ne odražavaju i ne pamte, u kojima se ne može ostaviti trag i koje se ne mogu upamtiti jer ni one ne ostavljaju trag. Naprosto pijesak. Svaka inventura mog života prije tebe davala je isti rezultat: mnogo sitnica, bezbroj pješćanih čestica koje se ne mogu povezati u bilo kakav oblik i u kojima ne mogu prepoznati ni sebe ni stvarnost jer u njima nema i ne može biti oblika.

Onda si otišla ti i s tobom jedno sasvim novo osjećanje, možda čak jedno drugačije iskustvo. Ne znam kako bih to nazvao, ne znam to ni opisati, ali je valjda (nadam se) i kod tebe tako pa ti ne moram ni objašnjavati. Naprosto, bilo je u svemu tome stvarnosti, bilo je trenutaka u kojima sam istovremeno osjećao i znao da se nešto zaista događa i zaista meni, da imam, i u sebi i objektivno, nešto oko čega se mogu okupiti moja sjećanja, moje želje, moja osjećanja i moje misli. Ako bih smio posegnuti za jednom izlizanom metaforom, rekao bih da je naša ljubav kao klepsidra u koju se moj pijesak mogao usuti i tako bar izvana dobiti oblik, mjeru, razlog. Zato mi ono naše znači tako mnogo i zato ovaj pokušaj i zato nada da ćeš naći ovo pismo, zato molba da dođeš i da ga nađeš.

Odlazim jer si me ti zamolila da odem i tu je sve sasvim jasno i sasvim je uredu. Svi razlozi za to su, međutim, posve krivi i zbog njih stvari ne mogu biti u redu. U nama i među nama nema razloga za tvoju molbu i za moj odlazak. Ti si to tražila zbog tupe premorenosti svakodnevicom koja se rasipa iz očajničke potrebe da se nešto promijeni pa makar ovo i ovako, iz glupe nade da će se život lakše podnostiti ako se nešto u njemu stalno mijenja. Zamolila si me da odem iz razloga koji su sasvim vanjski, koji s nama nemaju doslovno ništa. To su krivi razlozi na koje ne smijem pristati, a ja eto pristajem i odlazim. To nije u redu, a upravo to mi se događa oduvijek i u svemu. I pogotovo nije u redu što ne osjećam očajanje, bol, bijes... Samo tupo pristajanje i blaga, jedva jasna potreba da razumijem i možda objasnim.

Već jako dugo, još od tetkove sahrane i našega dugog noćnog razgovora, jasno mi je da te mogu sačuvati jedino ako ti pomognem da se pokreneš i odeš. Negdje drugdje, negdje gdje bismo u svakodnevnicu bili okruženi prazninom tako da ne bismo mogli ovako jasno vidjeti i doživljavati njezin rasap, mogli bismo opstati zajedno. Od tada znam da mi je birati između odlaska koji bi mi sačuvao tebe i našeg rastanka. Od tada se kinjim, raspravljam sa sobom, odmjeravam. Prevagnula je, kako vidimo, moja odluka, moja potreba, da jednom u životu budem dobar i pošten. Gubim te, ali ti pomažem da sačuvaš svoje sudbinsko mjesto i sve što ti je potrebno, osim mene.

Ne dolazi, naravno, ovakav moj izbor iz same plemenitosti, iako zaista ima i toga. Odlazim radi tebe (da ti sačuvaš sve što imaš i što jesi ti, sve što ti je potrebno i sve što te određuje), ali i radi sebe - iz nade da će se sve promijeniti kad se promijene uloge.

Do sada su od mene i radi mene odlazili drugi - Hajrudin, otac, Bahtijar.

Svaki mi je od tih odlazaka oduzeo dio stvarnosti, nakon svakoga od njih bio sam manje stvaran i imao sam manje stvarnosti: ono što je u meni sve manje je ličilo na ono što je oko mene, razlike i međusobna udaljenost moga unutrašnjeg svijeta i objektivnog svijeta produbljivale su se i povećavale. Stvarnost je sklad ili podudarnost osobnoga i objektivnog, intimnoga i vanjskog. A toga je kod mene bilo sve manje sa svakim odlaskom, valjda zato što su odlazili oni. Zato sada odlazim ja, nadajući se da će s mojim odlaskom početi povratak stvarnosti, da će mjera podudaranja moga unutrašnjeg s objektivnim početi rasti.

Gluposti. Lažem, izmišljam šuplje fraze koje mudro zvuče nadajući se da me one mogu utješiti. A ne mogu. Radi se o tome da odlazim jer ti tako želiš. Radi se o tome da nastojim biti dobar, častan i plemenit, pa sebi oduzimam tebe. Ostajem, dakle, bez onoga što mi je najvrijednije, kao svi ljudi koji su zaista dobri, časni i plemeniti. Shvatio sam da je nedostojno truda sve što je moguće bez ljubavi, a da ti ne smijem, ako te zaista volim, pomoći da sav svoj svijet svedeš na mene. Shvatio sam da bih ti pomogao u tome ako bih otišao s tobom vani da te zadržim. Zato postupam plemenito kao svaki idiot i odričem te se da bi ti mogla sačuvati kakvu-takvu cjelinu.

Vi ne možete otići, draga princezo, i u krajnjoj liniji se samo o tome radi. Bosna je oduvijek prostor iz kojeg se odlazi, bježi, protjeruje, a svi sretnici koji odu, pobjegnu ili budu protjerani, i ako do tada nisu znali šta su, postanu Bosanci onog momenta kad se smjeste negdje drugdje, u nekom svijetu sretnijem od Bosne. Pričao sam ti o starom liječniku i njegovoj ženi koje sam upoznao u Miinchenu gdje sam kao student sretno zarađivao hljeb svoj nasušni radeći na crno. "Mi smo naši Nijemci", rekao mi je starac. Ono "naši" značilo je da su on i njegovi protjerani 1945. zajedno sa Volksdeutscherima iz ravnica, rudarima iz brdovitih krajeva, zajedno sa svim "neprijateljima napretka". On je slučajno protjeran upravo iz Sarajeva, zajedno s roditeljima koji su u Sarajevo došli iz Va-reša. I bio je, sedamdeset i neke, još uvijek "naš Nijemac" i bio je možda u sebi, duboko i tajno od sebe samoga, Bosanac više nego ti ili tvoj otac, upravo zato što je protjeran i što je, zahvaljujući tome, to saznao. Koliko smo puta razgovarali o ljudima koji svojim sudbinama dokazuju svoju tezu da je odlazak iz Bosne najsigurniji način da čovjek postane Bosanac? Nekoliko puta si se, kod konkretnih primjera, i složila sa mnom, što nije jedna od tvojih izrazitijih osobina i sklonosti.

Zašto je to tako? Zašto Bosanci (a rekao bih da je slično s ljudima sa juga Italije, s Ircima) postanu tako strasni rodoljubi kad odu, a nikako ne vole svoj kraj kad su osuđeni na njega, to jest dok borave u njemu. Ne znam, jedino znam da je tako.

Kad mi je loše, kad se osjećam krivim što mi je tako vraški loše ovdje, kad osjećam da me ovaj grad nikada neće prihvatiti kao svoga, objašnjavam to time da ljudi najviše vole svoju retardiranu i propalu djecu. Kad se svađam s tobom, kad te odgovoram od odlaska ili te želim povrijediti objašnjavam to činjenicom

da je naš ples kolo ili našom sramnom sklonošću da pijemo šljivovicu (šta o nama govori spremnost da popijemo nešto što istovremeno tako smrdi, tako je bljutavo i tako temeljito razara želudac? i gdje ljudi koji su spremni piti takvo nešto mogu opstati osim u Bosni?). Kad me razara čir, objašnjavam našu vezanost za Bosnu klimom, to jest time da prelazni periodi, dakle rano proljeće i rana jesen, traju u Bosni ravno godinu dana svake godine, pa je ljudima iz Bosne nepodnošljivo tamo gdje godina ima razna godišnja doba tako da ih čir ubija samo po par mjeseci. Ali kad ozbiljno o tome razmišljam zbunim se i sve što mogu reći jeste da je to tako.

Možda bi objašnjenje moglo biti u našoj izmiješanosti koja nam svakodnevni život čini beskrajno kompliciranim. Dobar Bosanac nježno ljubi svoje susjede raznih vjera, svih mogućih vjera, a to znači da mora voditi računa o tome ko pozdravlja, kako se kome izražava sućut i kako se kome čestita, kad je kome koji praznik, kada se i kako koji praznik slavi i kako se kome povodom praznika želi sreća. Jedan jedini prolazak kroz Sarajevo, ako čovjek želi lijepo živjeti s ljudima oko sebe, zahtijeva toliko znanja o raznim vjerama i kulturama da se svaki od nas može smatrati antropologom ili etnologom pripravnikom.

To beskrajno komplicira svakodnevni život i čini ga prekrasno punim jer upravo takvi rituali daju danim oblik i sadržaj (jesi li nekad razmišljala o činjenici da se može ispuniti jedino ono što ima oblik i da se zato vječnosti bojimo ili na nju zaboravljamo, a dane i godine svoga života oblikujemo, dakle ispunjavamo sadržajima, uz pomoć obreda?). Svakoga od poznatih koga sretnemo mi znamo pozdraviti po njegovom zakonu, a on nam zna otpozdraviti po našem. Svakog se mjeseca, barem jednom, mi nađemo na slavlju ili žalosti kod nekoga iz druge vjere i kulture pa s njim žalimo ili slavimo po njegovom zakonu kao što on kod nas čini po našem. Zato naši pozdravi i naši obredi ne mogu postati puka mehanika i uza sva ponavljanja moraju ostati obraćanje tom-i-tom konkretnom čovjeku, naprosto zato što se, prije nego izgovorimo pozdrav, moramo prisjetiti kako toga-i-tog treba pozdrviti. I zato se mi zbunimo i izgubimo kad dođemo negdje gdje je svakodnevni život sasvim jednostavan jer je jednoobrazan, gdje se svi ljudi pozdravljaju jednako, svi praznici slave jednako, sve žalosti izražavaju jednako. Nađemo se u situaciji čovjeka koji je okružen sobom samim, recimo svojim odlivima u gipsu ili svojim odrazima u ogledalu. Nađemo se u situaciji u kojoj se osjećamo onako kako bi se po mome mišljenju među drvosječama morao osjećati čovjek koji je čitavog života učio strane jezike i klavir. Nađemo se, dakle, u situaciji u kojoj se moramo osjećati glupo sa mnogo nepotrebnih znanja, u situaciji koja nam jasno pokazuje da su znanja kojima smo se ponosili i smatrali ih neobično važnima (znali da su neobično važna) naprosto besmislena. Nađemo se u situaciji u kojoj nepodnošljiva jednostavnost svakodnevnog života ne dozvoljava stvaranje obreda koji bi mogli oblikovati dan i ispuniti vrijeme. Nađemo se okruženi prazninom u kojoj se možemo baviti jedino samima sobom. I tako, baveći se sobom, dođemo do onoga što imamo u sebi, a u sebi

imamo bezbroj obreda svih vjera koji nam sada ne trebaju nego nas, naprotiv, jako opterećuju, utoliko jače ukoliko su nam prije bili dragocjeni jer su nam oblikovali dane i ispunjavali vrijeme, povezivali nas sa susjedima i prisiljavali nas da standardne govorne formule ispunjavamo sasvim konkretnim značenjem jer ih izgovaramo sa sviješću i upućujemo konkretnom čovjeku... I tako postajemo sve potpunije svjesni svoga bosanstva, i tako postajemo sve više Bosanci, i tako smo sve odsutniji s mjesta na koje smo se iz Bosne sklonili.

Ili ja izmišljam, mistificiram, idealiziram? Znam da odlazim, u sebi, intimno, već sam otišao, tako da na sve ovo ovdje već gledam iz daljine koja sve premaze lijepom prozračnom plavom bojom, lažem tebi i sebi onako kako uvijek lažemo o onome što je prošlo. (Davnim ljubavnicima nikad nije smrdjelo iz usta.)

Ne znam, zaista ne znam. Iz iskustva znam da vi unutrašnjim bićem, istinski, ne uspijevate otići i znam da ja to ne znam objasniti. Znam da smo se mi, bez svoje krivice, našli u situaciji kad moramo otići ili se razići. Znam da moram otići ja jer ćeš, ako odemo zajedno, ti izgubiti sve osim mene, a ja ću, ako odem sam, izgubiti samo tebe (što je, doduše, sve jer ja ništa drugo nemam, ali moram jednom, treba mi da jednom, barem pokušam biti plemenit, biti bar malo više od sebe samoga).

A ja mogu otići, to si i sama primijetila, mogu otići bez problema i svugdje jednako biti stranac jer ja nemam oca. Mislim - nemam ga u sebi, nemam ga kao vlastito osjećanje i kao doživljaj, nemam ono što od oca dobijemo. A to su, po mome računu, pripadanje nečemu i domovina. Rekao bih da je majka dom a otac domovina, majka je sigurnost a otac pripadanje. Možda imam krivo, ali tako je u mome iskustvu. Zato što nisam imao oca (a siguran sam da je to upravo tako) ja nisam mogao osjetiti da nekamo pripadam i da imam neku domovinu.

Od majke sam dobio dom i sigurnost. Kad to kažem mislim na jedno ugodno i veoma važno osjećanje da sam rođen s razlogom, da je moj dolazak na ovaj svijet željen i nekom potreban tako da imam pravo na postojanje koje ne moram pravdati i stalno iznova osvajati pravo na prisutnost time što ću biti korian, ugodan, pri ruci. Mislim da je to dovoljno, mislim da je to ono što se od majke može dobiti i što se može dobiti jedino od majke. Od oca sam dobio par mutnih sjećanja, jedan ružni i loše sročeni dokument (u prilogu) i potrebu, do bola jaku potrebu, da ga tražim, zalužim, da bilo kako i po bilo koju cijenu otkrijem i dozovem, da ga učinim prisutnim.

Otac je u mom doživljaju naprosto odsutnost, nešto što tišti jer ga nema a trebalo bi biti tu. Nije to bol, nije nešto određeno na bilo koji način, to je samo tištanje što nešto što bi trebalo biti tu nije tu. Ono malo što je bio sa mnom, on je bio pobjednik, a to nije otac, to ne može biti otac. Nakon toga je bio bjegunac, a onda neko za kim se mutno osjeća potreba jer majka povremeno plače i ti znaš da plače za njim. Od momenta kad sam shvatio koliko mi treba otac, poduzeo sam pravu policijsku istragu da barem saznam istinu o njemu i njegovom

odlasku. Uspio sam saznati nekoliko stvari. Prva je da su mu njegovi partijski drugovi, pobjednici kao i on sam, namjestili igru. Druga je da je on shvatio o čemu se radi i sklonio se dovoljno brzo i dovoljno daleko jer je znao kako prolaze oni kojima pobjednici namjeste igru. Treća je da mu se sudilo u odsustvu zbog nezakonitog posjedovanja tri kile duhana (Bog sami zna, a možda je i otac znao ili bar slutio, za šta bi mu se sudilo da mu se sudilo u prisustvu). Četvrta je da sam u cijelog toj igri ja najlošije prošao jer sam od svega dobio samo jedno nejasno i mučno osjećanje stida zbog oca (zbog kojega sam se također stidio): neko ostane bez oca zbog zavjere protiv naroda i države; neko je već ostao bez oca koji je junački pao za slobodu i napredak radnog naroda; neko zato što mu je otac izdajnik i okupatorov sluga; a ja sam ostao bez oca zbog tri kile duhana. Razumiješ moj mutni, neuhvatljivi stid?

Bilo bi prekrasno da je pao za slobodu i bilo bi jezivo da je bio izdajnik ili zavjerenik protiv napretka. Bilo bi strašno i ja bih bio žigosan, ali bi sve to bilo s nekim razlogom, bilo bi konkretno, dovelo bi užas ali i oca do prisutnosti, bilo bi neka prisutnost. Ovako je bilo bez razloga, bez žiga, bez jakih osjećanja i jakih iskustava. Bez oca. Bilo je naprosto bez. Puka odsutnost.

Ne boj se, draga princezo, ne slijedi još jedna ispovijest, već sam završio sa sobom i tužnim sjećanjima. Ovim sam ti samo htio objasniti zašto mogu otići, zašto nisam osjetio da nekamo pripadam i zašto sam svugdje jednako kod kuće. Nadam se da nešto razumiješ, bar onoliko koliko sam ja možda razumio. Bar toliko da sam ja idiot što glumim plemenitost umjesto da te zgrabim, odvedem nakraj svijeta i volim, volim... Kako mi to treba! Kako bi dobro bilo da to mogu, da sam drugačiji.

Ostavljam ti ovo, draga princezo. Ostavljam ti dakle sve svoje i jednoga mogućeg, možda boljeg, možda samo željenog, sebe, jednog sebe na kojega bih možda mogao pristati. Dođi, molim te, u ovaj (naš?) stan. Čitaj ovo i osjeti da sam tu. Ako nisam tu, ako me ti ne osjećaš - mene nema.

F."

-5-

Starac se diskretno povukao onog momenta kad je Azra sjela za stol u nekadašnjem Farukovom stanu, tako da je pismo koje na nju čeka od kraja maja mogla pročitati mirno, bez nervoze koju je uvijek osjećala kad je neko gleda dok čita, bez potrebe da kontrolira ili čak prikriva reakcije na ono što čita, bez idiotskog osjećanja da si uhvaćen na djelu koje ti uvijek dolazi zajedno s pogledom bližnjega tvoga ako čitaš u nečijoj prisutnosti.

Dobro je razumjela Farukovo osjećanje u vezi s ocem, upravo ga, uostalom ima uvezi sa Farukom. Sjedi u stanu u kojem je njezin dragi proveo jedanaest godina i ne osjeća njegovo prisustvo, njegov miris, ono nešto čime

čovjek ispuni i obilježi prostor u kojem dugo boravi. Ovdje zaista nema Farukovih tragova, možda ne bi povjerovala da je uopće boravio ovdje da nije i sama s njim provela njihove tri godine boraveći više ovdje nego u svom stanu. Ni u njoj, rekla bi, nije ostavio neke dublje tragove: nakon čitanja njegovog pisma osjeća samo nelagodu zbog njegove odsutnosti, valjda upravo ono što je njega mučilo u vezi s ocem.

Dva puta je obišla čitav stan, dodirujući poneku stvar, uzimajući u ruku pepeljaru, šalicu za čaj, sjedajući na krevet. U kuhinji je visila jedna nova i jedna stara, njihova, krpa koju je uzela u ruku i bez razloga njome obrisala limenu plohu pored sudopera. U nepokrivenoj polici od potamnjelog pravog dr-veta bilo je svo "njihovo" posuđe, čak i pribor za kafu koji je on kupio kao student prve godine i pronio sa sobom kroz sve selidbe, iznajmljene sobe, stanove. Sve je tu, sve je kao uvijek, samo nema Faruka. Ne osjeća ga, ne može ga dozvati, ne uspijeva ga se sjetiti ni rukom, ni kožom, ni unutrašnjim okom, ni mirisom... Nema tragova i nema bola što je tako. Negdje u sebi je, dakle, znala da će biti ovako, očekivala je ovo ili nešto slično.

Ne može prepoznati i ne može dozvati Faruka. Ne može oživjeti, ne može obnoviti u tijelu, u osjećanju, niti jedan jedini doživljaj s njim u ovom stanu. A bilo ih je tokom tri godine. Dođe joj da se upita je li ona stvarno boravila ovdje, je li ovdje nekoga stvarno susretala i voljela, je li prelijepo prepoznala sebe upravo u ovom stanu. Jasno je da mora se to obnoviti, sve što je ovdje imala ponovo zadobiti, jer to je ono što joj je još ostalo i gdje može nešto istinsko imati. Nakon onoga ovdje nije sposobna za i ne može pristati na nešto manje potpuno i manje istinito, ali kako to ponovo imati ako nema Faruka?

Zato je, znači, svratila danas ovamo. Znala je, najdublje sjećanje u njoj je znalo, da joj je ovdje mjesto i da će ovdje opet biti ona prava. Vrti se za stol na kojem je, uredno složeno, čekalo na nju ono što je Faruk nazvao svojom ostavštinom (zaista je bio u posebnom stanju ako se zbog rastanka s njom pojavila u njemu sposobnost da bude ovako uredan). Ispod pisma bio je list tankog kancelarijskog papira (mislim da se zove pelir ili nešto slično i ružan je toliko da ljudi zbog njega dopise iz raznih kancelarija dočekuju sa strahom i osjećanjem povrijeđenosti), iskrzan na rubovima, presječen horizontalno i okomito brazdama nastalim savijanjem lista načetvero, ispisan mašinom sa sitnim prljavim slovima tako da su "o" i "c" ostavljali jednake otiske, a obline u "a", "e" i drugim slovima s oblinama bile su potpuno ispunjene, dakle crne.

NARODNA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA DRŽAVNO JAVNO
TUŽILAŠTVO U MOSTARU

(preko donjeg teksta i prema dolje bio je otisnut ogroman pravokutni pečat s istim, samo drugačije raspoređenim tekstom i linijom preko koje je bio ispisan broj i datum: 24. aprila 1959 god.)

Sreskom sudu Mostar

Na osnovu čl. 18, 45 st. 2. tač. 3. i 263. st. 1. ZKP, podnosim gornjem Sudu
OPTUŽNICU

protiv Karabeg Hamida zvanog Hamdo od oca Adema i majke Bisere rođ. Alić rođenog u Duvnu 15. jula 1917 god. sa stanom u Duvnu, ul. Boriše Kovačevića br.57, nacionalno neopredijeljen, državljanin FNRJ, po zanimanju trgovca, oženjenog, oca četvero malodobne djece, pismenog, sa završenom trg. školom, vojsku služio u Pljevlju 1937/38 god, bez čina, pripadnik NOVJ od 1942, demobilisan u činu kapetana, vodi se u vojnoj evidenciji Sreza Mostar SO Duvno, bez odlikovanja, srednje imovnog stanja, do sada neosuđivanog niti se protiv njega vodi krivični postupak za koje drugo djelo, u bijegu, *da je nezakonito posjedovao 3kg hercegovačkog duvana sorte flor ručno rezanog, što je utvrđeno komisijskim pregledom magacina kojim imenovani rukovodi i zapisnički konstatovano 17. januara 1959 god. čine je počinio prekršaj* (tu se sve završavalo; drugog lista, na kojem su se vjerovatno bilježila i objašnjavala ogrješenja imenovanog nije bilo, pa je zakašnjelom i nevoljnom istraživaču ostajalo da vjeruje Farukovoj istrazi i izvještaju o istoj)

Lijepo je od Faruka što joj je ostavio ovu, možda najveću, od svojih svetinja. Lijepo i prilično nepoštено. Mora čuvati ovaj dragocjeni, ovaj sveti, primjerak juristeraja jer zna šta on imenovanom Faruku znači, a niti zna što bi s njim počela niti slutiti kako bi s njim završila (možda bi ga mogla koristiti kao dokaz da pravnici ne uništavaju samo pravdu i pravo nego i jezik i ono što se nekad zvalo lijepi stil). I tako je uvijek sa Farukom: uvali ti svoj problem ili svoju dragocjenost i dok se ti snađeš on je već otišao, lagan i slobodan. Doduše, suviše lagan i suviše slobodan da bi se to dalo podnijeti.

Odložila je dokument desno od gomile papira i otkrila list na kojem je Faruk rukom, za njegove navike neobično krupnim slovima, napisao HISTORIJA PIJESKA. Ispod toga bio je list na kojem je isto tako, možda malo manjim slovima, pisalo GODINE UČENJA ŠEJHA FIGANIJA. A ispod toga mnogo mašinom ispisanih listova. Tekst koji u fragmentima već zna jer joj je Faruk često čitao ono što je netom napisao.

Vrati rukom ispisane listove na gomilu i ustade od stola. Dobro, uradit će ona to, ne dopada joj se ali će uraditi. Ne dopada joj se što je sve odlučeno mimo nje, još manje joj se dopada što, pasivno kao ovca, pristaje na sve to, ali će uraditi. Preselit će ovamo. I onda će, u one sate, čitati tekst koji je već jednom čula. Možda iz riječi, možda iz glasa, sastavi neku cjelinu i tako sebi dokaže da je zaista imala, da je stvarno doživjela, to što nosi u sebi, to što je sada tišti kao odsustvo i što joj ne dozvoljava da bude lagana i slobodna kakva je nekad bila, kakvom se sebi nekad činila.

***Godine učenja
šejha Figanija***

I. DIO IZVJEŠTAJ

-1-

"Šejhu Ati, svome učitelju, u Haleb, selam.

Ko mnogo putuje mnogo vidi, a ko je mnogo vidio o mnogome se pita i mnogo zna. A onaj ko mnogo zna mnogo vidi jer znanje otvara oči i čini ih sposobnim da vide. Treba znati da bi se vidjelo i treba gledati da bi se znalo jer znanje otvara unutrašnje oči a unutrašnje se uče gledanju od vanjskih.

Tako si mi, učitelju moj, govorio kad si mi objašnjavao svoj nalog da krenem u Istanbul, da putujem dugo, zastajući kad se umorim, i da gledam širom otvorenih očiju na obje strane puta. Putovao sam kako si mi rekao i sad mi se čini da razumijem šta si mi govorio i zašto si mi tako govorio. Putovao sam onako kako si mi rekao: trudeći se da budem tih i nevidljiv, putovao sam s trgovcima, znatalijama i drugim ljudima koji putuju poslom, nastojeći da izgledam kao oni, da govorim kao oni, da postupam kao oni, imajući na umu tvoju uputu da ću utoliko više vidjeti ukoliko manje budem viđen, a da ću najmanje biti viđen onda kad budem kao mnogi, kad budem kao svi. Zato sam se trudio da ne izgledam kao onaj ko putuje radi učenja i gledanja, pa se time izdvaja od ostalih putnika i tako pada u oči, nego sam htio izgledati i izgledao sam kao jedan od onih bezbrojnih i neviđenih koji radi posla naprosto prelaze s mjesta na mjesto, ne gledajući, ne putujući, premještajući se da bi radili svoj posao. Poredim sada ovo putovanje s onim koje me je dovelo do tebe i divim se koliko si bio u pravu. Od Trabzona do Haleba prošao sam kao slijepac kojega vode i nisam siguran da bih se znao vratiti istim putom. A jesam siguran da na tom putu ništa ne bih prepoznao pa je to, kako si me učio, kao da na njemu ništa nisam vidio. Vidjeli smo ono što kasnije možemo prepoznati, vidjeli smo ono što ostavi trag u našem unutrašnjem oku koje u svome pamćenju sačuva oblik viđenoga i uvijek može iz razuma dozvati njegov oblik i osobine. Nisam znao tako gledati dok sam išao u Haleb iz Trabzona, a to je kao da nisam znao nikako gledati. Iz Haleba sam u Istanbul putovao gledajući, trudeći se da gledam, pa sam vidio svega i svačega, mnogo naučio i jedva čekam priliku da ti kažem šta sam vidio, šta naučio, šta provjerio. Pa da onda iz tvog odgovora naučim još više i da tako utvrdim ono što sam, čini mi se, saznao na ovom putovanju.

Na neka od novih saznanja sam istinski ponosan pa teško čekam da ih provjerim u bistrom ogledalu tvog uma. Možda neću izdržati do susreta, možda ću ti o njima pisati u nekome od slijedećih pisama, možda bih ti o njima pisao već sada kad ne bih žurio da te izvijestim kako mi se još jednom otkrilo koliko si velik učitelj i um.

Sjećaš li se kad si Abdul Kerimu Čelebiji, koji je upravo završavao opis posjeda u halebskom sandžaku i spremao se na put za Istanbul (ja sam još uvijek bio iskušenik, vanjski učenik koji se sprema da se uvrsti u posvećenike, tvoje stalne slušaoce, i da jednom postane unutrašnji učenik)? Sjećaš li se da si Abdul Kerimu tada govorio da će vladavina našeg padišaha Sulejmana, Allah mu slavu uvećao i desnicu osnažio, biti u znaku sklada, zakona i blagoslova? Sjećaš li se toga? Sjedjeli smo na kraju vrta, kod smokve pored mravinjaka, sunce je zalazilo a ti si govorio da plod, kad god se može, treba jesti tek otkinut jer su tada njegovi sokovi svježiji i živi, još pamte drvo i zemlju pa i nama daju najviše što mogu dati; tako si govorio i bio si u pola riječi kad je došao Abdul Kerim Čelebija da se oprost. Sretni padišah Sulejman, Allah mu dane umnožio, upravo je zasjeo na svoje mjesto, a Kerim je okončao posao ovdje, popisao je i opisao sva imanja u okrugu i spremao se na poklonjenje, pa se kao uzgred, naglas, priupitao šta nas čeka i kakva će biti vladavina novoga gospodara čije će svijetlo lice uskoro možda vidjeti.

Ti si odgovorio da je deset najpotpuniji od svih brojeva jer se u njemu združuju jedinica i nula, prvi, osnovni i izvorni broj jedan, broj koji je jednak svom kvadratu i korijenu, broj koji pomnožen sa sobom i podijeljen sa sobom daje sebe, broj koji ne mijenja ništa u drugim brojevima kad se njime množe ili dijele, broj koji je savršen zato što je dovoljan sebi i u svim operacijama jednak sa sobom, temeljni broj jer se on dobije kad se bilo koji od drugih brojeva podijeli sa sobom; jedino što je starije od jedinice jer joj prethodi i dublje je od nje jest nula koja još nije broj, koja je mir, središte Vage, tačka u kojoj je sve moguće jer ništa još nije stvarno, a upravo je ona, nula, udružena s jedinicom u desetici. Zato je deset najpotpuniji broj: u njemu se združuju temeljni broj i ono što je omogućilo sve brojeve. S deset se završava jedan krug brojanja i počinje drugi. Deset je dijelova Knjige i deset načina da se Knjiga uči. Deset je Poslanikovih sljedbenika, deset katova nebesa, deset je Allahovih zapovijesti koje nam je Musa pejgamber prenio. Deset je prstiju na rukama i nogama, deset osjetila koja nam je Allah podario ako računamo vanjska i unutrašnja, deset je sposobnosti duše. A naš je padišah u znaku broja deset jer je deseti sultan u svojoj blagoslovljenoj lozi i rođen je u prvoj godini desetog stoljeća. Zato računam da će mu i vladavina biti u znaku broja deset, da će biti sveobuhvatna, blagoslovljena i obilježena unutrašnjim skladom.

Tako si govorio vrijednom Abdul Kerim Čelebiji, još jednom zadobivši njegovo divljenje i poštovanje, umirivši ga i osokolivši pred put kojeg se pribijavao i od kojeg se istovremeno mnogom dobru nadao. Nije ti tada riječima iskazao svoje divljenje jer je znao koliko ne trpiš da ti se tako govori, ali se ja dobro sjećam njegovog pogleda, a on se i danas sjeća tvog odgovora na koji me je podsjetio prije dva dana kad mi je bio domaćin (potražio sam ga nadajući se da će me se sjetiti i uputiti me kako da nađem svog sadašnjeg učitelja, i nisam

se prevario: lijepo me je dva dana gostio i onda se pobrinuo za mene kao za svog najrođenijeg, sve zbog sjećanja na tebe).

On je sada visoki činovnik pri sretnoj Porti, čovjek velike sreće i moći, ali se, kaže, često sjeća tebe i stalno se na tebe poziva kad govori o ovim vremenima velikog cvjetanja. Viđao je, kaže, putujući i opisujući sandžake, mnogo ljudi koji su u velikim pohodima izgubili drage i mile, viđao je ljude koji su izgubili ruku, nogu ili oko, viđao je sakate, osirotjele i izgubljene, ali je, kaže, u svima njima osjetio radost i ponos što svojim padišahom mogu zvati gospodara svijeta, emira Meke i Medine, Sulejmana našeg vremena. Osjetio je da su ti ljudi sigurni na svojim mjestima i znaju da ih je zapala dobra sudbina kad su rođeni danas i ovdje. Sve je to, kaže Abdul Kerim, veliki šejh Ata rekao još onda i to sam do sada bezbroj puta ispričao. Slušajući ga, i sam sam osjetio ponos što živim sada ovdje i što sam imao priliku tebe slušati. Sada mislim da si ti velik zato što živiš u velikom vremenu i da te takvog ovo vrijeme ima zato što je ono ovako veliko.

Zaista je, učitelju moj, i šteta i grijeh što nisi prihvatio ni jedan od poziva da dođeš ovamo. S tvojim umom i znanjima! Ti bi danas sjedio uz koljeno velikom veziru ili bi bar bio blizu toga. Ne bi se tebi moglo dogoditi ono što se desilo sirotom Sulejmanu Halifu kojeg je udarila kap od stida i muke jer nije zadovoljio padišaha na javnoj raspravi o prvoj suri Knjige. Ti bi zadovoljio, ti bi zadivio svakoga, a drugi sudionici u raspravi mogli bi samo postićeno šutjeti nakon što bi tebe čuli. I mogli bi moliti u dragoga Boga kap da ih spasi od stida i zavisti.

Istanbul je, kaže mi Abdul Kerim, mjesto raskoši i sjaja, a u to sam i sam uvjerio u ovo malo dana i ne mogu sebi doći od divljenja i ponosa. I u svemu ovome odmah vidim tebe. U sjaju će se mučiti i na kraju sagorjeti onaj ko nema svog naravnog sjaja, onaj ko u sebi ne sija, ali će zato onaj ko je, poput tebe, u sebi sami sjaj u sjaju boraviti kao u svom domu. Zato je, mislim, sasvim u redu da se Suljemanu Halifu dogodi ono što mu se dogodilo i da se tebi dogodi ono što bi ti se dogodilo kad bi došao ovamo, a to je, sasvim sigurno, ulazak u slavu i sjaj blizu sjajnog prijestola.

To sa Sulejmanom Halifom dogodilo se na svadbi velikog vezira o kojoj cijeli Grad još uvijek bruji jer nešto takvo svijet do danas još nije vidio. Bilo je tu čarobnjaka, opsjenara i lakrdijaša, bilo je mjastora u premetanju čaša i plesača na konopcu, bilo je pravih juriša na prave tvrđave i bilo je životinja kakvih svijet nije vidio; na konopcu zategnutom između stuba i obeliska jedan se egipatski plesač s dvije sablje borio sam sa sobom tako da je svima zastajao dah, a onda je pet punih čaša prevrtao i hvatao, kao da nije dovoljno čudo to što se našao na tom konopcu a da niko nije vidio ni kako se penje ni kako silazi. Bilo je hrvača i čerkeskih jahača, bilo je tvrđava u plamenu i žestokih borbi sabljama, bilo je penjanja na stub namazan lojem i mnogo smiješnih natjecanja kakvo je ono kad

su janjičari u vrećama vezanim oko pasa lovili magarca natovarenog medenjacija. Bilo je deset svadbenih palmi okićenih zlatnim pticama vezanim za grane zlatnom žicom, a kad se došlo do darivanja svi su izgubili dah i osjetili radost i ponos. Bilo je među darovima sirijskog damasta i egipatskog pamuka u balama, bilo je indijskih šalova i muslina, rumske tanke tkanine i mletačke kadife. Bilo je srebrenih tanjura do vrha napunjenih zlatnicima i zlatnih čaša uzvrhom napunjenih dragim kamenjem, bilo je lazurnih zdjela i kristalnih pokala, kineskog porculana i tatarskog krzna, arapskih i turkmenskih konja, memlučkih i rumskih dječaka, bilo je trideset etiopskih mladića. Kome je u svem tom sjaju mjesto koliko tebi koji si pun unutrašnjeg sjaja?! Sedmog dana slavlja bila je učena rasprava pred padišahom koji je za predmet rasprave zadao al-Fatih. Sulejman Halifa, siromah, nije u svom predavanju rekao ništa novo, ništa čime bi prisutne iznenadio, zbunio ili drugačije zabavio, pa mu je padišah rekao da nije zadovoljan. To mu je bilo spram mrtve glave jer ga je tu, pred svima, udarila kap a na putu do kuće je umro. Tako biva s onima koji bez unutrašnjeg sjaja nastoje dospjeti u sjaj i boraviti u njemu. Ne bi tako bilo s tobom i ja te molim da se odazoveš i dođeš u Istanbul gdje ti jeste mjesto.

Abdul Kerim Čelebija me je jučer doveo ovamo, kod šejha Demira kojem si me poslao na dalje učenje. Mislim da sam razumio zašto si me ovamo poslao kad sam otkrio da ovdje nema vanjskih i unutrašnjih učenika nego smo, izgleda, svi unutrašnji. Devet nas je i svi smo smješteni u kući oslonjenoj na šejhovu. Lijepo je, lijepa je kuća i na lijepom je mjestu, usred ogromnoga i krasnog vrta, gotovo na samom Zlatnom rogu. Prema nama je, samo preko vode, četvrti gradski brijeg, pa ja sa svog prozora vidim al-Fatihovu džamiju. Evo i sad je gledam i mило mi je oko srca. Bilo bi stvarno lijepo da nisam daleko od tebe i da nije nedoumica koje me zbunjuju i o kojima ti moram naglo javiti.

Radi se o Šejhu Demiru kojem si me poslao na dalji nauk, radi se, zapravo, o tome da ovaj što me je dočekaо nije onaj kojem si me ti poslao. Ona na pogled jeste onaj i ja sam ga odmah prepoznaо iz tvog opisa, ali je posve drugačiji, ni nalik onome, naprosto je neko drugi, i tu su se rodile moje nedoumice o kojima ti moram javiti i tvoju uputu zatražiti.

Odveo me je Abdul Kerim čovjeku kojeg sam tražio i kojeg on, zahvaljujući svome mjestu i ugledu, dobro poznaje (na trenutke mi se čini da je Abdul Kerim toliko ugledan da poznaje cijeli Grad i pola Carevine priđe) i sve je bilo sasvim u redu jer je čovjek nizak i širok, povelike glave, sasvim golog sjajnog tjemena i kratkih ruku s velikim upadljivim šakama. Čovjek je, znači, onaj koga tražim. Ali se na samom početku javilo i dalje se, usporedo s onim što sam prepoznaо i što me je umirivalo, nizalo nešto nepoznato, zbunjujuće, nešto sasvim drugačije. On je nas dvojicu primio ležeći i sasvim vidljivo se trudio da se u tom prijemu, u njegovom držanju, u svemu njegovome i svemu oko njega stvori i pokaže nekakvo vladarsko dostojanstvo i nešto što bih nazvao prezirom prema svemu što

ga okružuje. Bilo je nešto teško, o tom se radi.

Prije nego smo ga i pozdravili, meni je pokazao gdje da sjednem a Abdul Kerima, istim pokretom, zadržao kod ulaza iako on nije pokazao namjeru da se pomjeri dublje u sobu. Kratko me je pratio pogledom, kao da procjenjuje način na koji hodam, sjedam i sjedim, a onda je ustao uz pomoć jednog mladića koji nije učenik ali ne bih rekao ni da je sluga. Priznajem da me je i to zbunilo jer ne vidim razloga da se pri ustajanju pomaže čovjeku koji puca od zdravlja i snage, a isto tako ne vidim razloga da šejh oko sebe okuplja ljude koji mu nisu učenici i nisu sluge. A pomažu mu da ustane i stalno su mu na usluzi.

Tiho je razgovarao s Abdul Kerimom i znam da to nije bio razgovor o meni, mada ne znam o čemu je bio, jer niti jednom nisu pogledali prema meni ili nekako drugačije pokazali na mene. Nisu zapravo ni pokazivali ni gledali, osim jedan u drugoga, stajali su nepomično i ukočeno kao da zamiru od straha pred mladićem koji je stajao uz njih u stavu poniznog poštovanja. Šta je to što povezuje njih i mladića, ispunjavajući njega poniznim poštovanjem a njih ukočenim strahom koji zaustavlja oči i snižava glas do nečujnog šapata? Ne znam, takve stvari su mi potpuno nepoznate, od tebe o njima ništa nisam učio a prije tebe, čini mi se, nisam ništa ni znao. Znam samo toliko, jer sam toliko vidio, da se radi o nečemu što je među njima ili iznad njih jer djeluje na svu trojicu, na različite načine ali jednako opčinjavajuće i okivajuće. Pamteći koliko si nam to branio, zalijećem se i kažem da su oni zarobljenici i dionici zajedničke tajne.

Nakon razgovora se šejh Demir oprostio s Abdul Kerimom koji, izgleda, nije ni pomislio da se oprostí sa mnom, kao da sam za njega prestao postojati nakon što me je doveo ovamo. (Nije mi to pravo, ali ti ipak po njemu šaljem ovo pismo jer je to najbrži i najsigurniji put. Ali mislim da s njim više neću imati posla, ne želim se nametati i biti ondje gdje mi se ne raduju.) Ali me je šejh Demir odmah osvetio jer se s njim oprostio onako kako njemu sigurno nije bilo po volji. Kad su rekli što su imali, Abdul Kerim se brzo i kratko naklonio i krenuo, a šejh Demir je, kad je sugovornik već bio napola okrenut od njega, pružio ruku. I to je, onako nizak, pružio ruku prema dolje tako da se Abdul Kerim morao dobro sagnuti, doslovno se zgrbiti u duboki naklon, da bi prihvatio prijateljski pruženu ruku koja bi trebala značiti oproštaj pun poštovanja. Priznajem da nisam vješt ovakvim igrama i znam da zaslužujem tvoj prijekor što sve tumačim, i to ovako, ali ovdje ne mogu odoljeti jer je sve suviše jasno. Uvjeravam da ovo nije bila igra koju ja ne bih mogao niti trebao razumjeti, ovo je bilo pokazivanje a ja nisam kriv što sam bio tu kad se pokazivalo.

Šejh Demir se vratio na svoje mjesto i skrenuo pogled na mene, a ja, kao da čujem nalog, ustanem, izvadim iz torbe tvoje pismo, dođem do njega i, da bih mu ga predao kako pristojnost nalaže, znači iz ruke u ruku, padnem na koljena jer sam mu ga samo tako mogao dati a da mu ne padnem u krilo, na glavu ili u zagrljaj. A onda sam brzo, kao da me je otjerao njegov pogled, ustao i

vratio se na svoje mjesto. "Od šejha Ate", rekao sam kad sam ponovo sjeo, a on je malo raširio oči i pružio pismo mladiću koji ga je odmah spremio u rukav. Bilo mi je kao da me je neko pljunuo.

O čemu se radi? Ne znam. Kunem se da nisam prekomjerno ponosan, ali sam voljan klečati jedino pred Velikim Allahom i pred našim padišahom, Allah mu slavu uvećao, iz straha i poštovanja. Zašto sam onda kleknuo pred šejhom Demirom? Jeste, to je bio najzgodniji položaj za predati mu pismo, ali nije to bilo samo to. Bilo je nešto u njegovom pogledu i bilo je nešto u meni. On me je pogledao kao da se čudi što mu prilazim a ne padam na koljena a ja nisam mogao podnijeti njegovo čuđenje, nisam mu se imao čime oduprijeti, nisam... Sigurno me je tako pogledao, kunem se da me je tako pogledao, evo i sada kao da čujem i osjećam njegovo čuđenje. Ali nije stvar samo u njegovom pogledu nego i u meni, njegovo je da gleda a moje je šta ću s tim gledanjem i kako ću. Stvar je u tome što sam ja poslušao i što sam poslušao tako brzo, stvar je u tome što se samo jedan kratki trenutak nešto u meni bunilo, zapravo više kolebalo nego istinski bunilo, i što sam onda, možda brže nego je i on očekivao, pao na koljena. Jeste tako bilo najzgodnije za predati mu pismo, ali nije da se nije moglo i drugačije. Ja sam pao na koljena, ja sam htio pasti na koljena i ja sam osjetio olakšanje kad sam to učinio. U tome je stvar. Moja slaba, suviše slaba odbrana bila mi je gotovo kao nedopuštena pobuna. Ja sam je tako osjetio i meni je stvarno olakšalo kad sam od nje odustao, kao da sam se oslobodio nekog poroka ili glupe i nedostojne zablude.

Ali me, kunem ti se, nije toliko pogodilo moje poniženje koliko nipodaštavajući i zapravo prezriv odnos prema tvom pismu. On ga nije ni pogledao! On ga je odmah dao momku koji ga je spremio u rukav kao da se radi o trgovačkoj narudžbi ili nečemu još nižem, iako sam jasno rekao od koga je. A onda me je, nakon svega, poslao da se smjestim ne upitavši ni ko sam, ni šta sam, ni što sam došao k njemu, ne provjerivši koliko znam, ne upitavši me šta bih i koliko želio kod njega učiti, šta sam i koliko do sada naučio. Kao da se sve zna i bez mene, iako se o meni radi. Kao da nisam čovjek i novi učenik nego narudžba za kuhinju. U jednom trenutku mi se učinilo da bih se možda htio pobuniti dok me je momak za sve izvodio iz glavne sobe poželio sam se okrenuti i reći da sam ja samo došao po prilog za sirote starce ili za invalide s pohoda na Ugarsku. Ali sam, ovakav kakav sam postao, odustao od te želje prije nego sam je čestito i osjetio. To je bilo sa mnom, moj učitelju. Govorim ti iskreno kao pred dragim Bogom. Bilo je ovo i bilo je ovako kako ti govorim, a ti meni, molim te, odgovori šta je zapravo bilo i sve mi objasni jer mi ništa neće sinuti od moje pameti.

Šta je bilo? Ti si me poslao šejhu da dalje upoznajem unutrašnji svijet i da mir nađem, a dočekao me je čovjek koji je u meni uznemirio i ono čega nema, pored onoga čega ima i za šta nisam znao. Šta se to u meni tako brzo prelomilo i

oborilo me na koljena pred njim? Kakav je to šejh i učitelj kojemu treba da se pred njim kleči? Ko je uopće ovaj čovjek koji izgleda onako kako si ga ti opisao, ali je ni nalik onome što sam ja zamišljao iz tvoje priče, ni nalik onome što se inače naziva šejhom, onome što bi učitelj trebao biti ako sudim po tebi? Kakav je to šejh koji primi za učenika nekoga s kim riječi ne progovori? Kakav je to čovjek koji se sit nagleda nekoga a da mu se ne obrati i s njim riječ ne razmijeni? Kakav je to učitelj kojega tvoje pismo ne zanima? Pa nisi ti makar ko, veliki bi se ljudi ponosili da se tvojim pismom mogu pohvaliti.

Sutra ću, ako Bog da, odnijeti ovo pismo Abdul Kerimu koji će uskoro, možda već prekosutra, krenuti za Egipat preko naših krajeva i sigurno će svratiti u Haleb. Tako smo se dogovorili, on mi je sam napomenuo da se ne moram brinuti za pismo kojim ću ti se prvi put javiti. Eh, što bi bilo dobro naći se na Abdul Kerimovom ili bar na mjestu mog pisma!

Odgovori mi, molim te, brzo mi odgovori, odmah. Znam da ne voliš pisati, pamtim sve tvoje upute o govoru, sjećam se tvojih riječi da je čovjeku mnogo bliži njegov jezik nego trska ili pero. Ali mi sada napiši, objasni mi i pomoz. Zbunjen sam, ne znam šta da radim. Lijepo mi je kako sam se smjestio i ne ostaje mi se ovdje; volio bih slušati tvoje upute i jako mi se bježi odavde. Zbunjen sam i bojim se. Bojim se ovog čovjeka i još više se bojim onoga što je on u meni pokrenuo. Zato mi napiši i objasni šta se događa sa mnom i šta da ja uradim sa sobom.

Nisam ti htio sve ovako napisati, jako sam želio napisati pismo koje bi te obradovalo i koje bi me prikazalo nešto bolje. Nisam uspio, a pokušao sam, možda se i vidi da sam pokušao. Nadjačali su me strah i moje nedoumice, izbili su iz mene kao poplava a ja sam htio samo nagovijestiti. Neka ti i to pokaže kako mi je i nek te navede da mi što prije otpišeš. Sve, a najprije šta ću sa sobom.

U najdubljoj vjernosti, ljubi ti ruku tvoj učenik i tvoj duhovni sin Ramadan iz Trabzona koji je za sve ostale

Figani."

-2-

-Ovo je tvoje pismo? - upita šejh Demir Figanija nakon što je iz lijepo gravirane srebrene čaše po kojoj su plivale ružine latice ovlažio grlo isušeno dugim glasnim čitanjem.

Figani, koji je samo za šejha Atu još uvijek Ramadan iz Trabzona, stajao je pred njim i šutio, misleći kako je to prvo pametno što čini od dolaska u Istanbul.

-Ovo si ti ovdje sastavio i svojom rukom zapisao u mojoj kući? - opet je pitao šejh Demir, a Figani je i dalje šutio pa je nakon duže pauze Demir nastavio, bez prijetećeg prizvuka u glasu ali zato s dosta bijesa.

-Kakav je, veliš, to učitelj koji me prima a da me ništa ne pita? Zašto se,

hoćeš reći, nisam kod tebe raspitao o tebi. Samo istinu bih saznao: da si pametan i bistar, odan učenik i pošten čovjek, je li tako? Ako hoćeš da o čovjeku nešto saznaš, nešto pouzdano i istinito, pitaj njega, sve će ti iskreno i pošteno reći, je li tako. Briga tebe za ono što u Knjizi kaže, a u Knjizi kaže da će vam se po vašim djelima suditi. Po djelima, magarče, a ne po onome što biste svome učitelju vi rekli o sebi!

Figani je i dalje stajao i šutio, a šejh Demir je i dalje ležao na svojim jastucima s podvijenom lijevom nogom i s desnom podignutom na visoku gomilu jastuka. Ipak je ovo veliki čovjek, mislio je Figani, samo veliki čovjek može ovako udobno i nepomično ležati dok bjesni na nekoga. Običan bi čovjek skakao, hodao, mlatarao rukama i izdirao se, a ovaj stvarno bjesni i leži nepomično kao umorna ljepotica. Objašnjava mi da sam budala, strah mi u kosti ugoni i ni prstom da mrdne, ni očnim kapkom da zatreperi. Veliki čovjek.

-Pogotovo bi ti rekao istinu, tako ohol. Najbolji i najmudriji ljudi o sebi misle mnogo bolje nego što bi trebalo, a mladunčad poput tebe, ako su još ohola kao ti, o sebi misli tako dobro da je to već grijeh. Nisam se kod njega raspitao o njemu, a uz to sam ga naveo da klekne. Pazi, molim te, grijeha mojih! I kako ti to znaš da sam te uzeo za učenika? Možda sam te ja samo primio u kuću da ludu glavu ne izgubiš na ulici? Možda sam te na neko vrijeme uzeo da te provjerim? A to još uvijek nije učenik, balvane oholi!

Odjednom se šejh Demir počeo smijati i pomjeri se prvi put od početka razgovora, ako bi se ovo moglo nazvati razgovorom. Nije on ni tada, kad se zavalio na jastuke i zabacio glavu od smijeha pokazavši izjedene kutnjake i jako crveno nepce kakvo bi Figani očekivao da vidi kod pušača opijuma kad bi imao prilike vidjeti pušača opijuma, ni tada, s tako zabačenom glavom, nije on izgubio ništa od teškog dostojanstva kojim ljude u svojoj blizini općini kao zmija miša. I u tom naglom pokretu, i u tom stavu tijela s jako zabačenom glavom, i u tom smijehu koji rastvara usta u opaki zijev, bilo je nečeg velikog i teškog, nečeg što bi se čovjeku moralo dopasti kad se siroti čovjek ne bi svega toga bojao. Ima nečega, ima.

-Ali ti nisi samo magarac nego i zmija, nježna osjetljiva zmija koja dira tako blago, koja se fino ovija, koja ti divno prija ako si dovoljno lud ili dovoljno jak. E ja sam, eto, dovoljno jak pa mi prija iako znam sve o zmijskim nježnostima - nastavi Demir nakon smijeha koji se prekinuo naglo kako je i počeo.

-Ne bi ti, nakon ovoga što si uradio s pismom, ni prismrdio u moju kuću da nisi pokazao ovu zmijsku osjetljivost koja se meni, eto, dopada jer sam jak, toliko jak i siguran da se ni onoga što ide uz zmijske nježnosti ne bojim. Uzimam te za učenika.

Kratkim pokretom prsta, koji bi čovjeku manje napregnutom od Figanija u ovom času gotovo sigurno promakao, Demir mu pokaza da sjedne. Ne bi znao objasniti kako (ne bi ni pokušao nakon ovog iskustva s pismom), ali je bio siguran da ovaj kratki, gotovo neprimjetni, pokret kažiprsta sadrži u sebi čitav

dugi nalog s objašnjenjem i zabranom, tako da je on pokorno sjeo prema svome novom učitelju, na tepih mnogo tanji od onog na kojem je ležao Demir, jako pazeći da se Demirovom raskošnom tepihu, debelom dobar pedalj i ukrašenom trokutnim listovima okupljenim u trokutove jarkoplave boje, ne primakne suviše blizu. Pogledao je, nakon što je sjeo, Demira, vidio da je zadovoljan što je dobro razumio pokret njegovog kažiprsta i osjetio snažnu radost zbog učiteljevog zadovoljstva, istovremeno bjesneći na sebe zbog pokornosti i zbog te pokorne radosti. Nešto se u njemu bunilo protiv svega ovoga i to nešto je poželjelo da ustane sa svog tankog tepiha blijedožute boje pijeska, da zakorači na Demirov tepih i nekoliko puta poskoči na njemu, da se nakon toga iskesi svome novom, nesuđenom, učitelju i nakon svega ode bilo kamo. Ali je veći i snažniji dio njega znao da, srećom, neće učiniti ništa od toga i zato je pobunjenom dijelu sebe mogao dozvoliti da neko vrijeme uživa u zamišljanoj pobuni.

- Govori, sad si učenik i imaš pravo govoriti - javi se Demir kad se u Figaniju umirila i umorila ona slabašna želja za pobunom, kao da je jasno vidio i pratio šta se u njemu događa.

- Šta bih? Nemam šta govoriti - odgovori Figani.

- Imaš, imaš - brzo odgovori Demir tonom koji je najavljivao novi napad bijesa, ali onda opet iznenadi Figanija brzinom s kojom je promijenio raspoloženje i nastavi sasvim mirno, gotovo blago. - Zapravo i nemaš, nije tvoje da govoriš nego da slušaš. Ti si došao učiti? Ja ne znam šta si ti naučio kod svog starca Ate, ne znam šta mu bi da te meni pošalje i ne znam po kakvo znanje si ti meni došao, ali znam šta ćeš ovdje naučiti i znam da je to upravo ono znanje koje ti treba i koje kod njega nisi mogao dobiti. To je znanje o tebi samome i o razlogu tvog boravka u ovom svijetu.

Nakon ovih riječi, koje nisu bile bez prijetnje, šejh Demir se opet zavalio na jastuke i uze se igrati trima zlatnim kuglicama bacajući ih i hvatajući, tako da u letu uvijek budu dvije a nekad i sve tri. Ne bi čovjek od tolikih šaka očekivao toliku spretnost a još manje bi od ovako teška čovjeka na ovom položaju očekivao tu vrstu zabave. Ali nije Figaniju smetala nepriličnost šejhove igre nego njegova posvećenost toj igri i potpuna sabranost na nju, ona mjera sabranosti koja iz kruga šejhove pažnje isključuje sve osim te igre, sve na svijetu a pogotovo njegovoga novog učenika Figanija. I glupa, ponižavajuća ljubomora na igru i na zlatne kuglice. Kad se šejh onako posvećeno obratio svojim kuglicama Figani se osjetio zanemarenim, zapravo mnogo gore - osjetio se nepostojećim. Kao da se (ne daj Bože grijeha za takve misli i tu usporedbu) zajedno sa šejhovom pažnjom s njega uklonio Svevideći Pogled i tako mu oduzeo stvarnost. Valjda zato djetinja ljubomora, zato spremnost da bude i zlatna kuglica samo da opet privuče na sebe pažnju koja daruje postojanje. I osjećanje da nije problem u njemu nego upravo u šejhu Demiru, u načinu na koji ga je gledao a onda uklonio pogled s njega, u načinu na koji daje pa oduzima pažnju.

Kao da ga je izbrisao iz stvarnog svijeta.

- Ti si jučer dobio prvi nauk, ali u svojoj gluposti i neukosti nisi ga razumio i čak ne znaš da si ga dobio - progovori u neko doba šejh Demir, igrajući se i dalje svojim kuglicama i ne gledajući ni na šta osim na njih. Valjda se zato Figaniju činilo da to što čuje nisu riječi jednog čovjeka upućene drugom nego glas kojim se ovija svijet i koji pri tome dolazi iz samoga tog svijeta. Ili bi mu se, ovako izgubljenom i zbunjenom, isto učinilo da je čuo škripu vrata, cijukanje miša, osipanje zida? - Jučer ti se učinilo da si ponižen i to te je naljutilo, ali si uz bijes osjetio slatku zebnju i radost. To je prvi nauk koji si kod mene trebao dobiti i to je konačni nauk koji ćeš kod mene dobiti, koji se uopće može dobiti: poništiti sebe, rastvoriti se u svemu, to jest u Jednome koje je sve, najviše je što sa sobom možemo učiniti. Jučer je poništavanje i rastvaranje tebe o kojem govorim krenulo od mene i ono je samo nagovještaj, samo daleka slutnja cilja do kojeg ćeš doći. A na cilju ćeš biti kad potpuno poništavanje krene iz tebe. Samo iz tebe, bez ikakva vanjskog poticaja. Naukovanje ćeš završiti kad u sebi savladaš otpor poništavanju kojemu težiš i kojemu te ja učim, kad sve u tebi, tvoje srce i tvoji nokti na nogama, bude spremno za užitak u slatkoj zebnji kakav ti se jučer nagovijestio i kad želja za tim užitkom bude jača od gladi i bola, od oblika i želje za disanjem. Tek tada ćeš okončati naukovanje kod mene. Jesi li osjetio užitak jučer, kad si kleknuo? Jesi li osjetio sasvim nepoznatu nasladu maločas, kad si sjeo tamo gdje sam ja htio? Samo zato što sam ti malo uzdrmao unutrašnji oblik osjetio si užitke za koje nisi ni čuo, o kojima ni slutnju nisi imao. A probaj sad zamisliti užitak od potpunog gubitka oblika. I unutrašnjeg i vanjskog. Nema granice između tebe i Božijeg svijeta. Nema ponosa, nema uvjerenja i nema zabrana niti onog što se mora, nema misli niti osjećanja koja obavezuju. Samo jedno beskrajno osjećanje da si u kapi vode, da podrhtavaš u grančici jabuke i da ćeš probeharati idućeg proljeća, da se u nekom kamenčiću kotrljaš niz padinu gurnut nogom ovce u kojoj si opet ti sam. Sve to odjednom, ovaj čas, istovremeno. Možeš li to zamisliti, lijena ohola dušo? Možeš li zamisliti da nemaš ni vanjskog oblika? Da si loptast i ćoškast u isti mah, da si četvrtast i zvjezdolik, sve odjednom? Nema ruke koja se savija samo na jednu stranu, kao svaka budala. Nema stomaka koji oteža od masne hrane, nema glave koja boli od praznine ili jaka svjetla. Sve si i zato sve voliš i sve razumiješ. Jedeš crknutu mačku na vrhu brijega, a onda tečeš s proljetnim vodama i listaš u dolini, sav uzdrhtaš. To je osjećanje do kojeg ću te ja dovesti.

-I šejh Ata je to govorio, veoma slično - reče Figani, ne bez inata, a onda vatreno, kao da se time sveti za nešto, objasni da je sve to Ata govorio mirnije, jasnije i mnogo sabranije, pa se moglo i razumjeti.

Znam ja dobro šta je on govorio i znam šta on uopće može govoriti - nasmija se šejh Demir kojega je Figanijeva osveta, po svemu sudeći, promašila i zapravo razveselila. - Znam da je on stara budala kao što si ti mala budala, znam da bi on mogao nešto ovakvo naslutiti ali bi onda obilazio oko toga kao mačka

oko crkotine i nikad se ne bi usudio da to jasno i iskreno kaže. A ti si drugi slučaj, od tebe ću ja nešto napraviti, čvrsto ti to obećavam.

- Ne možeš o njemu tako govoriti, ne dopuštam! - pobuni se Figani ali ne nađe snage da ustane ili nekako drugačije potkrijepi svoju zabranu.

- Ustani! Nasrni na mene, udari me! Molim te, učini nešto, mnogo bih dao da me dozoveš u red - govorio je Demir podsmješljivo pažljivo zureći u Figanija koji bi se mogao zakleti da taj pogled osjeća na sebi kao nesavladiv tjelesni teret, možda kao gomilu pijeska koja je legla na njega i svaki mu pokret čini nemogućim, a iz tijela i iz duše izvlači mu snagu i s njom samu želju da se pokrene bilo kada i bilo kako. - Sve bih na svijetu dao - podrugivao se Demir i dalje - da me neko dovede u red, odavno čekam nekoga takvog. Možda si baš ti taj, što ne bi probao? Meni bi mnogo učinio.

Figani je osjećao bolno peckanje u očima i po tome je znao da će se rasplakati ako se ne dogodi neko čudo koje bi ga spasilo ili prekinulo ovaj razgovor. Uvijek se njemu, kad je trebalo nešto braniti događalo jedino što se čovjeku ne smije dogoditi u takvoj situaciji - da se rasplače. To mu se događalo kao dječaku, naprimjer onda kad je pokušao mlađeg brata braniti od majke; dogodilo mu se kao mladiću kad je išao u Haleb, kod šejha Ate, i u jednom hanu pokušao samoga sebe braniti od jednoga goniča magaraca; to mu se dogodilo kod istoga tog šejha Ate kad se pokušao braniti od njegove optužbe da je suviše ponizan.

Ata nije dozvoljavao učenicima da mu čine one sitne usluge koje se inače čine iz ljubavi i koje se inače primaju sa zahvalnošću ako ih čini voljena žena i s nelagodom ako ih čini neko drugi. Kad mu je on jednom (doduše odveć užurbano, to mora i on sam priznati) priskočio s pijeskom da pospe vlažan zapis, Ata mu je objasnio da njegovi učenici moraju otkriti svoju najposebniju pojedinačnost, prepoznati je i podudariti se s njom, zavoljeti je i braniti je do kraja. "Jedino onaj ko je prepoznao svoju posebnost, jedino onaj ko je pristao na svoju izdvojenost iz svijeta, može zavoljeti sebe i u sebi otkriti sav svijet", govorio mu je tada šejh Ata. A ne možeš se u sebe smjestiti i u sebi se dobro osjećati ako od drugih zavisiš toliko da im daješ i ono što nisu tražili". Tako mu je Ata objasnio tada, kad je nepozvan priskočio s pijeskom.

A onda je, mnogo kasnije, kad je ono s pijeskom trebalo biti već zaboravljeno, Figani donio učitelju otrijebljenoga narovog zrnevlja i time ga sasvim ozbiljno razbjesnio, gotovo dotle da ga otjera. Tada mu je Ata govorio o višku poniznosti radi kojega, bojati se, nikad neće biti njegov pravi učenik jer poniznost čovjeku ne dopušta da otkrije i zavoli svoju pojedinačnost, što znači da rastvaranje čovjeka, prema kojemu svi idemo, u njegovom slučaju može biti jedino rastvaranje poniznog čovjeka, onoga bez stvarne pojedinačnosti. A rastvaranje poniznog čovjeka ne teče prema unutra nego prema vani. Figani se slabo branio da nije riječ o poniznosti nego o ljubavi, a onda se rasplakao, kao svaki put kad je trebalo što god braniti pa time svoga, uvijek spokojnog učitelja, naveo da ga otjera iz svoje blizine.

Svi njegovi pokušaji da nešto brani doveli su do ovog peckanja u očima i svi su ga, na kraju, rasplakali. Zato je sada panično tražio nešto lijepo ili nešto veselo na šta bi mislio ne bi li izbjegao suze koje samo što nisu pljusnule. Bolje veselo, napominjao je sebi, lijepe stvari su uglavnom dirljive, a to bi ga samo raznježilo i tako još prije rasplakalo. Ali šta, Bože dragi, kako se sad sjetiti nečega takvog?!

- Nisi ti loš - konačno progovori Demir koji je pažljivo motrio Figanijevu borbu sa suzama - jesi muha ali znaš gdje ti je mjesto i to mi se dopada. Osim toga si osjetljiv i bistar kao prava zmija, a takve najviše volim. Odmah si primijetio da ja nisam onaj Demir kojem te je tvoj Ata poslao, a to najbolje pokazuje koliko si bistar i osjetljiv. Kako kažeš? Po tjelesnom obliku jeste i odmah sam ga poznao, ali po unutrašnjem obliku nije ni nalik pa sam i to odmah poznao. Dopada mi se to, volim osjetljivost, zato sam te i uzeo iako inače nisi nešto naročito. U pravu si, nisam ja taj Demir.

- Samo kad bi i meni objasnio - uhvati se Figani za razgovor kao za užu. - Mislio sam da se zbog toga ljutiš, ali ti zaista nisi ni nalik onome kojeg sam ja očekivao, kojeg sam trebao očekivati. A ono ti i sam kažeš da nisi taj. Pa koji si onda, objasni mi, pomoz mi.

- To je nešto što inače ne pričam jer je malo onih koje smijem posvetiti u tu tajnu. Nisam ja Demir iako sam do prije četiri godine to bio. Sad sam ja Bedredin, moji me učenici tako zovu i tako ćeš me od sada i ti zvati. Bedredin sam postao prije četiri godine u dvadesetisedmoj noći Ramazana. Sišao sam nakon teravije na obalu, odmah ispod puta kojim si došao ovamo, i sjedio uživajući u samoći. Nastojao sam zamisliti onaj čas koji će nastupiti u toj svetoj noći, onaj čas u kojem voda dobije punoći svog ukusa. Nastojao sam zamisliti taj čas i osjetiti taj ukus, puni čisti ukus čiste vode koji je najvažnije obećanje svete noći. Nastojao sam odgovoriti sebi može li se taj ukus upamtiti ako traje samo onaj jedan čas u kojem su rastvorena nebesa, nastojao sam sebe uvjeriti da ću možda i ja, već ove noći osjetiti čisti, puni ukus bistre vode. Htio sam već krenuti kad sam ugledao čovjeka kako ide prema meni. Išao je vodom, preko Zlatnog roga, kod onog velikog oleandra je izišao idući ravno poprijeko. To je bio Bedredin, veliki šejh i imam iz vremena prvog Bajezida i bezvlašća koje dođe nakon njega. Bedredin je sve od tog vremena pa do noći o kojoj ti pričam proveo u sklonjenosti to jest u nevidljivom stanju prividne odsutnosti jer nije vidio razloga da se vraća ne videći ovdje svoga pravog nasljednika i sugovornika. Silno me je počastvovao te noći, rekavši da bih to ja mogao biti ako bih razumio sve što mi kaže tokom razgovora. Sve sam razumio, a razgovarali smo cijelu noć. Otkrio mi je tajne koje nisu za tebe, koje možda nikad neće biti za tebe, a ja sam ih razumio još dok ih je on izgovarao. Razumio sam jer sam ih imao u sebi, kako mi je i on objasnio pred kraj razgovora. Najavljivalo se svitanje, istočno je nebo već bljedjelo, bio je zadnji čas da se nešto pojede prije dana, kad sam se dozvao i

ponudio mu da objeduje sa mnom. Nije ga bilo pored mene, a nije ni otišao jer bih ga vidio kako odlazi kao što sam ga vidio kako dolazi. Nisam ga ni mogao vidjeti, nije bio pored mene jer je bio u meni i javio mi se iz mene objasnivši mi da sam ja sada Bedredin. Kasnije sam, ali mnogo kasnije shvatio koliko sam propustio što ne pogledah u nebo kad sam ga vidio da dolazi: to je sigurno bio trenutak rastvaranja nebesa, trenutak u kojem se svakom od nas otkriva njegova sudbina ako misli na rastvaranje nebesa kad se ono dogodi. Sad, eto, znaš i sad si moj učenik. Ja sam Bedredin i odsad ćeš me tako zvati.

U tom je času ušao momak od jučer, onaj momak kojeg je Ramadan iz Trabzona koji je, za sve osim za svog učitelja Atu, Figani nazvao u svom pismu momkom za sve. Ništa nije rekao, samo se naklonio a Demir, koji je Bedredin, potvrdno je klimnuo glavom. Na to je momak odgrnuo zastor na ulazu i propustio grupu mladih ljudi. Svi su se potiskali odmah pored teškog zastora od tamnozeleno-čohne i popadali na koljena, udarajući, sasvim čujno, čelima o pod.

- Otpuštam te, došli su mi stari učenici - reče mu Demir koji ničim nije odgovorio na bučni pozdrav novodošlih mladića. - Idi u svoju sobu i tamo miruj dok ne poručim po tebe.

Onaj momak za sve krenuo je s Figanijem do njegove sobe, ili zato da u još nepoznatoj kući novi učenik ne bi zalutao, ili zato da po njoj, bez odobrenja, ne bi lutao. Kad su izlazili, Demir mu je doviknuo "I nemoj pisati!", ali se momak nije zaustavio pa se nije zaustavljao ni Figani kojega je momak slijedio ustopu. Nije ni mogao stati, momak bi udario u njega da samo uspori korak a kamo li da stane.

Figani se usput pokušao kod momka raspitati o onim učenicima što su maločas došli i što su mu više ličili na radnike iz kupatila, recimo na masere ili polivače, nego na mladiće posvećene učenju unutrašnjih svjetova, ali je momak koji ga je pratio šutio kao zaliven. Nastojeći da razbije njegovu šutnju, Figani se sjeti da od ovog momka još nije čuo niti jedne jedine riječi pa ga preplavi nelagoda od pomisli na dugo druženje s nekim ko je, možda, posve mimo zvukova. Ta blaga zebnja od blizine gluhonijemoga pridružila se nelagodi koju je osjetio već ranije, kad je vidio one plećate mladiće s kojima bi trebao učiti i, gledajući ih, pokušao sebe zamisliti među njima onako ogromnim. Sklopila mu se slika s dosta razloga za nelagodu.

Momak za sve ga je dopratio do sobe i za njim zatvorio vrata kao da ga sprovodi ili kao da novi učenik ne bi znao za sobom zatvoriti. Zato je Figani, iz inata, iz ponosa ili radi neke druge potrebe, odlučio da otvori vrata, proviri i opet zatvori jer ne bi imao šta raditi izvan svoje sobe. Ali da zatvori on svojom rukom, ipak su to vrata njegove sobe i bio bi red da ih on zatvara svojom rukom. Nije mogao, vrata se nisu htjela otvoriti koliko god da ih je zagledao i trudio se.

Neko vrijeme je sasvim izgubljeno stajao naslonjen na vlastita vrata koja se otvaraju i zatvaraju bez njegove volje i njegovog sudjelovanja. A onda se, možda ni sam ne znajući šta radi, spustio na koljena pored stola pod prozorom, dohvatio trsku i počeo pisati. Načas mu je sinulo da je ovo nova njegova pobuna jer on, evo, piše iako mu je Demir to zabranio. Sav se ozario od te pomisli, kao da se ovom pobunom sveti za što je učinio i za sve što mu je učinjeno bez njegovog htijenja. Možda je posljednja, sigurno je beznadežna, ali je pobuna i to njegova, sasvim njegova. Tako je sjedio pod prozorom i pisao, dok se ona ozarenost lagano gubila iz njega i s njega, kao da se ona sliva niz zaoštrenu trsku.

"Šejhu Ati, svome bivšem učitelju, u Haleb, selam.

Neću ti, učitelju, poslati ovo pismo. Neću ni pokušati da ti ga pošaljem jer znam da do tebe ne može doći kao što nikakav moj glas i ništa moje ne može više doći bilo gdje osim do čovjeka kojem si me poslao u ruke. Te ruke su zamka iz koje ne mogu ni ja ni bilo šta moje.

Ipak ti pišem jer jedino tako mogu barem pokušati da razumijem nešto, mogu pobrojati pitanja i nedoumice, mogu se podsjetiti na ono što se dogodilo ako ne mogu razumjeti šta se dogodilo i ne mogu odgovoriti ni na jedno od pitanja pred koja si me doveo. Jer ovdje si me ti doveo, zar ne.

Zašto?

Dok sam išao ovamo, bio sam zadovoljan sobom, čak sam se sobom ponosio. Činilo mi se da sam potpuno izgradio svoj unutrašnji oblik i da tim oblikom možemo biti zadovoljni i ti i ja. Mislio sam da me šalješ dalje zato što sam od tebe naučio dovoljno, zato, recimo, što sam prepoznao sebe i pristao na sebe pa se time osposobio za učenje o nečemu drugome.

O tome sam razgovarao odmah po dolasku ovamo, s Abdul Kerimom, jer me je on pitao zašto si drugom učitelju poslao baš mene koji ti nisam ni najmlađi ni najstariji učenik, pa me ubijedio da želiš provjeriti (želiš da ja provjerim?) koliko sam za onu vrstu učenja, koliko sam otvoren za ono znanje koje mi ti možeš dati. Povjerovao sam i složio se s Abdul Kerimom. Sada ne znam zašto si me poslao, ne znam zašto si me udaljio od sebe, samo znam da nije ništa od onoga što sam mislio ja a neće biti ni da je ono što mi je Abdul Kerim rekao. Sada mi se čini da je on mene zapravo tješio jer je vidio više nego ja. Tješio me je, zar ne, učitelju moj?

Jutros mi je kod Demira, Bedredina, ili ko je već taj kome si me poslao, palo na um da si ti naprosto digao ruke od mene. To mi je palo na um kad sam se sjetio koliko ti je smetalo ono što si nazivao mojom poniznošću. Nisi vjerovao, nisi mogao shvatiti da se ne radi o poniznosti nego o ljubavi. I bio si u pravu, bojim se da se nije radilo o ljubavi. Vjerujem da je moguća ljubav na koju se ne može uzvratiti, ali ne vjerujem da je moguća ljubav koja se ne može razumjeti ili bar prepoznati.

Jesi li me zato udaljio od sebe? Jesi li zaključio da ja ne mogu steći unutrašnji oblik, pa me se riješio? Nek ti nisam na očima, makar u zamci, makar u nevolji bio?

To više nije važno. Ipak bih volio znati ima li toga čega ja nemam ovaj Demir, Bedredin ili neko treći kome si me poslao. Kako može u jednoj noći, makar to bila noć lijepih čudesa i blagoslovljena noć u kojoj se nebo otvara, postati Bedredin neko ko je godinama prije toga bio Demir? Hoće li moći? I o kakvom to se unutrašnjem obliku tu radi? Njega nisi udaljio od sebe, s njim održavaš vezu i njemu si me poslao s preporukom koju si svojom rukom napisao. Zašto njemu?!

Ne smeta ti kod njega manjak ponosa i manjak unutrašnjeg oblika. A ne smeta, rekao bih, ni njemu - on se osjeća i ponaša kao vladar i nešto više od toga. Pa ni pola jada on, nego ga i drugi ljudi tako osjećaju i prema njemu se ponašaju kao prema vladaru i nečemu još višem. Šta ćemo s tim? Jesi li siguran da je biti kao on - nešto sasvim loše, a imati jasan unutrašnji oblik koji se ne može mijenjati - nešto dobro, nešto najbolje na svijetu? Ja više nisam, čak bih rekao da je bolje osjećati se kao vladar bez jasnog oblika, nego li imati prekrasan oblik i osjećati se kao budala kako se, evo, osjećam ja, kako sam se prečesto znao osjećati i dok sam bio kod tebe.

Ne kažem ništa, samo pitam, učitelju. Provjeravam ono čemu si me učio i što u meni nisi učvrstio jer si me udaljio od sebe. Nisam više siguran da ti vjerujem, nisam siguran da sebi vjerujem i nisam siguran da je u meni ostalo ono što si u mene pohranio kao svoj nauk.

Ni to sada nije važno, već sam navikao na to da se osjećam kao budala. Već sam navikao i na to da danas otkrijem kako jučer možda i nisam bio budala, iako sam se tako osjećao, ali danas sigurno jesam, pogotovo ako se tako ne osjećam. Sada je važno ovo što se sa mnom događa i što me ne pita kako se osjećam.

A događa se to da curim sebi kroz prste kao pijesak. Upravo tako. Vidim sebe onako kako bi me vidio drugi, gledam se tuđim (možda tvojim?) očima. Vidim se kao da sam sebe unutrašnjeg zahvatio rukama, pune dlanove, a onda mi neko rastavio prste i ja curim, osipam se, klizim niz dlanove i između prstiju, ne ostavljajući na njima traga i ne stvarajući u njima nikakvo osjećanje. Da ih barem škakljim! Ni to, ni prašina, ni svježina kao od vode, ništa ne ostaje od mene i iza mene.

Vjeruj mi da nije strah (kad bih bar bio uplašen!). Ja se njega ne bojim, a ipak radim ono što on hoće. Ovdje se ne radi o strahu, strah je nešto što jeste i nešto čega ima; ovdje se radi o nečemu čega nema, a to je mnogo gore od straha. Radujem se kad je zadovoljan mojim postupcima, a ne strahujem od njega i ne volim ga (neka bi ga Bog volio koliko ga ja volim). Zašto? O čemu se radi? Valjda o tome da mu nemam šta suprotstaviti. Nema u meni ničega što bi imalo jasan razlog, što bi znalo neki cilj, nemam onoga što moram niti onoga

što ne smijem. Činim ono što on hoće jer nemam onoga što ja moram činiti i ne znam šta bih ja zaista htio činiti.

Je li tako? Bi li ovako bilo da sam se našao pred nekim drugim? Da li bih radio onako kako taj drugi hoće i radovao se ako je zadovoljan onim što radim i načinom na koji radim? Ne znam, bojim se... Ne znam. Ali znam da se ova pitanja otvaraju u meni kao hladan bunar i da si me za njih trebao pripremiti.

Kao ogledalo. Ravnodušan i prazan dok se nešto ne nađe preda mnom, a tada se ispunim njime. Ali nije ni tako, ogledalo je barem hladno i ravnodušno, a ja se stidim, drhturim i čeznem. Za čim, Bože moj?!

Kao pijesak. Upravo kao pijesak. Osjeća da bi mogao imati oblik, samo što ga nije dosegnuo, kad ga zahvatiš u posudu ima ga! Sve dok posudu ne nagneš i on počne curiti gubeći sve osim čežnje, ne ostavljajući traga ni u posudi ni u sebi, ne pamteći i ne ostavljajući posudi razlog da pamti. Nismo ni prljavi da ostavimo smrdljiv trag, nismo ni voda da ostavimo trag uklonjenog smrada. Čisti a ne čistimo, to smo pijesak i ja.

Nije ni zaborav, zaboravlja se ono što se moglo upamtiti.

A bio sam, imao sam, još dok sam ovamo išao vjerovao sam da sve to moje, sve to što bi moglo i što čezne u meni, samo što nije postalo stvarno. Je li sve to što mi se činilo dovršenim, gotovo dovršenim, u meni bilo samo kratko, suviše kratko, sjećanje na tebe? Je li to za šta sam mislio da je vjera, da je moje povjerenje u mene, bilo samo blijedo pamćenje tvog lika, suviše slabo da bi me moglo osoviti?

Čitam ovo što napisah i vidim da su moja pitanja beznadežno mutna. Kako odgovoriti na ovako mutna pitanja? Šta ja zapravo pitam? Ono o čemu se pitam još više se zamuti mojim pitanjem. U tome valjda i jeste problem, u tome što ne mogu doći do pitanja. Jasno pitanje je već poslagalo stvari ili barem uputilo na to kako bi se mogle poslagati, obećalo da bi se one mogle jednom poslagati po nekom redu i prema nekom razlogu. Jasno pitati možeš o onome što bi se dalo složiti jer ima svoje oblike, razloge, odnose. A ovo o čemu se ja pitam, ovo je opet kao pijesak - mutne boje, bez oblika, bez razloga i bez stalnosti. Čak i bez sličnosti s nečim jasnim. Mutno. Puka čežnja.

Jesi li ti stvarno tako jasan kako mi se čini? Kako mi se činilo, kako si htio da mi se čini. Stvaran, stalan i sabran. Može li se danas biti takav, može li se uopće htjeti da se bude takav.

Je li ti jasno išta od ovoga što sam te pitao, moj učitelju? Je li ti jasno šta sam te pitao? Dok sam ispisivao svoja pitanja, bio sam siguran da znam šta pitam svakim od njih, sada, dok ih čitam, čini mi se da otprilike znam, a kad bi sad neko zatražio da mu objasnim šta svako od njih, šta bilo koje od njih, pita - vidim da ne bih znao.

Nije važno, ionako ti neću slati ovo pismo niti ću ga kome pokazati. Važno je jedino zbog vremena: šta se događa sa svijetom i s ljudima u vremenu u kojem jezik nije sposoban za jasna pitanja? U kojem ljudi od jezika ne mogu

napraviti jasna pitanja? U kojem ljudi upotrebljavaju jezik, u kojem jezik upotrebljava ljude, a ni jedno ni drugo nisu sposobni za jasna pitanja? Ako ovo nije samo moja osobina, ako je i osobina ovog vremena ili bar ljudi u ovom vremenu.

Možda mi jednom sve ovo bude jasno. Možda će mi jednom ovo pismo biti drago, možda će me jednom podsjetiti na vremena o kojima ću (ne dao Bog!) misliti kao o lijepim vremenima i sjećati ih se s tugom. Onako kako se sjećamo djetinjstva koje sigurno nije bilo lijepo, onako kako se sjećamo svega davno prošlog. "Kako nisam vidio koliko mi je lijepo", govorimo sebi kad se sjetimo nečeg jako davnog i dodamo "Baš sam bio budala". A radi se o tome da sam budala sada jer sam zaboravio kako mi je bilo ružno. Svaki čovjek može reći da je imao lijep život ako dovoljno dobro zaboravlja.

Ne više tvoj učenik, ne više Ramadan iz Trabzona. Toga više nema, osuo se, iscurio kroz prste i postao

Figani iz Istanbula."

-3-

Narednih dvadesetak dana Figani je proživio jednolično, čak spokojno, rekao bi čovjek koji gleda sa strane, jer mu je svaki dan ličio na prethodni i pokazivao kakav će biti slijedeći. Nakon doručka je odlazio kod Demira kojem je morao pričati ono što ga je Ata učio, a onda je Demir to pobijao i govorio mu posve drugačije, nazivajući nekad Atina učenja glupošću, drugi put bezumljem, nekad bogohulnim, a nekad ne govoreći o njima.

Allah je blagoslovio čovjeka i izdvojio ga iznad svih Svojih stvorenja time što mu je dao dušu i s njom mogućnost da u jednom životu proživi bezbroj sudbina, da bude čas ovo - čas ono, da bude ovakav i onakav. Kamen mora biti samo ono što je i onakav kakav je, pa se i kamen može promijeniti i od velikog postati malen ili od oblog ćoškast. A tvoj mudri Ata od čovjeka traži da otkrije kakav je i da se onda u tome što otkrije ukopa kao magarac, da se takav okameni i takav traje dok mu je suđeno da traje. Pa zato i jesmo najviše stvorenje da se možemo mijenjati.

Mi smo najviši i posebno blagoslovljeni zato što u sebi imamo i kamen i biljku, i živinče i meleka čistog. Što ja jednom ne bih bio samo onaj kamen što je u meni, što ne bih drugi put bio bor ili travka, pa pašče ili gušter? Sve to mogu, sve to imam u sebi ako sam im ja prvi izgovorio imena i ako sam iznad svih njih. Ja ne smijem biti uvijek jednak ako mislim živjeti po Božijem davanju i određenju. I sve ljude, sve karaktere i sve ljudske sudbine ja imam u sebi dok imam svoju živu dušu. Podlac i mučenik, pohotljivac i sufija, rasipnik i gladež, ćelavac i debeljko, razbojnik i pokajnik, zec plašljivi i onaj što će sebi kidisati - sve to je u meni, sve to ja jesam i moram biti ako se ne želim odnositi nezahvalno prema darovima

Svevidećeg. Kako onda ta stara budala misli da ja otkrijem kakav sam i da se tada u to zaronim, okujem se time i zauvijek sam sebe oblivam sobom takvim?! Što se ne bi voda kupala u moru?

Tako je govorio Demir koji je za sebe mislio da je Bedredin i kojeg su svi morali tako zvati. Jednom ga je, za njihovoga jutarnjeg razgovora, Figani greškom nazvao Demiom pa ga je onaj momak za sve ubo u leđa velikim šiljkom nataknutim na letvu. Tu je napravu, sličnu motki za podbadanje deva, momak izvadio iza zastora na zidu, bez ikakvog Demirovog znaka, po čemu je Figani ispravno zaključio da se u ovoj kući tako bodu svi koji zaborave da je Demir zapravo Bedredin i da je to jedno od pravila ponašanja ovdje.

Tog dana je učitelj govorio o vremenu i upravo je objašnjavao da je trenutak, ovaj čas i samo ovaj čas, jedino stvarno vrijeme, kad je učenik dobio bolni ubod šiljka u rebra. Pokazujući na jarkoplavi zastor s dva ajeta izvezena u obliku lavova koji se gledaju, Bedredin je objašnjavao da je Knjiga nastala u jednom trenutku koji je trajao kraće od treptaja oka, upravo beskrajno kratko, i da taj nemjerljivo kratki trenutak traje i danas jer će trajati zauvijek budući da je u njemu svo vrijeme. Tako je nastala Majka Knjiga koja je napisana Jezikom, to jest mislima, smislovima, idejama, slikama. Onda kad je trebalo Majku Knjigu prenijeti u ljudski jezik i objaviti je ljudima, iz onog beskrajno kratkog trenutka poteklo je vrijeme. Svo se to vrijeme, međutim, sastoji od trenutaka koji bi da liče na onaj prvi i jedini.

Evo ovi lavovi, izvezeni slovima i riječima ajeta, pokazao je Demir zastor na zidu, vezeni su dugo i postepeno, nit po nit, ali je sve to vrijeme postalo jedan jedini trenutak onog momenta kad su oni dovršeni. Na to je Figani, koji je pažljivo zurio u vezeni zastor sa zlatnim lavovima, zaustio "Ali Demire", želeći valjda provjeriti nešto što mu je ostalo nejasno u ovoj priči, kad je iza zastora momak izvadio motku i bolno mu zario šiljak među rebra.

Učenik je zanijemio a učitelj nastavio objašnjavati kao da se ništa nije dogodilo. Figani se ne bi mogao zakleti da je baš posve razumio učiteljevo uvrnuto mudrovanje u vremenu koje je, po njegovome, zapravo samo nastojanje da se liči na onaj jedini trenutak, ali je upamtio gotovo svaku riječ, možda zauvijek upamtio a sigurno zauvijek povezo s bolnim pulsiranjem u slabini probodenoj šiljkom za podbadanje deva.

Uostalom, ono što je slijedilo nakon onog uvoda o vremenu uopće bilo je lakše upamtiti jer je bilo razumljivije i bar malo vezano za ljudski život. Tu je učitelj objašnjavao da razuman čovjek živi u ovom trenutku i samo u ovom trenutku jer takav čovjek zna da je stvarna jedino sadašnjost. Šta mi treba sada? Šta u ovom času mogu dobiti? To su ljudska pitanja, to su pitanja razumnog čovjeka koji zna da nema jučerašnjeg i sutrašnjeg dana jer oni nisu stvarni. Tvoje vlastito sjećanje je priča koju pričaš sam sebi, ono te obavezuje i zadaje ti sadašnje postupke koliko i bilo koja priča koju si čuo ili izmislio, koliko i bilo koja od hiljadu i jedne noći. Zato je pametnom čovjeku, onom čovjeku kojem je stalo

do stvarnosti i do Istine, smiješno kad mu propisuju da zbog prošlosti ili budućnosti bude ovakav ili onakav, postupa ovako ili onako, radi ovo ili ono. Kao što je u vremenu istinit jedino ovaj čas koji u stvarnosti ovog svijeta ponavlja čas nastanka Majke Knjige, u čovjeku je istinit i stvaran jedino ovaj sadašnji - ti današnji nemaš ništa sa sobom jučerašnjim. Radi ono što ti se radi sada jer ti si stvaran i istinit jedino sada. Onaj ko ne radi tako živi protiv stvarnosti i radi protiv Istine.

Tako je bilo onog dana kad je Figanija ubolo motkom za deve, a drugih dana je bilo tako ili otprilike tako. Svaki put su se ti jutarnji razgovori završavali dolaskom drugih učenika kojih je bilo svakakvih i veoma mnogo. Figani je mislio da je deveti učenik svog učitelja jer je u kući pored Demirove, u koju su ga smjestili, izbrojao devet soba, ali je već u prvih dvadesetak dana izgubio svaki račun i ostao zbunjen brojem ljudi koji su po nekom svom poslu dolazili njegovome novom učitelju, iako sigurno nisu svi stanovali na njegovom posjedu.

Svaki dan se događalo isto: momak za sve bi se naklonio, Demir odobrio, iza tamnozelene čohu bi izlazili ljudi koji bi udarili čelima o pod, Demir bi Figaniju rekao da ga otpušta jer se mora posvetiti drugim učenicima i momak za sve bi ga izveo, prateći ga prvih dana do njegove sobe u koju bi ga zatvorio a kasnije ga naprosto ostavljajući vani neka se sam snalazi. Svaki dan su, međutim, dolazili drugi ljudi tako da je Demir morao imati bar stotinjak učenika ako su mu zaista sve to učenici kako je govorio. Na stranu to što je među njima bilo svega i svačega, što je bilo i takvoga ljudskog materijala da je Figaniju zbog njih njegova nova škola izgledala kao tabor neke vojske u nastajanju. Dolazili su ogromni plećati momci koji su izgledali kao da su upravo sišli s planine gdje su razbijali kamen za kuće, dolazili su ispijeni ljudi srednjih godina koji su mirisom kazivali da mekšaju i uređuju kože, dolazili su poderani bojadžije prljavih ruku, dolazili dječaci s mlijekom na bradama, a s jednom se grupom pojavio i starac za kojeg bi se Figani zakleo da ga je, odmah po dolasku ovamo, dok je tražio Abdul Kerima, vidio na bazaru kako zabavlja rulju provlačeći igle kroz obraze i listove nogu.

Možda bi Figani sebe i ubijedio da mu je život kod novog učitelja spokojan i dobar da nije bilo tako neobičnog sastava učenika. Ovako je taj čudni skup bio vidljivo, vanjsko, opravdanje nemira koji se u njemu pojavio već kod prvog susreta s Demirovom i od tada stalno rastao. Nevesele slutnje i mučni nemir, koji su se začeli još kod prvog ulaska ovamo, rasli su bez vidljivog razloga, možda zbog mutnih potreba skrivenih duboko u njemu (kao što je ona koju je otkrio prvi dan i koja mu je donijela slast u slijepoj poslušnosti) koje jačaju i rastu u Demirovom prisustvu, ali bi on možda uspio sve to bar malo zataškati razumnim objašnjenjima da su ljudi koje je susretao ovdje malo više ličili na učenike. Ovako, ni razum nije dopuštao da sebe ubjeđuje kako je sve u redu, pa je njegov mučni nemir jačao.

Prvih dana ga je onaj momak zatvarao u sobu iz koje nije mogao, pa su nemir i zebnja, gađenje na sebe i zbrka u koju je tonuo, radili od njega šta su htjeli. Htio je pisati pisma koja neće poslati, ali nije mogao; pokušavao je čitati Knjigu, pa onda Mevlanine stihove, ali je bez razumijevanja zurio u pismena; probao spavati pa ni u tome nije uspijevaao; a onda je na kraju otvarao prozor i s njega glasno izvikivao sve stihove koje je znao napamet. Bio je siguran da tako olakšava duši i da ovim vikanjem sprečava glavobolju koja se svakog poslijepodneva najavljuje tupim pritiskom u potiljku.

Zato mu je osjetno olakšalo kad su ga počeli ostavljati vani. Nisu mu nikad objasnili zašto je ranije morao u sobu a sada ne mora nego može slobodno hodati i raditi šta ga volja, a on se nije trudio da to sazna od momka za sve koji se, uz Demira, jedini njime bavio svih ovih dana. Sam je sebi objasnio da su do sada učitelj i ljudi koje je on nazivao svojim učenicima radili nešto što se od njega moralo sakriti a sada su taj tajni posao završili pa ga mogu ostaviti da slobodno švrlja okolo. Nije ga osobito zanimalo kakav je to posao bio, nije se trudio da otkrije bilo šta (čak bi se moglo reći da se pribojavao nekoga mogućeg otkrića koje bi ga obavezivalo da što god uradi), ali je po čitav dan lunjao okolo, obilazio, razgledao, ne bi li ublažio nemir i mučnu strepnju koja ga je sve bolnije rastakala. Tako je obišao i dobro upoznao ne samo onaj krug neposredno uz kuću u koju su ga smjestili, nego i okolinu u kojoj su bile njegova manja i Demirova velika, moglo bi se reći i raskošna, kuća.

Demirovo imanje bilo je na obali Zlatnog roga, nedaleko od kapije, gotovo odmah do Kasimpašine lučice u kojoj su pristajale brodice što su vozile Zlatnim rogom. Demirova kuća i manja zgrada za učenike, oslonjena na glavnu, podignute su na vrhu brijega, dovoljno daleko od vode da se izbjegne noćna i jutarnja vlaga i dovoljno blizu da se nikako ne mogu izbjeći komarci koji su u sumrak u grozdovima lijegali na sve što je postojalo na imanju. Komarci i nekakve sitne mušice kakve Figani do sada nije vidio (nije ih bilo ni u Trabzonu, gdje bi vrijeme moralo biti slično ovdašnjem), koje se skupljaju u oblačke što titraju na suncu, a grizu veoma bolno ne ostavljajući traga na koži, gospodarili su ovdje u ranim jutrima i u sumrak, tjerajući i samog Demira da se zavlači u zamračene ćoškovice. Izujedanom i podbuhlom čovjeku nekakvu utjehu, kad mu već nema pomoći, mogao je pružiti prekrasan pogled koji je u malo odmaklo jutro, kad se vlaga razide a jara još nije skratila vidik, dolazio do al-Fatihove džamije i čak do Topkapije.

Oko kuća se sterao ogroman vrt, oblika nepravilnog i malo spljoštenog polukruga, koji zapravo i nije pravi vrt jer je, ne samo neuređen, nego možda i namjerno zapušten. Nigdje cvijeta, nigdje voćke, nigdje njegovanog drveta. Nema čak ni drveća koje ne traži njegu nego samo od sebe lijepo izgleda kao što su platani i one palme širokih listova. Samo borovi, divlje masline i šikara, gusta neprohodna šikara sasvim podivljala i opletena oštrom tvrdom travom čijom bi

se vladi mogao porezati mekši dlan, u šta se Figani uvjerio na vlastitom dlanu. Na zaravni, kojom se brdo završava i na kojoj su podignute kuće, trava je mekša i šikara manje gusta pa se tu može lijepo hodati a može se i odmoriti ako se čovjek ne boji guštera i ne zamire od straha pri spomenu zmija. Taj dio imanja ograđen je visokim zidom sa vidljivim šiljcima, dok je na padinama, s obje strane, imanje otvoreno, možda zato što se na strmom kamenjaru zid naprosto nije mogao podići a možda i zato što bi se s te strane malo koga moglo očekivati.

U tom je zidu, na ne baš otvorenim mjestima, Figani našao tri prozora zatvorena debelim vratima i osigurana željeznim šipkama s katancima velikim kao Demirova šaka. Što će ovdje ti skriveni prolazi, ovako čvrsto zatvoreni, ako je glavna kapija onako gostoljubivo po cijeli dan otvorena? Doduše, čuvana - Figanija je jedan divljačan i galami sklon čovjek otjerao od glavne kapije kad je švrljao oko nje, ali je taj stražar bio tako dobro sakriven da bi se svakome srce razgalilo kad vidi tako rastvorena vrata.

Na padini, tamo gdje nema zida i gdje je šikara najgušća, na strani prema Kasimpašinoj lučici, Figani je jednom, nekako oko petnaestog dana svog boravka ovdje, zatekao dječaka s dvije koze. Kad mu se Figani obratio, dječak se oduzeo od straha koji očigledno nije dolazio samo od iznenađenja. Onako uplašen, nije ni pokušao bježati, tako da ga je Figani mogao obgrliti i umiriti lijepim riječima.

Pitao je dječaka što ne povede koze gore gdje je lakše i doći i hodati, gdje je trava mekša a šikara pitomija i bolja. Dječak mu je rekao da se i sad prestravi od pomisli na takav poduhvat. Jednom je to učinio pa su ga uhvatili, odveli u kuću i krvnički tukli, a jedan kockasti ćelo, koji je izgleda glavni tamo, u tabane mu je zabadao užarene igle koje u prvi mah nisu prejako boljele, nisu ni krv puštale, ali su kasnije stvarale u glavi bol od kojeg se kosti rastvaraju. Tjerali su ga da prizna ko ga je poslao, šta je tražio i šta vidio, pa mu na kraju ipak povjerovali da je samo htio nahraniti koze. Možda su se sažalili a možda nekako provjerili i vidjeli da govori istinu. On im je rekao da mu je otac zaglavio na pohodu u Ugarskoj, a njemu ostavio na vratu majku i sestru da ih hrani s dvije koze i s onim što ukrade. Ne bi on ni za šta na svijetu gore, dvadeset dana nakon onih igala nije mogao na noge, i sad ga glava zaboli kad se sjeti igala ili kockastog ćele. Ni ovdje on ne bi zalazio da ima gdje koze odvesti, ali nema, neka evo sam Figani pogleda i uvjeri se da na ovoj strani nema ko šta brstiti nakon što su luku dolje napravili i sve očistili. A ne može daleko ići, valja njemu o zalasku sunca na nekoj od čaršija biti da štogod pokupi ako bi se pružila prilika.

Ovaj susret je Figaniju konačno oduzeo i samu mogućnost da razumnim razlozima odgađa ili umiruje tihu paniku koja ga je osvajala. Nije ovo čisto i nije dobro, treba se iz ovoga izvući što prije i treba otići što dalje.

Malo ga je i postidjelo sve ovo jer se sam sebi učinio smiješnim. On danima ispituje svoje lagane strepnje, on odgoneta zašto tako spremno sluša Demira, on mjerka kao zlatar i pita se dolazi li ta ponižavajuća poslušnost od viška njegove poniznosti ili otuda što je Demir više od običnog čovjeka, a ovamo

je okružen nečim... Kao slijepa mačka. On se pita je li došao na učenje ili na zatočenje, pa se ljuti kad otkrije da je zatočenik više nego učenik ali se ljuti najviše zato što zbog zatočenja ne može uglednicima nositi svoje tugaljive stihove. A ovamo...

Da je znati u šta je upao, da je bar naslutiti za šta im on treba, bilo bi, činilo mu se, lakše. Bar bi se ova unutrašnja panika, koja rastače žile i nagrizi kosti, kako mu se činilo, koja izvire niotkuda a cijeloga ga obliva iznutra i rastvara sve u njemu, bar bi se ta panika sabrala u jasan strah s izvorom, razlogom i možda nekakvim rješenjem, strah koji je ljudski i čovjeku razumljiv, a ne ovo što nema početka, oblika, izvora, a zahvatilo je sve i život mu čini potpuno nepodnošljivim. Strah je dobar, strah ima smisla jer na nešto upućuje, strah ima razlog i po svemu je nekako ljudski, a ovo - ovo je mutno i bezizlazno, ovo se gužva u sebi samome, iz sebe izvire i u sebe uvire, ovo je skriveno ludilo.

Narednih dana Figani je grozničavo jurcao okolo nastojeći da pouzdano odgovori barem na pitanje gdje se stvarno našao. Obilazio je, razgledao, istraživao i pamtio sve što nađe, pa onda u svojoj sobi crtao ono što je vidio i raspored viđenoga, nadajući se da bi iz toga mogao naslutiti čemu je namijenjeno ovo oko njega. A onda, kad to odgonetne, doći će do straha, početak će se bojati toga i toga, a to je pravi blagoslov prema ovome sada gdje ga sve uljuljkuje, nudi mu se kao ugodnost i briga za njega i oko njega, a stvara oko njega i u njemu prazninu koja prijete i iz koje bije jeza.

Otkrio je da u veliku, Demirovu, kuću može ući jedino na poziv i u pratnji momka za sve, ali mu je to otkriće, kao i sva dosadašnja, donijelo više nevolje nego koristi jer je samo pojačalo zebnju i zatamnilo tajnu. To je bilo sedamnaestog dana njegovog boravka ovdje, kad je već imao crtež zida oko imanja, kapija u tom zidu i označeno mjesto dviju kuća, središte nepravilnog polukruga, i njihovog položaja prema zidu i kapijama. Iz toga nije mogao ništa zaključiti, pa je proširio crtež i na njemu odredio položaj čitavog posjeda prema onome što ga okružuje, a iz toga je zaključio da bi se ovdje moglo raditi i sakrivati naprosto svašta. Moglo bi se krijumčariti, mogle bi se kovati zavjere, mogla bi se stvarati mala vojska koja će sultanu pomagati na pohodima, a moglo bi biti i da se ljudi povremeno sakupe pa na miru popričaju o našim blagoslovljenim vremenima. Iako čovjeku ostaje nejasno što bi ovako skupo pričali jer tajne kapije, veliki i dobro podmazani katanci, dobro sakrivene straže i ovalika zapuštena zemlja na ovako dobrome mjestu -sve to košta i malo je preskupo za skupiti se i na miru popričati. Iz toga se, doduše, može zaključiti jedna stvar, ali je to mogao zaključiti i prije nego je počeo istraživati ovako temeljito. Može se zaključiti da iza svega ovoga stoji veliki novac i da u ovome sudjeluju moćni i bogati ljudi. Nisu to ovi što ih je viđao kako dolaze kod njegovog učitelja, a neće biti ni taj učitelj - ni najveći i najpoštovaniji mudraci ne bi mogli ni ovo imanje kupiti a kamo li opremiti ga i osigurati ovako temeljito.

Koji su to moćni i bogati ljudi, što će njima poslovi ovako ovijeni tajnom, što sakrivaju svoje poslove i svoju vezu s ovim posjedom i onim što se na njemu radi?

Zaključio je da srce tajne leži u Demirovoj kući i da mora nju temeljito pregledati ako želi odgovoriti na bilo koje od svojih pitanja. Zato je toga, sedamnaestog, dana, odlučio da se tajno, nakon što ga onaj šutljivi momak izvede iz kuće, dok on i Demir budu zauzeti s drugim ljudima koje Demir naziva svojim učenicima, vrati u kuću i obiđe je.

Od svoje se odluke uplašio manje nego što je očekivao, ali ga je ona ispunila takvom napregnutošću da je sav doslovno utrnuo. Stezao je šake i gurao nokte u dlanove, pripijao ruke uz tijelo i pritiskao noge o pod, činio sve kao da nastoji suzbiti drhtavicu iako u njemu niti na njemu ništa nije drhtalo nego je, naprotiv, bilo zadebljano, otrnulo i ukočeno kao kost. Bez razumijevanja je zurio u Demira praveći se da ga sluša i, tako zadebljan i utrnuo, čekao čas oslobođenja kao da će se Bog zna šta dogoditi kad umakne učitelju s očiju. Demir je vidio da se s njim nešto događa pa ga je pitao o čemu se radi, onda je i podviknuo od čega je Figani sav zamro jer je znao, osjetio je kao što se osjeti svjetlost ili glad, da će sve priznati i još nakon toga moliti oproštaj bude li učitelj uporan u ovom ispitivanju (jer kako smisliti laž kojom će prevariti Demira, i kako smisliti bilo kakvu laž dok je ovako zadebljao i ukočen?). Srećom, i Demiru se žurilo da ga se oslobodi pa ga je otpustio ranije nego inače, ne pokazavši mnogo volje da se bavi njime i onim što se s njim danas događa.

Izišao je jedva hodajući, kao iz mučilišta. Tek vani je osjetio da je sav mokar i začuđeno se upitao kako čovjek može ne osjetiti da se znoji. A onda ga je uhvatila drhtavica, pa se sklonio ustranu, iza jednog drveta, da ne bi privukao nečiju pažnju tako mokar i uzdrhtao. Osjećao je na sebi neke oči, znao je da je okružen pažljivim skrivenim očima i bojao se da će im postati sumnjivo njegovo drhtanje bude li ga on ovako pokazivao. Ali se u sjeni masline, za koju se sklonio, drhtavica pojačala i počelo mu se čitavo tijelo tresti toliko da mu je brada cvokotala, ruke se vidljivo tresle, noge ga gotovo nisu držale. Do podnošljive mjere se umirio nakon dobrih pola sata.

Kad mu se učinilo da se dovoljno smirio, premjestio se do zida Demirove kuće i lagano krenuo oslonjen na zid, nadajući se da će čuti nešto od razgovora unutra, barem toliko da zna jesu li ljudi, koji su ušli nakon njega, još uvijek unutra. Uzalud, ništa nije čuo, ali mu se barem objasnilo zašto su svi zidovi, svi prozori i sva vrata prekriveni zastorima, tepisima, zavjesama od teških tkanina.

A šta ako sad naleti na Demira? Šta ako su oni ljudi izišli pa učitelj ide u neku drugu sobu i njegov mu se novi učenik ušunja ravno u zagrljaj? Šta ako upravo izlaze, pa on naleti na njih i na onog šutljivog? Nije smislio kakvo bilo opravdanje, recimo neko pitanje o onome što je Demir danas govorio. Šta je uopće govorio? Kako da se ne sjeti toga, kako da ne smisli opravdanje ako ga uhvate? Ne može se s pilećim mozgom i bez ikakva iskustva otkrivati ovakva tajna! Osjeti kako se opet znoji jer mu koža manje zebe od zalijpljene tkanine i osjeti

kako mu se sve zateže do bola.

Dovukao se do vrata i vidio da su srećom otvorena. Jesu li vrata inače otvorena? Nisu, jučer je čuo kako ih šutljivko za njim zatvara i čuo je da škripe tiho ali dovoljno čujno. Ima, znači, sreće, Bog čuva budale. Ovo je znak da treba ući, ai da nije ovoga trebalo bi ući jer mu je sada mnogo bolje nego svih ovih dana. Sada osjeća strah, jasan, lijep i dobar strah koji je radost i ljepota jedna u usporedbi s nijemom panikom koja ga ne ostavlja otkako je ovamo kročio.

Osvrnuo se okolo, oslušnuo i brzo uskočio kroz vrata. Nešto je u kući prasnulo, kao da se slomila suha daska, prasnulo tako jako da se Figani sav ukočio i zamro. Šmugnuo je udesno da se skloni s vrata i zavuče za zastor ako bi se neko pojavio da ispita ovaj prasak. A tada se, kad ga je dodirnuo leđima, teški zastor od čohu ovio oko njega i na slabine mu se naslonilo nešto oštro.

-Ne miči se i ne deri se - reče glas prigušen čohom. Kao da mu se ruga - zabranjuje mu ono što, ovako sleđen i bez daha, ne bi mogao ni uz obilat višak Božije milosti. - Šta tražiš ovdje?

Rado bi Figani odgovorio, rado bi i objasnio, možda bi mu nešto uvjerljivo i palo na um jer ga Bog valjda nije sasvim zaboravio, kad bi se našlo daha i kad bi glas htio iz njega. A možda bi se i daha našlo kad bi ga čoha manje gušila i kad bi bar malo popustio pritisak ovoga oštrog pri vrhu slabine.

Kao da ga je čuo, ovaj što ga je uhvatio odmota zastor i otkri Figaniju drugog čovjeka što je stajao pred njim zamahnuvši sabljom.

-Samo se ne miči - opet ga upozori prvi, onaj što je stajao iza njega, ali se drugi nasmija i spusti ruku sa sabljom, odmahnuvši lijevom rukom, ne bez prezira.

-Onaj novi mali, onaj što uči - objasni drugi onome sa zastorom razloge svog smijeha.

-Šta radiš ovdje grom te spržio!? - okrenu ga prvi prema sebi, bijesan valjda što su njega lovili kao nekog opasnog, možda i povrijeđen smijehom i prezrivo tonom kojim je njegov drug pratio poduhvat.

-Htio sam nešto provjeriti, pitati Demira, Bedredina - jedva iscijedi Figani, ne osjećajući zbog nečega da mu prezir i bijes njegovih lovaca suviše smetaju i da bi ga možda mogli ponižavati.

Gazdu? Nemaš ti njega šta pitati, ispitali biste dosad jedan drugoga da se mislite ženiti.

- Mislio sam oko ovoga danas što je govorio...

-Čisti se! I upamti da se ovamo ulazi jedino na poziv i u pratnji.

Tako je Figani saznao još jedan razlog da zidovi, prozori i vrata u ovoj kući budu prekriveni zastorima, ali ni od tog otkrića nije imao osobite koristi.

Toga dana više nije istraživao, ni pokušao nije. Zatvorio se u sobu do koje se jedva dovukao, a onda tamo drhtao od groznice, pa se znojio, izbezumljeno buljio u vrata iščekujući da se na njima svaki čas pojavi Demir s iskolačenim od bijesa očima, a onda otvarao prozor i mjerkao koliki su mu izgledi da preživi

iskakanje. Najzad je, izmožden svim ovim, već u sumrak zaspao mrtvačkim snom koji obnavlja kao čista voda.

Sutradan je istraživanje nastavio pregledanjem manje kuće u kojoj je sam bio smješten, nadajući se da se ni jedan zastor neće oviti oko njega i nasloniti mu krivi nož na rebra.

Sve sobe oko njegove bile su zaključane i, po svemu bi se reklo, nenastanjene. Svaka vrata posebno Figani je temeljito pregledao i ispitao vukući kvaku, pritiskajući na jednoj pa na drugoj strani, gurajući i kuckajući po cijeloj površini vrata i po do vratku. Zahvaljujući toj temeljitosti došao je do otkrića koje ga je iznenadilo i ohrabrilo, a ne bi, pomislio je, moralo biti ni sasvim beskorisno. Kad je, misleći već da od istrage oko vrata neće biti koristi i da je treba okaniti, gurnuo posljednja vrata u nizu na strani suprotnoj od kvake, ona su se otvorila i otkrila stubište koje vodi prema gore. Krenuo je tiho njime, ispitujući svaki stepenik prije nego će na njega stati jer je znao da se stepenici mogu survavati u kućama u kojima su zastori skloni ovijati se oko posjetilaca, i dospio u poveliku prostoriju, možda tavan, s lijepo uređenim policama na kojima su poslagani jednaki komadi odjeće, kao uniforme nekakve, razno oružje i veliki komadi tkanine koji izgledaju kao zastave. Kao oprema za pravu i brojnu vojsku koju bi mogla nabaviti sretna Porta ili neko gotovo jednako bogat i moćan. Kome ovo treba i kome pripada? Kakve su i čije ovo zastave? Razvio je jednu i vidio na nebesnoplavoj tkanini crvenu zvijezdu i polumjesec. Kome bi takva zastava mogla ležati na srcu? Ko je i za koga spremio ovoliko oružje? Sablje, strijele, puške, samokresi.

Na samom kraju tavana, iza jedne police, bile su druge stube što vode prema dolje, ali ne na kat na kojem su sobe niti na kat ispod njega, nego u podrum u kojem su ležaji, raspoređeni u boksove kao po velikim konjušnicama i, vjerovatno, po vojničkim nastambama. Luda sreća i (čemu kriti) obilje straha hranjenog sjećanjem na jučerašnji dan, naveli su ga da silazi sasvim tiho, zapravo nečujno. Bog sami zna šta bi inače bilo jer su na nekim ležajima ljudi spavali, na dva - tri neki drugi ljudi igrali mice, a na ostalima se njihovi korisnici naprosto izležavali. Ne ispitujući ni kakvi su to ni čiji ljudi, sasvim zadovoljan svojom pretpostavkom da će to sigurno biti stražari koji čuče skriveni svuda okolo, Figani se tiho izvukao i vratio u svoju sobu. Onda je, kad se dovoljno pribrao, izišao lunjati vrtom bez namjere da istražuje i otkriva.

Čitav naredni dan je proveo u zasjedi kod jedne od onih tajnih kapija, nadajući se da će upratiti nekoga da ulazi ili izlazi, pa preko toga barem naslutiti kome i čemu sve ovo služi. Te se kapije koriste, ne bi na njima sve bilo tako čisto, uredno i očuvano kad se ne bi koristile i često otvarale, što znači da se s dovoljno strpljenja može vidjeti ko ih i kome otvara. Nije, međutim, upratio ništa, samo je prodreždao u grmu, na pripeci punoj vlage, duge i preduge sate, da bi na kraju zaspao i probudio se sav ukočen. Ali je, siguran u vrijednost svog

plana, sutradan došao kod iste kapije i ponovio sve od jučer tako da se u sumrak devetnaestog dana svog učenja kod Demira vraćao u sobu sav iskrivljen od bolova u slabinama nažuljanim na spečenoj zemlji. Zato je dvadesetog dana, tražeći mjesto za zasjedu pored kapije prema lučici, upao u krasan borov šumarak koji je i ranije vidio ali u njega nije zalazio jer nije vidio razloga, gust i posve skrovit, s drvenom kućicom koju nije vidio jer je ne možeš vidjeti dok u nju ne udariš nosom. Neko vrijeme je s ruba male čistine u središtu šumarka motrio kućicu i u jednom trenutku sav uzdrhtao, cijelim tijelom i dušom, jer mu se učinilo da se u prozoru pojavilo lice neke djevojke uokvireno svijetlom kosom. Ako nije prikaza, jeste žena lijepa kao prikaza, toliko lijepa da bi zažalio što nije prikaza, sretnoš li je u stvarnom životu toliko lijepu.

Odlučio je obići kuću, razgledati je s drugih strana i pogledati malo po čistini oko nje. Desetak koraka od zadnjeg zida našao je, kao jedino što mu je palo u oči, humak nedavno kopane zemlje. Kao grob. Privukao se, kleknuo i zario prste u zemlju. Jeste, svježije je kopano, ne može biti od dvadesetak dana, u svakom slučaju poslije posljednje kiše. Veličina i oblik su kao za grob. Treba ovo raskopati, mora nekako nabaviti lopatu i vratiti se ovamo. Tako je Figani zaključio, uspravio se i pogled mu se sreo s vedrim Demirovim očima, punim smijeha ili podsmijeha. Kad se uspio pokrenuti, nakon časova potpune obamrlosti, sam je prišao učitelju, kao osuđenik, a učitelj mu je obgrlio ramena kao nekome svom kome se od srca raduje.

-Gdje se kriješ ti, teško te nađoh - oslovi ga Demir dobrim, srdačnim glasom.

II DIO ISTRAGA

-1-

U Istanbul je došao šejh Jakub, po svim ozbiljnim mišljenjima pravi nasljednik velikog Mevlane koji nije na čelu mevlevijskog reda samo zato što ne trpi vidljive počasti i ne želi gubiti vrijeme ni na šta što nije učenje i duhovni rad, mudrac dostojan ovoga velikog vremena, velikoga grada kakav je ovaj i velikog sultana kakav je Sulejman, Allah mu slavu uvećao. Došao je po uzvišenom sultanovom nalogu da utemelji medresu uz Sulejmanovu džamiju i svojom velikom mudročću odredi joj osnovni smjer, ali je od padišaha izmolio, kao posebnu milost, pravo da se vrati u Koniu, u sjenu svog velikog učitelja, kad uradi taj posao jer ovdje za njim neće biti potrebe kad nastava jednom krene kako valja. Zato će u Gradu ostati samo onoliko koliko treba da izabere nastavnike i uputi ih kako i kamo treba voditi nastavu. Šejh Demir, koji je od nekog doba Bedredin, svoga je novog učenika Figanija, kad ga je on našao pored kućice u boriku, tražio radi toga događaja. Odlučio je da ga sa svojom preporukom pošalje Jakubu jer mu se čini da je Figani nadaren i da bi mogao mnogo postići uz pravu pouku. Nek ode do Jakuba, neka upozna i njega i nek vidi šta mu on može dati, Demiru je iznad svega na srcu napredak njegovih učenika a sve ostalo je daleko ispod toga i zato on ne bi da mali propusti ovakvu rijetku priliku. Ne boji se on usporedbe i ne misli da je loš učitelj, ne misli da je lošiji i od samog Jakuba, samo što je mlađi od njega i nije imao vremena steći toliki ugled, ali će možda Figaniju više odgovarati Jakubov način prenošenja znanja, možda će se u njemu bolje primati ono što bi mu Jakub mogao dati. On, eto, piše nekakve stihove, a mevlevije se mnogo bave stihovima, i sam je Mevlana pisao stihove.

Mnogo je toga, takvoga, srdačno i sa mnogo radosti, Demir izgovorio Figaniju kad ga je zatekao kod kućice kako prekopava prstima po onome za šta je mislio da je grob. Prestravljen kakav je bio, postićen i ošamućen, iznenađen učiteljevim ponašanjem u kojem nije bilo ničeg od onog što je do sada upoznao kao da je pred njim posve drugi čovjek, Figani je sve slušao bez razumijevanja i stvarnog interesa, kao da se nekome drugom govori a on se tu zatekao kao slučajni svjedok. Zato je doslovno kao neko drugi uzeo pismo s učiteljevom preporukom, saslušao uputstva koja su mu trebala pomoći da bez problema dođe do Jakuba i otišao u svoju sobu, toplo ispraćen od učitelja sve do ulaza u malu kuću.

Kad je došao u svoju sobu već je počinjao jedan od beskrajnih istanbulskih sumraka koji kao da se ne znaju završiti. Ovdje sumrak mora uznemiriti čovjeka koji osjeća makar malo odanosti ovoj stvarnosti jer ovdje

sumrak tu stvarnost ne dovodi u pitanje, kao u drugim dijelovima svijeta, nego je potpuno poništava, zapravo preobražava je i čovjeku pokazuje onu stvarnost koja će vjerovatno doći s konačnim sumrakom, onim koji će nastupiti uoči Suda.

Najprije se sunce i njegova svjetlost oboje posebnom crvenkastom bojom, kao od dalekog požara, bojom sumraka, a onda oni tom bojom oboje sve čega se dotaknu tako da posebnu crvenkastu dobiju zidovi, vode, drveće i ljudi. Vode se potpuno zaustave, kako se pojavi boja sumraka na vodama zamre svaki pokret i one dobiju izgled crvenkaste kamene ploče. I oko njih sve stane. Po lukama i lučicama crvenkasti ljudi se zaustave, prekinu se istovari i utovari, svak se spusti na ono što mu se nađe pri ruci tamo gdje se zatekao i čeka da sumrak prođe i da se stvarnost pomjeri iz nepomičnosti. Na ljude se spuste grozdovi komaraca i onih istanbulskih mušica, a oni ih ne tjeraju jer se valjda i kukci povuku u nepomičnost.

Prestane čak neprijateljstvo između pasa i mačaka kojih se po lukama uvijek nade. Svojim očima je Figani gledao psa kako leži pored nekakvog zavežljaja, s oblakom crvenkastih mušica iznad sebe, i pravi se da ne vidi mačku na dva koraka od sebe. Leži i dahće, čak ne liže veliku ranu na lijevoj šapi, svu prekrivenu muhama nepomičnim kao i on. Nije vidio ni jednoga, ali bi se smio zakleti da bi se na otvorenome moglo naći miševa i štakora koji su se tu zatekli kad se svijetom prosula crvenkasta boja i tako ostali uronjeni u nepomičnost.

I tako svaki dan, tako svakog sumraka. Travke, kamen i drveće oboje se crvenkasto i potpuno se zaustave, pa se i razlike među njima gotovo izgube, a ako neka razlika i ostane ona je samo u obliku koji kao da se odvoji od unutrašnje prirode. I sve to traje, beskonačno dugo traje bez nade da će se nekad završiti, traje toliko dugo da bi ovdje, u Istanbulu, vrijeme trebalo dijeliti na dan, sumrak i noć.

Figanija danas nije zahvatila uznemirenost od sumraka koju je već poznao, nije ga zahvatila ni uznemirenost od predstojećeg susreta s velikim učiteljem koju bi čovjek poput njega očekivao. Bio je uznemiren, bio je sasvim rastrojen, bio je kao neko drugi i nakon što se oporavio od onog susreta s Demirom - zbog one prikaze u kućici.

Nije on bio siguran da je zaista vidio prelijepu svijetlu ženu, zapravo je nešto u njemu željelo da ono što je vidio ne bude žena, a ako je vidio i ako jeste žena - da ne bude onako lijepa ili bar da se on s njom nikad ne sretne. Nije on u vezi s njom želio ništa osim da je nema i da je ne bude.

Ali se ona, njezina slika u njegovom unutrašnjem oku, sjećanje nečega njegovog na nju odnosno na ono što se u njemu dogodilo u trenutku kad ju je naslutio - to se uznemirilo s početkom sumraka i povuklo ga u lagani, spori vrtlog slika, sanjarija, događaja koji traju a nisu počeli i ne mogu se završiti. Bilo

je tu svega, a sve što je bilo - bilo je lijepo, uzvišeno i potresno. Rastajali su se. Preživljavao je rastanak s njom, a istovremeno ga gledao kao svjedok. Vole se, znaju da su jedno drugome sve što se može željeti na ovom svijetu, ali se rastaju i rastaju se baš zato jer znaju da bi se, ostanu li zajedno, prejako vezali za ovaj svijet. Osim toga, ovako je uzvišenije, ne može ono biti potresno i uzvišeno ako se ne rastanu a sve njihovo i sve među njima mora biti potresno i uzvišeno.

Preko slike rastanka, istovremeno s njom, sklapala se slika čežnje. Oni čeznu. Naprosto čeznu. Gledaju se iz daljine, zapravo se ne gledaju nego samo slute jedno drugo jer je daljina ogromna ali ne dovoljna da razdvoji njihove duše - i čeznu. Ne mogu se približiti i ne žele, ne mogu se udaljiti i ne žele. I to Figani preživljava kao jedan od sudionika u toj igri čežnje, a istovremeno to gleda i razumije kao svjedok.

Onda neki daleki i spokojni kraj, dalji i spokojniji od Trabzona, u kojem on gradi dom za nju, dom u kojem neće obitavati on ali hoće ona i zato ga gradi s toliko ljubavi i nježnosti, mnogo pažljivije nego što bi ga gradio za sebe ili čak za njih. Tako je dirljivije i tako je ljepše - samo za nju, a on gradi. I još svakakvih prizora, događaja bez početka i kraja, događaja bez oblika jer se njima ne gradi priča nego se pokreću osjećanja, budi se i vrtložno uzdiže lijepo ganuće koje ugodno i slatko guši.

Svu noć se Figani prepuštao vrtlogu osjećanja kakva je doživljavao davno, kao dječak u Trabzonu, a onda zaboravio u godinama naukovanja kod šejha Ate. Možda je on mogao zaustaviti ovaj vrtlog, možda je mogao razbiti slike i prizore koji su ga potresali i zaustavljali mu dah, sigurno je mogao, dovoljno je naučio i odrastao za takvo nešto. Ali nije htio. Naprotiv, prepustio se svom zanosu kao da mu je lijek u njemu, prepustio se s onom mjerom predavanja i s onom radošću s kojom se zanesen ili očajan čovjek prepušta smrtonosnom plesu.

Zato je jutro dočekao kao samljeven i krenuo na znameniti susret s velikim mudracem ne znajući pravo ni kamo ide ni kako do tamo doći.

Jakub ga je podsjetio na šejha Atu i to mu je vratilo nešto od one noćasnje ganutosti. Isto onako suh i star, svijetao i gotovo prozračan, ista ona čista, gotovo prozirna koža i ista ona smirena usredsrijeđenost koja bi djelovala kao ravnodušnost da nije nečega blagog u izrazu i pokretima. Ali im je zajednička i ona strogost koju čovjek rado gleda kad je primjenjuju na sebe i koju doživljava kao nasilje kad je primjenjuju na njega - a oni je, zbog nečega, jednako primjenjuju u svim odnosima i prema svim ljudima. Zajednička im je i ona neljudska sklonost da borave u tišini, daleko od svega što ljude privlači i što normalnim ljudima raduje srce. Zajednička im je, na prvi pogled se vidi, izrazita nesklonost svemu što ljudi smatraju užitkom i duboko uvjerenje da se može uživati jedino u onome što ljudi smatraju poslom ili neugodnom obavezom.

Na Figanijevo obavještenje da dolazi od Demira koji je sada Bedredin samo je načas raširio oči, a pismo s preporukom odložio je i ne pogledavši ga, s

objašnjenjem da zna šta bi taj mogao napisati u bilo čemu pa i u preporuci.

- A po šta meni dođe? - upitao je Figanija nakon što je mirno saslušao sva objašnjenja.

- Da učim kod tebe. Ako može - odgovorio je Figani, trudeći se da zvuči ubjedljivo.

Jakub je na to, uz jedno kratko "De", napravio pokret rukom prema naprijed, s dlanom nagore, koji bi trebao značiti ponudu, znači odobrenje i pristanak. Ali je ostao nepomično sjedjeti i šutjeti kako sjede ljudi koji nešto očekuju, iako ne bi trebao ništa očekivati jer je Figani jasno rekao šta želi i on je dovoljno jasno pristao. Trebao bi, znači, Figani sjedjeti, šutjeti i očekivati.

Teško je ta šutnja padala Figaniju izmučenom cjelonoćnim predavanjem potresnim osjećanjima, pospanom i punom lijepih nada i sjećanja na šejha Atu, ali je morao šutjeti bojeći se da bi nasrtljivošću mogao povrijediti ili naljutiti mudraca koji bi ga mogao osloboditi svih mučnih pitanja i nedoumica kad bi ga uzeo i odveo od Demira. Neka rade šta hoće i kriju što ih volja - ne tiče ga se ako je dovoljno daleko. Dobio je pristanak, možda se već može smatrati Jakubovim učenikom, nema, znači, razloga opet pitati, a nema ni razloga ni prava pametovati i govoriti o nečemu o čemu nije pitan jer je njegovo, ako je učenik, slušati i učiti. Zato mora šutjeti, a teško je, preteško je šutjeti nepomičan kao komad drveta dok ti se oči sklapaju od pospanosti.

Trpio je dok je mogao, a onda je, kad je osjetio da neće izdržati nego će kao motka zaspati pred svijetlim mudracem, ponovio svoje pitanje praveći se da njime samo želi utvrditi pristanak.

- Ti me, rekao bih, uzimaš za učenika?

Jakub je ponovio onaj pokret rukom kojim kao da se nešto nudi.

- A kad bih ja počeo s učenjem? - pitao je Figani hrabreći sebe da ostane uporan.

- Već si počeo i dobio si prvi nauk - odgovorio je Jakub mirno i tonom koji odaje namjeru da bude strpljiv.

- A kako će izgledati drugi?

- Isto ovako.

- Kad bi mi objasnio šta je bio prvi nauk! - zamolio je Figani koji je uspijevaao i dalje biti uporan.

- Šutnja. I svi slijedeći mogu izgledati samo, svi drugi mogu izgledati tako i nikako drugačije, to je sve što te bilo ko može naučiti ako je iskren, čestit i istinski mudar. Ako te neko želi naučiti nečemu što sigurno nije ni laž ni greška - mora te naučiti šutnji.

- Mnogo bi mi valjalo kad bi mi objasnio - zamoli opet Figani.

- Prvi temeljni nauk glasi da nema Boga osim Allaha. Je li tako? Tako je. Treba li mnogo pameti da se iz njega izvede drugi temeljni nauk: nema ničega osim Allaha? A njega ne možemo znati i zato trebamo šutjeti.

Nas dvojice ima i mi, evo, razgovaramo. Razgovaramo riječima, pa ima i njih. Ima dan u kojem razgovaramo - pobuni se Figani. - Ima tvoja kuća i tepisi na kojima sjedimo, imaju moje misli koje se bune protiv tvojih misli.

-Sve je to Njegovo davanje. Za to imaju dva moguća objašnjenja: ili je sve to On ili je sve to od Njega, kao stvorenje. Ako je sve to On, ako, znači, nema stvorenja nego je sve što si nabrojao dio Jednoga, o tome moramo šutjeti jer ni sav jezik nije Njegovo ime a kamo li da može Njega izgovoriti. A i da nije tako, moramo šutjeti jer sav jezik mi ne možemo izgovoriti. Ako je ono drugo, ako su, znači, sve ove stvari stvorenja koja su od Njega, onda je sve sveto jer je sve što je od Njega sveto, a o svetome treba šutjeti jer se ono ne može izgovoriti.

-Ali mi govorimo, učitelju!

-Govorimo, ali možda govorimo laži. Knjiga nam je dala riječi kojima Ga možemo slaviti i koje su sigurno istinite, ali kako je s ostalim riječima? Koliko su one istinite? Koliko su istiniti sklopovi koje mi stvaramo od riječi koje su date u Knjizi i koje su sigurno istinite? Riječi su nam, ne zaboravi, date i radi toga da se osilimo i pokažemo kolike smo budale. Ja ti ne kažem da ne možemo govoriti, ja ti kažem da jedino onda kad šutimo i onda kad govorimo Knjigu možemo biti sigurni da ne lažemo i ne griješimo protiv svijeta. Čim govoriš svojim riječima svoju pamet - možda lažeš a možda ne lažeš, ali će prije biti da lažeš jer neće biti da se istina baš tebi otkrila i baš u tvoje riječi se zavukla. Zato ja kažem da je šutnja jedini nesumnjiv nauk koji ti ja mogu dati.

Tada je iz Figanija provalilo sve što ga muči od dolaska ovamo. Sve nedoumice, strahove, sumnje, panike, istrage, sva poniženja i sve bolne naslade od poslušnosti koje je ovdje upoznao, sve je to izlio pred šejha Jakuba u jednoj brznoj, strasnoj ispovijesti koju ni sam nije očekivao, koja se sama od sebe izlila iznenadivši, reklo bi se, više nego njega nego Jakuba. Govorio je brzo, grčevito i na momente bijesno, pripovijedao grčevito i previše osjećajno jer se više bavio svojim strahovima i zebnjama nego događajima, počinjao vikati a onda se utišavao do nečujnosti, ali ga je Jakub pratio i razumio ako se može suditi po tome što je sve vrijeme mirno sjedio, šutio i povremeno klimao glavom. U jednom se trenutku, sam Bog će znati otkuda i zašto, u Figanijevu ispovijest uvuklo ogorčenje na Jakuba tako da je čitav drugi dio ispovijesti bilo bijesno sporenje s mudračevim učenjem o šutnji kojemu se, istinu govoreći, i ne bi imalo mnogo toga prigovoriti ako nije čovjek nije pjesnik i ako nije ovako izbezumljen.

-Ne mislim ja da mogu reći istinu, ja čak priznajem da ne znam o čemu se radi, da mi izmiče istina o onome što se sprema i o onome što mi se sprema... Znam ja to i ne pravim se da je drugačije. Ali mogu li šutjeti, imam li pravo šutjeti?

Možda mogu, sigurno sam mudriji ako šutim ali sam sigurno i manje pošten. A meni treba da budem i pošten, meni treba da budem mudar kao ti i mnogo

pošteniji od tebe. Nisam podlac, ne želim biti podlac, to sigurno neću.

Tako je Figani završio svoju ispovijest i sam se začudio tom završetku za koji šejh Jakub zaista nije imao vidljivih zasluga. Ali nije ni Figani, ni vidljivih ni svjesnih, jer ove teške optužbe nikad ne bi od svoje volje i pameti uputio velikom učitelju. One su se same izrekle, one su se omakle nekom drugom Figaniju s kojim onaj pravi ne bi htio ni u društvu biti, pogotovo pred ovako velikim ljudima. Zato je zaustio da se pravda čim je malo došao do sebe i shvatio šta je rekao, ali je postidjeno odustao uvidjevši da bi time samo gore zapetljao i povrijedio i sebe i sugovornika.

-Ti veliš da je mudrost bez poštenja podla - zaključi šejh Jakub nakon par trenutaka, kao da je htio sačekati završetak Figanijevih premissljanja, tonom koji je dao naslutiti da mu nije krivo što je Figani odustao od pravdanja. - Slažem se, recimo da se slažem. Ali je, brate, poštenje bez mudrosti dosadno, a to nije manji grijeh, pogotovo u očima onih koji su žrtve te dosade. Ti se evo izvika na mene kao na svog pastorka, sve mi nešto objašnjavajući i kazujući mi nečuvene istine, a ne reče mi ništa što ne bih znao i bez tebe. Dosadno je to, sine moj, dosadno i malo bezobrazno.

Šejh Jakub je onda objasnio Figaniju da je ovamo i došao uglavnom zbog Demira, a utemeljenje učilišta uz padišahovu džamiju samo je uzgredan posao koji se mogao uraditi i iz Konie. Misli li on da se u ovim godinama rado putuje? Svi ti mladi ljudi koji će predavati na Sulejmanovom (neka bi mu Allah slavu uvećao) učilištu mogli su doći do njega i Koniu i svi njihovi naponi, udruženi u jedno, bili bi manji od njegovoga jednog da prođe ovaj put. A on je, evo, ovdje.

Zapazio je on da s Demikom nešto nije u redu. To je njegov davnašnji učenik i prijatelj koji mu je svake godine slao jednoga ili dvojicu svojih najboljih učenika i javljao se često - prečesto, dovoljno često da čovjek poželi malo manje odanosti i javljanja. Unazad dvije godine učenika nema, a nema ni onako čestog javljanja. Ne bi to Jakubu smetalo i možda ništa ne bi ni primijetio da javljanja nije bilo uopće, ali je onih par pisama i nekoliko poruka bilo dovoljno da se uvjeri kako s Demikom nešto nije u redu. Nije to onaj Demir. Sličan je onome, toliko sličan da moraš vidjeti razlike i po njima znati da nije onaj, mnogo pouzdanije nego što bi znao da nimalo ne liči. Misli su iste, riječi su iste, ali su rečenice samo slične jer su veze među riječima ponekad pravo rukanje onom Demiku. I poneka riječ koju pravi Demir ne bi izrekao ni pijan ili pun opijuma. Čuj "ljubi mi i steže prijateljsku ruku"! Nisam mu žena da mi steže ruku. Teško bi to ozbiljan čovjek napisao, a Demir ne bi sigurno, nikad i nikome.

-Pa šta je u pitanju? - oglasi se Figani u jednome Jakubovom predahu.

-Moguće je dvoje: ili se s Demikom nešto teško desilo ili se neko drugi pravi da je Demir. U ovo prvo je teško povjerovati jer se ne može čovjek toliko promijeniti, ako je čovjek i ako je ozbiljan, a pogotovo se ne može toliko promijeniti da se za to ne čuje i da ja ne saznam. Ovo drugo je moguće, iako je i ono teško. Znam da je Demir imao nekakvog brata među ismailitima, možda taj

brat nešto muti i gura se na njegovo mjesto.

-Jesi li vidio toga novog Demira?

-Što ću ga gledati? Može tebi čovjek slagati svojim izgledom, ali ne može onim što napiše njegova ruka. Ne moram ja njega vidjeti da bih znao i potpisao da ovo nije on.

-Misliš li da on to ne zna? - pitao je Figani.

-Koje? Da on nije pravi Demir? Bio bi red da zna, možda i bolje od mene.

-Misliš li da ne zna za tvoje sumnje?

-Morao bi znati, trebao bi biti velika budala da ne zna. A on nije ni lud ni budala.

-Što me je onda poslao tebi? Mora znati da ni meni kod njega nije sve čisto.

-Moguće je dvoje: ili sluti moje sumnje pa te je poslao da provjeri koliko sam siguran, ili te je poslao da mi uputi izazov. Ako je ono prvo, on je prilično glup, što mi nije baš uvjerljivo. A ako je ovo drugo, on mi tebe šalje kao poruku da me se ne boji.

-I šta sad?

-Moguće je dvoje: ili će on udariti ili će čekati da ja udarim. Tebe je poslao, izaziva me, znači on je spreman. A ni ja nisam nespreman, ne vrijedi griješiti dušu. Živi bili, pa vidjeli.

-Ali šta on zapravo hoće? U čemu ga ti želiš spriječiti, o čemu se ovdje radi?

-Ne može se to znati sigurno, treba sačekati da se otkrije i jasno pokaže šta želi. A ja ga, da ti pravo kažem, želim spriječiti u svemu, šta god želio meni se ne sviđa. Ne može mi se sviđati, takav je to čovjek. Čuj steže mi ruku!

-Šta ja da radim u svemu tome?

-Šta god hoćeš, samo nemoj meni stezati ruku i nemoj mi nuditi prijateljsku odanost.

-Mogu li ostati kod tebe?

-Što bi? Nije da mi smetaš, ali nije ni da mi ne smetaš. Nemoj biti tamo gdje te ne žele, to ti je moj učiteljski savjet i kao sinu ti ga dajem. A ja se ne bih smio zakleti da mi srce puca za tobom. Što ćeš onda ovdje?

Tada je u Figaniju oživjelo pitanje koje ga tišti od dolaska ovamo. Nije njega zaboljelo Jakubovo odbijanje, ne može ga od Jakuba nešto zaboljeti jer s njim nije ni srastao, ali je to odbijanje oživjelo bol koji u njemu tinja otkako je upoznao Demira i pomislio da ga se njegov stari učitelj odrekao poslavši ga ovome u ruke.

-Bi li mogao šejh Ata dijeliti tvoje sumnje o Demiru? - upitao je Jakuba ne krijući da se boji njegovog odgovora, ne krijući čak ni koliko ga se boji.

-Mogao bi, bio bi red da ih dijeli - odgovorio je Jakub. - Ne kažem da je on bio posebno blizak s Deminom, ali neće biti da se nisu poznavali i ponekad javljali jedan drugome. Trebalo bi da mu ovaj novi Demir ne bude posve jasan.

-Zašto je mene poslao njemu u ruke, to mene muči.

-Moguće je troje: ili si mu dosadio, kao meni naprimjer, pa te je poslao da te se riješi; ili je osjetio da ti je ovdje sudbina, pa te poslao da je nađeš; ili si mu posebno za srce prirastao, pa te poslao da ovo ispitaš za njega jer u tebe ima najviše povjerenja.

-Šta je od to troje, po tvome, najprije moguće? - s nadom u glasu upita Figani.

-Sve troje, moguće je svako posebno a moguće je i sve troje zajedno.

Nakon toga je šejh Jakub objašnjavao slučajeve, koji i nisu tako rijetki, da su jednako istinite razne mogućnosti, i to su jednako istinite svaka za sebe i isto su toliko istinite sve zajedno, ali ga Figani nije slušao jer je sav bio sabran na ono što se događa u njemu - na lijepo oživljavanje nade i na nastojanje nečega u njemu, nečega što nije pokrenuo svojom voljom, da povjeruje kako je ovdje najistinitija ona treća mogućnost. Njega je šejh Ata ovamo poslao zato što mu je od svih njegovih učenika Figani najbliži srcu, poslao ga je da provjeri tog novog Demira umjesto njega i da u tom slučaju riješi onako kako bi on riješio.

Bilo bi prekrasno da je tako, trebalo bi da je tako jer bi se u tom slučaju mogao oduprijeti Demiru, mogao bi savladati i izbjeći poniženja kojima ga Demir izlaže, mogao bi pobijediti i zauvijek se dobro smjestiti u svoj unutrašnji oblik za kojim traga po Atinom nalogu. Trebalo bi da je tako, moralo bi biti tako, ne može on ako nije tako. Morao je Ata osjetiti da ga on voli, morao se osjetiti kao njegov pravi otac i zato ga je poslao. Zna Ata da čovjek ne može pobijediti, da ne može od sebe odbiti svijet, ako nije imao oca kojeg voli i koji ga voli jer ima povjerenje u njega. Ne možeš ti u svijet ako ti otac izmiče i osipa se u nepovjerenju, ne možeš u svijet jer ne možeš zadobiti sebe, a nemajući sebe nemaš se čime oduprijeti svijetu. Bliski otac, samo blizina s ocem upućuje prema čvrstom unutrašnjem obliku.

-Misliš li da se ja smijem vratiti tamo? - upita Figani s dosta sigurnosti u glasu, kao da se malo prikupio.

-Ne bih ja, dijete, o tebi mislio, ima na svijetu i pametnijih stvari.

-Samo mi kaži da li da se vratim.

-Ne bih mislio ni za tebe, ne mogu za sebe a kako bih tek za druge.

-Šta mi savjetuješ, to sam te pitao.

-Moj ti je savjet da dobro razmisliš i odlučiš po svom srcu i po svojoj pameti.

-Šta ću po tvome ja odlučiti, šta misliš?

-Mislim da je svejedno jer će biti onako kako mora. Ako si došao ovamo da nađeš svoju sudbinu, ti ćeš je naći kako god odlučio. Ako ti je ona kod ovog novog Demira, ti ćeš tamo otići makar i ti i ja sad odlučili da odeš do na kraj svijeta. Ali je svejedno važno da odlučiš po svome.

-Ti mi savjetuješ da odem tamo?

-Ja ti savjetujem da razmisliš i odlučiš po svom. Ja ću ti dati preporuku za

svog bivšeg učenika Idriza, on je sada kod velikog vezira Ibrahima kao odgajatelj njegove djece. Ne kažem ti da ideš kod njega i ne kažem ti da ne ideš, dajem ti preporuku samo zato da ne bi ispalo kako sam odlučio umjesto tebe. Ako bih ti dozvolio da ostaneš ovdje, odlučio bih umjesto tebe. Ako te ne bih zadržao, opet bih odlučio umjesto tebe jer tada ne bi imao druge nego se vratiti Demiru. Ako te pošaljem trećem, ti možeš birati i moraš odlučiti po svojoj volji i po svojoj pameti. Toliko ti je od mene.

-2-

Idriz je izišao pred njega da ga dočeka i pozdravio ga onako kako se pozdravljaju rijetki i posebno dragi gosti, naglasivši, doduše, da te počasti ne iskazuje njemu nego onome ko ga je poslao i objasnivši da je u njemu srce zamrlo od radosti kad je vidio potpis i razumio ko ga šalje. Figani se lijepo i dobro osjećao, prijalo je biti tako dočekan makar sve počasti bile namijenjene nekome drugom.

I Idriz mu se dopao. Dosta visok, nekad tanak a sada dostojanstveno zaobljen, odavao je mekoputnog i nepokretnog čovjeka koji se ne raduje nikakvom naporu pa ni onom tjelesnom u kojem neki ljudi možda uživaju onoliko koliko govore, hvaleći se užitkom. Nije on debeo i nije pretežak, ali su mu pokreti usporeni i dugi kao kod jako debelih ljudi kojima je vlastito tijelo preteško. To pokazuje kako se malo kreće i koliko mu nije do kretanja. A ipak ima u tim pokretima nečeg laganog, ima užitka i ima mnogo neskrivenog zadovoljstva sobom. To su pokreti čovjeka koji je uspio i koji misli da je uspio s pravom.

Sve je na njemu umekšano, zaobljeno i ugodno, sve je lijepo, ispravno i u redu. Sa zavišću je Figani, prateći ga u sobu za razgovore, nastojao zamisliti užitak koji taj čovjek ima od sebe, od hrane, od žene i od svega onoga što je dragi Bog dao ili uskratio ljudima. I uskratio, i od toga ovaj ima naslade, ovaj sigurno uživa i u tome što nije sreo krilatog guštera, on u tome uživa više nego ja u cijelome sebi i u svemu što mi svijet nudi. Velika je to stvar biti pametan i znati da si pametan, biti u redu i osjećati da si u redu, biti dobar i osjećati da si u svemu dobar - takvome nekom nije grijeh zavidjeti. A važnije je osjećati da si takav nego stvarno biti takav, to je ono što moj Ata nikad neće shvatiti i čemu me ne može naučiti. Da je jednom, da je samo jednom u životu uraditi nešto s onim užitkom i ponosom s kojim ovaj ujutro raščešlja bradu ili je podreže, mislio je gorko Figani, ne osjećajući pri tome ništa ružno prema svome domaćinu koji mu se i dalje jako dopadao. Ako je u tome bilo čega ružnog, to je on vezivao za sebe i upućivao sebi a ne svome blistavom domaćinu.

Ušli su u prekrasno uređenu sobu, najljepšu koju je Figani u životu vidio, što, ruku na srce, i ne mora biti osobita pohvala. Tepisi jarkih boja koji ne zbunjuju svojom debljinom koliko finoćom vune i mekoćom (kao svila), a raduju

srce skladom i snagom plave, zelene i zlatne boje; drveni strop, rezbaren u obliku pera, tako da izgleda kao krilo Simurg - ptice, a uokviren je i po sredini presječen daščicama od ružinog drveta oblikovanim kao pleter bršljanova lišća; jastuci presječeni bojenom kožom i svilom; bogato gravirani bakreni pladanj, prevučen po gornjoj plohi srebrom umjesto kalaja, postavljen na srebrene nogare u obliku lavljih šapa. A kad su sjeli, Idriz je pružio Figaniju kristalnu zdjelu punu ružinih latica u medu. Ne zna čovjek je li ljepše gledati ga kao sliku ili ga jesti.

-Piše mi šejh Jakub da mi imaš nešto zanimljivo ispričati. Govori slobodno, prijatelj si mi čim te Jakub šalje, a ja zaista držim do prijateljstva, kao svi čestiti i uzorni ljudi - obratio mu se Idriz kad su se smjestili.

Figani mu je ispričao sve što je imao, iznio je čak i svoje pretpostavke i sumnje, a nije uspio za sebe zadržati ni one pojedinosti o svojim poniženjima, užitku u poslušnosti, nedoumicama oko Atinih razloga da ga ovamo pošalje. Tako je pažljivo Idriz znao slušati, tako je lijepo i kratko znao pitati, tako je znao ponuditi uho i interes, da bi mu Figani bez premissljanja ispričao i ono o čežnji za svijetlom ženom iz kućice u boriku, i sve o djetinjstvu u Trabzonu, pa i ono kad su ga drugi dječaci mučili gađajući ga gušterima zato što ih se on bojao a pravi muškarci ih se ne smiju bojati - sve bi mu to ispričao kad bi Idriz tražio ili kad bi on znao da bi to Idrizu bilo zanimljivo. Ispričao je i razgovor s Jakubom, a iznio je i svoje mišljenje da Jakub vjerovatno i jeste veliki mudrac i učitelj ali je sebičan i ravnodušan čovjek o čemu dovoljno govori to što se od njegove priče i oko njegove sudbine uzbudio koliko bi i neki mrtav čovjek.

-Treba poznavati stvari - izjavi Idriz nakon što je saslušao Figanijevu priču, kratko razmislio o njoj i izjavio da bi se, nažalost, moglo o Jakubu reći to što Figani kaže. - Ne možeš ti dobro raditi ako nisi razumio, a ne možeš razumjeti ako ne znaš. On je, kažeš, Bedredin? Visoko je nanišanio, nadajmo se da će mu cilj pasti na glavu. Sad je važno otkriti ko mu je Mustafa, a ko Kemali Hudbin. I ko će mu biti jadni princ Musa.

-Nisam siguran da te potpuno razumijem - požali se Figani osjećajući pred ovim uglađenim sveznalicom svoje neznanje gotovo kao sramotu.

-Ne razumiješ zato što ne znaš, a sve je tako jasno da se i nema šta razumjeti - odgovori smireno, učiteljskim tonom, Idriz koji se, izgleda, toliko navikao na svoje mjesto učitelja da je sigurno i svojim ženama govorio smireno, pametno, ispravno i učiteljski. Kako, Bože, takav čovjek može nekome biti ugodan kao što je bio Figaniju?! Lijep, uspješan, zna uživati i pametan. Ispravan, uzoran i zna da je uzoran pa se nudi za uzor. Nepodnošljivo, a ipak je ugodan.

Idriz je onda objasnio da je kod Bajezidovog sina Muse čast vojnog suca uživao Bedredin od Simavne, čovjek takve učenosti i mudrosti da se samo njegova pokvarenost mogla mjeriti s njima. Zaludio je jadnog Musu svojim mutnim pričama, potpuno ga porobio naizmjeničnim laskanjem, prijekorima i

podučavanjem u kojem je bilo, kao na zlatarskoj vagi odmjereno, provjerenog i istinitog znanja koliko i njegovih izmišljotina i laži smišljenih u krugu aleksandrijskih mistika među kojima je dugo boravio, a onda je od tako zaludnog princa radio šta je htio. On ga je navodio na bezumne okrutnosti kojima se Musa znao prepustiti, on ga je naveo da izdijeli janjičarima sve svoje zlato, on je pripremio izdaju koju je Musa platio glavom, a ne bih se smio zakleti da ga nije on, svojom rukom, dokrajčio i gurnuo u opoganjenu lokvu.

Tu se, srećom, našao princ Mehmed koji je zgrabio stvari u svoje ruke i nije dopustio lažovu da iskoristi svoje podvale i spletke. Ali mu je oprostio i zadržao ga u časti vojnog suca.

A podlac je, ne dobivši pouku od prvog neuspjeha, dalje radio. Našao je nekakvog Mustafu od Izmira, budalu jednu koja ne zna šta bi sa sobom i zato sanja da bude mučenik, ali o sebi suviše dobro misli pa hoće da umre na poseban način a da prije toga popravi svijet. Tom budalašu je Bedredin napunio glavu glupostima i poslao ga da ih širi svijetom, pa je od ludog Mustafe uskoro postao Dede sultan, začetnik nove vjere i budući vladar svijeta.

Našao je još jednog Židova koji je govorio da je primio našu vjeru (možda je i primio, ko će mu znati), jednog probisvijeta i vašarskog opsjenara, koji se predstavljao kao Torlak Kemal Hudbin i znao izvoditi trikove kao što su hodanje po konopcu i vodi, gutanje vatre, probadanje iglama i sabljama. Taj Kemali Hudbin je zajedno s Mustafom širio Bedredinov nauk, zaludivao ljude i skupljao pristalice, pripremao pobunu i vojsku koja bi tu pobunu izvela, samo što je on više radio među dervišima i sličnom sortom dok je Mustafa zavodio besposličare i rulju.

A nauk je bio takav da se roblje i izgubljeni ljudi moraju za njega zapaliti. Govorio je da su svi ljudi jednaki pred Bogom pa zato moraju biti jednaki i na ovom svijetu na kojem borave prije nego će dospjeti pred Velikoga. Govorio je da siromaštvo nije sramota nego najbolje i poželjno stanje na ovom svijetu jer ono čuva vrlinu i drži ljudsko srce otvorenim: siromašan čovjek će s tobom rado podijeliti sve što ima, a to je po ovom učenju najbolji dokaz da mu je srce otvoreno, duša dobra i da je on kao čovjek sačuvao izvornu ljudsku vrlinu. (Velika mi stvar što će podijeliti kad ništa nema! Neka stekne nešto, pa nek onda dijeli sa mnom, tada ću povjerovati u njegovu dobrotu. Inače ti hvala na dobroti od koje ja nemam koristi a ti nemaš štete.) Govorio je da među ljudima treba biti zajedničko sve osim harema. "Ja ću se koristiti tvojom kućom, a ti mojom odjećom", govorili su, "ti mojim kolima a ja tvojim oružjem". Sve, ali baš sve, treba biti zajedničko osim žena. Ta razlika je, govorili su, potrebna zato što nas sa ženama veže ljubav, a sa svim stvarima korist; ljubav je dobra i Bogu mila, a korist nas vezuje za ovaj svijet i time nas porobljava pa je se zato treba oslobađati, treba se boriti protiv nje i zato na stvari treba gledati kao na nešto što ne može biti naše jer mi nismo od ovog svijeta ili bar nismo samo od njega, a

stvari su samo od njega. Ako si vezan za stvari i ako su ti stvari najmilije, ti si stvar kao i one.

Možeš misliti kako su se robovi i propalice obradovali ovom učenju! Kao da im je iz duše izišlo. Nisu oni, znači, bez ičega zato što su nesposobni i lijeni, nego zato što su bolji, što su Bogu bliži od onih koji su radili pa nešto stekli i postigli. Tako su oni morali razumjeti Bedredinovo učenje koje u neku ruku i jeste besramno laskanje takvima, pa Bedredinu nije bilo teško da okupi pristalice i da od njih stvori pravu vojsku.

Toliku su vojsku Bedredin i njegova dva prijatelja stvorili da je njihova pobuna ugušena tek iz trećeg pokušaja, kad je sultan Mehmed poslao na njih svog sina Murata. A znaš ti šta znači princa slati na nekoga.

Ludog Mustafu, koji je dao da ga zovu Dede sultan, uhvatili su, razapeli na dasku i prikovali mu noge i ruke u obliku križa, pa ga tako postavili na devu i proveli kroz grad da ljudi vide koliko je istinita i jaka njegova nova vjera. Ko je htio, mogao se baciti na njega onim što mu se našlo pod rukom, objavljeno je da se to dopušta i čak preporučuje. Na agori su ga postavili na uzvisinu da gleda kako će završiti njegovi učenici i sljedbenici, a oni su se, slaveći ga, sami nabijali na šta su stigli da umru za svog sultana i oca. Tako je skončao on, tako je skončao poturčeni Židov Kemali Hudbin, tako je skončao, negdje oko Balkana, otac svega toga, podli mudrac Bedredin od Simavne.

Znam za još dosta slučajeva i ljudskih sudbina sa sličnim završetkom, znam za toliko sličnih sudbina da pomišljam kako postoji sorta stvorenja kojima je u naravi ili u sudbini (ako to nije isto) da budu na nekom živinčetu provedeni kroz grad, izloženi smijehu, poruzi, pljuvanju i udarcima ljudi, da bi na kraju tog prohoda bili umoreni. Ozbiljno pomišljam da postoji takva sorta i da ona proističe iz nekakvoga svjetskog zakona koji nama izmiče, iz nekakve potrebe svijeta za takvim stvorenjima, samo što mi tu potrebu nismo u stanju vidjeti i razumjeti. Ima tu nečega, nije slučajno da se oni javljaju u pravilnim razmacima, nije slučajno da se u vremenu pojavljuju po jednome odmjerenom redu i da se na zemaljskom šaru pojavljuju sad ovdje - sad ondje, opet po nekakvom redu i rasporedu. Ima u tome neke zakonitosti, ali hajde ti odgonetni svjetske zakone kad su oni Božije davanje i Njegova volja! Možda bi ti i mogao razumjeti potrebu svijeta za takvima kad bi ih jednom uzmanjkalo, ali dok ih ima tu potrebu ne vidiš i zato je ne možeš razumjeti. Samo se pitam kako će biti na svijetu ako jednom dođe vrijeme u kojemu će te i takve, koje su u našim vremenima provodili kroz grad radi poruge, budu slavili i hvalili. Možda će biti strašno, a možda lijepo u takvom vremenu, ali šta će biti sa svijetom koji neće moći zadovoljavati svoju potrebu za takvima? A ta potreba postoji, ona sigurno postoji i ona je osobina svijeta.

Tako je Idriz završio svoju učiteljsku ispovijest kojom je Figaniju trebalo objasniti tajne oko Demira koji je od nekog doba Bedredin.

-Ti misliš da ovaj sada ima nešto s tim Bedredinom iz vremena prvog

Mehmeda? - upita Figani s vidljivim nepovjerenjem prema učiteljevom zaključku.

-A ti misliš da sam ja lud? - upita oštro Idriz kojemu se nije dopalo ili Figanijevo pitanje ili njegovo nepovjerenje. -Znam da ne može imati ništa s njim, ali mislim da namjerno upućuje na njega. Zašto upućuje, eto to je pitanje - objasni Idriz strpljivo, a Figani se čisto začudi što nije rekao da postoje dvije mogućnosti jer je u ovom odgovoru zazvučalo nešto nalik Jakobovim tumačenjima.

-Možda time nastoji uputiti na pogrešan trag? Dok mi ovamo tražimo Mustafu i ostale, on radi što mu treba i smije nam se - predloži Figani.

-Možda, a možda je i nešto drugo. Ti znaš da se na svijetu ne može dogoditi ništa ako prije toga nije izgovoreno jer sve najprije postoji u jeziku pa onda postoji u stvarnosti - uze opet objašnjavati Idriz, pametno, mirno i nepodnošljivo ispravno. -Iz toga su neke škole izvele potpuno bezumno učenje u kojem tvrde da se na svijetu ne može dogoditi ništa novo i da je sve što se događa samo ponavljanje događaja od ranije s ponekom razlikom u pojedinostima. Razmišljanje te škole i nije tako glupo, samo im je zaključak bezuman i nakazan. Oni polaze od nepomičnosti jezika i od nesumnjive istine da svaki čovjek, kad bilo šta govori, uzima dijelove jezika i spaja ih prema svojoj volji i prema prirodi onoga što želi i o čemu želi reći. Sve ono što bilo i bilo kada kaže, vraća se jeziku jer sugovornik razumije ono što si mu rekao kad tvoje riječi, nakon što ih je primio, vrati jeziku. Govor se, znači, da bi se razumio, vraća svome izvoru i svojoj prošlosti jer je jezik prošlost svakoga govora. Postoje, znači, prošlost i sadašnjost, postoji ova i postoji ona stvarnost. Jezik je ona a govor je ova stvarnost, jezik je nepomičan a govor teče. Ovi luđaci, o kojima ti govorim, kažu da je tako sa cijelim svijetom i sa svim u ovome svijetu. Prošlost je kao jezik, nepomična i sveobuhvatna, a sadašnjost i ova stvarnost su kao govor. Sadašnjost uzima, poput govora u odnosu prema jeziku, dijelove prošlosti koje spaja po svojoj volji i prema prirodi onoga što želi postići. U sadašnjosti je moguće samo ono što je već bilo u prošlosti, kao što je u govoru moguće samo ono što je u jeziku. Sve što se događa, dogodilo se već jednom, a ti, ako znaš događaj koji se danas ponavlja, možeš izmijeniti neku pojedinost i tom izmjenom možda promijeniti ishod događaja. Svi ljudi koji žive, već su živjeli i sada samo po drugi put troše istu sudbinu (ili ista sudbina troši njih). Oni među ljudima koji otkriju u prošlosti sudbinu koja ih je zapala mogu nešto u njoj promijeniti ako uspiju promijeniti neku pojedinost u njezinom toku. Možda mogu, imaju se pravo nadati da mogu jer u svom karakteru sigurno neće i ne mogu promijeniti ni najmanju sitnicu. A iz toga slijedi da sadašnjosti nema jer je sve samo odražavanje prošlosti, iako je dopušten i jednako uvjerljiv i suprotan zaključak - da je sve samo sadašnjost i da je istina jedino ovaj trenutak. Jer jezik je nepomičan i uvijek je samo sadašnji.

-Tako je nešto i govorio ovaj moj Demir koji za sebe misli da je Bedredin.

Neki dan mi je govorio o vremenu i upravo je tako nešto zaključio - saglasi se Figani.

-Samo što to nije konačan odgovor. Sasvim je moguće da je on jedan od ovih i da vjeruje kako on ponavlja Bedredinovu sudbinu, da je on Bedredin našeg vremena. Ali je isto toliko moguće da je sve to igra kojom upućuje na pogrešan trag, kako si i sam maločas rekao - zamišljeno je raspredao Idriz. - Tebi kaže da je Bedredin, ponovi ti učenje na osnovu kojeg bi on to mogao vjerovati, a onda te pošalje Jakubu da mu to kažeš. I dok se Jakub bori s Bedredinom, on radi Demirove poslove. On je htio da ti Jakubu kažeš sve što si mu rekao, a sigurno ima razloge zbog kojih to hoće. Zato je i tražio budalu kojom on može upravljati iz daljine.

-To misliš na mene? -Da, jer ti si ipak budala, s tim bi se morao složiti. Toliko toga ti nije jasno, toliko toga ne znaš. Budala si, zar ne? - mirno i razložno je objasnio Idriz.

-Jesam, ispaо sam budala, ali šta sad? - složi se Figani bez oduševljenja.

-Čekati. Raditi svoj posao i čekati.

-Šta ja da radim? Ne želim biti budala, ne mislim da sam budala.

-Želiš li mu vratiti ovo što te je napravio budalom?

-Želim li?! Pa šta ti misliš o meni? Ja sam došao ovamo da nešto napravim od sebe, a ne da drugi prave budalu od mene, nije me šejh Ata ovamo radi toga poslao.

-Što misliš da te je poslao baš kod ovog Demira? S kojim ciljem?

-Ne znam, ali se više ne želim ni pitati. Znam da sam ja došao zato što je ovdje središte svijeta, zato što je puno velikih ljudi kojima mogu pokazati svoje stihove, od kojih mogu učiti, koji me mogu dovesti blizu mjesta s kojih dolazi sjaj. Zato sam došao jer mislim da to mogu postići i podnijeti - u jednom dahu izgovori Figani osjetivši se, po prvi put otkako je došao u Istanbul, jakim, sigurnim i uvjerenim u svoju snagu koje mora u njemu biti dovoljno.

-Stihove pišeš? - kao da se iznenadi Idriz. - A jesi li štogod učio prije, znaš li ti štogod raditi?

-Učio sam kod šejha Ate u Halebu.

-Znaš li raditi nešto? Bi li znao prevoditi, djecu učiti, nešto drugo raditi? Dopadaš mi se, a ja sam na dobrome mjestu, možda bih ti mogao pomoći.

-Znam perzijski i pehlevi, mogao bih i pisati. Znam arapski. Znam Knjigu, učiti i tumačiti, ali djecu još ne bih smio podučavati. Možda još nešto znam ali mi sad ne pada na um.

-Dovoljno je - nasmiješi se Idriz. - Ja ću ti dati jedan stari perzijski spis da ga prevedeš. Prijevod ćeš posvetiti velikom veziru Ibrahimu, a i ja ću ga s tobom potpisati da bi se povećala pažnja. Kasnije ćemo, kad te veliki vezir upozna i uzme pod svoju visoku zaštitu, urediti da do njega dođu i neki tvoji stihovi, a onda su ti sva vrata otvorena.

-Stvarno ćeš to učiniti za mene?!

-Ništa me to ne košta, a rekao bih da ti vrijediš toliko, mogao bi toliko vrijedjeti. Ja ću o našem razgovoru oprezno izvijestiti velikog vezira, ovo s Demirom bi mogla biti velika zavjera a mogla bi biti i glupost ili igra. Ti se vrati tamo, pažljivo motri i prevodi ovo što ću ti dati. Ako bude nešto jako važno ili jako hitno, dođi do mene, a ako ne bude toga - ti dođi kad prevedeš da te pokušam uvesti kod velikog vezira.

Idriz mu je dao spis i ispratio ga kako priliči uvaženom gostu iako nije dobio pismo s nekom važnom preporukom. I oprostio se s njim ljubazno, srdačno, gotovo kao s nekim sebi ravnim.

Nakon svega ovoga Figani je bio toliko uzbuđen, toliko ispunjen svijetlim očekivanjima, toliko ponesen nadom da naprosto nije mogao odmah krenuti nazad, u sumornu Demirovu blizinu. Morao je bar malo prošetati po vezirskom vrtu, ima na to pravo jer ide od učitelja vezirskih sinova, a valja mu se, osim toga, navikavati jer, ako Bog da, on bi mogao... Sjetio se da bi usput mogao vidjeti i velike metalne ljude, zapravo džinove sasvim neljudske veličine, koje je vezir donio iz Budima kao ratni plijen i postavio ih najprije pred trkalištem, a onda ih prenio u svoj vrt i postavio pored velikog šadrvana.

Figani je o tome slušao još prvog dana po dolasku ovamo jer su svi gradski besposličari pričali o tome kako je veliki vezir dovukao iz Budima tri nekakva kao idola i postavio ih nasred grada pa onda u vlastiti vrt. To su kao neki goli ljudi, dva muškarca i jedno žensko, ali ogromni da ih ljudsko oko sagledati ne može i napravljeni od mjedi, bronce ili nekoga sličnog metala. I nije u svemu tome najveći problem to što je nepristojno ljudskom oku izlagati gologuze ljude, objašnjavali su tada Figaniju, nego što je to mimo svakog reda i zakona; oni što brane vezira kažu da to nisu vlaška posla i podvale nego kipovi džina što su još prije objave Tevrata boravili na svijetu, a i ne vide da su tom odbranom rekli najgore što se o tome može reći jer su to, znači, idoli, a protiv idola je Knjiga i objavljena. A idoli su, ja šta su nego idoli ako su džini iz onog vremena, pa još u ljudskom obliku i onoliki.

Da bi se predstavio kako valja prvom društvu s kojim sjedi u velikom gradu, a i da bi razgovoru dao malo otmjenosti, Figa-ni je čitavu priču o veziru i njegovim metalnim ljudima sažeo u dva stiha, objasnivši da sve što je čuo on razumije kao razliku između dva Ibrahima. "Prvi je Ibrahim rušio idole / Ovaj drugi ih podiže", rekao je Figani na kraju svog tumačenja.

Postigao je onda veliki uspjeh i poštovanje tom dosjetkom, nije niti može biti slučajno da se toga sjeti sada, dok seta po vezirskom vrtu po kojem će, ako Bog da, mnogo i često šetati.

Bio je mrkli mrak kad se vratio kući, to jest kod Demira, ali je učitelj saznao da se vratio i poslao po njega. Bez mnogo objašnjenja i, začudo, bez strepnje na koju se već bio navikao kad je pred Demirom, rekao je da ipak bira njega jer mu Jakub izgleda odveć ravnodušno i slabašno. Na to je Demir ustao, ne čekajući da mu neko pomogne, prišao mu i poljubio ga u oba obraza.

- Ti ne znaš, ti ne slutiš, šta si mi sad uradio - svečano je izjavio učitelj, a onda, predahnuvši, izjavio još svečanije: - ti si me upravo rodio kao velikog učitelja.

Tada ga je otpustio i sa mnogo lijepih riječi poslao ga da spava. Figani, međutim, nije spavao. Iako umoran od burnog dana, iako ošamućen od prethodne noći u kojoj oka nije sklopio, nije mogao zaspati, nije mogao zamisliti da spava. Snatrio je kao i prošle noći, ali ga sada nisu od sna i od ovog svijeta odvlačili vrtlozi snažnih osjećanja nego lijepi, dragi oblaci svijetlih očekivanja.

-3-

Šejh Demir, koji je otkrio da ponavlja Bedredinovu sudbinu i narav pa je, prema tome, Bedredin, pozvao je svoga novog učenika Figanija, odmah nakon sabaha, na zajednički doručak i šetnju poslije doručka.

-Jučer si ti mene rodio kao velikog učitelja, a ja tebe danas rađam kao svog učenika, kao prvog među svojim učenicima - pozdravi ga Demir kad je ušao u onu sobu iz koje se učitelj, uzgleda, miče jedino kad njega traži. - Rađam te i kao svog prijatelja jer učitelj i učenik moraju biti vezani prijateljstvom i ljubavlju ako žele doći do najdubljih znanja. Zašto mladom čovjeku treba učitelj, zašto mu nisu dovoljni Knjiga i spisi mudrih ljudi da bi se usavršio u znanju i postao istinski mudrac? Je li ti šejh Ata nekad govorio o tome?

-Malo je govorio - odgovori Figani između dva zalogaja, a onda, zaključivši valjda da nije pristojno tako kratko odgovarati na tako duga pitanja, odluči odgoditi novi zalogaj i objasniti malo šire onaj odgovor: - imao je nešto protiv pisanja, govorio je da je čovjekovom srcu i duši jezik mnogo bliži od trske i da je zato izgovoreno uvijek iskrenije od napisanoga pa bi zato trebalo biti i bliže istini, makar malo bliže. Ali protiv čitanja nije imao, uvijek je hvalio i preporučivao čitanje.

Nakon ovog objašnjenja, Figani se srdačno vratio doručku jer je osjećao pravu glad pustinjskog psa, onu duboku glad za koju se čovjeku čini da ne može biti utažena. Dijelom su je sigurno izazvale stvarne potrebe njegova još mladog tijela, drugim dijelom pogled na poslastice koje su pred njih iznesene, ali najvećim dijelom prisjećanje na to da jučer ništa nije okusio osim ono malo ružinih latica u medu kod Idriza.

Bilo je i ovdje, kod Demira, ružinih latica u medu, ali je srećom bilo i drugoga, bilo je pravih čudesa kojima bi se bolestan čovjek radovao. Bilo je ovčijih žlijezda u turšiji, bilo je janjetine u mlijeku, bilo sira iz Anatolije i suhoga grožđa iz Rumelije, bilo voća iz Egipta i domaćih ptica pečenih u salu iz devine grbe. Ko bi se radovao školskim razgovorima pored ovakve gozbe, pogotovo nakon cijelog dana posta?

-Pravo je govorio, ali je kružio oko istine i izdaleka je zadirkivao kao u svemu - nastavljao je Demir, kao da poslastice pred njim nisu namijenjene jelu

nego razgovoru. - Ne radi se tu o iskrenosti nego o mogućnosti da se kaže sve pa i ono najdublje, ono ispod jezika i iza svakoga govora. Riječima se može reći vanjska istina i vanjsko znanje i zato riječima razgovaramo s nepoznatim i s vanjskim ljudima. Ali postoje znanja koja se ne mogu prenijeti riječima, postoje unutrašnja znanja koja se mogu prenijeti samo onima s kojima nas vezuju ljubav, prijateljstvo ili neka druga unutrašnja veza. S bliskim ljudima, s ljudima koji su nam unutrašnji, razgovaramo doduše riječima, ali razgovaramo i na mnoge druge načine. Ti drugi načini su zapravo razgovor naših unutrašnjih bića, razgovor kojim prenosimo iskustva i doživljaje, dajemo primjere i drugome dajemo svoja unutrašnja znanja. Eto zato mladom čovjeku treba učitelj i zato učitelja s učenikom trebaju vezivati prijateljstvo i ljubav. Možeš ti pročitati Knjigu i razumjeti riječi ljudskog jezika u kojima je Knjiga nama objavljena. Možeš, znači, razumjeti njezin vanjski sloj. Ali su unutar toga vanjskog unutrašnji slojevi Knjige koje ne možeš razumjeti čitajući riječi, koje ne možeš razumjeti nikako nego ljubavlju, prijateljstvom i drugim načinima za prenošenje unutrašnjih znanja. Mnogo je unutrašnjih slojeva Knjige. Neki kažu da ih je deset, neki kažu dvanaest, a ja kažem da ih je onoliko koliko je u Knjizi riječi. Svaka riječ je put do jednoga od unutrašnjih slojeva Knjige i zato svaki čovjek koji je u Knjigu ušao zna samo jedan, samo svoj, od bezbroj puteva koji u Nju vode. To ti je kao s pustinjom: u srce pustinje vodi bezbroj putova, vodi onoliko putova koliko je zrna pijeska u njoj; svaka stopa pustinje put je do njezinog srca, ali čovjek koji je dospio do tog srca otkrio je samo jedan put i zato može znati samo taj jedan - onaj kojim je sam dospio do mjesta na kojem je. Sve što je u pustinji put je do njezina srca, ali je svakom od nas dato, ako mu je suđeno da tamo dospije, da dođe jednim jedinim od bezbroj putova. Ne može se taj put dvaput preći jer s tog mjesta, budući da je ono čista unutrašnjost, nema povratka. Zato su učitelji i važni i potrebni: ljubavlju, prenošenjem slutnji, dodirom, miješanjem snova i mirisa, na načine koji se ne daju imenovati i o kojima nikad ništa nećemo saznati, učitelj prenosi učeniku svoje iskustvo a s njim svoje znanje o dijelu puta koji je već prešao i tako mu pomaže da nađe svoj put i prođe njime onoliko koliko mu je suđeno da prođe. Zato je učitelj važan i zato učenik duguje učitelju potpunu poslušnost, ljubav i predavanje bez ostatka. Ne ubija te učitelj ako ti kaže da skočiš s litice, on ti time samo prenosi iskustvo koje ti pomaže da pređeš put do srca pustinje i do najdubljeg sloja Knjige u kojem je možda jedna Riječ, šira i obuhvatnija od sveg jezika, od svih ljudskih jezika.

"A pogotovo ti pomaže da pređeš put do dna litice", pomisli nešto u Figaniju, ne on i ne njegova volja, ali pomisli sasvim jasno. Figani je, međutim, šutio. Završavao je doručak kad je Demir završavao svoje objašnjenje, pa nije morao izraziti ni slaganje niti neslaganje s učiteljevim riječima. Žvakao je i zato je šutio, ali Demir, izgleda, to nije tako shvatio. Pokazao je da mu nije pravo zbog učenikove šutnje i zato je, malo netrpeljivo ali i dalje sa željom da ubijedi, nastavio govoriti nakon stanke u kojoj je očekivao Figanijev odgovor.

- Sigurno ti je i tvoj Ata slično govorio, samo blaže i uvijeno u nježne riječi, on inače nije našao snage da istinu izgovara u njezinome sasvim čistom unutrašnjem obliku, nikada niti jednu misao nije tako izgovorio. I ja bih ti, doduše, drugačije govorio kad te ne bih danas uvodio u najuži krug svojih posvećenih učenika kojima do kraja otkrivam svoj konačni nauk. Ne bih uvijao kao Ata, ali bih ti svoju misao otkrivao dio po dio, da možeš primiti i podnijeti.

- Da - složi se Figani predišući od obilnog objeda - govorio je slično i pomalo okolo, govorio je o poslušnosti i predavanju kao važnim učenikovim obavezama, ali je govorio i o pobuni i raspravi kao učenikovim obavezama koje ga tjeraju da otkriva svoj put. On je govorio da nećeš naći dva čovjeka koja su na isti način razumjela jednu jedinu riječ Knjige, kao što nećeš naći dva čovjeka s jednakom dužinom koraka. Govorio je, baš kao i ti, da svaki čovjek ima samo jedan, samo svoj vlastiti, put do unutrašnjih slojeva Knjige... Ali ne bih ja o tome, sada si ti moj učitelj i ja bih da slušam tebe.

Zato što je bio zadovoljan ovim odgovorom, zabavljen nekim novim mislima, ili iz nekoga trećeg razloga, Demir je ušutio i zavalio se na jastuke kao da traži predah ili položaj u kojem će najbolje sabrati misli, uzimajući povremeno zrno ili dva suhoga grožđa, očigledno nesvjestan da to čini i posve sigurno ne osjećajući ukus onoga što žvače. Samo od sebe, pred Figanijevo unutrašnje oko isplovi sjećanje na Idriza i on osjeti nijemi, bezrazložni ponos što za pokrovitelja ima takvog čovjeka.

Krenuli su u šetnju, a polazak je bio praćen Demirovim dosjetkama poput one da sito tijelo bolje pamti ili one da se znanje najbolje prima kad se usisava zajedno sa hranom. Onda je Figaniju ozbiljno objasnio da će sada, tokom šetnje, čuti do kraja njegov konačni nauk. Time će se, objasnio je, završiti prvi dio Figanijevo učenja kod njega, dio koji je ispao kratak i prekratak, valjda zato što je bio pun žara. Drugi će dio učenja sigurno trajati duže jer je cilj toga dijela da Figani usvoji kao svoje iskustvo ona znanja koja je Demir u prvome dijelu učenja rekao riječima i da tim znanjima ovlada kao pomagalicama na svom putu do same unutrašnjosti.

Budući da ne može razumjeti ono što treba znati o ljudima i njihovom ponašanju u svijetu i među sobom, dok ne sazna osnovno o prirodi svijeta i njegovome ponašanju, Demir će mu, kako je objasnio, na početku reći nešto o tome kako se uređuje ponašanje svijeta i kako se nama određuje naše ponašanje.

Poslanici i imami, podsjetio je Demir, prenose ljudima Bo-žije poruke; zapravo, poslanici ih prenose, a imami nadgledaju kako ih ljudi poštuju i koliko se drže preporuka koje su čuli od poslanika. Je li tako? Velika su, međutim, rastojanja u vremenu između dva poslanika, veliki su komadi vremena u kojima samo imami nadgledaju ljude, tumače im Božiju volju i paze da ljudi postupaju u skladu s tom Voljom. I sve bi moglo biti u redu kod onih koji vjeruju u imamet, barem onda kad imaju priznatog i zakonitog imama - oni mogu znati Božiju volju

jer imaju onoga ko zna, na osnovu raznih znakova, reći ljudima kako da postupaju, što znači da oni mogu postupati ispravno i u skladu s Voljom. Šta, međutim, s onima koji u imamet ne vjeruju? Šta s onima koji vjeruju u vremenima u kojima se imamet povuče u odsutnost - kad imam umre ne odredivši svog nasljednika ili kad naprosto nestane ne kazujući kad će se vratiti kao Mehdi, ne određujući ko će ga ovdje zastupati i ne dajući upute kako da se dalje živi? Sve vrijeme dok smo bez imama, mi moramo raditi, živjeti i ponašati se kao da imama imamo i kao da pravu Božiju volju znamo, iako je ne možemo znati jer smo bez imama koji je nadahnuti tumač. Šta to znači? To znači da je Bog ravnodušan i da Mu je svejedno kako se ljudi ponašaju, šta rade, kako žive i kako postupaju jedni prema drugima. Ili, ako već nije to što rekoh, znači da ljudi ionako ne odlučuju šta će raditi i govoriti nego rade i govore ono što im je zapisano, pa je svejedno imaju li nadglednika ili ga nemaju, znaju li nešto ili ne znaju, hoće li ovo ili ono. Zato je smiješna i bezrazložna briga dobrih ljudi za to kako postupaju jer oni ili postupaju onako kako moraju jer im je tako zapisano bez njihove volje, ili postupaju kako im je volja zato što je sasvim svejedno kako postupaju budući da je Sve ravnodušno u odnosu na njih, a možda i potpuno ravnodušno prema svemu.

Dok je Demir ovako objašnjavao, išli su prema obali, provlačili se između grmova, zaobilazili rijetke masline ili česte stijene i tako stigli do jedne povisoke litice gotovo nad samom vodom. Kako su joj prišli blizu, Demir se ušutio i dao znak Figaniju da bude tih pa ga znakom pozvao da ga slijedi. Nečujno su se privukli vrhu litice, a onda je Demir, s radošću na licu, pokazao gnijezdo morske lastavice sa četiri ptičeta unutra.

-S vode sam ga otkrio - ponosnim šapatom objasni Figani - samo sam pratio gdje slijeće i našao ga iz prvog pokušaja.

Gledali su neko vrijeme male lastavice, Demir se i poigrao s njima zadirkujući ih travkom koju je otkinuo negdje usput i nesvjesno zadržao u ruci, a onda je učitelj dao znak da krenu. Kad su odmakli, objasnio je da ona ne smije znati da je gnijezdo otkriveno jer će ga prenijeti ili razoriti makar joj mladi pri tome stradali. Figani se požalio što nije znao da će ovamo jer bi ponio nekog zrnevlja da ih nahrani, ali ga Demir podrugljivo odmjeri i nastavi nešto brže hodati.

Ali je, kad je opet progovorio, nastavio predavati onim tonom kojim je govorio i prije igre kod gnijezda.

-Sada, kad znaš da je ravnodušnost osnovni zakon svijeta, možeš pratiti misli o uređenju ljudske zajednice na tom i takvom svijetu, uređenju koje bi bilo u skladu s njim i s njegovim osnovnim zakonom - govorio je Demir, a onda nastavio izlagati svoje učenje o vladanju nad ljudima i među ljudima, tvrdeći da je to učenje naprosto izvedeno iz prirode svijeta i njegovih temeljnih zakona.

Govorio je da imami zaista nisu potrebni kao tumači Božije volje, o čemu

dovoljno svjedoče velike jedinice vremena u kojima imami nisu vidljivi. Nisu oni potrebni ni onda kad su vidljivi i prisutni jer je ta Volja ili upisana u ljude, pa joj ne treba tumačenje drugih ljudi, ili se na ljude ne odnosi jer je prema njima ravnodušna, ali da oni ipak trebaju, da su itekako potrebni ljudima i njihovoj zajednici, jer imami imaju najviše unutrašnjih znanja, što znači da bolje od svih drugih ljudi znaju skrivene zakone svijeta. Zato imam treba uživati najviše časti i imati prvu vlast u ljudskoj zajednici. Može se sultan zadržati, ne bi Demir imao ništa protiv toga, ali da imam bude iznad njega tako da sultan bude recimo nešto kao ruka a imam da bude volja koja tu ruku pokreće. To bi bila mudra uprava, to bi bila dobro uređena ljudska zajednica jer bi ta ljudska zajednica uzimala u obzir skrivene zakone svijeta i koristila ih u svome životu.

Tada je Figani prepoznao borov šumarak u kojem je već jednom bio i sve se u njemu pobuni na pomisao da ovamo opet dođe u društvu s Demirovom. Htjede povikati, htjede zamoliti da se vrate ili skrenu, zausti da objašnjava kako on ne želi i zapravo ne može podnijeti susret s njom, pogotovo u društvu kakvo je Demirovo, a onda se sjeti da bi svim tim Demira mogao samo nasmijati. Kakvu svijetlu ženu? Kakva to se ljubav među vama rodila tako naglo? Jesi li ti nju stvarno vidio? Jesi li je vidio ovim očima ovdje ili ste se sreli tamo gdje si se sakrio od mene, u nekome od svojih dječaćkkih snova?

Bio bi smiješan i s razlogom bi bio smiješan, sa mnogo razloga. Osim toga, previše je to sa svijetlom ženom njegova unutrašnja stvar, previše je u onom snatrenju od neku noć nečega njegovog tajnog (nečega njihovog, samo njihovog) da bi se to moglo, da bi se smjelo, spominjati pred kim bilo a pogotovo pred nekim ko je kao Demir.

Iako nije bez važnosti ni to što bi ispao smiješan. Ne smije danas biti smiješan, ne smije više nikad biti smiješan, ne može neko smiješan biti Idrizov štićenik i, ako Bog da... Od jutros, otkako je Demir progovorio, osjetio je da se sprema konačni obračun, a kako je Demirovo tumačenje odmicalo bio je u to sve potpunije i sve razumnije siguran. I sve vrijeme je miran, sve vrijeme osjeća prekrasni mir i lijepu sigurnost u sebe, a time se, sa mnogo razloga, ponosi. Zato ne smije biti smiješan, on je sada miran i siguran.

Prišli su kućici sa zadnje strane, od onog humka svježije zemlje kod kojeg je Figani bio kad ga je ono Demir zatekao ovdje i dobro preplašio.

-Tu mi je sahranjen brat - pokazao Demir kad su bili pored humka, a onda mirno stade, spusti se i prouči u sebi.

-Nedavno je umro? - upita Figani kad je učitelj završio svoju nečujnu molitvu.

-Nešto više od dvije godine, ali sam ga nedavno ovdje prenio. Volio je ovo mjesto, govorio je da ga voli više od svih na kojima je bio i da bi volio ovdje ležati makar to bilo protiv svakog reda. Dođi da sjednemo ovamo i da ti otkrijem svoje posljednje tajne.

Zaobišli su kućicu, presijekli malu čistinu pred njom i zašli među borove. Pod jednim borom, drugim od ruba čistine, bio je dug ravan kamen na koji su sjeli

jedan pored drugoga, kao na klupu. Demir mu je objasnio da je Šejh Bedredin, koji ga je pohodio na dvadeset i sedmu noć Ramazana, došavši mu preko vode Zlatnog roga prije četiri godine, primio tamo, u odsutnosti, imamsko posvećenje od imama Huseina. To mu je rekao tokom onog cjelonoćnog razgovora a u sabah je, prije nego će se useliti u njega, posvetio njega, Demira, za imama i svog nasljednika. U istom razgovoru mu je rekao da će se uskoro iz odsutnosti vratiti ovamo Bajezidov sin Mustafa, najbolji među Bajezidovim sinovima i jedini prinčevima koji nije na brata ruku digao, a nestao je u bici kod Angore, kad je ono Timur potukao i zarobio Bajezida. Znaš da u toj bici Mustafa nije zarobljen, niti je poginuo, niti je iz bitke pobjegao kao neki drugi. Govorilo se da je nestao, neki zli jezici su pričali da se preodjenuo u ženu i neko vrijeme krio u haremu dok mu se nije pružila prilika da pobjegne preko mora u latinske zemlje.

A istina je to da se on povukao u odsutnost ili u nevidljivost jer je, kao pravednik, znao da je ta bitka unaprijed presuđena kao nesreća i upozorenje koje nam se daje. Istinu je među suvremenicima znao jedino Musa, onaj među prinčevima iz Bajezidovog bedra kojega je prihvatio, odgojio i najviše volio veliki mudrac, najveći šejh toga doba, Bedredin od Simavne. Onaj Bedredin što je meni došao preko vode prije četiri godine u Noći svih vrijednosti.

Tu je istinu šejh Bedredin otkrio u mističkom spisu koji sam ja otkrio u Kahiri, tu je istinu on otkrio princu Musi, svome učeniku, a onda je tu istinu meni otkrio Bedredin lično kad mi je ono došao iz nevidljivog svijeta. Mustafa se sklonio u nevidljivost, povukao se iz ovog svijeta da sačeka vrijeme u kojem će biti moguće vladati carevinom a da ne digneš ruku na brata i ne provodiš nasilje nad skrivenim zakonima svijeta. Tada mi je Bedredin rekao da će se Mustafa vratiti u naše vrijeme jer je danas carevina dovoljno jaka da bude vrijedna njegove vlade i dovoljno bogata da se u njoj može vladati mirom, dobrotom i mudrošću. Poučio me je tada kako ću Mustafu prepoznati i kako ću ga dovesti na prijestol i na mjesto koje mu pripada. Saslušao sam ga, upamtio što mi je rekao i poslušao. Našao sam Mustafu i on je evo u ovoj kući.

Demir je pokazao na kućicu u kojoj je Figani vidio svoju svijetlu ljubav, a onda ustao i krenuo prema vratima. Figani ga je neodlučno pratio jer nije pozvan da uđe, a onda mu je učitelj naložio da u kući šuti ma šta vidio i ma šta se dogodilo. Po tome je shvatio da je pozvan i da treba ući, pa je sustigao učitelja i slijedio ga ukorak.

U prvoj sobi ih je dočekao jedan suh, tamnopusat čovjek koji se Figaniju uzgred naklonio a Demira pozdravio sa mnogo poštovanja, nazivajući ga Huseinom. Pozvao ih je da se smjeste i inače se ponašao kao domaćin, ali nije pokazao namjeru da ih nečim počasti ili makar ponudi reda radi. I smjestio ih je nekako mimo običaja - Figanija na mjesto do zida, lijevo od vrata, iako je prvi put ušao u ovu kuću i to na učiteljev poziv, a Demira i sebe na visoku sofu pod prozorom, do zida prema vratima. I to Demira na viši jastuk, po čemu se vidjelo da u ovoj kući on možda jeste domaćin ali je Demir gospodar.

Njih dvojica su nešto tiho razgovarali ali ih Figani nije slušao, ne zato što ga njihov razgovor ne bi zanimalo nego zato što se dalek a tih razgovor može prislušivati jedino ako je čovjek sav sabran na njega. A Figani se ne bi na njega mogao sabrati da su mu o životu odlučivali, ne bi se mogao sabrati na sebe samoga a kamo li na neki razgovor, nije se mogao sabrati na to da diše pa je sve vrijeme u ovoj kući proveo na manje od pola daha. Toliko ga je rascijepila slatka, bolna strepnja i sudar dviju nepomirljivih želja. Sve je u njemu drhtalo i do bola se grčilo u iščekivanju da se odjednom, zbog bilo čega ili iz čista mira, pojavi ona. Strah da će se pojaviti, želja da se pojavi, želja da se nikad ne pojavi ovako, neposredno pred njegovim očima. I povremeni, nečujni, bolni pozivi da ga osjeti i, makar se ne pojavila, uputi mu neki znak svog prisustva u ovoj kući i znak da zna za njegovo prisustvo.

Iznenadio se kad ga je Demir pozvao da se vrate, toliko je bio zaokupljen svojom unutrašnjom zbrkom. A pozvao ga je tako da mu je prodrmao rame jer druge znakove nije vidio, pozive nije čuo i ni na šta se nije odazivao.

- Šta kažeš? - upitao ga je Demir kad su se našli na čistini pred kućom.

- Zašto on tebe naziva Huseinom? - upitao je Figani koji nije imao šta drugo reći jer ništa drugo nije čuo, a o Mustafi mu se nije razgovaralo jer se o tako lošem domaćinu, koji je uz to onako neugledno stvorenje, nema šta razgovarati ni među ljudima kojima je posao da govore.

- Zato što je Bedredin dobio Huseinovo ime kad je posvećen za imama, tamo, u odsutnosti, pa sam i ja dobio ime Husein kad me je Bedredin, prije četiri godine, posvetio za imama. To će mi biti imamsko ime, ja ću biti Husein kad Mustafa bude sultan a ja imam koji će biti sultanova volja. I to će biti ime svih imama od mene ubuduće. Na povratku je Figani šutio i oporavljao se od svoje bolne zbrke, a Demir objašnjavao buduću upravu u carevini a onda u cijeloj ljudskoj zajednici. Pred kućom, Demir je otpustio Figanija s napomenom da se u narednih nekoliko dana neće vidjeti, ali da je to sada nevažno jer je Figani konačno, bez povratka, njegov učenik i prijatelj.

-4-

U svojoj sobi, kad se smirio od bolnog iščekivanja koje ga je zadesilo u kućici, Figani je pokušao sabrati sve što je toga dana saznao.

Je li Demir koji je Bedredin i koji će biti Husein zaista previdio da on sve ovo nekome ispriča? Je li mu otkrio čitavu zavjeru da bi je on prenio šejhu Jakubu ili ga zaista, ipak, smatra svojim? Je li on danas budala ili je postao dionik tajne koja je onog dana držala Abdul Kerima, momka za sve, pa i samog Demira u onoj mučnoj nepomičnosti?

Da li da odmah odjuri Idrizu? Je li ovo dovoljno hitno i važno po njegovim mjerilima? Ili bi bilo nametljivo pojaviti se već danas pa izgubiti nešto od naklonosti koju je veliki čovjek onako jasno iskazao?

Šta on, uostalom, ima reći Idrizu? Šta je njemu Demir danas otkrio? Koji podatak? Šta stvarno? Sve same misli, zamisli, učenja koja bi možda mogla nekad biti neki događaj.

A u stvarnosti mu je ponovio ono što mu je Idriz jučer ispričao, samo što je on o Bedredinu govorio pohvalno a Idriz s osudom i bijesom. On je danas od Demira saznao upravo ono što je jučer saznao od Idriza koji je sve to pretpostavio i izvukao samo iz toga što se Demir sada predstavlja kao Bedredin. I sad se on pojavi pred Idrizom, koji je ipak čovjek sa mnogo posla, pa mu kao nešto hitno i važno ispriča ono što je ttaj isti Idriz njemu jučer pričao. Glupo.

Prisjećajući se jučerašnje Idrizove priče, riječ po riječ, lecne se kod imena Mustafa. Treba otkriti ko je njegov Mustafa. Tako je Idriz rekao, a on je danas vidio, upoznao i otkrio Mustafu.

Gluposti, ne može neko onako neugledan biti Mustafa. Pravi Mustafa. Ovce ne bi dale da ih onaj čuva, a ne da se hiljade, stotine hiljada ljudi, za njim postroje i u smrt odu radi njega. A on razapet i kamenovan na devi. Ne može to onaj, ne može takvo nešto radi njega, ne može ni u zamisli.

A nije to ni hitno. Idriz je iz jednog imena prepoznao i do kraja razumio cijelu Demirovu zamisao, ne može, znači, Demir biti opasan ako Idriz zna za njega i stoji nasuprot njemu. Nema tu opasnosti, ništa nije hitno i nije toliko brzo dok je Idriz tu da brani svijet.

Nakon dugog premišljanja, sabiranja i kolebanja, odlučio je da počne prevoditi perzijski spis. Od svega što bi sad mogao uraditi, to je jedino što nije glupo, zaključio je. Kad prevede bar veći dio, ima razloga otići do Idriza i sve mu ispričati, a usput ga i na sebe podsjetiti. Neće njega Demir do tada dirati, on je budala po kojoj Demir šalje poruke svojim protivnicima, tako mu je i Idriz rekao jučer kad ga je ohrabrivao da se vrati ovamo. Može on mirno čitati i prevoditi svitke.

Dohvatio je potamnjele svitke, pokušao razmotati prvi i razvio ga na podu, iako se svitak prelomio na tri mjesta. Pročitao je, u samome vrhu: DOLAZAK U EREH.

Dolazak u Ereh

I. DIO

PRIČA

-1-

Osamnaesti dan Sivana, prvoga ljetnog mjeseca zvanoga mjesec cigala, izvuče natrag sve što se može micati a od nepomičnoga samo ljude koji imaju roba ili porod od srca pa imaju kome naložiti da ih iznese. Ljudi se toga dana moraju naći na trgu ako imaju šta prodati, ako žele nešto kupiti, ako trebaju nekoga vidjeti, ako namjeravaju nešto čuti, ako nemaju šta prodati, ako ne žele kupovati, ako ne vide i ne čuju. Ljudi se toga dana moraju naći na trgu ma kakve da su im želje i namjere jer je to Enkijev dan, dan velike svjetlosti, dan u kojem čovjek susreće svoju sudbinu i u kojem je može upoznati ako je u stanju razumjeti znakove kojima mu se ona objavljuje i kojima ga dodiruje. To je dan u kojemu nam odsutno prilazi, nevidljivo se prikazuje i nečujno zalazi u uho, dan u kojem buduće znamo kao da ga pamtimo i u kojem sve daleko prilazi čovjeku koji može razumjeti. To je dan velike svjetlosti, Enkijev dan. To je dan u kojem se obnavlja i potvrđuje počeo iz odsutnosti ovamo prevoditi stvari potrebne ljudima. Zato se toga dana ljudi trebaju naći na trgu - ne bi li prepoznali svoju sudbinu koju će sigurno sresti na trgu ili na ulici, pred kućom ili na kanalu, nadomak hrama ili pored ležaja u vlastitoj kući.

Toga se dana ljudi trebaju naći na trgu i zato što je prošle godine, kad je počeo vladati svijetom od Cefrovih šuma do Srebrenih planina, sretni Šarukin, kralj četiriju strana svijeta, odlučio da bude Enkijev potomak i da svoju sreću slavi na Enkijev dan. Zato je naložio da sav svijet toga dana iziđe vani a da ljudi navečer, kad Sinova lađa zaplovi preko neba, na obalama kanala i rijeka pale krijesove od trske i raduju se, svom dušom se raduju dok njihove žene i robovi spremaju ulje i glinu s kojima će miješati pepeo od ovih krijesova da naprave smjesu za pranje u noći velike vode, u noći u kojoj nebom neće ploviti Sinova lađa a ljudi će se, sa ženama i robovima, sa svećenicima i s djecom, prati u ovim istim kanalima i rijekama. Loše bi se proveo onaj ko na Enkijev dan ne bi izišao vani da slavi sreću velikog Šarukina. Mogao bi mimoići svoju sudbinu, a mogao bi je i sresti kao i svi drugi, ako bi ga stražari našli u kući, samo u suviše jasnoj objavi, toliko jasnoj da nekakvih znakova u svemu tome ne bi ni bilo pa se ne bi imalo šta ni razumijevati.

Druge Šarukinove godine najveća je proslava Enkijeva dana bila u radosnom gradu Erehu u kojem je nedavno dovršen najveći hram na svijetu sa kraljevim imenom i posvetom na svakom bloku koji je ugrađen u zidove. Odmah iza hrama određen je trg na koji se slilo sve što je moglo doći iz cijelog svijeta i na

kojem se moglo kupiti sve čime se trguje u poznatim krajevima. Tkanine i crni magarci, drvo i ribe, dragocjeno kamenje i robovi, željezo iz nepoznatih krajeva i bakar iz Kapadokije, domaće ulje i ovce iz Cedrovih šuma, ribe i naušnice, mlijeko svih životinja i ružina voda, muška i ženska djeca bogatih i siromašnih roditelja, košare i kozlići, vezene tkanine i pečati od drveta i od gline, prstenje i olovo, pečeni skakavci i plodovi mogranja, datula, mušmula, sušene koštice i indijske smokve, vino od grožđa i vino od palmirih sjemenki ubranih s vrha stabla - sve se to i još mnogo toga neizbrojivog i neizrecivog nudilo na trgu iza novog hrama u radosnom gradu Erehu po cijenama koje se nekog drugog dana ne bi mogle ni spomenuti osim u šali ili s namjerom da se prodavca uvrijedi. Sve je to vikalo, dozivalo i zaklinjalo se, nudilo, uvjeralo i tražilo svjedoke, grizlo se za ruke, udaralo po bedrima i tapšalo po stomacima, tako da se s trga dizala prema Šamašu i spuštala do dna Apsua mila graja slavlja sastavljena od ljudskih glasova, nerazumljivog šuma i povremeno bijesnog žamora, šaljući u visinu, u širinu i u dubinu znakove ljudskih susreta sa sudbinama, jasnijim ili manje jasnim. A kroz tu buku prodirali su jasni, zvonki glasovi ljudi, posebno izabranih za to, koji je suglasno i jasno objašnjavali jedan drugome da je na svakom bloku ugrađenom u zidove, temelje ili toranj novoga hrama ispisano crveno obojenim slovima ime i posveta sretnog Šarukina, te će tako ostati dok je svijeta jer su blokovi međusobno spojeni onim stranama na kojima je to ispisano da bi se vladarsko ime sakrilo od neposvećenih i nedobronamjernih očiju. Valovi ljudskog žamora izvezeni jasnim i razumljivim govorom izabranih cijelog su se dana sterali svijetom polazeći s trga i dolazeći do samog vrha neba i do samog dna podzemnog bezdana, te do krajnjega lijevog i do krajnjega desnog ruba zemaljskog svijeta.

Vrelo žamora počelo se na ovom trgu stvarati još za mraka, kako su iz nepoznatih daljina pristizali putnici sa svojom robom i zauzimali mjesto na kojem će je nuditi ili mjesto na kojem će potražiti malo predaha nakon teška puta prije nego počne gužva najdužeg i najsajnijeg dana, a već je kod sunčevog izlaska to vrelo bilo dovoljno veliko da bude dostojno ovoga velikog dana. Zajedno sa suncem rastao je i žamor tako da je o podnevu morao zagušiti otvor koji je užareni krug otvarao u nebu pa se dobar dio buke odbijao o nebo i vraćao dolje, a onda je žamor, zajedno sa suncem, odumirao pa je sada, u sumrak, trg gotovo prazan i s njega, umjesto moćnih valova koji do kraja svijeta dojavljaju slavu Ereha i veličinu moćnog Šarukina, cure tugaljivi potočići žamora koji bi se teško dohvatili najbližeg kanala.

Po gomilicama otpadaka vuku se i preturaju psi, mačke i gdjekoji ostarjeli rob, a nešto ljudi koji su još ostali sa svojom robom, kao da se ne usuđuju viknuti onako kako se roba izvikuje i kako su oni sami cijeli dan vikali nego stidljivo i zbunjeno rastjeruju oblake muha koje u sumrak padaju k zemlji i ponekad, kao od nevolje, viknu ime onoga što prodaju dovoljno slabo da ih se ne čuje ni do kraja trga. Poneka zraka sunca, koje već ponire, doluta još ovamo,

ali prođe iznad trga i izgubi se u vrhu tornja, ne donoseći svjetla dolje, među ljude, i ne ometajući miševe, kokoši, štakore i drugu sitnu živinu koja se na trgu počinje ponašati kao na svome. S obala i s terasa na kojima će uskoro planuti krijesovi dopiru glasovi i žamor glasniji od svega što se ovdje može čuti, ali su i oni bez one snage i radosti od danas. U ovom se sivom opustošenom prostoru ti izrazi radosti čuju kao izgubljena jeka a ne kao glas o slavi, ovdje ih čovjek tako čuje i tako ih razumije ma koliko taj čovjek znao da tamo gdje viču vlada radost jer mora vladati radost. A nevoljnici što ostadoše ovdje, s robom koju niko nije htio, slušaju tu jeku i kruže očima oko sebe, iščekujući valjda kupca ili znak sudbine po koji su se jutros zaputali.

Kružeći tako očima mogli su vidjeti stranca koji je na trg izišao sa strane prema polju i zaputio se ravno prema žalosnoj grupici pored prve terase hramskog tornja. Klizao se po korama, gazio po sjemenkama i ribljim glavama koje su već zaudarale, saplitao se preko štakora i mačaka koji su se u ovom sumračnom krugu ponašali kao prijatelji ili barem kao oni koji nisu neprijatelji, ali je išao sigurno i brzo kao da se dogovorio za susret s grupicom sastavljenom od solidnog zrelog čovjeka, djevojke i dječaka koji su nepomično i u tišini stajali pored zida prve terase prazno gledajući preda se.

- Ja dolazim izdaleka i zovem se Bell - rekao je stranac kad je prišao.

- Nisi po tome ništa posebno - odgovorio mu je čovjek što je stajao pored zida i po kojem se jasno vidjelo da je nekada bio solidan, - svi su danas izdaleka, danas je dan kad daleko prilazi i kad odsutno dolazi ovamo.

- Ali sam ja sigurno iz najdaljega, sasvim sigurno - ponosno ustvrdi stranac pokazujući sloj prašine na odjeći, nogama, po licu i rukama. Debeli sloj prašine imao je čak i na tjemenu, pa i po mesnatim, neljudski velikim ušima koje su navodile na usporedbu s listovima njegovane vrtne palme. Inače bi, bez tih ušiju i bez tolike prašine na sebi, stranac izgledao kao sasvim solidan čovjek.

- Pa i ako jesi, nisi nešto posebno - s neskrivenom zlobom se zainatio čovjek pored zida kojemu je valjda smetao strančev ponos pa mu zato nije mogao dopustiti da osjeti i radost posebnosti. - Danas je naprosto takav dan.

- Kakav dan?

- Enkijev, rekao sam ti. Danas prilazi daleko i dolazi odsutno. Danas oblik koji boravi u podzemnom bezdanu ulazi u glinu i priprema je da jednom postane vrč, danas misli ulaze u ljudska usta i postaju imena, danas nam događaji koji nas čekaju u dalekoj budućnosti prilaze i diraju nas kao znaci. Ako je oblik vrča mogao doći iz Apsua, što ne bi ti mogao doći iz neke daljine? Možeš li ti zamisliti koliko je džina danas bilo oko mene u ljudskome ili u nekom drugom obliku?

- Ali ja sam čovjek - uznemireno uzviknu stranac. - Zar se to ne vidi?

- Vidim, čovjek si, i utoliko gore po tebe, utoliko prije nisi nešto posebno - isceri se čovjek pored zida slaveći konačnu pobjedu. - Korak dalje ili korak bliže, šta je s tim.

- Zašto ti nju prodaješ? - upita stranac, pomirivši se, izgleda, s tim da nije nešto posebno i da zato treba što prije uraditi posao.

- Zato što mi je kćer i na to imam pravo, zato što me je nevolja pritisla i na to me potreba natjerala, zato što sam ja jadnik kojega je sudbina kaznila - uzdahnu čovjek pored zida i obori glavu da bi se jasno vidjelo koliko je on jadnik kojega je sudbina kaznila.

- Što je nisi prodao?

Zato što niko cijelog dana nije ni prišao, niti da upita štogod. A sunce sam ovdje dočeka!

Djevojka se na ove riječi okrenula prema zidu, jednim pokretom, zapravo trzajem iz kojeg se nije moglo razabrati čini li to zato što je boli očev prigovor, ili zato što njezin rođeni otac pred strancem govori o njezinom poniženju i njihovoj zajedničkoj nevolji ili zato što tuguje zajedno s ocem pa odvrća lice od njegove tuge da bi svoju imala čistu i potpunu. Ispod tijesne haljine od tamnosmeđe jute jasno vidjelo kako joj tijelo podrhtava, ali se nije moglo odgonetnuti da li od bijesa ili od bola.

-Bi li je meni prodao? - upita stranac.

-Ne bih! Ne bih nikome! - počeo vikati čovjek pored zida kao da ga deru. - Ona je meso moga mesa i kost moje kosti, ona je suze mojih očiju i oblik moje duše. Kako se to može nekome dati, kako se to može prodati?! Ali moram, jadan, možda je to izlaz i za nju i za mene, pa je zato moram prodati. Bilo kome, makar i tebi.

-Koliko tražiš za nju?

-Aj-aj-aj, dugujem, jadan, četiri stotine šiklua srebra. Znam, znam da ne mogu toliko dobiti, toliko i ne tražim, samo kažem koliko dugujem i jecam nad svojom sudbinom - udarao se čovjek po bedrima da pokaže koliko je jadan, ali se onda smirio i nastavio gotovo spokojno. -Daj dvije stotine i vodi, a ostalo neka namire od mog mesa ako ne žele čekati.

Djevojka je na to frknula kao mačka i opet se jednim trzajem okrenula prema njima, samo se sada zagledala u stranca kao da ga želi na nešto upozoriti.

-Ona je mila mojoj osobi i ja bih se s njom oženio - izjavi stranac. -Dao bih ti dvadeset manua srebra ako bi mi je dao za ženu.

Djevojka je na ovo udarila nogom o zemlju, dječak se sasvim pribio uza zid iako ga još niko nije ni spomenuo, a čovjek je raširio ruke i počeo njima mahati kao krilima, razvlačeći lice u širinu kao da se smije protiv svoje volje. Stranac se vrpeljio kao čovjek u neprilici, kao da je upravo izgovorio nešto sasvim neprilično pred ljudima koji su mu važni pa sad prebire nogama, zagleda se i snishodljivo sliježe ramenima ne bi li izbrisao izgovoreno, a onda, kako odgovor na njegovu ponudu nikako nije stizao, počeo čupkati, pipati i potezati resicu na ogromnome desnom uhu.

-Ja sam Šamšid, nekadašnji trgovac i jadnik kojega je sudbina kaznila -

konačno progovori čovjek pored zida pa priđe strancu i uze mu srdačno gnječiti ramena.

-Ja sam Bell, rekao sam - odgovori stranac uslužno - također čovjek.

-Ti si moj sin - svečano, gotovo u zanosu, izjavi Šamšid.

-Samo da ne bude s njim kao s ostalim tvojim sinovima -dobaci djevojka.

- Čovjek, naravno, i to dobar i mudar čovjek - nastavi Šamšid praveći se da nije čuo djevojčinu primjedbu i kao trudeći se da je zataška. - Mudar je čovjek koji se ženi, a još mudriji čovjek koji kuću pravi. Ti ćeš svakako kuću praviti?

-Da, da, kuću, naravno - složi se Bell.

-Imaš kod mene sve što će ti trebati - ohrabri ga Šamšid - ljudi smo, možemo se dogovoriti da obojici odgovara.

-Da, da, ljudi - razdragano se saglasi Bell. - A ljudima je u prirodi da se dogovore? To si prekrasno rekao: ljudima je u prirodi da se dogovore. Ljudima je u prirodi da se dogovore -raznježeno je, nekoliko puta, ponovio Šamšid njišući glavom u ritmu svojih riječi i sladeći strančevu izjavu kao zakletvu ili ukusan zalogaj.

Nakon toga su brzo i sa mnogo sreće obavili sve oko ženidbe, tu, na trgu. Bell je želio da se oženi što brže, po mogućnosti do mraka, ali sa svim obredima i čak svečano ako bi ikako moglo i ako ovdašnji običaj to uključuje. Šamšid je predlagao da preskoče vjeridbeni obred i da odmah sklope bračni ugovor, ali se Bell tome tvrdoglavo usprotivio i zahtijevao sve obrede do najsitnije pojedinosti čime je do bijesa doveo svoju buduću ženu koja je, zamuckujući i drhteći, sva crvena, govorila da je ta sprdnja vrijeda više od svega, jer ne može biti ništa nego sprdnja tako svečana ženidba s nekim koga si čas prije kupio na trgu.

-Ali neka, neka, to je lijepo i dirljivo - govorio je, umirujući je i tapšući je po slabinama, njezin otac. - Vidiš da je tako suđeno, vidiš da si davno određena mome milom sinu. Kako je to lijepo, kako je sudbina mudra što je čekala do sumraka, svaku nadu nam oduzela i izmučila nas, a onda se ovako lijepo pojavila!

Onda je nemilice hvalio vjeridbeni obred zbog ljepote i veličajnosti, iako je maločas i sam predlagao da ga zaobiđu, pa je svome milom sinu objašnjavao da su on i njegova buduća očigledno suđeni jedno drugome jer se on zove Bell a ona Belitsilim što pokazuje da su oni jedno drugome namijenjeni još imenima, pa ih onda ubjeđivao da je to prekrasno, dirljivo i uzvišeno, preko svake mjere uzvišeno.

Začudo je, usprkos nezaustavljivom brbljanju, uspijevao raditi brzo i sa stvarnim učinkom tako da je, dok dlanom o dlan, na gotovo opustjelom trgu našao jednog starca izranjavljenih nogu kod kojeg se moglo kupiti miomirisa, našao namirnice koje će mu Bell darovati na početku vjeridbenog obreda i čak našao mladića koji je bio voljan svjedočiti kod vjeridbe i ženidbe ako otkupe njegove dinje. Svega je Bell kupio čitavo obilje, plaćajući srebrenim štapićima. Ocu je darovao brdo hrane, dječaku je dao dinje jer je opazio da ih požudno gleda objasnivši da njegova poštovana osoba želi nešto darovati mudrom bratu

svoje buduće žene, a onda je pristupio rečenoj ženi da okonča vjeridbeni obred njegovim najvažnijim dijelom. Tada se dogodilo nešto što je samo dječak vidio, ali nije spomenuo jer nije povjerovao onome što vidi, a i da je povjerovao ne bi smio spomenuti jer ne bi povjerovali njemu, a i kad bi mu povjerovali ne bi spomenuo jer bi posumnjali u istinu koju je stranac maločas utvrdio, naime u to da je on mudar. Zato je mudro šutio, znajući da bi oni već našli ili izmislili neko objašnjenje samo da ne bi ozbiljno razmislili o onome na šta ih on upozorava. Možda bi sve objasnili sivkastim svjetlom sumraka, možda njegovom mladim danima, a najvjerovatnije bi, kako mu je iskustvo govorilo, sve objasnili time da je on budala i istukli ga. A sigurno je vidio, jasno je vidio i znao je da se tako desilo makar ni sam nije htio povjerovati u to.

U završnome i najsvečanijem činu obreda, nakon što je djevojčinim roditeljima darovao namirnica koliko može, vjerenik prilazi djevojci i izliva joj na glavu miomirise čime je zauvijek obilježi kao svoju. Belitsilim, međutim, nije htjela kleknuti, nije čak htjela prignuti glavu kad joj je Bell pristupio da joj izlije na glavu mirtino ulje i učini je svojom vjerenicom, a bez toga mu je to bilo gotovo nemoguće učiniti jer su bili približno jednake visine. Tada se Bell izdužio i malo stanjio, tako da je postao za glavu viši od svoje buduće žene i laganim, jako usporenim pokretom desne ruke, pružio nad njezino tjeme keramičku zdjelu punu mirtinog ulja. Trenutak je stajao kao da oklijeva, kao da želi produžiti taj čas ili osjetiti njegovu uzvišenost, a onda iskrenuo zdjelu i polio Belitsilim miomirisom. U sivom svjetlu opustjelog trga svi su uzdahnuli i pljesnuli rukama, a Belitsilim se stresla i sklonila pogled s Bellovog lica u koje je sve vrijeme piljila razrogačenim očima. Dječak je nastavio šutjeti i gledati da upamti sve što se događa upravo onako kako je bilo, da bi mogao kasnije, mnogo kasnije, kad zapravo bude kasno, sve ispričati vjerno i istinito.

Nakon toga je Šamšid priveo pisara kojeg je našao kao da ga je lično stvorio jer niko od prisutnih nije vidio ni kada ga je ni gdje tražio. Sačinjen je ugovor kojim je određeno da Belitsilim ne duguje miraz a da, svejedno, ženidbeni pokloni pripadaju i njoj i ocu zauvijek (Bell nije dopustio da se napiše "ma šta bilo s njihovim brakom") i ostalo je jedino da Bell prebaci veo preko nje i izgovori: "Ona je moja žena". Vela, međutim, nije bilo jer ga ni Šamšid nije uspio naći u ovo doba, ali je njegovo vajkanje prekinuo Bell objasnivši da on ima veo jer je i krenuo u Ereh s namjerom da se tu oženi i okući. Okrenuo im je leđa, zadigao halju i počeo kopati rukom ispod košulje, a kad se okrenuo prema njima u rukama je imao bijel, sasvim proziran veo izatkan valjda od nekakvih zraka jer je doslovno svjetlucao. Izmahnuo je velom da ga prebaci preko djevojke, a dječak je sav uzdrhtao očekujući da se svijetlo tkanje saspe i rasprši kao odbijena zraka svjetlosti, ali se ništa neželjeno nije dogodilo jer je tkanina, lagano kao uzdah, legla po njegovoj sestri prenoseći nekim lijepim čudom nešto

svoga sjaja na njezino lice i kosu. "Ona je moja žena", drhtavim ali jakim glasom uzviknuo je Bell ispunjavajući svojim uzvikom sav okolni prostor. I svima se učinilo da se uzvik vratio od zida, potvrđujući još jednom da je brak zaključen.

Onda je pisar pružio Bellu pločicu s bračnim ugovorom, a on ju je, držeći lijevom rukom ruku svoje žene, desnom pružio prema njoj.

-Želim da se ova pločica ispeče - rekao je. - Tako ćeš zauvijek, i u vječnosti, biti moja žena. I onda kad ovaj grad i zigurat budu ruševine, onda kad cijeli grad Ereh bude ravnica obrasla travom, onda kad kiše sve razmekšaju i kad od vlage ljudima kosti budu obrastale mahovinom, onda kad zemlja bude zaravnjena i na svijetu ne bude psovke jer nema ko i nema kome psovati, ti ćeš i tada biti moja žena o čemu će svjedočiti naša pečena pločica. Darujem ti nju i sebe.

Šamšid je šmrcao i udarao se po grudima pokazujući da je iskreno ganut, dječak je nastojao odgonetnuti hoće li na zemlji biti moguće velike dinje kad bude potpuno zaravnjena, a pisar je čekao nagradu da ide paliti krijesove koji su negdje sigurno već plamsali. Belitsilim je uzela pločicu i osjetila da je neobično lagana, vjerovatno već ispečena, ali nije pokazala da je bilo šta primijetila. Ona inače ništa nije pokazivala nakon one pobune kod vjeridbenog obreda, pa niko od prisutnih nije na nju obraćao pažnju i nije gledao šta se s njom događa. Samo je dječak vidio da joj niz nepomično lice iz širom otvorenih očiju teku suze. Tiho i brzo, valjda zato što su krupne i teške.

Isplatili su pisara, nagradili svjedoka i krenuli, na Šamšidov poziv, njegovoj kući. Iza sebe su ostavili trg zatrpan otpacima, s ponekim nepomičnim čovjekom, s gdjekojim užurbanim štakorom i sa svjetlucavim stubovima mušica iznad ljepljivih »i klizavih mjesta kakva ostaju iza razbijene dinje, zgnječene naranče, zgaženog miša ili guštera. Nastojeći da drže korak s užurbanim Šamšidom, odmicali su u sumrak, mladenci i dječak koji tog dana nije prodan - zbunjeni, svečani i tužni.

-2-

-Hoćeš li spavati, da ugasm lampu? - pitao je Bell svoju ženu u neko doba noći. - Bilo bi nam lijepo: ti spavaš, a ja sjedim iznad tebe i čuvam te.

-Kako me misliš čuvati ako nema svjetlosti? - netrpeljivo je odvratila Belitsilim, sjedeći zgrčena pored vrata i gledajući odozdo Bella koji je stajao pored nje. - Ili misliš da ih ti možeš vidjeti i u mraku? -Koga? -Žohare, mrave, poplavu kukaca koji ovamo nagrnu kako nestane svjetla. I svi su smeđi, sve je ovdje tamnosmede, i mrak je u ovoj kući tamnosmede boje. Smeđi žohari, smeđi mravi, smeđe mušice i nekakvi smeđi crvići sa mnogo tankih malih smeđih nogu. Naviru iz poda, zidova, vrata, odasvud. I mi smo smeđi, u nama je već sve to, ne možeš me od toga sačuvati.

-Ipak bih te čuvao, ti si dragocjena mojoj miloj osobi - smiješilo joj se odozgo Bellovo lice obloženo ušima nagnutim prema naprijed. -Mojim nogama i rukama, stomaku i leđima, mojim dugim kosama, svemu mome si ti dragocjena i zato bih te čuvao od svega, pa i od toga što je već u tebi.

-Možda ti možeš u smeđem mraku vidjeti smeđe kukce pa me od njih i odbraniti. Svaka ti čast ako možeš i hvala ti na tome ako uradiš. Ali kako ćeš me odbraniti od pamćenja? Moje ruke i moje lice pamte nožice kako jurcaju po njima, moji su snovi puni brzog promicanja tankih smeđih nožica, moja utroba pamti ukus smeđih kukaca koje sam ne htijući pojela ili udahnula u ovoj kući. Ova kuća je puna smeđih kukaca i moje pamćenje je svo od smeđih kukaca. Kako me od toga misliš odbraniti?

-Otkud ih toliko?

-Pojavili su se sa siromaštvom, kao i druga prokletstva. Možda ćeš misliti da izmišljam, sigurno ćeš reći da mi se tako samo čini, ali ja sam sigurna, posve sam sigurna da ih do prije godinu dana nije bilo. Bilo ih je, naravno, kao i u svim drugim kućama, ali ih je bilo malo, kasno noću, onda kad ih niko ne vidi i kad ne mogu smetati, kad ne mogu zaposjedati sjećanje i osjećanje ukusa. Ali otkako je siromaštvo došlo, otkako se sve zapustilo, oni nasrcu, oni nas opsjedaju, oni te prekrivaju i na nos ti ulaze kako zgasne svjetlo.

Belitsilim je govorila užurbano, ogorčeno i netrpeljivo, kao da je lično Bell kriv za kukce i ostala prokletstva roditeljske joj kuće. On je predložio da ugasi lampu samo zato što je s bolnim bijesom i stidom govorila o bijednoj svjetlosti sezamovog ulja i o tome da negdje u ovom času gori lampa nalivena kamenim uljem, ali da ona nije i možda neće ni biti tamo gdje gori takva lampa, gori i svijetli, obasjava i noć pretvara u dan a kuću u lijepu sanjariju ako si još zidove obojio u bijelo. Samo zato je predložio da ugasi lampu, samo zato što je vidio da je ona mrzi, da joj smeta i da se stidi što je lampa nalivena sezamovim uljem koje žmirka i dimi umjesto da svijetli. A spavanje je, naravno, spomenuo samo zato što je vidio da ona tek uz krajnji napor uspijeva gledati. Nije uspijevaio razumjeti njezin bijes, nije mu bila jasna netrpeljivost koju ona niti može niti pokušava sakriti, nije shvaćao za šta ga zapravo ona optužuje pa je treptao i širio oči u iskrenom čuđenju. Belitsilim je govorila s toliko stvarne gorčine da ju je, tu gorčinu, mogao vidjeti i na dlanu osjetiti, pa ju je, naravno, mogao i potpuno, bez problema razumjeti, a onda se, valjda zbog toga, osjetio krivim za sve njezine boli, za stidove i poniženja, za sve ono što je stvorilo ovu zanosnu ogorčenost. Ali za šta posebno optužuje njega, to nije mogao odgonetnuti. Za šta u ovom času? Pružio je ruke prema njoj s dlanovima naprijed a taj pokret je svakome osjetljivom oku, pa i oku dječaka koji nije i neće biti prodat, govorio da on pristaje i na krivnju i na njezino iskupljenje ako mu se objasni način.

-Samo sam htio pomoći - rekao je Bell šireći oči.

-Osveti me i pomogao si - vikne, zapravo vrisne Belitsilim i pridigne se na

koljena kao da je ubodena ili kao da se sprema nasrnuti na nekoga.

-Kako?

-Kazni ga!

Belitsilim je viknula s toliko zanosa i tako glasno da je njezin muž naglo uzmaknuo, a nakon tog uzvika je zavladao takva tišina da se nije čulo čak ni mlitavo pucketanje lampe s mrskim sezamovim uljem. Samo trenutak u kojem bi se sigurno čulo da je neko od njih trepnuo, trenutak potpune, savršene nepomičnosti i tišine, a onda Belitsilim sjedne kao prije odmahnuvši rukom kao da odustaje.

-Ti si budala, a i ja sam kad od tebe tražim da to ne budeš. Ti naprosto ne razumiješ ljude.

-Kako ne?! Pa ja sam čovjek. -Ti si budala, rekoh ti.

-I budala je čovjek.

-Da, svoje vrste. Tvoje vrste.

-Zašto? Zašto sam ja? -Zato što mu za mene daješ bogatstvo, a on bi me poklonio

samo da me se riješi. Zato što mu daješ ženidbene darove koji pripadaju meni. Zato što dolaziš živjeti kod njega, iako ti je jasno da će nas pljačkati. Znam, reći ćeš da to daješ i meni, ali to nije istina, tako se može činiti samo budali kakva si ti. On je lukav i lud, on će tebi izmamiti sve, a koliko sutra ni ti, ni on, ni ja nećemo od toga imati ništa. Zato si budala: daješ mu bogatstvo, a njemu treba smrskati glavu kao gušteru. Ili pobjeći od njega, pobjeći odmah i što dalje.

-On kaže da je sebe stvorio, da se od gladi uspeo do trgovine na Keju.

-Stvorio pa razorio, sebe a pogotovo nas. Njega treba ubiti ili ga ostaviti da crkava u svom ludilu. Vodi me odavde, molim te, spasi me, sebe spasi.

-Dozvoli mi da razumijem, sve ćemo prekrasno urediti kad ja budem razumio. Ne mogu prije, moja dobra osoba je ljubazna, a to bi bilo sasvim neljubazno.

-Možemo izići i hodati. Gledati krijesove, možda još uvijek negdje gore krijesovi.

-Ali mi smo zamoljeni da uživamo u svom braku, a to se mora u kući ako sam dobro shvatio. Pa nam je i kuća iz tog razloga ljubazno ustupljena.

Dječak je svjedok da se Bell mučio kao zvijer u stupici: morao je udovoljiti svojoj mladoj izbezumljenoj ženi, a morao je istovremeno pokazati zahvalnost i koristiti dobrotu svoga dragog novog oca koji im je dao kuću ne pitajući ni sebe ni njih kako će on sam prometnuti ovu noć, čak ih moleći da se za to ne brinu i zahtijevajući da se to ni ne upitaju. Upravo tako, upravo tim riječima, govorio mu je Šamšid odlazeći iz kuće i ostavljajući u njoj mladence s dječakom koji je dovoljno malen i dovoljno budalast da nikome ne može smetati.

Šamšid je zapravo sve vrijeme bio neizrecivo dobar i od onog časa kad mu je rekao svoje ime činio je sve da mu ugodu. Za puta od trga do kuće objasnio

mu je da je on čovjek kojega je sudbina kaznila zato što se svojom mudrošću i radom najprije uzdigao od gladnog sluga do bogatog trgovca sa svojim mjestom na Keju a onda se, opet zahvaljujući mudrosti i radu, srozao u bijedu koja ga je prisilila na prodaju porodice. Pri tom je govorio iskreno i razdragano, nije krio ni ponos ni tugu, činio je sve što je trebalo da do kraja otkrije svoju dušu i da se pri tom dopadne onome koga je uporno nazivao svojim novim sinom. U tome je izgleda i uspijevao jer je Bell, ulazeći u kuću, šapnuo dječaku da Šamšid možda i nije neka posebna pamet ali je sasvim sigurno zanimljiv i iskren čovjek koji u malome može biti čak i ugodan.

Kod kuće je, zatvarajući vrata za sobom, glasno podvrisnuo pa objasnio Bellu daje to iskaz njegove silne radosti zbog svega što se dogodilo, a posebno zbog toga što je njega dobio za sina.

-Ne bih izdržao, vjeruj mi da ne bih izdržao, srce bi mi prepuklo - govorio je tapšući zeta ili ga bar dodirujući od milja i radosti. - Vrisnuo bi mi lakat, vrisnulo bi mi srce da nisam ja.

-Potpuno te razumijem - saglasio se Bell - svašta čovjeku vrisne u takvim stanjima. Meni, naprimjer, moj debeli stomak neopisivo voli vrištati, a i uši mi ponekad vrisnu.

U kući je bio samo jedan jastuk, zapravo uvezani komad tamnosmeđe jute nakljukan travom, pa je Šamšid već s vrata pružio ruku prema njemu nudeći Bella da sjedne. Videći da se Bell snebiva jer se na istom jastuku već bio namjestio jedan gušter, Šamšid se sjurio do njega, zgrabio guštera i izbacio ga kroz vrata sve vičući "Oj, oj, oj". Nakon toga je raspremao namirnice koje je dobio kao ženidbeni dar pohranjujući ih u velike glinene vrčeve koji su, sudeći po lakoći s kojom ih je Šamšid pomjerao, bili potpuno prazni. Ponudio bi Bella svakom jestvinom prije nego bi je pohranio, uzgred i sam probajući malo i izgovarajući sa mnogo nježnosti ime onoga što nudi i proba.

-A bi li probao malo sira, masnog sira od sjevernih koza? - govorio je, naprimjer, slažući u vrč grumenje sira koji su malo ranije kupili na trgu od nekog čovjeka s potpuno golim tjemenom i masnim rukama, malim gotovo kao u žene.

Čas kasnije, kad je na red došlo meso i iznutrice, nudio je "srdašce od deve" ili "slatki rumeni komadić gazele". Tako je Bell imao priliku odbiti mlijeko "zanosne, možda i kraljevske kobile", "najslađe palmine plodove, sa samog vrha stabljike", komade dinje koji "ako se jedu sa sirom uzdižu ljudsku dušu i um" i još mnogo onoga što je svojom rukom platio na trgu. Sve što bi njegov novi sin odbio, a odbio je sve čime je ponuđen i što je Šamšid nadahnuto i nesebično nahvalio, pohranio je novi otac u vrčeve, prekrio tkaninom i podvezao uzicama od upredene jute, pa složio vrčeve u nizu uza zid prema vratima. Onda je u uglu zamijesio glinu vlastitom mokraćom jer mu se, objasnio je, nije dalo tragati za vodom, ulijepio njome krajeve uzica i u svaki komad gline utisnuo pečat. "Kad je hrana sigurna i srce je mirno", objasnio je pri tome namigujući Bellu.

-Sad se vi morate posvetiti svome braku - rekao je kad je pospremio sve

što je trebalo. -Evo vam kuća, prepustite se, uživajte. Za mene je lako, starac sam ja a starac je mudar ako se uklanja i ne smeta. Zato ja odoh, ne bih da vam smetam a moram smetati ostanem li ovdje. He-he-he, je li tako. Mogu na krov da gledam ognjeve, mogu malo hodati, kako mi bude, a vi uživajte.

Vjerovatno se zato Bell izgubio pred bijesnim zahtjevom svoje žene: pred njim je obaveza da uživa u braku i tako pokaže da zna cijeliti ljudsku ljubaznost, a istovremeno je obavezan udovoljiti ženi i odvesti je nekamo iz kuće koju očigledno ne podnosi. Njegova je izgubljenost do kraja razbjesnila Belitsilim koja je udarila dlanom o tle, pljunula i okrenula se prema zidu, otprilike onako kao na trgu. Bell je znao da je to bijes na njega i znao je da nešto treba učiniti, ali ga je dječak oslobodio potrebe da se raspituje o tome jer ga upitao može li on izvaditi iz vrča nešto za jelo i onda opet sve zatvoriti da se ne prepozna krađa. Bilo bi prekrasno ako može jer je on baš gladan, kao riba je gladan, ne može se cijeli dan preživjeti o jednoj dinji ma koliko velika bila.

Tada je od Belitsilim, zagledane u zid i nepomične poput njega, potekla priča. Govorila je tiho, ravnim glasom i brzo, bez prekida, reklo bi se čak i bez stanke potrebne da udahne, kao da se boji najmanjeg prekida jer nakon njega ne bi mogla nastaviti, zbog sebe ili zbog drugih, zbog vanjskih ili zbog svojih unutrašnjih zabrana, a mora govoriti jer mora izgovoriti ovo što se nakupilo u njoj i guši je. Bez one strane od ranije, bez bijesa i nemira, reklo bi se i bez brige za to hoće li se ono što govori čuti i razumjeti, ispovijedala je zidu svoju priču o ocu. Slušajući je, dječak je mnogo saznao o svom roditelju kojeg zapravo nije poznao jer ga je viđao sasvim rijetko, uglavnom noću kad je sve već pospano, a i tada je o njemu saznao samo to da mnogo voli govoriti i prodavati svoju djecu. Možda je zato slušao suviše povjerljivo pa se nije upitao kako i zašto velika sestra zna sve što govori, kako i zašto se bavila ocem toliko da o njemu pripovijeda kao da u njemu obitava, govoreći ono što je htio i mislio sigurnije nego što bi vjerovatno i on sam govorio.

Šamšid se u mladosti prehranio kao poslužitelj na Keju. Nije upamtio roditelje (barem ih pred njom nikad nije spomenuo) ali je nekim čudom ostao slobodan i preživljavao sa svojom slobodom radeći sitne poslove za trgovce i druge ljude što se okupljaju na Keju. Tako je upoznao sve trgovce, zanatlije, robove koji rade za hramove i čak ponekog svećenika, sve vlasnike gufa, keleka i pravih lađa, sve robove koji rade na utovaru, a onda odlučio da i on počne trgovati jednim što ima - poznavanjem svih tih ljudi. Objasnio je i djelom pokazao lađarima i splavarima da im on može kod trgovaca koje poznaje obezbi-jediti obilje posla i zarade; objasnio je i djelom pokazao trgovcima i zanatlijama da im on može naći gufu, kelek, pa i pravu lađu ili veliku splav kad god im to zatreba i onoliko koliko im zatreba. A onda je počeo naplaćivati svoje posredovanje i veoma brzo postigao to da trgovci kod njega traže prijevoz a prijevoznici posao. Postigao je, dakle, bogatstvo i važnost.

Prije nego je imao dovoljno da ne bi morao strahovati od gubitka kao od

sudbine, počeo je prijevoznike kojima nije nalazio dovoljno posla okupljati u grupe i slati na sjever da sijeku šume, vezuju stabla u nešto nalik na veliki kelek ali isto toliko nalik na lađu i spuštaju se niz rijeku na tome. Brzo je, možda suviše brzo, stekao silno bogatstvo trgujući tako nabavljenom drvenom građom. Bogatstvo koje se nije dalo sakriti i koje ni moglo ni htjelo mirovati u rukama jednog čovjeka, pogotovo ako je on do jučer bio sluga. To su mu govorili trgovci s kojima je radio, a on se smijao i govorio da ih ne razumije; to su mu govorili bogati robovi i stranci koji su vodili trgovačke poslove pri hramovima ili za njih, a on im je davao skromne darove zahvaljujući se za prijateljsku brigu i savjete koji mu nisu jasni ali su mu dragi i nose mu radost srcu jer je lijepo znati da ima nekoga ko za njega brine i od koga može dobiti savjet kad god mu zatreba; to su mu poručivali svećenici koji su govorili da bi ga rado i posjetili kad bi on htio biti ugledniji i kad bi malo više brinuo o vjeri, državi i cijelom svijetu. "Ako je cjelini dobro", govorili su mu izaslanici svećenika koji su ga se sjetili, "dobro je i svakom dijelu ponaosob. A ako je jedan dio suviše jak, prevelik ili obdaren preko mjere, on boli cjelinu i radi protiv nje makar to možda i ne htio. Prevelika ruka je natečena i bolna, ona se javlja kad čovjeka nešto ugrize ili kad ga zlodusi zaposjednu pa mu ruku napušu. Nije pametna velika glava, prevelika glava je nevolja ako je vratu teška i tijelu neprikladna. Preveliku ruku treba vratiti na njezinu mjeru ili je odrezati da bi čovjek opet bio zdrav."

Šamšid je jasno i pred svjedocima zahvalio sudbini što ima pametnih ljudi čiju jasnu pouku razuman čovjek odmah razumije. Tada ga je uhvatila prava pomama da usvaja sinove nekadašnjih vojnika kojima je kralj darovao zemlju za zasluge u ratu. Potomci tako nagrađenih vojnika nisu mogli prodati naslijeđene posjede, ali su ih mogli pokloniti onome ko ih usvoji i tako im zamijeni nestalog roditelja. Svoje nove sinove Šamšid je kod usvojenja darivao srebrom, zlatom, tkaninama ili drvenom građom u vrijednosti njihovog posjeda, a oni su na njega prenosili svoju zemlju s kojom ionako nisu znali upravljati. On je znao, on ju je poklanjao hramovima i tako je vraćao svijetu kojem je na početku i pripadala. Tako je sticao ugled, tako je postajao poznat, tako je otkrivao da mu je sudbina dodijelila ljubav u srcima dragocjenih ljudi.

Postao je mio i novom kralju Šarukinu koji mu je poslao svoga velikog peharnika Muranua sa vijestima da ga kralj voli kao što voli sve ljude koji ne dozvoljavaju da se cjelina svijeta gubi, da se svijet rasipa i usitnjava, da umjesto jednog velikoga nastaje mnogo malih svjetova od kojih nijedan ne vrijedi truda da čovjek pljune na njega. Kralj mora velikim ratnicima darivati zemlju zauvijek, ali se ta zemlja naravno mora vraćati sebi, zemlji, svijetu, i zato je dostojno kraljeve ljubavi to što on, Šamšid, radi. Tim razgovorom je Šamšid dobio tri stvari: pravo da otkupljene posjede poklanja i prijestolju a ne samo hramovima, prijateljstvo velikog peharnika Muranusa i strasnu, mahnitu želju da jednom uđe u palaču i možda se čak pojavi pred kraljem, što je kao mogućnost Muranu možda i

nagovijestio.

San o izlasku pred kralja, tako iznenađan i tako jak, poremetio ga je kao što čovjeka mora poremetiti svako sudbinsko otkriće. Najprije ga je zbunilo nekoliko jednostavnih saznanja, naprimjer to da on do sada niti je znao niti se pitao zašto i kako živi, da je takav život odvratn i da mora biti strašno tako živjeti, a da on začudo, sve do sada, nije ni pomišljao da mu je život odvratn i da nije ni slutio a kamo li znao da mu je strašno živjeti. A i kad bi jadni k to otkrio pored onolikog rada?! Nakon tih saznanja i zbunjenosti koju su ona stvorila, uslijedila je neopisiva zbrka s bezbroj pitanja bez odgovora i, što je mnogo gore, bez stvarnog razumljivog pitanja od čega se naprosto izvratio kao mješina za vodu. Zapravo gore, mnogo gore jer mješinu za vodu možeš prepoznati i vidjeti da je ona izvraćena mješina za vodu, a u novome Šamšidu nisi mogao ni naslutiti a kamo li prepoznati onoga starog. Počeo se odijevati luksuzno, bez mjere i reda u tom luksuzu, počeo se kititi kako ne bi priličilo nikome ko ne izaziva sudbinu i nije kralj; počeo je zanovijetati oko hrane i kukati na kuću; počeo je govoriti svečano, s usiljenom ljubaznošću i dobrom poniznošću onih koji su nesamjerljivo iznad ljudi, gotovo kao veliki svećenik; počeo je usvajati djecu nekadašnjih vojnika tako bezumno da se nakon nekoliko mjeseci, u vremenu od Elula do Adara, pola Ereha moglo nastaniti njegovim novim sinovima.

Malo nove zemlje koju je dobio usvajanjem darovao je hramovima, veoma malo, a to je objašnjavao time da je ljepše ako hramove daruje kralj nego kad ih obdari puki smrtnik. "Zemlja je ionako kraljeva", govorio je kad bi mu neko uporno ponavljao da hram pripada svakome, to jest da svi pripadamo hramu, i da je svaki smrtnik dužan obdariti ga koliko može, "ja mu samo vraćam ono što je njegovo a njegova milost neka čini s tim šta ga volja." Pri tome nije imao na umu da su nekadašnji ratnici dobijali dobru zemlju i da je bogatstvo bijesno, kako su mu davno govorili, pa se lako otme iz pospanih ili slabih ruku. Krajem prošle godine on više nije imao čime darivati svoje nove sinove pa ih nije mogao ni sticati. A pred kralja svejedno nije izišao, u njegovoj palači nije otišao dalje od sobe svog prijatelja Muranua, velikog peharnika, svijetlo lice vladarsko nije mu se ukazalo ni izdaleka.

Prijatelji služe da uvećaju veliko i dovrše malo, govorio je Šamšid u vremenu svoje pomame, kad bi u kasne sate okupio obitelj i otisnuo se mudrovati pred njima. To je često, zapravo stalno, radio tokom tih desetak mjeseci koliko je trajala njegova kupovina prava da iziđe pred svijetlo lice. Upalio bi dvije lampe nalivene najskupljim, kamenim, uljem, rasporedio ženu, tri kćeri i dva sina po jastucima i ležajima, pa se otisnuo u mahnite snove u kojima stoji pored kraljeva kreveta ili juri lava zajedno s kraljem, pa ga on ubije ali pred kraljem se trudi to sakriti jer nije njegovo da ubija zvjerskoga kralja dok je

ljudski blizu, pa je i njemu i kralju milo što je sve tako kako je i što on, kao svi mudri i veliki ljudi, zna gdje mu je mjesto i šta kome priliči; nakon smjelih snova, koje je izgleda ispovijedao samo pred svojim jer mu se do sada ništa nije dogodilo, počeo bi razvijati misli o tome kako nas boli ono što je lijepo i uzvišeno a ne boli ono što je prazno i bez istine u sebi, tako počeo je usvajati djecu nekadašnjih vojnika tako bezumno da se nakon nekoliko mjeseci, u vremenu od Elula do Adara, pola Ereha moglo nastaniti njegovim novim sinovima.

Malo nove zemlje koju je dobio usvajanjem darovao je hramovima, veoma malo, a to je objašnjavao time da je ljepše ako hramove daruje kralj nego kad ih obdari puki smrtnik. "Zemlja je ionako kraljeva", govorio je kad bi mu neko uporno ponavljao da hram pripada svakome, to jest da svi pripadamo hramu, i da je svaki smrtnik dužan obdariti ga koliko može, "ja mu samo vraćam ono što je njegovo a njegova milost neka čini s tim šta ga volja." Pri tome nije imao na umu da su nekadašnji ratnici dobijali dobru zemlju i da je bogatstvo bijesno, kako su mu davno govorili, pa se lako otme iz pospanih ili slabih ruku. Krajem prošle godine on više nije imao čime darivati svoje nove sinove pa ih nije mogao ni sticati. A pred kralja svejedno nije izišao, u njegovoj palači nije otišao dalje od sobe svog prijatelja Muranua, velikog peharnika, svijetlo lice vladarsko nije mu se ukazalo ni izdaleka.

Prijatelji služe da uvećaju veliko i dovrše malo, govorio je Šamšid u vremenu svoje pomame, kad bi u kasne sate okupio obitelj i otisnuo se mudrovati pred njima. To je često, zapravo stalno, radio tokom tih desetak mjeseci koliko je trajala njegova kupovina prava da iziđe pred svijetlo lice. Upalio bi dvije lampe nalivene najskupljim, kamenim, uljem, rasporedio ženu, tri kćeri i dva sina po jastucima i ležajima, pa se otisnuo u mahnite snove u kojima stoji pored kraljeva kreveta ili juri lava zajedno s kraljem, pa ga on ubije ali pred kraljem se trudi to sakriti jer nije njegovo da ubija zvjerskoga kralja dok je ljudski blizu, pa je i njemu i kralju milo što je sve tako kako je i što on, kao svi mudri i veliki ljudi, zna gdje mu je mjesto i šta kome priliči; nakon smjelih snova, koje je izgleda ispovijedao samo pred svojim jer mu se do sada ništa nije dogodilo, počeo bi razvijati misli o tome kako nas boli ono što je lijepo i uzvišeno a ne boli ono što je prazno i bez istine u sebi, tako da smo eto mi izgubili san i mir, izgubili radost i glad otkako znam svoj visoki i uzvišeni cilj, dok smo prije, kad smo živjeli bez razloga, dobro jeli i dobro spavali, smijali se i vjerovali da smo dragi sudbini. Kako je to tako postalo i zašto je to tako? pitao se često Šamšid za tih noćnih obreda. Svi su šutjeli, ne pomišljajući da odgovore, jer je one noći u kojoj je otac prvi put došao do tog pitanja najmlađi sin, ovaj dječak što drijema u uglu dok Belitsilim pripovijeda, zlo pretučen zato što je ponudio odgovor. Rekao je da on ne zna šta otac pita, ali da on, što se njegovog sna tiče, ne spava zato što ga otac svake noći budi i mrcvari ga dosadnim pripovijestima i glupim pitanjima. Te noći je pretučena i Belitsilim jer

je, držeći dječaka u naručju ne bi li ga utješila, rekla ocu da ga mrzi. Te noći je bilo sasvim jasno da je u ovu kuću zasjelo prokletstvo.

Stvarno se Šamšid uvjerio u istinost svoje misli o prijateljstvu provodeći u djelo plan koji je smislio sa svojim prijateljem Muranuom, kraljevim peharnikom koji je otkrio i neko daleko, ne baš uvjerljivo srodstvo sa Samšidom ali je htio da to srodstvo za sada ostane njihova tajna. Da bi obnovio svoje istanjeno, gotovo iščezlo bogatstvo, Šamšid je odlučio praviti opeke, sasvim nove opeke bolje od svih do sada poznatih, veće i tvrđe, s armaturom od palminih listova isječenih na tanke kaiše, opeke kojima se mnogo brže zida zbog veličine, a ono što se ozida tvrđe je i solidnije. Muranua je ova zamisao oduševila toliko da nije htio govoriti o postepenom obnavljanju nekadašnjeg bogatstva prodajom malih količina nove opeke kojom se gradi brže i sigurnije. Ne, treba odmah sve, treba priliku zgrabiti za vrat kao zmiju, pogotovo sada kad je sve krenulo dobro. Sasvim su dobri izgledi da ga uskoro izvede pred kralja jer je neki dan bio drzak i jasno izložio kralju sve što je Šamšid učinio za prijestolje, a kralj je glasno rekao da bi takvog čovjeka morao pozdraviti svojim glasom. Zato sada treba nasrnuti s poklonima, a da bi se to moglo treba veliko bogatstvo.

Za par dana Muranu je imao plan: treba naći strane trgovce kojima vlada kralj dovoljno lud da nas napadne; treba ih protjerati, oduzeti im robu i poniziti ih, ne bi li se i njihov kralj osjetio poniženim; treba do tada napraviti opeka dovoljno da se iznova podigne cijeli grad; treba te opeke prebaciti u graničnu oblast gdje će se najviše rušiti. Šamšid je mislio da je najbolje protjerati cimerske trgovce jer su najbogatiji i najviše ih je, a Cimerani za sebe misle da su dobri ratnici. Muranu se opet oduševio i odjurio nagovarati kralja da protjera cimerske trgovce, a nakon par dana došao svome prijatelju i rođaku s viješću da je kralj pristao. Donio je, s tom viješću, i poprilično bogatstvo koje je Šamšidu posudio s kamatom manjom od uobičajene.

Sve je bilo kako se samo poželjeti može: Cimerani su opljačkani, poniženi i protjerani; cimerski kralj mora krenuti u rat ako nije potpuna budala; rat mora razoriti barem dva grada, a tada ljudi moraju kupovati opeku tamo gdje je ima cijeni koju odrede oni što je imaju; kralju i za hramove opeku treba pokloniti, a tada onaj što je poklonio može odrediti cijenu koju hoće. Šamšid je posudio koliko je mogao i napravio opeka više nego što je mogao očima pregledati, ali nije imao razloga prevoziti ih u graničnu oblast jer je cimerski kralj bio potpuna budala.

Rata nije bilo i opeka nije trebalo, ali je dugove trebalo vratiti. Tako je otišlo i ono što je preostalo nakon neprojenih usvajanja, tako su žena i djeca dospjeli na trg i tako je Šamšid ponovo osvanuo bez nakita i u iznošenoj halji od tamnosmeđe jute. Ali se s odjećom nije vratila njegova stara priroda: i dalje je sanjao o izlasku pred svijetlo lice, i dalje je govorio ljubazno i s ljepljivom poniznošću uzvišenih, i dalje je raspredao zbrkana pitanja ne videći ništa stvarno

oko sebe. Samo je sada njegova poniznost bila zbrkana kao i pitanja koja je raspredao jer se u njoj miješala skrušenost siromaha s poniznošću velikih ljudi koji su iznad svijeta, ali je više od svega u njoj bilo ponosa i samoljublja, možda više nego ranije, dok je bio bogat i dok nije imao razloga za skrušenost.

Inače je Šamšid o svojoj propasti govorio rado i sa mnogo ponosa, nekad čak bahato, kao da u tome vidi posebnu vrijednost, kao da u njoj nalazi užitak posebne vrste, kao da je to najbolje i najviše što je u životu uradio. Ako ima nešto gore od onog noćnog mudrovanja, to je ovo samoljubivo uživanje u propasti, govorila je Belitsilim. A ako ima nešto gore i od toga, to je bezumno povjerenje u Muranua, onoga klizavog gada koji je prvi naplatio svoje dugove jer jedini nije htio čekati da se proda bar nešto od one planine armiranih opeka kojima se gradi brže i sigurnije. To nije umanjilo nego je povećalo Šam-šidovo povjerenje u prijatelja i tajnog rođaka, pa on već mjesec dana, otkako je propast sasvim jasna i njemu samome, baulja i iščekuje čudo, siguran da će Muranu jednom doći po njega s pozivom da iziđe pred kralja, a onda će svijetlo lice, upoznato s njegovim sposobnostima i zaslugama... Kralj sigurno zna za njegovu propast, Muranu mu je sigurno sve potanko objasnio jer se moralo zapaziti da već dugo nema njegovih poklona u zemlji... Odvratno.

Tako ih prašina, bijeda i kućni kukci izjedaju, otac tone u sve dublje rasulo, a njih dvoje su nemoćni, toliko nemoćni da eto ne mogu biti ni prodani.

-Sad je, znači, sve dobro - javi se Bell razdragano čim je Belitsilim ušutjela. - Tvojih problema više nema jer nema više siromaštva, ja ću to riješiti.

-Bože, kako si glup - tužno se osmjehne Belitsilim na njegovu radosnu izjavu. - Da je on propao onda kad je prvi put poslao ljude na sjever po drva ja bih se radosno ponudila da me proda. Voljela bih ga i znala razlog. A ovo...

-U oba slučaja je siromaštvo, a to se može riješiti, to ću ja riješiti.

-Ne govorim ja o siromaštvu, ono je najmanja nevolja. Govorim o njemu, govorim o poniženju. Radovala bih se, kažem ti, da je onda propao pa zatražio od mene neku žrtvu. Bio je odvažan, bio je lijep, pravi otac. Sada je krpa. Nije propao zbog svoje smjelosti nego zato što je ljepljiv. Znaš li koliko trgovaca do danas dobavlja drvo na njegov način? Niti jedan! Ne smiju, treba zato smjelosti i snage. A on se hvali time da je propao, sladi se svojom nevoljom, laže da se ponosi bijedom i čeka milost od one kisele žabe Muranua. A ima tu i drugoga, još goreg.

-Reci.

-Ne mogu, ima misli za koje ne bi trebalo biti ušiju.

-To se zove osjećanja?

-Ne, to se zove iskrenost. A za iskrene riječi ne bi trebalo biti ušiju, sigurno ne bi trebalo.

-Nisam siguran da te razumijem.

-Nema se tu šta razumjeti. Ako imam ponuđene otvorene i povjerljive uši, reći ću i ono što ne bih trebala reći. Mislim ja to, ali ne onako kako se mora reći, mislim, recimo, blaže ili napola ili barem mutnije. Kad se kaže konačno je.

Zato je za mene bolje da ne kažem: ako ostane u meni, nekazano, ja sam bolja nego što jesam, a sigurno nisam onako loša kako bih bila kad bih rekla sve što mislim.

-Tako je s nejasnim mislima ili uvijek?

-Odmah sam ja znala da si odvratan! Jedino odvratan čovjek se može zabavljati uzimajući za ženu nekoga koga nisu htjeli ni na poklon; jedino odvratan čovjek se može šaliti ovako kao ti sada sa mnom; jedino odvratan čovjek može me slušati cijelu noć stojeći mi iznad glave. Ali si i jadan sa svojim šalama.

Belitsilim je doslovno otkinula vrata i izjurila iz kuće, a Bell i dječak su vidjeli da je noć zaista prošla i da se vani cijedi vlažna svjetlost. Nije svanulo, ali će sigurno opet svanuti.

-Nisam se šalio, samo sam pitao, zanimljivo mi je ovo o mislima što je rekla - objasnio je Bell dječaku koji je zurio u vrata, kao i on, ne znajući šta s još jednim danom koji se ne može izbjeći, kao ni on.

-3-

-Hoćeš li odmah jesti ili ćeš prije toga uživati u svojoj ženi? -pitala je Belitsilim Bella kad je došao kući, u sumrak prvog dana njihovog boravka u vlastitoj kući.

-Ne, ne bih jeo, ali bih veoma rado uživao u svojoj ženi.

-Zatvori onda, molim te vrata, da ništa i niko ne uđe bez naše volje.

-Da prije toga upalim lampu? - pitao je Bell zbunjeno, ne videći valjda načina da uživa u mrklome mraku koji bi zavladao zatvore li se vrata.

-Nemoj prvi put - zamoli Belitsilim porumenjevši. - Možda kasnije, ako budeš htio, ali neka sada bude ovako. Radi mene. Pristaješ?

-Naravno, samo sam mislio da je bolje ako te istovremeno čujem i vidim - odgovori Bell i krenu prema vratima, a Belitsilim se počeo svlačiti i time ga zbuni toliko da nije ni pokušao sakriti iznenađenje ili ovladati njime.

-Što svlačiš haljinu?

-Priznaješ li me svojom ženom? Jesam li žena? Jesam li ti žena?! Jesi li ti to htio?

-Naravno, i u vječnosti si mi žena. Imamo i ugovor o tome, a upravo ja sam htio da se pločica s ugovorom ispeče. Ja sam htio jer meni treba da se zauvijek, i u vječnosti, svjedoči da smo muž i žena. Što mi ne vjeruješ?

-Pa šta se sad događa?

-Ništa, samo ne vidim niti jedan stvaran razlog da se čovjek svuče zato što ima ugovor.

Stajali su, svako na svome mjestu, svako sa svojim pitanjima, zbunjeni svako na svoj način: Bell u otvoru vrata, na rubu sumraka koji svijet boji crvenkastom ili, prije, smeđom bojom, izbuljen u svoju ženu i u stavu

najiskrenijeg pitanja; Belitsilim pored ležaja, s dopola svučenom haljinom od tamnosmeđe jute, zaustavljena usred pokreta i s izrazom koji se koleba između bola i bijesa.

-Ne želiš me? -Prestani, molim te, tako govoriti! Ti si moja žena, želim te i želim da zauvijek ostaneš moja žena. Jesam li ti dao neki razlog za sumnju? Zašto stalno sumnjaš?

-Što ne želiš da se svučem? To sam htjela radi tvog užitka.

-A što misliš da ja uživam ako ti zebeš? Sve je još puno vlage, sve je još ljepljivo i hladno, ne može ti biti lijepo ako u tome sjediš gola. Zašto bih ja uživao u onome što tebi ne može biti lijepo?

Jednim naglim pokretom Belitsilim navuče haljinu i sjede pored ležaja. Zurila je u Bella širom otvorenim očima a lice joj se snažno grčilo, kao da se bori s nekim nevidljivim i jakim, možda s nekim u sebi ko bi htio vani ili dublje unutra.

-Znala sam to, znala sam još na trgu prije tri dana - progovori nakon dugog vremena u kojem je Bell, jednako zbunjen, stajao u okviru vrata.

-Zašto bi čovjek odlučio da se oženi tako poniženom djevojkom, ženom koja je čitav dan ponuđena na trgu a niko nije prišao da upita za nju? Slutila sam da to mora biti poseban čovjek i da mora imati sasvim poseban razlog, ali nisam, jadna, mogla ni naslutiti prirodu te posebnosti. Jesi li zadovoljan? Je li to što mi se sad otkrilo?

Belitsilim je govorila isprekidano, predišući nakon svake riječi, nekad prekidajući i jednu riječ kratkim udahom kojim se valjda spašavala od gušenja. Ali je govorila jednim tonom, ne dižući i ne spuštajući glas, kao da se sebi zarekla, kao da joj je od najveće važnosti dovesti iskaz do kraja u jednome tonu, a lice joj se sve snažnije grčilo i već se slagalo u nezamislive i zato sasvim neopisive grimase.

-Normalan će čovjek od takve žene sažaljivo okrenuti oči jer u tom prizoru za njega nema ničeg osim tuge, ali će posebnog čovjeka to uznemiriti i dovesti do nestrpljivog zanosa u kakvome si ti tada bio jer ima u tom prizoru izazova kojem vi ne možete odoljeti. To je poziv da se ode dalje od kraja, poziv na koji se vi odazivate i protiv svoje volje. Može li se žena koja je ponižena dokraja poniziti još više? Može li se neko ko je u poniženju otupio kao komad zemlje dovesti do toga da osjeti poniženost dublju od svega što može zamisliti? Je li to bio izazov na koji si se odazvao? Jesi li sad miran?

-Kako je to glupo! - uzviknu Bell i zamaha rukama kao da nastoji rastjerati muhe i komarce koji su mu se skupili oko glave u pravu grudvu -tako glupo da naprosto ne znam odgovoriti.

Onda je prišao do Belitsilim, kleknuo pored nje i, milujući joj nadlakticu desne ruke i očito pazeći da to bude jedini dodir među njima, nastavio govoriti umirujućim tonom.

-Mila moja, draga moja sirota - govorio je Bell milujući nadlakticu svoje žene - budalasto je to što si smislila, neopisivo budalasto, tako budalasto da ni moja uzvišena osoba nema od govora na tvoju glupost. Bilo bi to prekrasno da ti ne trpiš zbog toga, ja bih se radovao tvome podvigu kad on tebe ne bi bolio.

Zato nemoj, molim te, odustani, ja ti trebam donositi radost, mojim je dragim leđima i mojoj glavi debeloj, mome srcu i mojim slabinama, svemu mome lijepome i dobrom, najvažnija je tvoja radost. Zato odustani. Priznajem da je duhovito i uzbudljivo, ali je posve promašeno ako tebe boli. Pusti, naći će ti nešto isto tako glupo što te neće boljeti, a onda ćemo oboje pristati da to bude razlog.

Možda zahvaljujući dodiru koji se jednolično ponavljao i ravnom sporom govoru, možda zbog nekih svojih unutrašnjih zbivanja, Belitsilim se počela smirivati. Njezino bolno trzanje sada se umirilo do drhtavice, lice joj se više nije izobličavalo bezumnim grimasama nego se zaustavilo u jednom izrazu omeđenom, s jedne strane, opuštenom donjom vilicom a, s druge strane, upaljenim očnim kapcima koji su se stalno širili. I kad se učinilo da se sasvim smirila, kriknula je, zagrcala i onda briznula u plač u kojem je svaki čas gubila dah od snažnih jecaja koji tresu čitavo tijelo.

Belitsilim je plakala kao da se u njoj nešto slomilo ili kao da joj se dogodilo nešto konačno. Tako, naprimjer, plače dijete koje je otkrilo da kornjača ovamo nije došla radi njega i igre s njim nego radi odraslih kojima može poslužiti za hranu i za razne druge stvari; to otkriće u njega zauvijek naseljava strah i osamu, a strah i osama govore mu da nakon ovog otkrića dolazi niz drugih koja će stalno uvećavati strah i osamu u njemu i koja će mu reći da ni odrasli nisu ovamo došli radi njega, da se unutrašnja dvorišta ne prave radi njega, da palme ne cvjetaju radi njega... Ne mora ono znati i vjerovatno ne zna otkrića koja slijede, ali ih njegovo tijelo i njegovo osjećanje slute govoreći mu da se niz takvih otkrića neće zaustaviti i da će se uvijek, nakon svega, otkriti još nešto što nije došlo njemu, govoreći mu da je njegov boravak ovdje naprosto bez razloga jer ništa, ama baš ništa, nije radi njega; govoreći mu da je sve isto s njim i bez njega; govoreći da će mu se ostatak života pretvoriti u otkrivanje stvari koje ne postoje radi njega...

Zato se djetetu koje je otkrilo ono o kornjači otkrila ravnodušnost i zato ono plače s onoliko strašnog mira. Plače spokojno, užasno spokojno. Plače onako kako plače Belitsilim dok joj muž jednoličnim pokretom miluje nadlakticu.

Tokom današnjeg dana ona se razvedrila i oslobodila se onoga bijesnog prkosa kojim se od svega brani otkako joj je otac poludio i otkako joj ništa drugo nije ostalo, pa je sada bez ičega što bi je moglo zakloniti od ravnodušnosti i vjerovatno zato plače ovako bolno i iskreno. Jer su joj se danas, sve do sada, događale samo lijepe stvari koje bi raskrile i nekoga mnogo bolje zaklonjenog.

U samo svitanje, dok se s neba cijedila crvenkasta svjetlost koja nije stigla prekriti zemlju i dovršiti oblike na njoj, Bell je došao po nju da je iz kuće njezinog oca vodi u njihovu, napravljenu u tri dana, bez razgovora o cijeni ako bude gotova u tom vremenu, od Šamšidove posebne opeke, na rubu grada gdje se još moglo imati malo vrta i dovoljno mira. Žurio je, brbljao, ubjeđivao da je urađeno sve onako kako je ona htjela a ako nešto i ne bude tako - nije teško popraviti ili napraviti novu kuću njoj na radost, samo neka se raduje i nek se konačno nasmije. Vukao ju je, a onda povremeno i nosio samo da što prije stignu tamo gdje će se ona lijepo podudariti sa sobom jer će biti na mjestu koje je njezino i koje oblikovano prema njoj. A tada će je moći potpuno voljeti, tada će se voljeti... I tada će se ona smijati, tada će se ovdje neko i smijati i moći će se lijepo živjeti.

Bellovo razdragano brbljanje, žurba, jurnjava kroz prazan grad, klizanje po otpacima i saplitanje o usnule pse, nestrpljivo splitanje i rasplitanje planova, naselilo je u nju radost kakvu nije do tada upoznala, radost koja se mora pokazati a najčešće se pokazuje zanovijetanjem. Voljela je svoju radost i voljela je što je osjeća, pa je nemilice zanovijetala, izmišljala, korila muža što ne zaobiđe gomilu gnjilih kajsija nego se kliže preko nje i to s njom na rukama, pa se pravila da se ne veseli njegovom objašnjenju da treba što prije stići tamo gdje će ona biti gospodarica i da zato nema vremena za zaobilaženja... Začudo brzo su stigli preko cijeloga grada, valjda zato što ju je Bell nosio dobar dio puta a tada išao mnogo brže nego s njoj činilo. Pred kućom ju je Bell opet uzeo na ruke govoreći da su lijepi običaji još ljepši kad traže da se na ruke uzme lijepa žena, a lijepi običaj i radost njegove radosne osobe traže da svoju ženu na rukama unese u njezinu kuću.

-Lijepi običaji traže da prije toga otvoriš vrata - rekla je Belitsilim praveći se da mu prigovara. - A to traži i potreba moje osobe koja uglavnom ne može kroz zatvorena vrata.

-Tako je, ti ne možeš kroz vrata - zbunio se Bell i spustio je, ali se odmah opet razdragao, odjurio da otvori vrata visoko dižući noge kao da ih čupa iz blata i smijao se vlastitoj igri.

U kući je već bio dječak koji je, po želji Belitsilim, trebao živjeti s njima i koji, sasvim sigurno, nije mnogo usporio gradnju kuće oduševljeno je pomažući. Budući da od straha nije svu noć oka sklopio (a morao je ovdje ostati da sačuva kuću kad su je već ovako lijepu napravili), zaspao je čim su ga položili na ležaj, pa su mogli sami, ne dijeleći radost, obići svoj prvi dom. Sve je bilo kako je ona tražila: prema ulici velika soba u koju mogu i drugi ulaziti, s bočnih strana unutrašnjeg dvorišta dječakova i soba za namirnice, a s one strane dvorišta njihova tajna soba u koju niko strani ne može ni priviriti; i, što je najvažnije, krov je sa svih strana bio ograđen povišokim zidom, tako da se na njemu moglo sjedjeti i spavati kao u sobi, bez stranih pogleda, bez glasova i zadaha koji dolaze s ulice na otvorene krovove. Ipak je Bell, kad joj je sve pokazao, otišao da bi ona

mogla još jednom, na miru, sve obići, pregledati i provjeriti sa sobom je li to upravo ono što želi.

-Važno je to - govorio je na odlasku - jer te ne puštam kad jednom uđeš ovdje. Upamti da si mi žena i da je to zauvijek. Zato sve provjeri, dobro provjeri, da bi to zauvijek mogla podnijeti.

Nije provjeravala ali je još jednom, iz čiste radosti, obišla cijelu kuću. Nema žohara, nema muha, nema komaraca i paukova. Nema guštera, nema zmija, nema miševa i nema ljutkastog zadaha. Nije, doduše, ni miris sušene gline lišen tugaljivosti, ali je to daleko od onog oporog, žestokog zadaha koji oslobađaju zidovi očeve kuće, svih starijih kuća, namočeni mirisom znoja, mokraće, vlage i ustajalog vazduha. Ako bi mogli zidove obojiti u bijelo da bar nešto u ovom svijetu ne bude smeđe... Ili svoju sobu oblijepiti pečenim pločicama da bude suha i čista, kao daje sasvim izvan svijeta.

Puna radosti koja se mora pokazati, a sama i bez mogućnosti da svoju radost dovede zanovijetanjem, Belitsilim se bacila na uređivanje kuće i dovršavanje onih sitnica bez kojih kuća nije i ne može biti gotova. Jarko crveno je obojila ne samo dovratnik nego i vrata, da zli džini koji nose bolest i nemir ne mogu prodrijeti u kuću, a onda je krov i zidove oko njega zaštitila pravilno raspoređenim znakovima sastavljenim od tri ukrštene crte da ni s te strane zlo ne priđe njihovom domu. Onda je rasporedila namirnice osjećajući kako joj oči otežavaju od grozdova suza jer je Bell natrpao punu kuću svega i svačega a niti jednu zdjelu nije zapečatio pa ni podvezao nego ih je samo prekrio tkaninom. Sve je uredio da se ona osjeti kao istinska gospodarica. Čak je na klupici od palmovine, pored ležaja, ostavio nekoliko srebrenih štapića, valjda da može kupiti ono što poželi dok je on odsutan.

Među namirnicama kojima je Bell napunio kuću nije našla ništa što bi mogla jesti toga dana. Zato je izišla da nađe nešto posebno, nešto što ne mora biti bolje ali mora biti sasvim drugačije od svega onoga što se u normalne dane jede u ljudskim domovima. Znala je da će u toj potrazi proći Kejom i kao uzgred osmotriti pečene pločice pitajući se koje bi od ponuđenih najbolje izdvojile njihovu sobu iz ovog vlažnog tamnosmeđeg svijeta. Znala je isto tako da će joj danas ovaj grad biti ružniji nego ikad a da će ipak kroz njega proći lakše i ljepše nego ikad jer jedno je proći gradom onako a sasvim drugo proći kao žena koja se bavi svojom kućom i koja je upravo dovršava. Drugačije idu žene koje se bave svojom kućom, drugačije idu i manje su izložene smeđoj rugobi svijeta.

Na malom kanalu je našla čovjeka kod kojeg je kupovala ribe i rakove u onom kratkom vremenu u kojem je Šamšid bio znamenit i osjetljiv čovjek. Dok je razgovarala s njim, žaleći mu se da ne zna šta joj se jede i kakvo bi jelo bilo nalik ovome danu, on je izvadio veliku ribu prekrivenu zlatastim tačkama. Kao da je ispisana zlatastim tačkama na ribljem tijelu, prepoznala je svoju želju pa je kupila ribu, dokupila ostalo što je trebalo da je napravi upravo onako kako je poželjela, kako je prepoznala, i vratila se kući.

Otvorila je ribu na glavi i na repu, pa kroz otvore izvadila utrobu i lijepo očistila unutrašnjost tijela. Onda je umjesto utrobe stavila metvicu, mažuran, šafran, rutvicu i bosiljak umiješan u ptičije salo, pa s obje strane zatvorila ribu rasječenim smokvama. Sa strana je napravila po tri zasjeka i u njih udjenula ptičije salo s komoračem i češnjakom, pa potopila u kobilje mlijeko da se kuha. Skuhanu je ribu prepržila na sezamovom ulju, pa prelila iscjetkom od prevrelog ječma da gustom gorčinom ublaži jake mirise kojima se meso moralo natopiti. Nije znala hoće li njezin prvi ručak u vlastitoj kući biti jestiv, ali je bila sigurna da će biti sasvim poseban, sasvim nalik na njezinu radost i da ga ona voli. Zato je s toliko nemira čekala Bella i zato je ovako zaplakala kad on nije htio ni nju ni njezin ručak.

-Da ja odem? - upitala je Belitsilim nakon što se isplakala i dugo, dugo smirivala u tišini prekidanoj povremenim uzdasima i dubokim jecajima koji su joj potresali čitavo tijelo. Kao dijete nakon otkrića s kornjačom.

-Kamo? - upita Bell začuđeno.

-Ne znam. Odavde. -Ovo je tvoja kuća, a iz nje se ne odlazi - ubjedljivo i mirno odgovori Bell. - Sasvim je nerazumno ići iz svoje kuće, pogotovo ako si čovjek. Kuća je cilj jer je ona mjesto na kojem se skupljaju ljudski razlozi, pa razuman čovjek živi prema kući, ide k njoj i sve određuje prema njoj. Nema tebi odlaziti odavde, nema se kamo otići iz svoje kuće.

-Ali ja ti ne trebam. I ništa moje.

-Nemoj opet, molim te. Volim te, dragocjena si mi, najvažnija.

-Ni ručak nisi htio - izjavi Belitsilim nakon predaha, glasom punim suza i optužbe.

-Meni ne treba hrana. Ova - odgovori Bell sa mnogo nelagode, gledajući ustranu.

-Zato što je moja?

-Ma ne, ne treba mi jer nisam gladan.

-Jeo si u gradu iako sam ja kod kuće? O tome ti i govorim, zato bih da odem.

-Kako da ti objasnim? - ustade Bell i u očiglednoj neprilici poče gestikulirati i šetkati. - Ja ne jedem, razumiješ li me? Ne tvoja hrana, nije ona u pitanju, ja ću nju jednom jesti s užitkom i sa zahvalnošću, nego je to što ja ne jedem. Za sada. Inače ne jedem.

-Kako? -Nikako. Naprosto ne jedem. Ja sam takav. Vjeruj mi da je u redu, sasvim uredu, samo sam trenutno takav.

-Nešto si bolestan pa prestao?

-Recimo da je tako.

-Nećemo reći ako nije. Ili mi ne želiš reći, misliš da sam nedostojna tvoje tajne?

-Ne, ne, nemoj tako. Možeš li mi vjerovati da je bolje ako ti ne kažem?

-Ne mogu.

-Sigurna si da ti trebam reći?

-Da, ja te mogu razumjeti, mogu ti pomoći, mogu trpjeti. A ako je nešto strašno, mogu te opravdati bolje nego ti sam sebe. Sigurno.

-Ja sam džin - reče Bell stojeći u vratima i gledajući vani.

-Je li zbog toga bilo i ono - upita Belitsilim nakon kratke tišine prekinute samo jednim dubokim i brzim udahom.

-Zbog toga. A i ne dopada mi se to kod ljudi, ne bih rekao da je dovoljno: pomiješate se s po jednim djelićem tijela, dodirnete se jednom stranom... Nemoj se ti brinuti, ja ću i jesti i to raditi kad postanem čovjek, uskoro. Samo kažem da mi se ne dopada, onako kažem.

-A kako vi to radite? Potpuno se pomiješate?

-Kao dva dima ili dvije vode. Jedna je voda bistrija i jedan je dim tamniji, ali se izjednače kad se pomiješaju i dalje teku kao jedna voda ili jedan dim. Ne mora tako biti, ali recimo da je tako. Rastave li se opet na dva toka, a moraju se rastaviti, neće se vidjeti razlika. Potpuno je, miješanje, a ne kao kod vas da ostane na pukom dodiru i bez tragova.

-I šta ti bi da dođeš meni? - upita Belitsilim kao da se prenula.

-Da postanem čovjek. Mislim da ću postati ako dovoljno dugo radim sve kao čovjek.

-Velika dobit, pogotovo ovdje i sa mnom.

-Želiš da odem? A pitao sam jesi li sigurna da mogu reći.

-Dobro mi došao. Ti si moj muž i ja ti se radujem, nisam te izabrala onda ali jesam danas, biram te evo i sada i ne želim ostati bez tebe. Samo te nastojim razumjeti, što bi ti rekao. Zašto?

-Vi imate tijelo, osjećanja imate, vi želite i čeznete. Lijepo je to: osjećati, žudjeti. Veliko je to. Imati tijelo.

-Imamo tijelo da bi nas boljelo, imamo osjećanja da bismo mogli biti odbijeni, poniženi, jadni. A i tijelo imaš, sasvim pristojno ako se izuzmu uši.

-Nemam, nije teško - pobuni se Bell i podiže se za čitav lakat iznad zemlje. Onda se jako ugrize za ruku i pruži je, bez tragova, prema svojoj ženi.

-Ne osjeća, nema bola. -Podnese se i bol, i poniženje, i prljavština - poče objašnjavati Belitsilim, a iz tona je bilo jasno da ne zna treba li tješiti, odgovoriti ili ohrabriti sugovornika. -Navikneš se i stekneš ravnodušnost koja te od svega uspije odbraniti. Ali zašto?! Ni ravnodušnost ni navika ne daju razlog i ne brane od potrebe za njim. A njega nema.

-Biti gladan, osjećati tvrdo i mekano, imati ruku koje je vrela i koja boli - kliktao je Bell nabrajajući ljepote date ljudima s toliko radosti kao da su one njegovo vlastito djelo. Stomak koji hoće hranu i koji je težak. Leđa koja se talasaju i savijaju. Glava koja obrasta tvrdim dlakama. Noge koje se umaraju i osjećaju kako ih steže blato. Smijeh. Radosni smijeh od toga što osjećaš svoje tijelo. Veseli smijeh zbog tuđe nespretnosti. Bezazleni smijeh zbog tvoje naivnosti. Dvostruki smijeh u kojem se miješaju bol i užitak. Smijeh bez razloga,

smijeh zbog ogromnosti ili presitnosti, smijeh kojim život slavi sebe. -I smrt - doda Belitsilim i nasmija se.

-A to pogotovo, smrt posebno - razdragano se složi Bell. -Velika je stvar: umrijeti. Možeš se ti smijati kad znaš da ćeš umrijeti, tada se možeš i radovati i smijati.

-Nisam znala da je to toliko dobro.

-Ogromno, najveće. Daje oblik.

-Kakav oblik?

-Razumljiv. Uređen prema unutrašnjem, prema razlogu i prema prirodi onoga što je oblikovano. Bilo bi vam strašno da nije smrti. Ili ne bi jer ne biste bili ljudi. Rijeci nije svejedno koliko je između njezinog izvora i ušća, ali joj to nije važno koliko to da ima izvor, tok i ušće. Bez ušća ona ne bi bila rijeka ili bi tekla nikamo a nikamo se ne može teći.

-Priznajem da mi je lijepo slušati te - spokojno i s blagom ozarenošću reče Belitsilim. - Nisam sigurna da te razumijem, ali sam sigurna da uživam.

-Želiš li da razgovaramo? Mnogo, stalno. Sigurno ćemo se razumjeti, važno je da razgovaramo i volimo se, a razumijevanje i ostalo će doći iz toga.

-Volimo se razgovorom - osmjehne se Belitsilim. - Dovoljno ako se volimo i dobro razgovaramo.

Bell priđe i sjedne kod nje, a ona se pruži po tlu i stavi mu glavu u krilo. Nato se Bell premjesti na ležaj i pozove je, valjda zato što nije htio da mu žena leži na nabijenoj zemlji.

-Razgovaramo? - pitao je Bell kad mu se ona opet namjestila u krilo.

-Pričaj mi o izvoru i o tome kako si dotekao do mene. Pričaj mi o sebi i o tome kako želiš osjećati tijelo. Pričaj mi kao da smo se već razumjeli, a ja ću, zaspem li, slušati u snu tvoju priču ili je sanjati.

Noć je ovijala vlagom glineni grad na kanalima, napominjući svojim mrakom i tegobom da je blizu, sasvim blizu, velika rijeka. Utihnuli su psi i mačke, ljudi su se zavukli iza svojih vrata i vjerovatno već utonuli u san. A ovdje, u neosvijetljenoj sobi iza rastvorenih vrata, dječak koji se tokom dana dobro naspavao, sluša priču koja se sliva niz lice na tijelo njegove velike sestre.

HISTORIJA ŽUDNJE

U kraju Dilmunu, rubnom svijetu iza kojeg počinje nešto sasvim drugo, boravio je prije početka usnuli Enki. Dilmun je rubni svijet, svijet svakovrsnih mogućnosti u kojem je sve ono što bi jednom moglo biti stvar, biće ili događaj, ali su tada, za Enkijeva sna, i te mogućnosti bile zbrkane, prikrivene, neuređene. Spavao je Enki, pa je i svijet u kojem spava bio kao u snu, pa su i njegove mogućnosti bile kao u snu. Bila su tu sva moguća imena jer su svi dijelovi svih imena u Dilmunu već tada postojali, ali su ti dijelovi bili u neredu, svaki za sebe ili jedan preko drugoga, tako da nije bilo niti jednog dovršenog imena a kamo li

jezika u kojem su sva imena. Bila su tu sjemena svih stvari jer su bili vatra i voda, vazduh i zemlja, ali su bili razdvojeni i bez razmjera u kojima bi se spojili u stvari ili u bića. Bilo je tu svega dovoljno za jedan svijet, pa i više, ali je Enki spavao pa nije imao ko napraviti red, razmjere, mrežu kojima bi se to povezalo i uredilo. Ili je zapravo sve to, sva ta sjemena i svi dijelovi mogućih imena i jezika, sve te mogućnosti kojima još trebaju samo red i razmjere, bilo Enkijev san? Možda je zaista bilo, jer otkud bi se inače pojavilo dok Enki spava i dok ništa ne može početi?

Nije moglo početi dok se u Enkiju nije pojavila žudnja. Velika, jaka, onakva kakva se u njemu može stvoriti. Dovoljno jaka da ga probudi ispunjenog žudnjom.

Znao je Enki da može žudjeti jedino sebe jer sve ostalo su samo mogućnosti koje je on sanjao. Znao je da svoju žudnju može umiriti jedino sobom samim, i to tako da bude upravo on ali izvan sebe, suprotan sebi a ipak i dalje on. Znao je da ne može žudnju umiriti dok ne iziđe iz sebe i da je može uputiti jedino prema onome što je različito od njega, zapravo suprotno njemu. I znao je da to ipak mora biti on jer drugoga nema, a i da ga ima ne bi ga primilo ako je istinito.

Zato je Enki izgovorio ime svoga ženskog dijela za kojim je žudio ali prema njemu nije mogao usmjeriti svoju žudnju jer je taj ženski dio bio u njemu. Zato je izgovorio ime Nin-tu, ime ženskoga sebe. Zato je pustio da Nin-tu istekne iz njega, zato je bio radostan kad se dovršila nasuprot njemu: suprotna njemu a ipak on, sasvim izvan njega a prisnija mu od svega njegovog. Zato je bio zadovoljan što se probudio.

Stajali su jedno prema drugom ispunjeni žudnjom: Enki i Nin-tu, muško i žensko, jedno a suprotni. Toliko su se žudjeli, toliko su bili usmjereni jedno prema drugome da su im se dijelovi složili i razvrstali savršeno suglasno. Prema imenu koje nastalo slaganjem i razvrstavanjem Enkijevih dijelova stajala je stvar koja je nastala u Nin-tu, slaganjem i razvrstavanjem njezinih dijelova. Prema razmjeri i mogućnosti u Enkiju stajali su spleteni elementi ili događaj u Nin-tu. Prema obliku u Enkiju stajao je predmet u Nin-tu.

Tako su nastala dva svijeta: Enki i Nin-tu, Dilmun i ovaj svijet. U Dilmunu su mogućnosti, jezik, oblici, u Dilmunu je Enki. Ovdje su predmeti, događaji, tijela, ovdje je Nin-tu. Enki i Nin-tu, Dilmun i ovaj svijet, usmjereni su jedno drugome, oni se žude. A ta žudnja smo mi, džini. Mi smo žudnja Enkija za Nin-tu, mi smo žudnja Nin-tu za Enkijem. Mi smo žudnja imena za predmetom, mi smo žudnja predmeta za imenom.

U Dilmunu, mi smo žudnja, usmjerenost, htijenje. Ovdje, mi smo vatra u jednome od njezinih stanja. Mnogo je stvari u ovom svijetu, mnogo je imena u Dilmunu. Mnogo je događaja u ovom svijetu i mnogo mogućnosti u Dilmunu. Zato je i nas mnogo i od raznih vrsta, onoliko vrsta koliko ste oblika i obilježja vatre upoznali.

Jedna su vrsta dobri džini. Oni su građeni od svjetlosti, oni su žudnja Dilmuna za ovim svijetom, oni su žudnja ovog svijeta za Dilmunom. Oni su usmjerenost predmeta na ime, oni su potreba imena za predmetom. Oni su dobri jer oni čuvaju cjelinu, oni kažu da se Enki i Nin-tu vole. Oni upućuju Enkija na Nin-tu, oni su sjećanje Nin-tu na Enkija iz kojeg je istekla. Oni ne dopuštaju predmetu da zaboravi na svoje ime, oni ne daju imenu da se odrekne svog predmeta. Kad su dobri džini brzi, kad ih je više i kad su jači, dva svijeta se ponašaju kao dvije strane jednog palminog lista. Kad je mnogo dobrih džina Enki ne može zaboraviti da može žudjeti jedino Nin-tu, da jedino prema njoj može usmjeriti svoju žudnju jer je jedino ona suprotna njemu a ipak on, izvan njega a prisnija mu od njega samoga. Kad je mnogo dobrih džina, Nin-tu zna da jedino Enkija može stvarno žudjeti jer jedino on zna njezino ime i jer je on sva njezina sjećanja. Dobro je kad je mnogo dobrih džina. Tada je svijet cijel, sa svih strana jednak sebi i odasvud beskonačan. Tada je svijet dobro zaokružen i tada se veseli svojoj, sebi dovoljnoj, okruglini.

Zli džini zavide dobrima na veselju i zato ih mrze. Oni su od vrole vatre, oni su žudnja jedne stvari za drugom ili žudnja stvari za samom sobom. Oni su žudnja imena za imenom ili žudnja imena za samim sobom. Oni su Enkijevo pospano samozadovoljstvo, oni su zaborav Nin-tu. Kad su brzi zli džini, kad ih je mnogo i kad su jači, Dilmun se pravi da ne zna za ovaj svijet i ovaj svijet se pravi da Dilmuna nema. Kad je više zlih džina, Enki žudi sebe, kao da Nin-tu nije istekla iz njega i kao da žudnja može biti istinita ako nije usmjerena prema nekome ko je vani i suprotan a suprotan i prisniji ti od tebe samoga. Kad je više zlih džina, Nin-tu zaboravlja na Enkija i žudi sebe kao da može biti bez imena. Po djelovanju zlih džina stvari se množe ne pazeći na imena, kao da mogu imati razlog ako nemaju imena. Po djelovanju zlih džina imena se množe bez obzira na stvari, kao da su sebi dovoljna i kao da mogu biti sama dok je Enki budan. Za prevlasti zlih džina, sve što postoji žudi sebe i misli da je sebi dovoljno. Zli džini su opora i besplodna žudnja, sebe za sobom, zli džini su kao izvor koji ne stvara tok i ušće.

Treća je vrsta slaba i malobrojna. Oni su od onog lijepog isijanja bez naročite topline koje žar oslobađa prije nego će krenuti prema gašenju. Kad žar u koji se pretvorila zapaljena balega ili drvo izgubi toplinu, ospe se sivom skramom, ali u jednom časku prije nego će se siva skrma pojaviti, kad topline više nema ali skrma još nije nastala, iz žara se oslobodi svijetlo zračenje, kratko kao treptaj i čisto kao ime svjetla. Oni su od toga zračenja. Oni su u sebi dvostruki jer su od svjetla rođenog iz vatre, oni su od svjetla i od vatre. Oni su svjetlost i vatra, oni tijelu dodaju sjećanje i sjećanju napominju da mu je potrebno tijelo. Oni su Enkijeva žudnja i sjećanje Nin-tu, oni su muško i žensko u jednome.

Oni nisu dobri i nisu zli, oni su dvostruki. Njima nije do toga da donose

dobro ili zlo, da donose korist ili nevolju, njima je do toga da podsjećaju na onu drugu stranu i da čuvaju cjelinu. Zato su oni svugdje stranci i svugdje na smetnji, pogotovo u vremenima u kojima zli džini odnesu prevagu.

Ljudi imaju nekoliko načina da razlikuju dobre od zlih džina. Jedan je sklonost prema bojama i dlakama jer dobri džini vole zlatnu dlaku a zli vole riđu. Drugi je sklonost prema djelima jer dobri džini vole ljubav prema drugome i djela puna znanja, a zli vole ljubav prema sebi i djela koja služe pukoj ugodnosti. Nije ljudima teško razlikovati dobre od zlih džina jer su ljudi obilježeni sjećanjem pa, kao i džini, borave u Enkiju i borave u Nin-tu, vezani i za Dilmun i za ovaj svijet. Samo ovu treću vrstu ljudi ne mogu prepoznati jer jer je ne mogu razlikovati od drugih dviju: oni vole sve i skloni su svemu jer oni služe cjelini. Oni vole riđu i zlatnu dlaku jer oni vole ime i tijelo dlake. Oni vole smijeh i tugu, vole bijelo i zeleno, vole bol i užitak, jer oni vole cjelinu a cjelini pripada sve čega može biti. Cjelini pripadaju i dijelovi neke mogućnosti, kakvih je bilo u Enkijevom snu, cjelini pripadaju imena kojih još nema, cjelini pripadaju slutnja i sjećanje, glina i voda, riblja glava i bol u koljenu. Cjelina su ovaj svijet i Dilmun zajedno, cjelina su Nin-tu i Enki kad se žude i u žudnji prelivaju jedno u drugo kao kad se miješaju dvije sasvim bistre vode.

Ponekad mi se učini da smo mi (da je ova treća vrsta džina) nastali u Enkijevom snu i ostali u njemu jer smo mi više snovita zbrka nego džini kakvi su ostali džini. Mi nismo žudnja jednoga za drugim, kao što su ostali džini, mi smo žudnja koja je mučena žudnjom. Mi smo greška ili zbrka, mi smo ili san o cjelini ili nismo moguć. Mi smo kao oko koje vidi sebe, kao sunce koje sebe osvjetljava. Zato je meni strašno.

Nije teško biti žudnja, ja mislim da je to i lijepo. Zato mi zavidimo drugim džinima, dobrim i zlim jednako. Ni žudjeti nije teško, ja mislim da je to prelijepo, to je dokaz da si moguć i da si stvaran. Ali je strašno biti žudnja koja žudi. To je dokaz da nisi moguć ma koliko bio stvaran, to je znak da te ne može biti ma koliko da te ima. Valjda je to zbog cjeline koja je ostavljena nama na brigu i odbranu. Zato ja mislim da smo mi najstariji i da smo iz Enkijevog sna. I zato nam je ovako strašno jer Enki više ne spava, Enki uopće ne spava otkako je Nin-tu istekla iz njega.

Zato svi mi nastojimo postati jedno ili drugo, nastojimo biti žudnja ili onaj ko žudi. Nastojimo ne biti cjelina jer cjelina kao da nije moguća otkako je Nin-tu istekla iz Enkija. Zato svi mi nastojimo postati dobri ili zli, nastojimo biti džini kakvi jesu džini, nastojimo biti žudnja koja sebe ne osjeća. Ali nam to ne uspijeva. Htjeli su neki od nas biti zli, htjeli su biti žudnja stvari za drugim stvarima ili žudnja imena za drugim imenima. Htjeli su, naprimjer, biti žudnja kuće za drugim kućama, htjeli su biti ono što kuću lišava potrebe za imenom a budi u njoj potrebu za drugim kućama u nizu. Ime je, zar ne, ono što određuje unutrašnju prirodu stvari, pa je ime kuće ono po čemu kuća, kao toliko-i-toliko zidova raspoređenih tako-i-tako, ima oblik nečijeg straha, pamti miris upravo

tog tijela, čuva toplinu i sklanja od studeni ili čuva hladovinu i čuva od vreline. Od potrebe za tim su neki naši htjeli osloboditi kuću, htjeli su biti njezina snažna žudnja za drugim kućama, zapravo za drugim zidovima koji bi stajali u nizu, bez imena kuće i bez želje za njim, više ili manje slični jedni drugima. Radili su to i bili su žudnja raspoređenih zidova za drugim raspoređenim zidovima, ali su pri tome snažno žudjeli ime kuće i sami su u sebi bili žudnja za kućnom skrovitošću i oblikom nečijeg straha, za pamćenjem nekog mirisa i za osjećanjem sigurne sklonjenosti. Tako se moralo desiti jer oni znaju cjelinu, oni jesu cjelina, oni se brinu za cjelinu. I tako se dogodilo da oni među nama koji su htjeli da postanu zli džini budu zapravo dvije, međusobno suprotne, žudnje, budu dva smjera koja se poništavaju i onemogućuju svaki pokret. I tako su oni među nama koji su htjeli postati zli džini postali ravnodušni, postali su ravnodušnost.

A tako je bilo i s onima koji su htjeli postati dobri džini. Oni su bili žudnja stvari za imenom i bili su žudnja imena za tijelom, ali su sami pri tome žudjeli da se stvari vezuju u nizove s drugim stvarima, bez dodira s imenima, i da se imena vezuju u nizove s drugim imenima, bez dodira s tijelima koja su Nin-tu. Bili su žudnja i žudjeli su, davali su dobro a bili su zlo, jer su oni cjelina. Mi smo cjelina i žudimo cjelinu. Zato su i oni postali ravnodušni, zato se i zbog njih pojavila ravnodušnost. Mi smo stvorili ravnodušnost. Možeš li zamisliti kako je strašno biti besmrtan i ravnodušan? Možda to mora biti jedno s drugim, možda su to dva oblika istog imena, ali se nama baš u tom spoju otkriva užas i svima nam se čini da bi ravnodušnost bila i podnošljiva kad bi imala kraj. Kad bismo mi imali kraj. Nepodnošljivo je biti ravnodušan i znati da kraja nema; nepodnošljivo je znati da kraja nema jer si zato ravnodušan; nepodnošljivo je biti ravnodušan jer tada za tebe kraja nema; nepodnošljiv je taj spoj jer ti je, ravnodušnome, kraj ravnodušan, kao i sve ostalo, pa kraja ne može biti, kao ni svega ostalog.

Tako sam ja mislio i tako sam otkrio da mogu uraditi upravo suprotno. Mogu zadobiti kraj, mogu postati onaj ko žudi a nije žudnja, mogu se tako osloboditi ravnodušnosti. Mogu postati čovjek.

Ne znam jesam li ja pokušavao postati dobri ili zli džin. Mnogi od nas jesu i svi su postali ravnodušni. Vjerovatno jesam i ja jer u beskrajnom vremenu koje je nama dosuđeno moramo pokušati sve i biti sve. Svima koji su pokušali bilo je strašno jer su postajali ravnodušni, a to znači da je i meni bilo strašno ali sam na to zaboravio jer sam bio postao ravnodušan. Ne znam, tako mi se sada čini.

Ne znam je li do sada neko od nas pokušao postati čovjek. Ne mogu znati jer je umro ako je uspio i ostao ravnodušan ako nije uspio - u oba slučaja rezultat je sakriven od mene. Ne znam jesam li ja do sada pokušavao postati čovjek. Ako sam pokušavao - nisam uspio i još uvijek sam, nažalost, besmrtan. Ili sam uspio pa umro i smrću se vratio u narav džina koji brine o cjelini i jeste cjelina. Ne bih se možda trebao radovati ako je tako.

Ne znam i ne mogu o tome znati, ali znam da mi se otkrilo kako treba pokušati i znam da me od tada ostavlja ravnodušnost. Znam da mi se od tada čini kako me ostavlja ravnodušnost.

Zamišljam kako imam tijelo i tome se radujem. Teško, osjetljivo i raspadljivo tijelo. Zamišljam kako dižem ruku, a ruka ima težinu i ja tu težinu osjećam. Zamišljam kako mi u utrobi leži glad i ja osjećam oblik te gladi, osjećam kako me ispunjava žudnja za hranom, želja da jedem to-i-to jer moja glad ima taj-i-taj oblik. Zamišljam bol, zamišljam da imam bol. Zamišljam da mi leži bol u nozi koju imam ili na dlanu koji imam i koji osjećam. Osjećam (zamišljam da osjećam) kako mi je središte dlana usijano od bola i kako se iz tog središta rasprostiru valovi koji prekrivaju čitav dlan, pa se prenose duž ruke u utrobu koju zaposjednu grčevi od bola.

Zamišljam da imam utrobu. Utrobu! Imam jasno oblikovano vanjsko tijelo sa vlastitom težinom i sposobnošću da osjeća i da hoće, a onda, unutar njega, utrobu sa crijevima, sa srcem, sa svim onim što me može boljeti, što se može grčiti od straha, što može osjećati ugodnost.

Sve to zamišljam i osjećam kako se radujem. Mislim da se radujem, mislim da osjećam kako se radujem. Ne može se biti ravnodušan ako sve to imaš i ako sve to ima kraj. Ako ti imaš kraj. Imaš li tijelo - imaš i žudnju, a ne možeš biti žudnja jer jesi tijelo koje žudi i osjeća bol, hladno, strah. Tako mislim.

I mislim da mogu sve to zadobiti. Ako uzmem oblik tijela i ako taj oblik dugo ne mijenjam, dovoljno dugo, makar i beskrajno dugo koliko mi je dosuđeno; ako u tom obliku radim sve što radi čovjek, ako u svemu postupam onako kako postupa čovjek koji ima tijelo s imenom tijela; ako sebi dam ljudsko ime i ako sve kod mene biva kao i kod ljudi... Ako sve to bude tako, mora se nekada pojaviti narav ljudskog tijela, mora se u moj oblik useliti ime, moram osjetiti žudnju, samo osjetiti, moram postati onaj ko žudi i ništa više od toga, a onda, nakon svega toga, mora doći kraj. Mislim da mora.

Zato si mi ti dragocjena, zato si mi moje najdragocjenije. Samo jedan trenutak žudnje za tobom i ja sam čovjek, ja sam oslobođen ravnodušnosti, ja sam tvoj pravi muž. Ja neću dozvoliti žudnji da ode kad se jednom pojavi, ja ću te bez prestanka žudjeti i s tobom se susretati dok se ne pomiješamo kao dimovi od dvije vatre. Ja ću se odreći svoje besmrtnosti radi žudnje za tobom, ja ću izgubiti besmrtnost da bih te žudio, ja ću se smrti prepustiti žudeći te. Otkako sam te vidio, razlog moga boravka je žudnja za tobom, trenutak u kojem ću osjetiti žudnju za tobom.

Ja imam znanje o budućem, ja imam razna i istinita znanja. Zato mi vjeruj, zato bi mi trebala vjerovati. Ja ti kažem da ćemo uspjeti. Vjeruj da ćemo uspjeti. Jednom ću ja osjetiti žudnju i tada će moje milo tijelo prići tvome lijepom tijelu i tako ćemo se spojiti i onda se više nikada nećemo razdvojiti. Sigurno će tako biti. Samo moramo biti cijeli ljudi i moramo sebi napraviti cijeli ljudski svijet, a to

ovdje možemo, sve ovdje osim smijeha imamo a i smijeh ćemo nekako dozvati. Tako će biti.

Mi ćemo se ploditi, mi ćemo imati potomka. Ti ćeš mi roditi potomka da svjedoči o mome tijelu i o žudnji koju si probudila. Tako će biti i ako ja ne postanem čovjek, ne znam kako ali će se baš tako desiti jer tako treba biti. Ti mene želiš i ja tebe hoću, zato moramo imati potomka. Mi se možemo oploditi, svjetlost potekla iz vatre može se oploditi s ljudskim tijelom kad oboje to zaista žele. Ako ne budemo mogli roditi čovjeka, mi ćemo roditi farnaka, naše čedo. I mi ćemo ga voljeti. Samo mi vjeruj, budi strpljiva i voli me. Presudno je da mi vjeruješ i da me hoćeš. Ja tebe hoću.

- 4 -

Treći dan od ovog razgovora Belitsilim se probudila veoma kasno, kad je dan već bio dobro odmakao, kad je sunce već bilo na pola puta do svoga dnevnog vrha. Nikad nije ovako kasno ustala, nikad nije pomislila da je moguće ovako kasno ustati i sigurno nikada niko od korisnih ljudskih bića nije ovako kasno ustao. "Spavala sam kao Bellov Enki prije početka svijeta", mislila je ulazeći u unutrašnje dvorište u kojem je dječak uprazno vrtio mlin za sjemenke i to, izgleda, veoma dugo, dovoljno dugo da u ovom času već posrće od umora.

-Bell me je poslao ovamo da te ne bih probudio - obavijesti je odmah, a vidjelo se da ne zna je li to rekao kao opravdanje što vrti prazan mlin i kvari ga ili kao prigovor njoj što ustaje u ovaj kasni sat.

Belitsilim se glasno nasmija, valjda prvi put u životu. Tek ju je dječakova nedoumica upozorila na to da se ne osjeća krivom zbog ovako kasnog ustajanja i da se o njemu nije zapravo ništa ni zapitala. Naprosto je osjećala ugodnost od tijela otežalog dugim spavanjem i prepustila se tom ugodnom osjećanju kao da za odraslu ženu nema na svijetu posla važnijeg od spavanja do pola bijela dana. Danas je, osim toga, prvi put otkako zna za sebe, ostala u ležaju nakon buđenja, povremeno istežući nogu ili ruku, uvijajući gornji dio tijela i protežući se s rukama iznad glave, jer je danas, tako radeći, otkrila užitak koji njoj donosi i u sebi nalazi tijelo ošamućeno snom i zato sposobno da samo sebe osjeća. Dugo je budna ostala ležati prepuštajući se grešnom zadovoljstvu koje je njezino tijelo pružalo samo sebi. Krene podignuti nogu i istog trenutka, prije nego je i zategla mišiće da je podigne, osjeti njezinu težinu, oblik, veličinu, osjeti sve to kao izvor užitka, osjeti da je pokretanje noge slatki napor od kojeg treba odustati jer će odustajanje donijeti još veći užitak. Zato odustane i osjeti kako je potapa zadovoljstvo što ima nogu takvog oblika i dužine, nogu tešku upravo toliko da je može pokrenuti ako hoće i da u taj pokret mora uložiti upravo toliki napor da joj bude slatko. Toliko slatko da jedino odustajanje od tog pokreta i tog napora može biti slađe. Onda istu igru ponovi s jednom pa s drugom rukom. Onda sa či-

tavim gornjim dijelom tijela koji odluči pokrenuti ulijevo pa udesno samo radi toga da osjeti oblik i težinu, samo radi toga da na onaj način osjeti svoje tijelo i da odustane od njegovog pokretanja izvlačeći iz tog odustajanja slatko uzbuđenje zbog tog stupnja podudarnosti sa svojim tijelom i zbog potpunog pristajanja na sve njegove osobine.

Ustala je kad joj se učinilo da je iz ove igre isisala užitak koji ona nosi u sebi, ali je između ležaja i unutrašnjeg dvorišta još dva puta stala da se protegne, da zategne svaki od svojih udova i iznova se obraduje njihovom obliku, njihovoj tjelesnosti i tome što ih ima. Zategne se i osjeti kako se po njoj, po cijelom tijelu, razliva ugodno osjećanje, tiha slast kakvu upoznaje samo snom omamljeno tijelo podudarno sa sobom i zadovoljno sobom.

Sve ovo vrijeme bila je slobodna od misli. Osjeća svoje tijelo i osjeća ugodnost od tog osjećanja i ništa više. Samo je, ulazeći u dvorište, načas pomislila da je spavala kao Enki prije početka svijeta, ali je i to bilo više slutnja a još više osjećanje nego misao. Naprosto joj je tijelom prostrujalo osjećanje da je možda tako dug i tako pun naslade mogao biti san iz kojeg je potekao svijet i iz kojeg je nastalo njezino tijelo, ali je to trenutačno osjećanje bilo daleko od riječi i jasnog oblika koji one zadaju, mnogo više nalik prizoru iz sna nego onome što se dobije od izgovorenih riječi. Jer je u njezinom osjećanju, u slutnji koja je strujala tijelom, bilo mnogo radosti, tihe i slatke radosti kojoj ne treba izraza i koja zapravo ne podnosi pokazivanje, a u riječima "spavala sam kao Enki prije početka svijeta" radosti nema ni u tragu, a naslade, koja je u njezinom osjećanju upravo kipjela, ne može ni biti.

Ta radost i ta zgusnuta naslada prasnule su na dječakove riječi i ona se glasno nasmijala. Je li Bellovo ime zgusnulo užitak toliko da je morao prsnuti kroz smijeh? Je li njegova briga za njezin san imala u sebi nečeg čisto tjelesnog, nečega što se naprosto dodalo onom osjećanju noge ili ruke, slabina i ramena? Ne bi se to moglo reći i ne bi se o tome moglo ni razgovarati jer o tome se nema šta znati, o tome se ne može imati prenosivo znanje; takav se doživljaj ima ili se nema, pa se tako zna ili se ne zna. Sigurno je da se ona glasno nasmijala od praska svoje radosti i da se onda obrušila na dječaka iznenađenog njezinim smijehom, izljubila ga i okretala se držeći u svojim rukama njegove, pa ga spustila i, držeći mu lice u svojim dlanovima, nasmiješila se tiho, ozareno.

Objedovala je u dvorištu, ne nudeći dječaka i ne znajući zapravo šta jede, zaboravljajući povremeno na zalogaj u ustima, mnogo više sisajući nego žvačući. A nakon predugog doručka, koji se okončao kad je dan već ušao u drugu polovinu, otišla je na kanal da se kupa, uživajući u iznenađenju koje dječak nije ni pokušavao sakriti. Sve joj je toga dana stvaralo užitak, sve je pred nju izlazilo i

dogadalo joj se samo radi toga da pojača njezinu pritajenu radost, da uveća njezinu nasladu, da osnaži njezino osjećanje oblika, težine i veličine njezinog tijela. Istina je da odrasla žena, s kućom i mužem, ne smije spavati do ovih doba, istina je da niko a pogotovo udata žena ne smije objedovati tako dugo da zaboravi ukus zalogaja u ustima, istina je da se u ovo doba ne kupaju ni robovi ni ljudi jer poslovi stoje a oni su izloženi pogledima namjernika i besposličara... Sve je to istina i dječak je sasvim u pravu što pokazuje iznenađenje kojim je osuđuje, ali radost u njezinom tijelu hoće upravo to i ona upravo to radi pojačavajući time svoju radost. Ako zbog svih ovih grijeha ovako dobro osjeća svoj oblik, ako joj se njezino tijelo objavljuje s ovoliko užitka zbog ovog zabranjenog što radi - dobro je, neka radi, opet će raditi. A nije zbog toga, zna da nije zbog toga, radi se samo o tome da danas pristaje na sebe, da je prekrasno podudarna sa svojim tijelom i da je u tom pristajanju toliko radosti i užitka da se u radost i užitak promeće sve što joj se dogodi i sve što uradi. Iako se mora priznati da ima neke naslade u kasnom ustajanju, dugom objedovanju, zabranjenom kupanju... Slatko je grijehiti protiv reda, pogotovo ako žena uživa u sebi i prvi put se dobro osjeća u svojoj koži.

Mislila je da će po povratku s kupanja uraditi nešto u kući, makar napraviti objed koji će ponuditi mužu i koji će pojesti ona i dječak. Ali se nakon kupanja osjećala suviše čistom i suviše laganom za turobnu haljinu od jute koju bi trebala navući za bilo koji posao. Čitav dan se zapravo suviše dobro osjećala da bi mogla pristati na haljinu koja je svojom rugobom vrijeđa od časa u kojem ju je vidjela i koju je sve vrijeme otkako je nosi osjećala kao nezasluzenu kaznu. Danas joj je trebalo da bude lijepa, svemu se njezinome htjelo da bude lijepa a ne može se biti lijepa s kosom bez sjaja i u onoj tužnoj krpi koja tijelo ne samo sakriva nego i poništava. Zato je kosu dobro namazala uljem i istrljala pepelom od preslice da malo posvijetli i da dobije onaj zlatasti odsjaj koji je znala s majčine kose i zbog kojega je ponekad majku osjećala istinski bliskom osjećajući, posve sigurna u to, da je taj zlatasti odsjaj nešto njezino što je majka primila i što joj vraća kad god se sunce prelomi u njezinoj kosi. Dugo je trljala uživajući u igri prstiju s masnim mekanim vlasima i zamišljajući kako raste sjaj vlasi i kako se u njima javlja onaj zlatasti odbljesak koji ne poništava osnovnu tamnu boju vlasi nego se dodaje njoj, ne kao njezina suprotnost nego kao jedna od njezinih mogućnosti. Zlatni odsjaj crne, sasvim crne vlasi. To je lijepo i to joj treba, danas joj to treba, veseli je i donosi joj ugodnost.

Ugodnost joj se iz prstiju i s tjemena razlivala po cijelom tijelu. Bell nije dozvolio dječaku da je probudi; on je, nevidljiv i odsutan, bdio nad njezinim snom, on je znao da ništa nije slatko kao bezazlen grijeh i zato je htio da ona spava, da se kupa i da se uljepšava umjesto da bude korisna. On možda i sada gleda kako prstima mazi kosu i u tome uživa koliko i ona, možda i više jer više znanja o

onome što treba donosi više užitka u onome što ne treba. On sigurno zna da ona sada miluje svoju kosu umjesto da spravlja objed i sigurno se tome raduje bar koliko i ona.

Mnogo on zna, sve zna, a ipak je smiješan jer ništa ne razumije. Ne razumije ni koliko njihov dječak, njezin mali brat kojemu nije suđeno da bude prodan, koji sada lupka vrčevima, pretura po zdjelama i uzdiše, pokazujući da on gladije dok njegova sestra sjedi u unutrašnjem dvorištu i prstima, bez potrebe, raščešljava kosu. Ne razumije dječak njezine razloge, ali ih još manje, ako je to uopće moguće, razumije sveznajući Bell. On je njoj donio, sutradan po njihovome ljubavnom razgovoru, haljinu od najfinijega, najmekšeg i najtanjeg tkanja kakvo nije mogla ni zamisliti prije nego ga je vidjela. On je, siroče, bio siguran da je onaj nesporazum među njima izbio zato što se ona svakako htjela svući i da je ona to toliko htjela samo zato što ne podnosi svoju jutanu haljinu. To je smiješno i slatko, on je sav smiješan i sladak, toliko da se ona evo mora istinski radovati što ga ima za muža i lijepo se naslađuje mislima o njemu.

Bellovu haljinu je dugo prevrtala po rukama i ispitivala jagodicama pa cijelim prstima prije nego ju je navukla. Nije ovo vuna, ne može se vuna ovako istanjiti i ovako fino uraditi. Devina dlaka pogotovo. Nije ni lan, finije je ono i mekše i od samog lana. Ako nije tkanje iz Bellovog Dilmuna, a reklo bi se da jeste jer se u ovom svijetu ovakva tkanina još nije pojavila, bar pred njezinim očima i pred očima za koje zna. Ta je nit fina i tanka kao misao, to je tkanje lagano kao paučina i zrake mjesečine nad močvarom. Nije prozirno, ali se jasno sluti obris ruke kad se prekrije i odmakne od očiju. Sluti se čak i boja mesa, ne vidi se, ali se sluti i to je besramno i prelijepo.

Haljinu je povezala srebrenim pojasom koji je dobila zajedno s njom. Članci pojasa bili su kvadratne pločice od punog srebra na kojima su od fine, savršeno čiste, sjajne kao zraka svjetlosti, srebrene žice reljefno urađeni cvjetovi ivančice. Žuto središte kružnog cvijeta bio je okrugli žuti safir koji srebrenom žicom nije optočen nego samo obuhvaćen i pridržan, tako da se puni krug žutog središta u krugu cvjetnih latica vidi jasno i doživljava potpuno. Kopču pojasa su činile tri zmajevе glave od kojih je stvarno potrebna jedino srednja glava pod čijim jezikom se pojas treba zakopčati. Iz te, srednje, glave isplažen je jezik i zato iz nje sukljaju dim i vatra, a iz drugih dviju, okrenutih prema dolje i prema gore, izvlačili su se, od punog srebra napravljeni jezičci koji su se sudarali i preivali jedan u drugi tako da se nije moglo odrediti gdje prestaje zmajev račvasti jezik i gdje on prelazi u jezičak plamena. Sve je to po rubovima prekriveno dimom, zapravo sumanutim pleterima od tanke srebrene žice koji zbog tananosti žice i zbunjujućih oblika, zaobljenih a ipak grčevitih, jesu ličili na dim toliko da su gotovo bili dim. Nasmijala se kad je zakopčala pojas jer joj se gotovo cijeli stomak našao prekriven srebrenim zmajevim glavama.

Nasmijala se zapravo preokretu u osjećanju tijela; tijelo je, zapravo, smijehom izrazilo preokret u svome osjećanju sebe. Haljina joj je uznemirila

kožu još dok ju je prebiralala u rukama, a to se, kad je haljinu navukla, pojačalo do snažnog osjećanja da koža bridi i da iz sebe izlučuje lagano tkanje haljine koje zaista nije odjeća i nije nešto izvana navučeno na tijelo nego zračenje samog tijela. Od tog su je osjećanja cijelu prekrili ugodni trnci, a onda se iz njih stvorilo osjećanje da joj je koža fina glatka i mekana, kao mladi sir. A onda se, kad je stavila pojas, na površini prekrivenoj njime, to osjećanje naglo zgusnulo i pretvorilo se u trzaj koji je iz nje izbio kao smijeh. Pojas joj je sasvim osjetno pritiskao stomak i bokove, ležeći na njoj kao okov koliko i kao ukras, a ona je njegovu težinu osjećala upravo onako kako je osjećala težinu svoje noge ili ruke - ugodno i prisno, sa mnogo naslade. Nakon što se prepustila tome osjećanju, izgubila je potrebu za smijehom i, ugodno malaksavši, spustila se na ležaj da dovrši uljepšavanje.

Nije se htjela koristiti ogledalom od bakrene ploče prevučene tankim slojem kositra i onda dobro izglaçane. Nije htjela, iako je od nježnih godina imala vlastito ogledalo i na njega bila silno ponosna (toliko da ga je uspjela spasiti od oca u danima njegovog mahnitanja, kad je iz kuće prodavao sve, pa i ukućane), nije htjela jer je znala da se danas može uljepšati i bez njega, jer je znala da će danas biti prelijepa šta god da uradi jer sve što danas radi i što joj se događa samo dodaje njezinoj ljepoti i njezinome dobrom osjećanju sebe. Namazala je crvenim prahom kapke i usne znajući da je to uradila kako treba, znajući da je upravo to ono što je još trebalo i znajući da je sve dobro. Zabacila je glavu, zagledala se u lijepo složene palmove daske na stropu i pomislila (naslutila) kako je šteta što one, sirotice, ne mogu vidjeti i ne mogu osjetiti ovo što ona sada osjeća i što jeste.

Tada ju je zapljusnulo svjetlo koje je Bell pustio otvorivši vrata. Sunčane zrake su padale izravno na nju, ovijajući je blagim svjetlosnim oblakom koji je izgledao kao da izlazi iz nje, možda onako kako bi izgledala njezina nova haljina da ju je koža zaista izlučila iz sebe i da se onda od nečega uzvihori ili bar uznemiri. A zapravo se sunce kotrljalo obzorom u jednome od odvratnih ravničarskih zalazaka koji beskrajno dugo traju i ne obećavaju ništa osim turobne ljepljive tuge od koje čovjek može očekivati sve osim da nekad prođe. Samo što je ovaj put Bell uveo sunce, otvarajući vrata i ovijajući svoju ženu svijetlim oblakom.

Odmah se uklonio ustranu i pokretom ruke zaustavio Belitsilim u pola pokreta kojim se ganula da pođe prema njemu.

-Ostani da te gledam, lijepa si - reče Bell ostavljajući vrata.

-A ja gladan - ljutito se oglasi dječak kojemu je, očigledno, svega bilo preko glave.

-Nešto nije kako bi trebalo biti? - upita ga Bell i dalje gledajući svoju svijetlu ženu.

-Ma ne, kako bi! Sve je kako treba: ništa se ne jede, ništa se ne radi, u podne se ustaje a onda se leži i uljepšava se. A tako i treba, neka smo mi lijepi a

za ostalo je lako - praskao je dječak brzajući da iskali bijes koji se u njemu nakupio tokom ovog dana u kojem ga niko nije ni pogledao čestito, a kamo li da ga neko ozbiljno shvati i pobrine se za njega.

Oboje su prasnuli u smijeh istog časa - Bell i Belitsilim, muž i žena. Razdragano i uznemireno, sa mnogo naslade i s dosta razvrata u namjernom narušavanju reda. Razumjeli su se, nalikovali jedno drugome i radovali se tome.

Belitsilim je iznijela da se pojede ono što se našlo u kući - malo sira, šaku skakavaca i gutljaj-dva mlijeka. I našla se, što je najvažnije, jedna mala dinja da umiri dječakov bijes i otpremi ga, zadovoljnog, na spavanje.

-Radovalo bi me da i ti uzmeš zalogaj - prošapta Belitsilim nakon što je otpratila dječaka. Nije bilo razloga da šapuće jer ih dječak nije mogao čuti u svojoj sobi, ali joj se glas utišao sam od sebe, znajući valjda kako će joj biti lijepo ako tajno razgovara sa svojim mužem.

-Bilo bi lijepo da zajedno jedemo. Bilo bi - šapatom odvrati Bell, prepuštajući se valjda onoj istoj ljepoti koja je zahvatila njegovu ženu. -Da se preko sira pokušam odati hrani?

-Da pokušamo zajedno. I meni je ovo kao prvi put. Oboma nam je prvi put.

-Zamisli da osjetim glad i užitek u hrani!?

-Jednom ćemo osjetiti, sve ćemo mi zajedno otkriti.

Uz objed su razvili čitavu igru pogleda, dodira i izraza na licu kojom su se sporazumijevali i prenosili jedno drugome radost, uzbuđenje, napetost i želju da im ovaj prvi put bude sa srećom. Pri tom su, posve sigurno, šutjeli jer su samo ovom igrom, u potpunoj tišini podržanoj dječakovim snom u susjednoj prostoriji, mogli jedno drugom dojaviti šta se s njima i u njima zbiva. A igra se razvila nehotično, iz nastojanja Belitsilim da napravi male, najmanje, jedva vidljive kuglice sira kojima bi se mogao hraniti njezin muž sada, kad prvi put jede samo radi toga da jede s njom, da nešto radi s njom.

Nakon objeda su htjeli vidjeti šta je s Bellom i kako se na njega odrazilo uzimanje hrane. I vidjeli da se nije odrazilo jer je tamo gdje je stomak i kod njega bio stomak na kojem se ništa nije vidjelo. Samo je on osjećao da ima u sebi grudvice, da ga te grudvice tište i da prvi put osjeća težinu koja ga zbunjuje i koja bi se s radošću mogla otrpjeti ako s njom počinje preobrazba do koje mu je stalo.

-Ja ću te osloboditi tegobe, mogu ja to vjeruj mi, sad ću ja to -govorila je Belitsilim prenoseći svoju uvjerenost ne samo na Bella nego i na zidove, na stvari, na cijeli svijet. Zatražila je da legnu, ona s glavom na Bellovom stomaku.

Bellov stomak je potpuno mirovao. Nije bilo pulsiranja, nije bilo onog njihanja koje se mora osjetiti i na stomaku kad neko diše, nije bilo nikakva pokreta. Samo toplo i mekano. Sasvim posebno, ni nalik na poznate doživljaje, bez usporedbe s bilo kojim iskustvom. I dosta toplo, vjerovatno toplije nego na normalnome ljudskom stomaku.

Prijalo je ležati i osluškivati, sva napregnuta čekati pokret, drhtaj, bilo kakav događaj. Od tog iščekivanja se sva sabrala u nekakvo svoje središte, usredsrijedila se na jedno mjesto u sebi, na ono mjesto koje bi sigurno zabilježilo događaj kojeg sigurno neće biti i zato se još pažljivije sabrala oko njega. Tako je, osluškujući Bellov stomak i čekajući da se nešto u njemu dogodi, osjetila sebe jače nego je ikad pomislila da bi moglo i potonula u prekrasnu omamljenost koja, doduše, jeste san, ali san u kojem i dalje snažno osjeća svoje tijelo, san u kojem joj koža i dalje izatkiva iz sebe novu haljinu, san u kojem joj pojas-okov i dalje prejako pritiska bokove. San u kojem nije dospjela izvan sebe nego se usredsrijedila u sebe koliko je to uopće moguće.

Na početku sna ležala je isto ovako odjevena na istome ovom ležaju u istoj ovoj sobi. Zapravo, samo je ona bila sasvim ista jer je soba u snu bila mnogo veća i sasvim svijetla, a ležaj tamnoplave boje dosta podignut iznad tla i veoma širok, ali je ona znala da je to ova soba i ovaj ležaj, pa su, uza sve razlike koje je i u snu znala, to bili upravo njihova soba i njihov ležaj. Ležala je na desnoj strani, s rukom kao uzglavljem, sa zgrčenom desnom nogom gotovo priljubljenom uz tijelo i sasvim pruženom lijevom nogom, zagledana u zid prema ležaju. U jednom trenutku su se na tom zidu rastvorila nevidljiva vrata i otkrila drugu prostoriju, mnogo veću i mnogo svijetliju od ove, toliko svijetlu da bi prelazak iz ove sobe u nju bio kao izlazak iz normalne kuće u dobro osvijetljen, sunčan i vreo, dan. A onda su se, prije nego je i poželjela preći, na suprotnom zidu te prostorije rastvorila nevidljiva vrata i otkrila drugu prostoriju, još veću i još svijetliju, pa su se onda na suprotnom zidu te prostorije rastvorila nevidljiva vrata i otkrila još jednu prostoriju, veću i svijetliju od svih dosadašnjih, pa su se onda... sedmera vrata i sedam prostorija u nizu, svaka nova veća i svi-jetlija od svih prethodnih, da bi posljednja, sedma, bila sama svjetlost, potop svjetlosti kroz koji se okom ne može prodrijeti pa se ne može znati da li se to naspramni zid sa osmim vratima ne vidi ili ga prostorija uopće nema. Ako je prostorija, ako nije sama usijana svjetlost. A kako su rasle prostorije i svjetlost u njima, rasla je i njezina usredsrijeđenost, njezina okupljenost oko jednoga mjesta u sebi, jednog mjesta iz kojeg izvire i u koje uvire sve što je ona. Zato je s otvaranjem posljednjih vrata i raskrivanjem velike, možda beskrajne, prostorije s najjačim svjetlom, prostorije koja je samo svjetlo, cijela ona uzdrhtala i nekako se izlila u sebe samu, da bi onda dugo i lagano, lagano, otjecala iz sebe opet se ulivajući u sebe.

Sve vrijeme se, u snu, pitala zašto ne želi krenuti kroz vrata koja se pred njom raskriljuju, znajući pri tome da sanja i da zato njezino pitanje nije istinito. A pri tom je osjećala, zapravo znala i osjećala, da je pitanje ipak istinito i da ona to želi, i da ona jednom hoće proći kroz vrata i kroz odaje osvijetljene odasvud, bez vidljivog izvora svjetla a svijetle koliko je moguće, sigurno će proći i sigurno će taj prolazak biti okončan istim ovakvim izlivanjem iz sebe i ulivanjem u nju,

samo što će tada ona otjecati a u nju će se uhvati neko drugi. Nešto drugo, posve drugo. To će biti lijepo, usijano, to će biti svijetlo kao ona posljednja, sedma, beskrajna, prostorija. Znala je to onako kako se u snu zna - bez jasnog razloga, bez razumnog oslonca, ali posve sigurno. Naprosto znala.

Tada će, jednom, kroz svijetle odaje krenuti isto ovako odjevena, ali raskošno nakićena i prekrasno uređena; krenuti sama od sebe, ali na neki poziv (možda Bellov, možda iz one beskrajne prostorije?) koji će osjetiti u sebi jer se takvi pozivi ne čuju. Znala je, onako sigurno kako se samo u snu može znati, da će je na svakim vratima zaustaviti nekakvi kao stražari koji se sada ne vide, koji se možda ni tada neće vidjeti, da će joj svaki put, na svakim vratima, uzeti po nešto njezino i onda je pustiti da ide dalje. Znala je i kako će to izgledati. Znala je da će joj na prvim vratima oduzeti prstenje, na drugim grivne sa ruku i nogu, na trećim ogrlicu, na četvrtim pojas i ukrasnu vrpču iz kose, na petim pojas i na šestim haljinu. Znala je da će joj na sedmim vratima biti najteže jer će joj tu, onako goloj, skinuti s očnih kapaka, s usana i s noktiju, crveni prah kojim se ukrasila. Znala je da će kod svakih vrata poželjeti da se vrati i da će svaki put nastaviti dalje, nesposobna da se odupre pozivu koji čuje u svome središtu, koji čuje onim svojim središtem, onom tačkom iz koje izvire i u koju uvire sve što je ona, pozivu koji je sa svakim novim vratima sve razgovijetniji, sve snažniji i sve više njezin unutrašnji nalog. Znala je da će na kraju, u sedmu odaju, ući sasvim gola i sasvim ponižena, a onda se prepustiti njezinom bljesku u kojem se možda neće rasprsnuti ali se sigurno s njim hoće stopiti u lijepome sjajnom jedinstvu u kojem će iščeznuti ostajući ona više nego što je ikad bila.

Znala je da joj taj put predstoji, znala je da će poziv kojem će se odazvati doći i da polazak na taj put zavisi od njezine odluke. Vrata su joj, evo, rastvorena i samo od nje zavisi kada će krenuti. Jednom hoće. Možda zato sada ne osjeća želju da kroz njih krene i prepusti se bljesku, zato što ovako pouzdano zna da jednom hoće. I možda zato sada ovoliko uživa u blagom otjecanju iz sebe i još blažem ulivanju u sebe. Može se uživati u samoj blagosti kad se zna da nas bljesak i sjedinjenje s njim čekaju, sigurniji od novog dana.

Sve je ovo znala onako kako se zna u snu jer je sve sanjala, ali je znala i drugačije, onako kako se zna u ovom svijetu, sasvim izvanjski. Već sada, u snu, znala je da će sve ovo, upravo ovako, znati sutra kad se probudi, i prekosutra navečer, kad bude spavala, i uvijek. I onda kad bude ponavljala sličan Ištari put. Do kraja ovoga njezinog života u njoj će stajati znanje o raskriljenim vratima i svijetlim odajama kroz koje će proći da se sjedini sa sjajem. Onda kad joj bude do toga, možda kad bude spremna. Zato može ovako mirno spavati na desnoj strani, s pruženom lijevom nogom i desnom gotovo priljubljenom uz tijelo, s glavom na stomaku u kojem su se prvi put našle grudvice sira napravljene njezinim rukama.

II. DIO ZBIVANJE

-1-

Protekao je Sivan i prva polovina Dumuzija, drugoga ljetnog mjeseca, kad se Šamšid prvi put pojavio u kući "svoje drage djece, pogotovo svoga novog sina". Pojavio se u kasno popodne, sa mnogo lijepih riječi i s još više isprika što nije dolazio, što nije stalno bio ovdje, što nije, u najkraćem, u ovoj lijepoj kući već domaći onoliko koliko bi trebalo da bude, dakle koliko bilo koje od njegove drage djece i možda malo više jer ipak je on otac i mučenik.

-Ne bi se ti trebao osjećati krivim - objasnio mu je dobrohotno Bell - jer nisi ni ti dužan pojavljivati se ondje gdje ti se ne izgovara ime.

Od Bellove se utjehe Šamšid zagrcnuo i ušutio, a Belitsilim se okrenula da sakrije smijeh, praveći se da pregleda vrčeve i traži nešto čime bi pogostila oca. Bell je primijetio i jedno i drugo, pa se zbunio jer nije htio izjaviti ništa osobito.

-Htio sam reći da te naprosto nismo spominjali. Jeste Belitsilim jednom ili dvaput izgovorila tvoje ime govoreći o razlici između svoga i roditeljskog doma, a dječak i ja nismo ni toliko. Zato sam htio reći da je krivnja naša a ne tvoja jer bi se ti možda i prije pojavio da smo te spominjali.

Dječak je užurbano izišao u unutrašnje dvorište ne zatvorivši za sobom vrata, Belitsilim se zagnjurila u veliki vrč sa palminim sjemenkama, a Šamšid oborio glavu nalegavši bradom na grudi. Po svemu se vidjelo da nešto nije u redu i da Bellove ljubazne utjehe prave nered, ali se ni po čemu nije moglo vidjeti šta nije u redu a još manje se moglo vidjeti kako bi se to moglo ispraviti ako ni najsrdačnije preuzimanje krivnje na sebe ne pomaže. On i dječak zaista niti jednom nisu spomenuli Šamšida, a Belitsilim ga zaista jeste spomenula par puta govoreći o radosti koju ima u novom domu i u tih par puta oca zaista nije spomenula po dobru. On je to prešutio, računajući da nije dužan govoriti o načinu na koji je njihov dragi otac i mučenik spomenut u njihovom domu, a Šamšid se ipak vidljivo koleba između odlaska i ostanka, kao da je uvrijeđen. Ili je Šamšid džin kao i on, pa ima višak znanja i zna ono čemu nije prisustvovao, ili je on ipak rekao nešto što nije trebao i tako pokvario obiteljsku svečanost?

-Je li tebi lijepo s mojom kćerkom? - upita Šamšid nakon što je pobijedila potreba da ostane.

-Preljepo. Mojoj se dragoj osobi, uza sva moja neizmijerna znanja, nikad nisu ni nagovijestile ovakve i ovolike ljepote. Nisam znao ni da bi ih moglo biti. Zamisli.

-A ja sam ti je dao kad sam sasvim opravdano mogao misliti da si skitnica. Zamisli. Jesam li u pravu?

-Da, sasvim. Zapravo jesi trebao misliti da sam skitnica, tako sam izgledao, trebao sam tako izgledati. Trebalo se, znaš, misliti da sam prešao dug, neizmjereno dug put, a to može jedino skitnica, zar ne.

-A ja sam ti ipak dao svoju kćer - sa mnogo optužbe u glasu uzviknu Šamšid.

-Da, i to je dobro, ne mogu ti kazati kako je to dobro -saglasio se Bell koji se, izgleda, odlučio slagati sa svim i to što usrdnije. - Jedino još nema smijeha pa sve ide sporije, ali će se valjda i on pojaviti.

-Moglo bi se reći da ja o tebi još uvijek ništa ne znam - zamišljeno i sporo izgovori Šamšid gledajući negdje pored Bella, kao da ga zaobilazi. - Mogao bi biti skitnica, mogao bi biti bjegunac, kradljivac, stranac. Je li tako?

-Sasvim, sve bih to mogao biti, mogao bih biti sve što bilo koji čovjek može biti.

-Ipak znaš dovoljno - javi se Belitsilim iz tamnijeg dijela sobe - znaš koliko treba. Znaš da je on sada moj muž i gospodar, a ja ti dodajem da jedobar muž. Najbolji. A znaš i to da je isplatio darove od kojih dah staje.

-Ali o njemu, kćeri moja mila, o njemu ja ne znam ništa. Dobar ti je muž? Ko se tome može radovati koliko srce roditeljsko?! Ali šta je s njim, ko je on, hoću li ja sutra odgovarati ako je on bjegunac kojeg sam ja primio u kuću, zaklonio ga, udomio? O tome ja govorim, dijete moje drago. Ne, ne žalim se, ne strahujem i ne strepim - ustade odjednom Šamšid i počeo vikati, misleći valjda da će njih dvoje bolje sagledati njegov položaj ako dobro sagledaju tako uspravnog i ako ga dobro, možda i suviše dobro, čuju - ničega se ja ne bojim i stao sam, ovakav kakav sam, iza svega što sam uradio. Pružio sam utočište, dao sam dom i za to odgovaram. Neka! Ali zašto, samo želim znati zašto.

-Mi nismo u tvojoj kući - pobuni se Belitsilim - ne možeš ti odgovarati za nas.

-Neka odgovaram - kliknu njezin neustrašivi otac - ja odgovaram za sve što radim pa mogu i za to. Ali meni treba da znam, ja moram znati kome sam dao svoju kćer, najtopliju krv svoga srca kome sam istočio i tako ga udomio. To meni treba i to ja pitam.

-Rekla sam ti: dobrom čovjeku i mužu - reče Belitsilim drhtavo i molećivo, kao da je ozbiljno uplašena nečim što je naslutila iza očeve razbuktale ljubavi.

-To je moja radost i najmiliji drhtaj moga srca - kliktao je Šamšid - ali ja o nečemu drugom govorim, dijete moje. Šta radi tvoj muž? Čime se bavi? Otkud on ovdje? On je meni isplatio darove koji su pravo bogatstvo, o čemu bi i ti sama mogla posvjedočiti, pa i morala u slučaju potrebe, a onda je napravio novu kuću

na najboljem mjestu u gradu. Treba za to blaga, a za blago treba porijekla ili posla. Kakvog porijekla? Kojeg posla? To ja pitam jer to mene ljudi pitaju. Mnogo je ljudi na Keju koji sve to znaju, mnogo je ljudi u gradu koji bi ušli u posao s nekim bogatim i časnim. Ali koji posao? I s kim? Šta ja mogu na sve to reći? A ljudi pitaju, mnogi ljudi pitaju, pitaju i ljudi na čija pitanja svakako treba odgovoriti.

- Zašto se ljudi ovdje ne smiju? - javi se Bell kao da se sjetio nečeg važnog. - Spominješ ljude i Kej, pa se sjetih. Na Keju sam proveo dosta vremena i vidio dosta ljudi, a nisam vidio nekoga da se smije. Nije to dobro, cijela strana svijeta tu izostaje. Ni Belitsilim se ne smije. Kaže da joj je lijepo i da se raduje, kaže da se nikad nije ovako spokojno i dobro radovala, ali se ne smije. Zašto? Zašto je ovdje ovako turobno?

-Nemoj skretati razgovor - pobuni se Šamšid netrpeljivo.

-Ja te pitam šta si radio na Keju kad ništa ne radiš i još se ne baviš nečim korisnim.

-Mjerkao, razgledao, upoznao, gledao čime se ljudi bave. Ali nisam otkrio zašto se ne smiju. Valjda im nije lijepo? To je kao da ne osjećaju, kao da su dospjeli van sebe.

-Ko ti kaže da im treba biti lijepo? Nisu ljudi ovdje da bi osjećali, nego radi toga da urade svoj posao. Ali mene zanima koji je tvoj posao, to ja pitam i na to odgovor čekam. Je li sasvim moguće da si ti kradljivac?

-Sasvim.

-Ozbiljno govorim - zapeo je Šamšid. - Žena ti je okićena kao prohodala riznica, ti si čovjek zapažen i s ozbiljnim blagom koje se i sa strane vidi. Pojavio si se mnogo puta na Keju i ljudi su te vidjeli, od tebe nešto očekuju, htjeli bi s tobom raditi. A ti mjerkaš, razgledaš, imaš blago i ne radiš. Ma ne ide to, dragi moj, to nikako ne ide.

-A šta bih trebao?

-Trebao bi ne padati u oči. To prije svega. Ti si stranac i za tebe je najvažnije da ne budeš zapažen, a ti si već zapažen preko svake mjere. To je ono što mene brine, jer ja te volim. Bojim se za tebe, o tom se radi. -Ali moram biti zapažen kad imam tijelo - pobuni se Bell.

-Osobina tijela je da nekako izgleda i da zato bude vidljivo, a ono što je vidljivo može biti zapaženo.

-Moraš raditi, moraš postupati kao ostali. Ti mnogo imaš i ne treba ti da radiš, ali se tada razlikuješ, tada padaš u oči, tada postaješ suviše vidljiv. Sve je to dobro ako si domaći, a pogotovo je dobro ako si blizak dvoru ili hramu pa su ljudi navikli da ti se dive ili ti se zbog razumnog straha trebaju diviti. Tada je tvoja razlika od drugih ljudi temelj i razlog divljenju, tada je tebi posao da upadaš u oči i teško onim očima u koje ne upadneš zbog njihove lijenosti ili nemara. Ali je sve sasvim suprotno ako si stranac i ako nemaš ništa čega bi se ljudi bojali. Tada je razlika između tebe i drugih ljudi, tada je tvoja sklonost da upadaš u oči, razlog za bijes, mržnju, sve vrste kivnosti. Misliš li da je u Gradu malo ljudi koji

imaju dovoljno da ne bi morali raditi? Ali rade i trude se da bi bili kao svi drugi i da ne bi bili suviše vidljivi. Misliš li da je malo onih koji bi hramu davali više nego što daju i što su dužni? Ali ne daju jer se onaj koji mnogo daje mnogo vidi, a na onoga ko se dobro vidi ljudi ne mogu zaboraviti, pa na njega ne mogu zaboraviti ni hram, ni dvor, ni njegovi susjedi, a onda se njime svi bave jer se ljudi bave onim koga svi vide i koga ne mogu zaboraviti, a čovjeku kojim se svi bave dogodilo se najgore što se čovjeku može dogoditi. Na to ja mislim, sine moj najmiliji, kad govorim da moraš ući u neki posao. Nije meni da te udaljim od svoje kćeri koja mi je vid mojih očiju, nego mi je do toga da ne budeš vidljiv pa da tako vas dvoje dobijete dugo i mirno zadovoljstvo. Treba nešto naučiti i iz moga žalosnog slučaja.

-Ne znam jesam li siguran da neki posao mogu dobro raditi - zabrinuto uzdahnu Bell.

-Ja sam bio na Keju, ja znam ljude koji znaju. Mislim da i ja znam, nekad sam dobro i mnogo radio. Ti budi tu negdje, pokazuj ponekad da si zabrinut, raspituj se i govori o planovima koje još ne bi otkrivao jer su veliki i nadaš se da su dobri...

Naprосто budi kao i drugi. A neko drugi će raditi, ako ja ne znam naći ću nekoga ko zna, a to znam. Ali neka se radi da ti ne bi na sebe skretao poglede.

-Dobro, kako god vi mislite da treba - bespomoćno raširi Bell ruke gledajući u Belitsilim.

-Ovako treba, ne bih ni govorio da ne treba - uskliknu Šamšid nestrpljivo.

-Bojim se da zaista treba - uzdahnu Belitsilim na kojoj se zabrinutost suviše dobro vidjela, toliko dobro da je možda to ovoliko razdražilo njezinog brižnog roditelja.

-Onda ćemo tako uraditi - zaključio Bell i ustade, odahnuvši kao da je upravo završio velik i težak posao.

-Kako? - upita Šamšid vedro i nadmoćno.

-Kako smo rekli: neki posao. Ti vidi neke ljude ili ti radi ako ti je do toga, a ja ću gledati i učiti, da budem kao ostali i zabrinut.

-Koji posao? Kakve ljude?

-Najbolje da sve prepustimo tebi - odgovori Bell uporno gledajući u Belitsilim i pokazujući tonom da mu je ovog razgovora dosta.

-Dobro - uzdahnu Šamšid, ali protrlja ruke od zadovoljstva, pa počeo izlagati plan koji je izgleda već davno pripremio. - Neki smjeli ljudi su daleko na sjeveru, dalje od Cedrovih šuma, našli kositar i olovo. Trebalo bi snjima, to bi mogao biti pravi posao. Moj posao. Jednom sam, prije, sličnim poslom sve zbunio, mogao bih opet. To bi me moglo oporaviti, to bi me moglo vratiti na Kej i među ljude: još jednom Šamšid, stari Šamšid, smjeli Šamšid koji zna krenuti preko svijeta, koji smije i može dohvatiti nešto s one strane svijeta i donijeti ovamo to što je dohvatio i što svima treba. Tako ćemo uraditi, mi to možemo. Znao sam da ćeš

me preporoditi, da ćeš me opet roditi, osjetio sam to kad sam te vidio i nisam se, evo, prevario. Sine moj! Dijete moje najmilije! Koliko ti imaš, na koliko čega mogu računati?

Samo je prve riječi Šamšid izgovorio normalno, a onda mu je glas počeo drhtati od uzbuđenja koje je raslo do vatrenog zanosa, tako jakog da je u jednom času naprosto zagrcio i zanijemio. Ne bi taj zanos podnio ni mnogo snažniji čovjek, nerazuman je to zanos, ali je dirljivo i zapravo lijepo bilo vidjeti čovjeka u njegovim godinama s takvom vjerom, snagom i nadom. Dugo je hvatao dah prije nego je smogao izgovoriti završno pitanje koje je opet izgovorio užurbano i mirno.

-Bell je tebi dao lijepog srebra za mene, zar ne bi s tim mogao početi?- upita Belitsilim.

-Dijete moje milo, kćeri moja nerazumna koja si vid očiju mojih i srce srca moga! Kako možeš nešto takvo pitati i zašto pitaš o onome o čemu ne trebaš pitati? Zašto ja pitam koliko imamo i s koliko čega mogu računati? Zato da znam, zato što je nešto od onoga ostalo i to svakako mislim ubaciti u posao. Ali malo, malo nam je ostalo, malo za svaki ozbiljan posao i za sve. Kad sam podmirio dugove, kad sam se ogledao oko sebe, kad sam malo hranu i sebe pridigao, malo je od onoga ostalo, mila djeco moja. Malo i premalo, ali dovoljno da se nešto počne ako moj dragi sin ima malo ozbiljniju mjeru. Samo da se krene, a onda će opet Šamšid biti viđen na Keju i opet će ga ljudi u potaji, njemu iza leđa, sa strahom i zavišću, nazivati lavom sa Keja. He-he, bio sam ja to: krvoločan, opak, smion i plemenit. Takav sam bio. Ne bi se po meni reklo, meni sadašnjem, ali sam bio, zaista sam bio. Takav sam ja, ovaj kojeg vidiš. Bi li to ikad rekao? Lav sa Keja!

Belitsilim je davala Bellu znakove licem, očima, prstima, a on je, nerazumijevajući, uzvraćao sličnim pokretima i osmjehivao se, misleći valjda da je to njihova ljubavna igra. Zato je iskoristila novi očevo zanos, kad je Šamšid ustao i okrenuo se profilom prema Bellu, ispršivši se i širom otvorene oči uperivši prema stropu, siguran valjda da se tako ipak vidi koliko je on još uvijek lav sa Keja, pa stavljajući prst preko usana i potpuno sklapajući oči pokazala mužu da sada mora šutjeti. Potpuno i naprosto šutjeti. A kad je Šamšid u svome uzvišenom položaju odstajao dovoljno dugo da svakoga uvjeri u mogućnost da opet bude lav sa Keja i vratio se na svoje mjesto, Belitsilim je dohvatila ispod ležaja srebrenu ogrlicu koju nije htjela nositi iako ju je Bell donio i pružila je ocu pitajući hoće li to biti dovoljno za početak.

Tu je ogrlicu Bell donio prije nekoliko dana, radostan i ponosan toliko da je svojoj ženi nije normalno dao, nego doslovno predao kao neku izrazitu znamenitost. "A, šta kažeš?", nestrpljivo je uzvikivao dok je Belitsilim razgledala, a kad je ona rekla da joj je pojas draži zapanjeno je uzviknuo: "Ono je puki krug u kvadratu, a ovo su spirale, tri spirale međusobno spojenena poseban način! Hej!!" Onda joj je pokazivao, objašnjavajući usput, da je ogrlica napravljena od tri

prepletene srebrene zmijske glave koje ne grade normalnu pletenicu nego su zapravo tri dovršene i samostalne spirale uvijene jedna u drugu. "Svaka je napravljena za sebe", objašnjavao je Bell, "srebrna spirala savijena u gotovo zatvoren krug. Ali ne potpuno zatvoren jer tada ne bi bilo izlaza i ne bi se dobio labirint. Tada su uvijene jedna u drugu i stvorile su figuru u kojoj se izvor jedne spirale nastavlja na uvir druge, ako kažemo da je zmijska glava izvor a kraj njezinog repa ušće. Tri zmijske glave koje grizu zmijski rep, ali ni jedna glava ne grize svoj rep. Prva glava grize rep treće zmijske, druga prve a treća druge. Priznaj da je prekrasno!" Bell je objašnjavao zaista oduševljeno, u pravom zanosu, a onda je, valjda zbog tog zanosa, bio razočaran što Belitsilim nije odgonetnula da je izlaz iz labirinta u njegovom ulazu - u središtu trokuta koji zatvaraju tri trokutne zmijske glave. Napravljene od srebra ili nekoga sličnog metala s veoma jakim sjajem, ove su se glave, blago izobličene da se naglasi trokutni oblik, odražavale jedna u drugoj kao u ogledalu, odražavajući istovremeno, svaka u sebi pa onda u svojim odrazima u drugim dvjema glavama, mali otvor, prazninu ostavljenu u središtu trokuta koji su sobom zatvorile. Onu jedva vidljivu rupicu koja je po Bellovim riječima ulaz u ogrlicu i izlaz iz labirinta.

Promatrajući zmijske glave i nastojeći da prati nerazmrsivi splet odraza jednoga u drugome koje je jednako, osjetila je mučnu vrtoglavicu a onda strah, ružan strah od osjećanja da ona bezbroj puta odražena rupica usisava u sebe nešto njezino, najposebnije njezino, toliko njezino i toliko duboko u njoj da je to nešto možda upravo ona. Vrtoglavica, mučnina i ružni strah da je rupica i njezini odrazi usisavaju i da će veoma brzo, ne otme li se, ona iščiliti iz sebe i to bez bola, bez grča, bez odbrane i bez bilo kakvog snažnog osjećanja. Kao uzdah ili nešto još slabije. Kao da nije bila ovdje, ili još gore - kao da je samo mogla biti, gotovo da je mogla. Pristala bi ona na takav odlazak još prije kratkog vremena ali sada, kad ima muža i dom, ne može na to pristati, sada se ona mora oduprijeti odlasku, sada ona neće i ne smije odustati od toga da bude ovdje. Da, upravo bi na to ličilo kad bi ovo nešto iščililo iz nje u rupicu: kao da je gotovo mogla biti, kao da je gotovo zakoračila ovamo, pa odustala od toga. Ali sada ona ne odustaje, sada zna da joj je mjesto ovdje, sada će sigurno naći snage da napravi taj korak i pređe ovamo. Otrgnula je pogled od rupice i bacila ogrlicu, pa je opet uzela i brižno zatrpala pod ležaj. "Neću ja ovo nosati", rekla je mužu. "Hvala ti, prelijepa je, ali je neću nositi i naći ću načina da je korisno i sa zahvalnošću iznesem iz kuće." Sada ju je pružala ocu, odvrćajući pogled od nje, i pitala je li ona dovoljna za početak velikog posla.

Šamšid je najprije nevoljno pogledao ogrlicu, onda ju je uzeo i pažljivije razgledao, pa počeo klikatati i uzvikivati "O, oho-ho!" ne videći valjda drugog načina da izrazi svoje oduševljenje i čuđenje, da bi na kraju ustao i na desnoj nozi skakutao po sobi kao razdragan dječak.

-Kakav je ovo komad! - najzad je progovorio, i dalje prejako uzbuđen da bi mogao sjesti. - S ovim se svašta može uraditi, s ovim se rijeke mogu okrenuti, ne

treba ovo davati za puki posao. O-ho-ho! Ovo nije ljudsko djelo, ovo nije ljudski posjed, ovo treba dobro iskoristiti za prave stvari. Ne, ne, nije ovo za posao, ovo je samo za sebe veliki posao. Gdje ti ovo nađe, odakle ti ovo pokupi?

-I ti misliš da je dobra? - obradova se Bell. - Ja je volim, jako. I ti zbog spirala, je li?

-Zbog spirala, zbog spirala - kreveljio se Šamšid bez radosti i s neakvim grčem na licu - zbog čega nego zbog spirala. Vidi, molim te!? Vidiš li ti koliko je tu srebra? Vidiš li koja je to izrada? Odmah mi kaži gdje si ovo pokupio i ima li tamo još ovoga. Imaš li ti toga koliko?

-Imam ja toga koliko ti treba - osmjehne se Bell. - Ne baš takvih dragocjenosti, to je rađeno posebno za moju ženu, ali srebrenog nakita, raznog, koliko hoćeš.

-Ali otkuda ti?! Gdje si našao, ukrao, mogu li i ja s tobom?

-Samo smjeli mogu tamo dospjeti, posebni - nasmija se Bell - jer se tamo posebnim putem dospijeva. Iza mora je drugi svijet, pa je drugo more, pa je drugi drugi svijet. Tamo toga ima koliko te volja, tamo sam ja toga nakupio. Ali se čuva, dobro se čuva. Velik je to i sjajan grad sa popločanim ulicama, trgovima, sa blistavim zgradama obloženim svjetlucavim pečenim pločicama. I mnogo stražara, sve je puno stražara koji čuvaju blago što ga ima svuda. Pred kućama ga ima, na ulici, iza svake ograde, ako je vrt iza nje, ima ga. Tako oni zbog nečega rade: svuda blago leži kao da je ponuđeno, a ako ga neko uzme stražari ga uhvate i tuku. Zato niko ne uzima, a oni valjda vjeruju da tako postaju dobri i posebni ljudi. Ja sam toga pokupio mnogo, dvije dvostruke torbe sam nakupio prije nego su me otkrili jer sam izvodio razne vještine i trikove kojima sam odvrćao pažnju stražara. Ipak su me primijetili i krenuli za mnom, pa sam ja počeo bježati. Oni za mnom. Ja bježim s dvije dvostruke torbe, pa mi je teško i gubim dah. Oni za mnom i već me sustižu. Hvataju me strah i briga koji mi skraćuju noge, pa mi postaje jasno da će me oni sigurno uhvatiti. Oni su mi već za vratom i samo što me ne uhvate. Dolazim na jedno raskršće i tu mi sine da sam gotov. Tada se, u panici, sjetim da se pametni lopovi razdvajaju i tako zbunjuju potjeru, pa se i ja razdvojim i odem na dvije strane. Tada se i oni razdvoje (mnogo ih je pa mogu) i jedna grupa ode na jednu a druga na drugu stranu, za mnom. Ali sam ja nastavio po svome, tražio sam raskršća i uglove, razdvajao se odlazeći na dvije različite strane i tako usitnjavajući potjeru sve dok se oni nisu pogubili i odustali. Onda sam ja blago dopremio ovamo, dobro ga sakrio i pojavio se pred tobom da te preporodim i obrađujem.

-Samo ti izmišljaj i šali se sa mnom - pokuša Šamšid odgovoriti vedro, ali se vedrina u njegovim riječima, u zgrčenom tijelu i ukočenom licu, nije mogla ni naslutiti. - Samo se ti šali, ali mi pokaži gdje ima ovoga i pomози mi da do toga dođem. Pa se i sa mnom šali, i ja ću se šaliti.

-Ja sakrio, kažem ti. Mnogo ima, dvije dvostruke torbe -odgovori Bell trudeći se da izgleda ozbiljno, ali ne izdrža nego prsnu u vedar, glasan smijeh koji

je i dječaka naveo da proviri iz svog skloništa u unutrašnjem dvorištu.

-Velike stvari bismo mogli uraditi, istinski velike, neizrecivo velike, kad bismo imali nekoliko ovakvih komada - s bolom u glasu i na licu izgovori Šamšid. - Da nam je nekoliko ovakvih komada... Bio bih osvećen, sve bi se dovršilo, ovdje bi mi se svi snovi preselili... Sve ovo do sada ne bi bilo uzalud i ja ne bih bio budala, kao što sad jesam. Ne znate vi, djeco, ne možete vi to znati.

-Imam nekoliko vrijednih, dragocjenih komada nakita -izgovori Bell s nekom odlukom u glasu - tvoji su. Idi i osvoji Kej, opet ga osvoji.

-Ma ne, ne Kej, malo je Kej za ovo. Dvor! Dvor ćemo mi s ovim osvojiti. Tako ga osvojiti da dolazimo tamo kao u svoju kuću, da u hramu žrtvujemo sami i da se to zna, da... Znaš li ti šta to znači: danas Šamšid žrtvuje u hramu, dođite i gledajte, divite se i budite zahvalni jer bi njegova žrtva mogla donijeti sreću cijelom gradu ako bude primljena. Molite se za Šamšida i zahvaljujte mu, ali ne prilazite i ne prinosite svoje žrtve dok je on tu. Eh! - uzdisao je Šamšid, a onda se tržnu kao da se sjetio nečeg neugodnog. - Ali to je čisto, to što imaš? Nije ukradeno, neću u neprilike?

-Hoćeš, ukradeno je i opljačkano ako bi onaj debeli gad Muranu imao dodira s nama - strasno i suviše odlučno se javi Belitsilim.

Ona nije podnosila nestalnost u raspoloženju svog oca koja se do nepodnošljivog stupnja pojačala otkako se on zbližio s Muranuom, dakle otkako je počelo njegovo propadanje. Svaki dobar izgled, sve što obećava nešto lijepo, njega je brzo dovodilo do pravog zanosa, do jakog grčevitog uzbuđenja koje se iskazivalo bučnije i snažnije nego kod sasvim mladih ljudi, a onda se u jednom trenutku, zbog najsitnijeg razloga, njegov prejaki zanos obrušavao u sitni, hladni strah ili suviše razuman račun. Tokom jednoga jedinog razgovora on je po nekoliko puta padao iz svijetlog zanosa u duboku tugu iz koje se onda odjednom uspinjao do novog zanosa iz kojeg se nepojamnom brzinom spuštao do ružne sumnje u sebe i u sve ljude oko sebe osim u Muranua.

-Pusti Muranua, kaži mi odakle ti ovo, bi li ti znao nešto slično raditi ili naći onoga ko zna? - u jednom dahu se Šamšid otresao kćeri i obrušio na Bella.

-Ja to pravim, sve to ja mogu napraviti. Ali neću ono što smislim za svoju ženu, ni za koga.

-Ništa ne može ako je Muranu blizu - gotovo je vikala Belitsilim.- Odmakni njega, pa onda šta god hoćeš, molim te.

-Sigurno nema podvale, nikakve - još jednom je sumnjičavo priupitao Šamšid, ali je već grabio prema vratima trpajući ogrlicu pod haljetak tako da nije vidio Bellov odrečni pokret glavom.

-Zašto? Ne treba, dragi moj, nije to dobro - šaputala je Belitsilim zbunjena i vidljivo uplašena dok se njezin otac bodro udaljavao kroz vrata. -Reci mu da nećeš, da ne možeš, zaustavi to, nemoj to.

-Nemoj se bojati - pokuša je utješiti Bell čim se Šamšid izgubio s očiju. -

Njemu to toliko znači, a meni zaista nije teško. Možda se on i obnovi, kao što je govorio, možda zaista nije budala.

-Ti si kriv! Za sve što se dogodi, a ništa se dobro neće dogoditi, za sve si ti kriv - odjednom se Belitsilim bijesno obruši na Bella. -Požuri za njim i reci da nećeš ili ćeš zaista biti kriv, teško kriv. Molim te!

-Za šta?

-Za sve strašno što će biti ako ne odmakne Muranua. Svi ćemo propasti, sve će propasti. To je ružno, to je opsjednutost, bolest, kako ne razumiješ!? To je ružno, dragi moj, sve je to prljavo i ružno. Tebi nešto objasniti!

Belitsilim je izgledala kao izbezumljena. Čas je tonula i izgledala kao da odustaje od svega, čas je u pravim napadima bijesne odlučnosti navaljivala na Bella da odustane od svakog razgovora i od svega s njezinim ocem jer će ih njegov mahniti san o ulasku na dvor i njegova opsjednutost debelim Muranuom, za kojeg uporno vjeruje da mu je prijatelj, sigurno odvesti do ružnog kraja. "On osjeća krivnju zbog one prve propasti i sad bi žrtvovao tebe i mene, sebe i cijeli svijet za iskupljenje. On će sve nas upropastiti, nastojeći da dokaže kako za ono prvo nije kriv", vikala je Belitsilim, a onda se smirivala i počinjala moliti da oni odu, bilo gdje samo nek je daleko, nek je što dalje jer njima ovdje neće biti dobro. "A treba trajati, sve bi ovo moralo trajati, ti bi sigurno postao prekrasan čovjek", govorila je na kraju iscrpljena, drhteći od straha i od bola kojim se valjda htjela oduprijeti onome što je naslutila i zašta je bila sigurna da dolazi.

- 2 -

Belitsilim je ujutru, odmah nakon Bellovog odlaska, poslala dječaka na Veliki kanal da pomaže izvlačiti gufe jer će se tako zabaviti i usput sebi nešto zaraditi. Njemu se nije išlo na Veliki kanal jer tamo uvijek ima ogromnih i grubih ljudi spremnih da udare manje ljude, ima mnogo robova unakaženih na razne načine kojih se normalno dijete boji i od kojih ružno sanja, ima druge, starije i jače djece, koja ne trpe drugu djecu, a pogotovo mu se nije pomagalo kod izvlačenja gufa jer se od toga ogule dlanovi i zabole leđa, bez ikakve koristi jer ti stariji i jači otmu ono što dobiješ, ako išta dobiješ i ako ne padneš u vodu iz koje te sigurno niko neće vaditi jer je tu ljudima posao da vade gufe a ne djecu. Zato se on sakrio blizu kuće i zaspao smišljajući šta da radi čitav dugi dan koji bi morao provesti na Kanalu.

Ali u uskom prolazu između dviju kuća, gdje se bio sakrio, nije mogao spavati kako valja zbog neugodnog, zapravo nepodnošljivog, zadaha koji su stvarale sve vrste nečisti natrpane u prolazu, ali i zbog studeni koja na ovakvim mjestima nestaje tek za punog sunca. Zato se dosta rano probudio s osjećajem da je do kosti natopljen vlagom i najraznovrsnijim smradovima, u pravi čas da vidi svoju veliku sestru kako nekamo odlazi.

Čim je odmakla, izvukao se iz skloništa, odjurio kući i popeo se na krov gdje se, računao je, može dobro zamaskirati palminim listovima poslaganim pored otvora za provjetravanje za popravke krova i za njegovu zaštitu od kiše. Usput je sebe iskreno žalio zbog nesreća koje su ga snašle, nabrajajući vrste izmeta, korova i gnjileži čiji su se mirisi u njega uvukli, nabrajajući sestrina zlodjela protiv njega i smišljajući kako da se Bellu izjada na sve to, posebno naglašavajući da se na krovu svoje rođene kuće morao kriti kao kradljivac kakav.

Nije se dobro ni smjestio kad se sestra vratila i počela se spremati za nešto svečano, baš kao neki dan kad je proljenčarila do kasnog popodneva, ostavljajući svoje bližnje i svoga malog brata da gladuju. Ali u ovom spremanju nije bilo one usporene vedrine, onog užitka u sebi, onog samopuzdanog zastajkivanja kojim kao da izaziva. Ovo je bilo nemirno, grčevito, užurbano. Uzimala je stvar pa je odmah ostavljala, posezala za nečim drugim pa ipak uzimala ono što je maločas odložila, zastajkujući u pola pokreta i odustajući, bez vidljivog razloga, od onog što je naumila. U jednom trenutku je, bacivši na tlo grivnu koju je držala u ruci, odustala od svega i sjela na ležaj s licem zagnjurenim u ruke, u stavu koji veoma vidljivo otkriva bijes i očajanje, ali ne pokazuje čega je više.

Ipak je nastavila spremanje i preobrazila se u pravu ljepoticu. Na golo tijelo, s kojeg je svukla čak i prstenove s kojima se već saživjela kao da se rodila s njima, navukla je haljinu po koju je išla kad ju je dječak vidio, zapravo komad jako izbijeljene jute koja je ispiranjem izgubila svoju smeđu boju i došla napola između bijelog i smeđeg, s otvorima za ruke i uzicama kojima se na grudima vezuju dva preklopljena ruba. Kad se ovaj komad tkanine navuče i uveze na grudima, dobije se haljina nalik onoj kakvu nose djevojke svećenice u lštarinim hramovima, gotovo ista onakva samo malo uža i kraća. Pa i kupila ju je od jedne robinje iz lštarinog hrama kad joj se objasnilo da ne može izbjeći ovo što danas čini. Pri dnu se haljina malo rastvarala jer ju je robinja na bokovima skrojila uže nego što je trebalo, trudeći se valjda da stvori makar malu razliku od svećeničkih haljina, pa ju je Belitsilim zakopčala brošem na mekom dijelu stomaka, uz desni kuk, na onoj udolini između stomaka i kuka u kojoj se uvijek skupljaju znoj i zebnja. Sada se haljina sasvim zategla i kod svakog pokreta se trljala o kožu ugodno je dražeći. Dobra je i ugodna koži grubost koju ima juta umekšana ispiranjem.

Nije ona htjela da haljina bude priljubljena uz nju i pogotovo nije htjela da u tome uživa, nije ona pristajala da u bilo čemu od onoga što će se danas dogoditi osjeti užitak, ali je sada bilo gotovo jer je znala da ono ne može uraditi u odjeći koju je Bell dodirivao ili bar vidio na njoj. Znala je da je za ovo najpodesnije nešto što barem liči na odjeću lštarine svećenice i znala je da jedino ovako može uraditi ono što mora. Nije, međutim, znala da će joj koža uživati u trljanju s umekšanom jutom, nije znala i nije mogla ni slutiti da će neki nepoznati kanal u njoj drhtati i svojim drhtanjem stvarati bolni užitak, nije znala da će osjećati ono što zaista ne pristaje osjećati.

Htjela je da ne osjeća ništa, a ako već mora osjetiti da to bude bol jer ona je žrtva, ona se prepušta užasu zbog nečega što je važnije, obuhvatnije i dublje od nje, od svega što ona može biti i što može znati. Ona je više od svećenice, ona je danas svećenica koja sebe prinosi na žrtvu i zato mora imati odjeću svećenice i mora osjećati jedino bol i sveti užas ako već nešto može i mora osjećati. A ona, svejedno, osjeća već poznato, sasvim žensko drhturenje, kojega danas ne bi smjelo biti, kojega uopće ne bi smjelo biti dok Bell ne postane potpun čovjek. Ništa nije onakvo kakvo bi trebalo, kakvo bi moralo biti. Nema bola i svetog užasa na koje bi pristala i kojima bi se zapravo obradovala, ali zato ima obilje gorčine, poniženja i razdraženosti one posebne vrste na koju sigurno neće pristati, a sada, evo, ima i očajanja što je sve to tako.

Lijepa je i tijelo joj u toj svojoj ljepoti uživa odmetnuto, mimo nje i zapravo protiv nje. Udovi su joj napregnuti i sami se od sebe pokreću, sporo i sa zastojećima, da bi tu napregnutost potpuno osjetili; leđa joj se zatežu i sama se od sebe ispravljaju gurajući prednji dio tijela naprijed toliko da izgleda kako se isprsilila; sve joj se njezino nekako uzdiže, zateže, naliva. I zašto sve to? Zato što čeka Muranua, debeloga gada čija nakaznost stvara muku i odvratnost na pogled a kamo li na dodir.

Prekjučer joj je otac rekao za ovo. Došao je dok je Bell bio vani i rekao da će Muranu danas doći njoj a njima dvojici urediti prolaz do kralja Šarukina, sreća mu se uvećala, na razgovor koji će sigurno Bellu donijeti naslov kraljevog kovača nakita, njima dvojici pravo da ulaze na dvor kad hoće i prolaze do kralja kako im zatreba, a njima svima ugled i mnogo sreće.

"Zato se potrudi", govorio je, "zabavi Muranua i zadrži ga što duže da nas dvojica na miru razgledamo sve i ispitamo koliko možemo nakon razgovora s kraljem. Svugdje se, pa i na dvoru, nađu ljudi koji vole primiti lijep komad srebra, ali treba tražiti ono što se može naći, a za traženje treba vremena. Zato ti rastegni, odgodi, rasporedi. Ne brini za nas, Bella ću ja zadržati do večeri, a ako treba i svu noć."

-Ne bih o tome ni razgovarala - odgovorila mu je Belitsilim - a ne bih te ni saslušala da mi nisi otac. Nažalost.

-Mora se, kćeri moja mila i radosti mojih tužnih godina, mora se i sama znaš da se mora i da ja ne bih ni tražio kad se ne bi moralo. Mi moramo imati još nekoga svog na dvoru jer Muranu nije pouzdan a i da je pouzdan ne bi bio dovoljan. Nisi ti ni privirio na dvor ako tamo nemaš bar dvoje svojih, a ušao si u njega tek onda kad imaš svojih petero. Potpuno svojih, pouzdano svojih. Kako da te svoje nađemo ako ih ne tražimo, a možemo ih tražiti jedino onda kad Muranu nije tu jer se on inače od nas neće odvojiti i stalno će pokazivati da smo mi njegovi, okrećući time sve druge protiv nas ili ih bar odvajajući od nas. Ti si

moja mudrica i ti to znaš, ti si moj ponos zato što si mudra koliko i lijepa, a mudri ljudi znaju da se mjera jednog čovjeka određuje brojem puteva koji su pred njim otvoreni. Rob i budala su na dnu zato što je pred njima samo jedan put, a ni njega nisu birali jer ti nemaš šta birati kad je pred tobom jedno; čovjek je onaj koji ima dva puta, mudar čovjek ima tri, a kralj je na vrhu i nepomičan zato što su pred njim svi putevi pa nema razloga da ide bilo kojim od njih. Eto zato je važno da mi sebi otvorimo nekoliko puteva na dvor, a nećemo ih otvoriti ako onaj gad Muranu otkrije naše namjere i ako bude na dvoru da nas onemogući. A neće biti na dvoru i neće nas onemogućiti ako ga ti ovdje zadržiš, a ti ćeš ga ovdje zadržati ako budeš htjela.

-Ali ja to neću, rekla sam ti, ja sam udata žena, ja imam svog muža.

-Dobro, samo do mraka, otac ti obećava da će ti muža vratiti do mraka. I zapravo je dobro tako, lijepo je što vi želite biti što više zajedno. Neka toga - zaključio je Šamšid i krenuo. - Prekosutra.

-Nema toga i neće biti, rekla sam ti da o tome ne bih ni razgovarala kad bih nekako mogla izbjeći.

-Ali zašto?

-Zato što mi je tvoj Muranu odvratan, zato što te je upropastio a upropaštava i mene koliko može, zato što je sve to ružno i zlo, zato što ne mogu pomisliti na takvo nešto - vikala je Belitsilim gubeći dah.

-Sve je to možda istina, ali se ti ne moraš ovoliko uznemiriti zbog nje - umirivao ju je Šamšid. - Ti možda ne možeš pomisliti na to, ali si to radila i ne bih rekao da ti je bilo loše. Zaboravila si?

-Tada si mi ti bio gospodar, morala sam. Sad imam muža koji me brani, sad ne moram i ne smijem.

-Ne moraš, ali bi trebala. Znaš li ti koje bogatstvo sam ja njemu dao da me uvede na dvor i on to nije učinio, a sad je pristao uvesti i tvog muža i mene za jedan dan s tobom. Znaš li ti koliko je taj čovjek tugovao kad je čuo da si se udala, znaš li koliko je vikao na mene što te njemu nisam dao i koje blago je spreman sad za tebe platiti? Onaj škrtac!! Ja ne bih prezirao toliku žudnju onakvog čovjeka, ne, ne bih je prezirao ni zbog srca ni zbog pameti.

-Ja sam svome mužu dužna, zaista ne bih mogla - branila se Belitsilim trudeći se da zvuči razumno.

-Ne gubi on, ne bih ja njega u to miješao. Ovdje ste samo ti i beskrajna žudnja jednog čovjeka, njegova potreba za tobom, bolest od tebe, moglo bi se reći. Tvoj muž je sa mnom na dvoru, on za sve to ne zna, on sa svim tim nema ništa i on ne gubi.

-Ali bi ti mogao izgubiti. Veliki Ur-Namu kaže da moraš vratiti dvostruki iznos darova ako me daš drugome.

-Nikom te ja ne dajem, ja ti samo govorim da Muranu boluje za tobom. Bell ne zna, Bell nema s tim ništa, Bell može od toga imati samo koristi. A mogao bi imati silnih nevolja odbiješ li. Ružnih nevolja. Znaš ti kolika je Muranuova moć

i znaš da se samo njegova žudnja za tobom može mjeriti s njom. Šta će on Bellu uraditi ako sazna da mu je Bell prepreka na putu do tebe? Šta ću mu ja uraditi, ma koliko mi za srce prirastao, ako zbog njega ne uđem na dvor, sada kad sam već jednom nogom tamo? A šta, uđemo li na dvor, Bell i ja možemo njemu uraditi, kako temeljito možemo upropastiti gada Muranua i osvetiti tebe i tvog jadnog oca?! Pomisli na sve to, spasi muža i sebe, usreći svoga ostarjelog roditelja i sve nas, budi, kao što i jesi, moja utjeha i oslonac mojih slabih godina. Kratko će to trajati, kratko će Muranu uživati i u tebi i u ovom svijetu nakon što ja uđem na dvor. Budi pametna, molim te budi pametna i jaka.

Od tada su počeli njezini problemi s njom. Kao da se jedan dio odmetnuo, kao da se pocijepala na dvije osobe od kojih jedna radi sve protiv one druge koja je ostala prava Belitsilim, počela je smišljati, željeti i raditi stvari koje tek kasnije uspijevala razumjeti i opravdati, i to s naporom. Radila je, međutim, i bez razumijevanja i opravdanja, radio je njezin odmetnuti dio koji kao da je želio pravu Belitsilim poniziti i povrijediti. On je smislio odjeću lštarine svećenice, on ju je odveo u hram i od robinje koja pravi halje naručio ovo što je sad na njoj. On je, taj njezin odmetnuti dio, bio radostan kad je robinja spomenula užu i kraću halju jer ne smije vanjskoj ženi dati pravu svećeničku, i on je, na svoj odmetnuti način, sve vrijeme uživao što će se Belitsilim danas naći pred gadom u odjeći lštarine svećenice. To zaista nije bio njezin užitak i to zaista nisu bile njezine zamisli. Nikad Belitsilim ne bi mogla zamisliti kao lštarinu svećenicu, ne bi mogla pomisliti da je to moguće a pogotovo ne bi mogla uživati u tome.

Nije ona jutros žurila prema hramu izdižući se kod svakog koraka na prste da se napeti mišići noge sasvim zategnu, nije ona uživala u toj zategnutosti i nije se radovala ugodnim grčevima koji su joj strujali cijelim tijelom. Vlaga, bila je prepuna vlage koja je strujala njezinim napetim udovima zatežući ih i ispunjavajući je cijelu osjećanjem podudarnosti sa sobom i užitkom u tom osjećanju. Vlaga je to njoj radila, vlaga koja se odjednom pojavila u njoj i zapljuskivala je iznutra, svuda. Taj vlažni dio, odmetnut od nje i protivan joj, smislio je i broš kojim je dolje zatvorila haljinu; taj njezin dio uživa u tome što je smislio i taj dio se trlja omekšalom jutom, radujući se. Nije to ona, to zaista nije ona.

Time se bavila, užasnuta sobom i zbunjena tim svojim cijepanjem, kad je sjela na ležaj s licem zagnjurenim u dlanove. Nije ona ta koja čeka Muranua s toliko slatke strepnje. Da je preplavljena bolom i svetim užasom, ona bi ga dočekala i sve bi bilo onako kako bi htjeli on i njezin otac. Tada bi mogla dočekati i Bella, u njihovoj kući, bez kajanja i stida, jer bi ga dočekala kao ona koja se žrtvovala za njega i za njih, kao ona koja će konačno otići kad mu daruje sve što mu može dati, kao ona koja se pamti po dobru. Otići će žaleći za ovim njihovim, ali radosna što je dala sve, ponosna što nije pristala na ovo njihovo kad ono više nije moglo biti upravo onakvo kakvo treba i u sebi mirna jer je to njihovo pokvarila da bi njega spasila. Sve bi to tako bilo, sve bi to moglo biti

tako kad bi ona danas mogla biti svećenica ili žrtva, kad ne bi osjećala ništa ili kad bi osjećala bol i sveti užas. Ali ona osjeća sebe punu slatke strepnje, osjeća kako je cijelu zapljuskuje unutrašnja vlaga, a to ne može, ne smije i neće osjećati.

Možda je Bell, doduše, i zaslužio da mu se to uradi jer je njegovo povjerenje tako bezumno da mu je samo njegovo nerazumijevanje svijeta i ljudi ravno. Već onda kad je Šamšid odnio ogrlicu ona ga je preklinjala da odustane od svakog posla s njezinim ocem. Znala je ona da će se u svemu pojaviti Muranu i već tada ju je preplavio strah za njih dvoje. Molila je, preklinjala, prijetila, a on odgovarao da nekoliko komada nakita nije za njih mnogo i da će ih se on rado odreći ako njezinom ocu tako mnogo znače. I on za sebe može reći da zna mnogo! Zna trokuteve i spirale, a ne zna koga mu se i čega žena boji.

A ne može mu, naprosto ne može, ne bi mogla ni kad bi jako htjela, objašnjavati da se boji gada kojeg je njezin otac, isti takav gad samo slabiji, dovodio da uživa u njoj. To ne bi mogla ni da je on čovjek, to ne bi mogla ni samoj sebi govoriti, to je od onih stvari za koje ne bi trebalo biti riječi i ušiju. Ne bi mogla sada, kao što nije mogla prekjučer kad je sve bilo gotovo i kad ga je molila, kad ga je preklinjala da pobjegnu odavde. "Strašna se opasnost oko nas ovila", govorila je, "vjeruj mi, molim te, vjeruj da moramo ići." Čak je i Muranua spomenula, govoreći da im je on neprijatelj, Šamšida je nazivala gadom i lopovom od kojeg im prijetite sve podlosti i nevolje, govorila je o tome koliko su slabi i nezaštićeni, govorila da je sve protiv njih ako ostanu ovdje i da će sve biti za njih tamo gdje odu... Uzalud. On je govorio da bježati ne mogu, da se otići može ali bježati ne smije i da će, uostalom, ovdje biti sve dobro jer je on napravio plan da ovdje dozove smijeh. Zaista je Bell zaslužio da ga se prevvari, takvo povjerenje i tolika nesposobnost da razumije ljude iako bi htio s njima živjeti... Mora se to prevariti, njega svi trebaju, njega moraju svi varati. Osim nje, ona jedina na svijetu to ne treba, ne može i neće.

Tada je, dok je sjedila s licem u rukama, dok je osjećala da se cijela cijepa na dvije osobe, i to osjećala i pratila tako jasno kao da gleda nekoga drugoga kako se razdvaja na dvoje pred njezinim očima, konačno razumjela da se s onom vlažnom, s onom odmetnutom Belitsilim, ne može izići na kraj ili bar ne može ona, prava Belitsilim, Bellova žena. I razumjela je konačno, razumjela zauvijek, da ona jeste, da ona hoće biti prava Belitsilim jedino kao Bellova žena. I tada joj je sinulo da može izići na kraj s Muranuom ako ne može sa sobom, da može svoju ljubav i svog muža od sebe sačuvati tako što će pobijediti onoga gada. "Dobra je ona žena koja izbjegava iskušenja, a ne ona koja ih savladava", tješila se, ipak se radujući što je našla način da izbjegne svojoj slabosti.

Istiještila je u jednoj širokoj zdjeli od pečene gline nekoliko velikih listova aloje, a onda sok pretila u jedan lijepi vrč s uskim grlom u koji je, nakon alojinog soka, nalila pivo pa nasula makovih sjemenki i sjemena kimla. Kad je sve dobro protresla pomirisala je i uvjerala se da njezin napitak miriše opojno i

primamljivo. Znala je da je to važno jer sve zavisi od toga hoće li Muranu popiti dovoljno njezinog piva i hoće li ga popiti dovoljno brzo. Kasnije nek bude šta hoće, mislila je, neka se svete koliko ih volja, samo neka ovo danas prođe dobro i nek joj cijelo i čisto ostane ono što je dobila s Bellom, samo neka pobijedi Muranua kad ne može odmetnutu sebe.

Jedva je priredila sve što je trebalo kad su se vrata zamračila od ogromnog Muranuovog tijela.

-Dobro došao, gospodaru - pozdravila ga je Belitsilim sje deći na stopalima i naginjući se sve dok nije čelom dotakla pod. -Dobro došao da mi uljepšaš dom i dan.

Vedro se smiješeci, Muranu je krenuo prema njoj s naprijed pruženim rukama, dohvatio joj nadlaktice i podigao je, trudeći se da sve to izvede blago.

-Nemoj, lijepo moje dijete, nije tvoje da preda mnom klečiš, ti meni srce raduješ i mladost obnavljaš a za to mi treba tvoje lijepo lice. Daj ga - govorio je Muranu valjajući se preko sobe i izvodeći poduhvat koji je čas prije toga izgledao sasvim

neizvediv: sagnuo se do tla, preko svoga ogromnog trbuha koji više liči na pješčano brdo nego na dio normalnog ljudskog bića.

"Lako je biti veliki peharnik, lako je biti šta god hoćeš kad imaš takvo nešto", govorio je Šamšid sa zavišću kad god je mislio ili pripovijedao o Muranuovom stomaku.

Na Muranuovo "Daj ga" Belitsilim se našla uspravna, s licem pred njegovim usnama i s očima na trima trokutnim zmijskim glavama s ogrlice usječene u moćni velikaški vrat. Zapljusnula ju je takva radost da se počela gušiti i drhtati, od čega se lice velikog čovjeka razvuklo u blaženi osmijeh.

-Toliko me mala košuta poželjela? - milo se smiješio privijajući je na svoje široke grudi. - Ne bi ti toliko čekala da sam znao kolika je tvoja čežnja, da sam barem slutio. Ni moja nije mala, vjeruj mi, ništa moje nije malo i ti to znaš - smijao se značajno veliki čovjek, ne gubeći pri tome ništa od one nježnosti koja ga je preplavila.

Belitsilim je blago gurala Muranua prema ležaju, povijajući se uz njega, a on je, ganut i blažen, radosno uznemiren njezinom strašću i čežnjom koje ne uspijeva prikriti ni koliko pristojnost zahtijeva, brbljao govoreći joj lijepe riječi, hrabreći je i uvjeravajući da više nikad neće ovako dugo ostati daleko od svog vepra. A kad mu je ponestalo lijepih riječi, na par koraka od ležaja, počeo je naprosto grgljati i gugutati, ne znajući valjda šta da kaže u času u kojem ga ganuće tjera da govori.

-Lezi, lijepi gospodaru - blago ga je Belitsilim privoljela prema ležaju - lezi i malo predahni, gledaj me i malo me počekaj, dozvoli mi da se malo za tebe pobrinem i pri tom ti se pokažem najljepše što mogu.

Belitsilim je govorila zanosno i uznemirujuće, uvijajući tijelom koliko je

dopuštala halja od umekšane jute u čijem je blagom grebanju izgleda zaista uživala. Polegavši Muranua, pružila se preko njegovog ogromnog tijela i sklopila mu dlanove oko podbratka, zadirkujući ogrlicu koja ga je morala bolno stezati.

-Ja bih uklonila ovu ogrlicu da možeš s užitkom piti nešto što sam ti pripremila. Samo za tebe. A i da predahneš, da možeš disati slobodno i raskošno, kako dolikuje čovjeku tvoje veličine i kako ti treba.

-Rado bih ti je darovao, ali sam je dobio od tvog oca - govorio je Muranu dok je Belitsilim otvarala kopče, rasklapala ogrlicu i prstima nježno, kao igrajući se, trljala tamnocrveni trag na vratu.

-Rado bih je primila, ali bi to bilo vraćanje dara. Ja sam je ocu dala za posao zato što sam znala da će je on tebi dati. Neka nečeg moga kod tebe, mislila sam, da te na mene podsjeća. Ovo je sada kao da sam ti ja stalno oko vrata. Pogledaj ovu rupicu - cvrkutala je Belitsilim i pokazivala mu otvor kroz koji je onda otjecala - htjela bih da je gledaš kad god misliš na mene, htjela bih, znači, da je stalno gledaš i da te rupica svaki dan po čitav dan sjeća na mene.

Kad je bila sigurna da je Muranu upamtio ono što treba gledati, rastvorila mu je ogrtač na grudima i spremila ogrlicu, protrjavši nadlanicama pa dlanovima mesnate grudi bez dlaka. Onda se s uzdahom otrgla od tih grudi čiju golišavost je voljela spominjati jer ju je osjećala kao nešto zaista lijepo i gospodstveno, nešto omamljujuće i strasno. Pri tom je bez predaha brbljala i objašnjavala da se ne bi mogla odvojiti kad joj ne bi trebalo da je on još malo gleda, da bude viđena i brižna, jer će ona ovako - brigom, službom i lijepim izgledom, razgaliti svoga lijepog gospodara toliko da bude potpuno rastvoren prema njoj kao što je ona prema njemu. Trebaju biti rastvoreni, širom rastvoreni jedno drugome. Uspravila se, ostavljajući Muranua da blaženo dahti na ležaju i da traži položaj u kojem bi mogao ležati udobno ne skidajući pogleda s nje.

Idući po vrč s napitkom pripremljenim za velikog gosta osjećala se kao nikad ranije, osjećala se jakom i blistavom, osjećala je da bi se mogla podići iznad tla i ploviti kroz vazduh samo kad bi htjela, osjećala je da bi pogledom ili pruženom rukom mogla obasjati tamne dijelove sobe kad bi joj bilo do toga. Osjećala je, znala je, da joj koža užarena jutom koja se trlja o nju kod svakog pokreta, zrači snažan sjaj, da se oko cijele nje i oko svega njezinog stvorio svjetlosni oblak, svijetleći krug koji možda ima topline ali ima sjaja. Kao ono od čega je Bell napravljen. Kad bi on bio ovdje! Kad bi je osjetio ovako kako ona sebe ovaj čas osjeća!

Imala je dojam da joj se svaki pokret produžava do u beskonačnost, da joj se noga i pokret te iste noge međusobno oblikuju i stvaraju nešto sebi dovoljno, prekrasno, nešto potpuno odvojeno od svega na svijetu pa i od nje same, nešto što vidi izvana i osjeća iznutra, nešto iz čega je i od čega je zapljuskuje slast. Istovremeno je vidjela i osjećala oblik svakoga svog dijela kao da se istovremeno izmiče od nje i utiskuje u nju, tako da je svoju nogu i svoju ruku,

svoje usne i svoj vrat, osjećala kao otisak tih svojih dijelova u sebi, a pri tome ih vidjela, pri tome ih je zaista gledala onako kako ih valjda vide požudne i opčinjene oči Muranuove. Gledala je izvana i osjećala iznutra kako se rastvara, kako se raspada na mnogo prekrasnih i zamamnih dijelova, sebi dovoljnih i sasvim potpunih, a u tom je raspadanju toliko uživala, u tom se umnožavanju sebe toliko usijala, da je gubila dah tonući u vrtoglavicu i drhtala možda grčevitije i od samog Muranua. Vrištalo je nešto u njoj, a vrištala bi možda i ona da je imala daha i da joj se sva životna snaga nije trošila na ono rasprskavanje i umnožavanje prekrasnog tijela.

-Ovo sam za tebe napravila, gospodaru - rekla je, gubeći dah, kad je prinijela vrč s uskim grlom. - Ne znam kako će ti djelovati, nikad niko, vjerujem, nije popio nešto slično. Usnila sam za tebe ovo piće, otkrilo mi se dok sam mislila na tebe, dok sam najsnažnije što se može mislila na tebe. Ti si mi ga, zapravo, otkrio dok si bio odsutan i iz daljine najavljuvao svoj dolazak.

Uzela je Muranuovu glavu u krilo i izlila, lagano naginjući vrč, svoje piće među rastvorene usne. Dok se smeđi sok cijedio u njega, Muranu je, zatvorenih očiju, podrhtavajući čitavim preteškim tijelom, zaneseno grgljao ošamućen ugodnim, teškim mirisom. Nejasnim se poklikom pobunio kad je Belitsilim prestala cijediti da mu ponudi predah, pa je ona nastavila izlirati i naginjala je vrč dok njezin veliki gost nije u jednom dahu ispio sve što mu je pripremila. Raznježeni i blaženi Muranu se, popivši, okrenuo potrbuške i počeo trljati usne o jutanu haljinu praveći se da ih briše, igrajući se i mazeći.

-Mnogo bih dala da moje piće djeluje onako kako želim, gospodaru, i da ti donese upravo ono što sam ti namijenila - reče Belitsilim praveći prstima nabore na Muranuovom tjemenu, kao da ga istovremeno masira i mazi. - Dala bih pola života, čitav život bih dala.

- Ne treba, dovoljno je da mi daš poneki svoj dan - odgovori Muranu gnijezdeći se, trljajući lice o njezino krilo, tražeći ton između pospanog i razmaženog. - Ono djeluje upravo onako kako si željela, sve je onako kako si željela. Ma da sam ja mogao pomisliti da si ti tako... Eh, sve ćemo nadoknaditi, obećavam ti da ćemo nadoknaditi. Neka, samo tako - razmaženo uskliknu kad je Belitsilim prestala da se igra s kožom na njegovom tjemenu - i potiljak malo, i po vratu. Dobro je, to je dobro.

Muranu je, dok se tako gnijezdio i prepuštao tjeme, potiljak i vrat trljanju koje je istovremeno milovanje i masaža, vidno se radujući prstima svoje domačice, dospio u stanje prave omamljenosti od koje su se opustile i blago, blaženo, umirile gomile njegovog mesa. Onda ga je odjednom cimnuo snažan grč od kojeg je poskočio, zapanjujuće za tako krupno tijelo, u četveronožni položaj, a onda đipio i izjurio kroz vrata. Sve je to uradio kratkim, brzim, kao odrezanim pokretima koji su poricali i veličinu i težinu njegovog tijela. Belitsilim ga je ispratila pogledom pa se prevrnula na stranu, uspravila se u četveronožni položaj licem prema vratima i počela podrhtavati. Stajala je tako neko vrijeme,

pa se prevrnula na stranu i prepustila se snažnim grčevima koji su potresali cijelo tijelo.

Dječak se, zbunjen svim što je vidio i zabrinut za očevog velikog prijatelja, iskobeljao iz hrpe palminih listova i otpuzio prema rubu krova. Vidio je Muranua kako, samo korak-dva udesno od vrata, ječeći čuči sa zadignutim haljinama. Prije nego se dječak i namjestio kako valja, Muranu se smirio, ustao i stao na trenutak, neodlučan da li da krene u kuću ili od kuće. Ipak se odlučio za bijeg, krenuo prema ulici i, prije nego je napravio dva koraka, opet čučnuo oboren praskom u stomaku koji ga je onako brzo istjerao iz kuće. Nakon dužeg čučanja, koje ga je možda olakšalo ali ga je sigurno i slabilo, uspravio se i slabim glasom pozvao robove s nosiljkom. Nisu čuli pa je pozvao glasnije, a onda udario po potiljku roba koji je nosiljku s velikim peharnikom provodio ulicama.

Pitao je ima li nosiljka otvor u podu i na robov odričan odgovor bolno jauknu odižući lice prema nebu i udarajući roba i nogama i rukama.

- Odmah napraviti, odmah - strašnim glasom je nalagao Muranu, udarajući roba gdje stigne i kako stigne. - Od sada ne mičem bez otvora u podu: Ne mičem!

Prije nego se namjestio kako valja, uplašeni robovi su podigli nosiljku i potrčali, tako da se veliki gospodar prevrnuo i tresnuo na pod. Ali se na krovu kuće nije moglo čuti ljuti li se zbog toga, prijeti li i kakva će odmazda stići nespretni i užurbane robove.

Dječak se pridigao, sjeo na rub krova i značajno zamahao glavom. Svašta se ovdje dogodilo, ali niko živi ne bi mogao odgonetnuti šta sve. Nejasno jeste, opasno jeste i zbrkano jeste. On je razumio da je njegova sestra vračara i da ima odnose sa zlodusima koji napadaju stomak. Razumio je da je ona malog stomačnog zloduha zatvorila u vrč i prelila ga u Muranua pa je onome od zloduha stomak onako praskao. Razumio je da o svemu mora šutjeti pred Bellom i pred cijelim svijetom jer bi opaka sestra mogla i njemu spremiti nešto slično ako je potkaže. Razumio je da je to šteta jer bi se svašta zanimljivo, opasno i podlo moglo Bellu kazati kad bi se smjelo. Od toga kako se djecu istjeruje iz njihove rođene kuće do mučenja glađu i zloduha u stomaku. Ali se ne smije. Šteta. I još je razumio da je sve što je razumio sitnica prema onome što se dogodilo.

-3-

Bell i dječak su, zabrinuti i tužni kao svi ljudi ostavljeni i prepušteni sebi, sjedjeli iza otvorenih vrata svoje kuće i čekali da se vrati Belitsilim koja je otišla još u kasno prijepodne. Čekali i sve jače se bojali da se neće vratiti, a od toga je rasla njihova tuga, ona posebna vrsta tuge koja se uvlači u ostavljene, u nepotrebne, u ljude bez razloga. A zajedno s tugom rasla je potreba da govore i osjećanje da ne mogu govoriti, da oni nemaju šta reći, da je sve što bi oni mogli

reći već rečeno ili ne treba biti izgovoreno jer od nepotrebnih ljudi mogu doći samo nepotrebne riječi.

- Mogao sam ja ovo očekivati - javi se dječak značajno klimajući glavom.

- Svašta se od nje može očekivati jer nije ona od ovog svijeta.

- Jeste ona, ali ja nisam i u tome je nevolja - ispravi ga Bell. -A bio bih, uz njezinu bih pomoć postao. Sigurno.

- Jesi ti, ali ona nije, ona je sasvim drugačija. Kad bi ti znao što ja znam i kad bih ja smio pričati!

- Nije stvar u znanju, znam ja previše, mnogo više od onoga što ljudima treba. Stvar je, znaš, u tome što ja ne osjećam kako bi trebalo - strpljivo je objašnjavao Bell. - Uskoro bih ja stekao i osjećanja da ona nije izgubila strpljenje i da se nije uplašila nečega što ona osjeća a ja ga ne mogu znati jer se ono valjda i ne može znati. Već sam ih gotovo stekao, da se nije pojavio taj njezin strah ja bih danas možda već imao težinu, glad, bol. Onog dana kad smo Šamšid i ja bili kod kralja...

- O tom danu i ja govorim jer je toga dana svašta bilo - prekide ga dječak značajno dižući kažiprst. - Samo kad bi se moglo i kad bi se smjelo govoriti!

- Tada je ona vikala, tražila da požurim, zahtijevala da je osjetim. A ja sam gotovo osjećao, vjeruj mi! Gledao sam je u onoj glupoj haljini od izbijeljene jute, gledao kako se svjetiljka poigrava s njezinim oblicima i osjećao da nešto struji mojim tijelom kroz koje bez nje ne bi moglo strujati. Zaista osjećao. U tijelu mi se javljala težina i ona je, ta težina, moj oblik činila konačnim, obavezujućim, zadatim. A o tom se i radi, razumiješ?! O tome da ja oblik ne biram po svojoj volji nego ga dobijem kao obavezu i kao dar, kao nešto što mi je zadato, nešto što me vezuje dajući mi time istinitost i neporecivost. Razumiješ? Moj oblik je prije mene i on me određuje, a težina mu daje nepromjenljivost i neporecivost, istinitost i stvarnost. E tu težinu sam ja osjetio u sebi gledajući one noći Belitsilim u njezinoj ružnoj haljini od jute i osjetio sam da ja više ne mogu promijeniti oblik koji sad imam, da je taj oblik sada, kad ima težinu i kad ja imam težinu, konačan i za mene obavezan, da smo on i ja, težinom koja nam je zajednička, neraskidivo povezani i da bez jednoga nema drugoga. Vi to zovete sudbina i karakter, zar ne? Karakter, sudbina i oblik se težinom vezuju jedno za drugo, prepliću se međusobno toliko da se ne zna koje je ko. U nekim drugim svjetovima oni se možda mogu odvajati, ali ovdje gdje čovjek ima težinu, oni su neporecivo vezani jedno s drugim. Eto to sam ja osjetio one noći. To se sigurno dogodilo.

- Ma to je najmanje što se tada dogodilo - tajanstveno se smiješio dječak očigledno želeći da ga Bell počne ispitivati i upornim ga salijetanjem natjera da ispriča baš sve događaje od onog dana.

- Ne, to je najviše, time se gotovo dovršilo moje preseljenje - objasni Bell uzdahnuvši. - Samo da se nije pojavio njezin strah i da je ona našla još malo strpljenja.

Smeđi sumrak lijepio se za svijet dovodeći u pitanje upravo oblike i težinu stvari u njemu, a s njegovim trajanjem su rasle tuga i zabrinutost što su na Bella i dječaka nalegle još oko podneva. Gledajući kroz vrata vidjeli su kako se zidovi pretvaraju u mutnu svjetlost sumraka, kako se stapaju s vazduhom i sa smeđim tлом iza njih, vidjeli su kako se mačka s oderanom slabinom što leži u podnožju zida stapa sa zidom i tako postaje nevidljiva, vidjeli su kako gomila glinenih opeka s oštećenim rubovima gubi svoj jasan oblik i kako se gubi pogledu kao da se rastvara i postaje svjetlost sumraka... Vidjeli su kako sve na svijetu, pa i sam svijet, gubi oblik i težinu, kako pokazuje ružnu sklonost da olakša do onog stupnja na kojem se može podići i odlebdjeti kamo ga volja, do onog stupnja na kojem težine nema i na kojem oblik nije stvaran, nije zadat i nije obavezujući. Nigdje sumrak ne traje ovako dugo i zato nigdje na svijetu težina i oblik nisu važni kao ovdje. Možda je zato sve ovdje ovako sumorno, možda se zato ljudi ovdje ne smiju i tako meni ometaju preseljenje, mislio je Bell gledajući kako sumrak poriče sve što je on maločas objasnio dječaku.

Zbog smijeha se sve ovo dogodilo. Kad jesa Šamšidom bio kod kralja Šarukina, on je pitao za smijeh, to jest pitao je zašto u krajevima sretno vladajućeg kralja nema smijeha. Ubjeđivao je kralja da se malo uradilo podizanjem hramova i palača, bedema i kosih tornjeva, ako se ljudi ne smiju. Velik je i pamti se dugo onaj vladar u čijem su se vremenu ljudi smijali, govorio je Bella kralj mu je odgovorio, kao i Šamšid jednom ranije, da su oni što su pravili svijet zadržali smijeh za sebe, kao što su sebi ostavili i besmrtnost i užitak, a ljudima i ostalim stvarima u svijetu dali su smrt, tegobu i rad. Bell se bunio i uvjeravao ga da nije tako jer su stvari ovoga svijeta dobile oblik, a to znači cjelinu, pa se ta cjelina mora čuvati, ali ga je kralj s izrazom dosade prekinuo i objasnio da je njemu tako rečeno, tako se, koliko se on sjeća, kaže i u pjesmama i u molitvama, ali da on ne zna pouzdano i da ga to, uostalom, i ne zanima nego nek njih dvojica odu do njegovog komornika i dogovore se s njim oko nakita koji su spominjali a mogu onda usput i oko tog smijeha ako se tu može i treba nešto učiniti, njemu je svejedno i nek njega ostave na miru jer zna se da je on zadužen jedino za sve a da su za razne pojedinačne stvari zaduženi razni ljudi i neka o tim pojedinačnim stvarima vide s tim ljudima. S tim savjetom ih je otpustio.

Komornik se s oduševljenjem složio da Bella uzme za dvorskog draguljara i majstora za nakit, priznajući da ljepše stvari od ovih koje su on i Šamšid donijeli nije u životu vidio, ali se protiv smijeha pobunio. Ni vjera ni država ne mogu od smijeha imati koristi, govorio je, pa se ne mogu o njemu ni brinuti jer za to nemaju razloga a vjera i država ne bi smjele raditi nešto bez razloga. I ne samo zato što nemaju razloga, naglasio je naknadno, nego zaista ne smiju jer bi im to moglo donijeti mnogo nevolja. Neka se i podigne hram smijehu, predložio je, šta bi svećenici toga hrama mogli raditi i kako bi se trebali ponašati? Da škaklje ljude? Da ih bockaju zašiljenim trskama? Kakvi bi to svećenici bili? Kakva bi to sprdnja od hrama i od vjere bila? Kako bi se i kada sve to prenijelo na druge

hramove, na svu vjeru, na državu? A prenijelo bi se jer se to ne može zaustaviti kad jednom krene. Smijeh, osim toga, unižava a vjera i država se ne smiju unižavati, one to, zapravo, ne smiju ni trpjeti.

Bell je već bio zaustio da mu objasni kako on ne može postati čovjek tamo gdje nema i smijeha, ali se u posljednji čas sjetio da to komorniku i nije neki razlog, pa je uzeo objašnjavati da postoje razne vrste smijeha i da je taj kojim se unižava najniža vrsta, kao što mu samo ime kaže, ona jadna vrsta na koju su osuđeni umorni i bespomoćni ljudi koji sebe nastoje ubijediti da imaju moć. Ali postoji smijeh djece, objašnjavao je Bell, razdragani smijeh tijela koje upoznaje sebe i raduje se sebi i tom upoznavanju; postoji mudri dvostruki smijeh koji istovremeno uzdiže i snižava, raduje i boli, onaj smijeh koji otkriva sličnosti i veze među stvarima i pojavama naizgled sasvim nespojivim; postoji smijeh od milja, onaj smijeh kojim se odazivamo ljubimcima i milju kojim nam se oni obraćaju. Najmanje je istinit i najmanje stvaran taj smijeh kojeg se bojite ti, država i vjera, govorio je Bell vatreno, nastojeći da ubijedi kraljevog velikog komornika koji je na kraju bio spreman suglasiti se sa svim samo da udovolji dosadnome molitelju bogatom dragocjenostima i spremnom da postane dvorski draguljar i majstor za nakit.

Ali kako udovoljiti? Svakoj vrsti smijeha podizati hram? Sve postojeće hramove posvetiti smijehu? Šta uopće vjera i država mogu uraditi za smijeh? Ako je uistinu toliko važan, tvoj smijeh bi morao biti otprilike toliko i moćan, a ako je toliko moćan nek se pobrine sam za sebe, što da se država i ozbiljna vjera brinu za njega. Ne mogu vjerovati onome što je unutra ako ono nije u stanju naći put i za sebe osvojiti malo stvarnosti vani, govorio je komornik. Vjeruj da ne vrijedi znati onaj smisao koji sebi ne može, bez ičije pomoći, proizvesti tijelo. Tako je govorio veliki komornik Šarukina, velikoga kralja, koji je bio zadužen za nakit i neke druge pojedinačne stvari, nezadovoljan što mu je Bell ovim razgovorom natovarilo i brigu za smijeh.

Po povratku iz posjete dvoru Bell je pitao svoju ženu kako bi se nešto moglo učiniti za smijeh i šta bi mogao predložiti komorniku koji je pristao pomoći ako mu predloži nešto pametno i za dvor korisno. Belitsilim je, ustvari, prije toga njega pitala osjeća li je, vidi li koliko je lijepa i sjajna, zna li koliko je dobra i njegova makar je odjevena u oskudnu halju lštarine svećenice, a onda je tražila, zahtijevala i molila da je osjeti, da je osjeti onako kako ona osjeća sebe i njega, da je osjeti potpuno i što prije, sad, odmah. Onda joj je on, kad se ona malo smirila, govorio o posjeti dvoru, o smijehu, o tome da bi on možda već bio čovjek, zahvaljujući njoj, kad bi ovdje bilo smijeha i kad bi ljudi ovdje bili cijeli. I da ne želim biti čovjek ja bih ovdje podsjećao na smijeh, govorio je Bell, ja bih to morao jer džini moje vrste trebaju cjelinu, sanjaju je i čuvaju. Ja mogu postati jedino

cijel čovjek i ako želim biti čovjek ja moram spojiti smijeh i turobnost. A vi se ne smijete, ni ti ni Šamšid se niste nasmijali mojoj priči o krađi nakita. Ta priča je vedra i izmišljena, bezazlena je i dobro se završava, a vi se niste nasmijali, govorio je Bell.

Belitsilim se tokom ovog razgovora oslobodila svoje uznemirenosti. Gotovo se vidjelo kako iz nje curi zanos u kojem je dočekala muža i kako se smiruje pa onda tone u umornu, zabrinutu, gotovo tupu smirenost s dosta straha i bez imalo povjerenja u sebe i njih, to jest bez nade da bi njih dvoje mogli ovdje nešto uraditi. Kao da ju je zanos u kojem je bila prije ovog razgovora branio od straha i kao da je njegovo otjecanje otvorilo put strahu, nepovjerenju, tjeskobi. Opet je molila da idu negdje drugdje, opet strahovala od dvora i Šamšida, opet uvjerala da su njezine slutnje istinite i da ništa dobro neće izići iz njegovog boravka na dvoru. Tu noć su proveli u tužnom raspoloženju i to im je bila prva turobna noć u novom, njihovom domu. A sutradan je u rano jutro ona nekamo otišla i vratila se tek iza podneva, bijesna i uplašena kao nikad.

- Tvoj Šamšid je podlac i gad, a ti si odvratna glupa budala - vikala je na Bella kad se vratila.

Vikala je dugo, vikala je svašta još, govorila je Bellu da je sebičan jer ne osjeća koliko joj treba i zato se ne čuva za nju, optužila ga da je glup jer vidi samo svoje razloge a ne i ono što je protiv njegovog cilja... Dugo je tako bjesnila, a onda se rasplakala i umirila, pa ispričala svoj dan i ono što je dovelo do pokazanog bijesa.

Bila je u Šamšidovoj kući, bila na Keju, a onda dospjela i na dvor gdje je ušla pozivajući se na Muranua jer je naslutila da njezin otac puzi po dvoru i smišlja spletke koje bi mu pomogle da ostvari svoj mahniti san o stalnome mjestu na dvoru ili negdje u njegovoj blizini, a neviđeno draguljarsko umijeće njegovog zeta moglo bi mu u tome biti od velike pomoći. Zatekla je Muranua bezvoljnog i umornog, zagledanog u trokut između tri trokutne zmijske glave i ravnodušnog prema svemu na svijetu osim prema rupici u središtu tog trokuta. Odmahnuo je rukom i na nju i na Šamšida koji je, kaže, bio kod njega i brbljao o nekakvom nakitu i smijehu, ali ga je on otjerao jer ne vidi zašto bi se čovjek time bavio. Odmahnuo je rukom i na njezino pitanje kad će doći kod nje da nadoknade ono što su propustili, vidljivo se čudeći pomisli da bi normalan čovjek mogao pokazati sklonost da dolazi kod nje ili kod neke druge žene, pa i kod bilo kojeg drugog čovjeka ako može, umjesto toga, sjedjeti i proučavati svoju rupicu. Jedino kod čega je Muranu živnuo i pokazao malo interesa bio je razgovor o stomaku i prostorijama u kojima se on olakšava, a na pitanje gdje bi Šamšid sad mogao biti zaokružio je rukom i rekao "Tu je".

Bio je kod komornika i ružno se obrecnuo na nju, sasvim neprepoznatljiv. On se izdirao i brecao na ljude jedno kratko vrijeme, onda kad je već bio propao ali to još nije mogao razumjeti i podnijeti pa se pravio, nastojeći sebe u to ubijediti, da ima malih problema za koje su krivi ljudi oko njega. Ali se sada nije obrecnuo tako nego nekako drugačije, bez bezopasnog ogorčenja koje je imao u ono vrijeme nego sa mnogo ružne, uvredljive nadmenosti, obrecnuo se na nju onako kako čovjek podvikne na uličnog psa ili otjera muhu s ruke. On je smislio neku podlost, on je smislio neku veliku i neopisivu podlost i uspio je komornika za nju zagrijati (ne bi se on onako bahato otrešao na nju da se nije slizao s komornikom i da nije uvjeren u njihovu povezanost). A komorniku je Šamšidov podli plan došao kao dar s neba jer je morao vidjeti da je Muranu gotov i da bi jednim dobrim potezom on mogao osvojiti mjesto peharnika koje bi ga onda zadužilo i za podlosti.

Tako je bilo toga dana. A jučer su Bella pozvali na dvor i komornik mu je rekao da je nakon dugog razmišljanja našao način da se nešto uradi za njegov smijeh. Jedini način je, rekao je komornik, da on, Bell, bude puhu. Kad god se sluti nešto kobno, ružno ili nedostojno, kralj se povuče u nevidljivost a u središte se namjesti njegov zamjenik, puhu, koji na sebe privuče opasnost ili uradi ono što pravi kralj ne može jer bi za njega bilo nedostojno ili sramotno. Ja sam smislio, rekao je komornik, da ti budeš puhu i da se za vrijeme kraljeve nevidljivosti i tvog boravka u središtu ljudima dopusti da rade sve što bi ih moglo zasmijati. Mi bismo za to vrijeme podigli hram u koji bi se ti nakon toga povukao kao njegov svećenik, a ljudi bi dolazili u tvoj hram da se žrtvama očiste od kajanja za rugobe koje su u tim danima počinili i da se iskupe za grijeha ako ih je bilo.

- To bi moglo biti dobro, ali ne znam treba li to kajanje i žrtve. Je li to pravi smijeh ako se kaješ nakon njega? - pitao se Bell pitajući komornika koji se već ponašao kao da je peharnik.

- Ne znaš ti ovdašnje ljude - tužno je i kao da se zgraža odmahnuo komornik. - Za njih je smijeh neodvojiv od zanosa, a ne vjeruju da je zanos pravi ako u njemu ne urade nešto čega će se kasnije stidjeti. Zanos je njemu samozaborav, a samozaborav je opravdanje za sramotna djela. Moramo kajanje dodati, bez toga i bez žrtava kao da ništa nismo uradili.

- Misliš li da mora zaista tako? Misliš da nema smijeha bez tog ograničenja?

- Ili to ili da ograničimo Smijeh: ovome se možete smijati a onome ne možete. A kakav ti je to smijeh?! Je li smiješno ako upregneš šepavca u kola? Jeste. Treba li se nakon toga stidjeti? Treba. Jesi li dobio veliki, državni, smijeh ako zabraniš upre-zanje šepavaca? Nisi. Mora li se i to dozvoliti? Mora. Treba li ponuditi ljudima da se nakon toga pokaju? Treba. Eto to ja tebi govorim.

-Da onda uradimo tako?

- Da uradimo. Ti ćeš dobiti hram i biti njegov svećenik. Usput ćeš praviti nakit za dvor, za to ćeš imati dovoljno vremena, samo ti se to neće plaćati jer bi to bilo neprilično. U redu?

- U redu je, ne treba meni plaćati, ja volim smišljati i praviti nakit.

- Ali te moram zamoliti da učiniš i ti meni nešto kad sam ja tebi ovo učinio. Nemoj tražiti da ti tast vrati ženidbene darove, sirot je to čovjek, nema ti ih on odakle vratiti. A i što će ti u hramu, tamo ti neće trebati ništa od toga.

-Zašto bih tražio? Ne razilazim se ja sa ženom.

- Razilaziš, dragi, kako ne. Ne možeš biti svećenik i imati ženu, ne ide to ni u smiješnom hramu.

-Ne mogu ja to, znaš i sam da ne mogu. Ni ona ne može.

- Ne brini ti za nju, ima se ko za nju pobrinuti. I oca ima. Mora se tako, ne mogu ti tu pomoći.

-A da odustanemo od hrama? Moraju ljudi nekako okajati zanos. Svaki se veliki zanos, pa i veliki smijeh, mora okončati nečim gorkim i zločinačkim, a to se gorko i zločinačko mora onda saprati kajanjem i žrtvom. Mora, takvi su ovdje ljudi.

- Ne mora, mislim da imam bolje rješenje - javi se Bell nakon kratkog, paničnog razmišljanja u kojem je užurbano prebirao razne mogućnosti s takvom snažnom usredsrijeđenošću da mu se na trenutak učinilo da osjeća bol. - Moglo bi da na kraju mene žrtvujemo. Neka ta žrtva bude tvoj gorki i zločinački vrhunac zanosa i nek ona ujedno bude iskupljenje za sve njih. Time smo ih oslobodili naknadnih žrtava, a kajanja će se oni i sami osloboditi jer su zločin počinili u zajednici pa će svaki od njih sebe ubijediti da je njegov udio zanemarljiv.

-A šta ćemo s tobom? Ko će praviti nakit ako tebe žrtvujemo? Šta ćemo za drugu priliku u kojoj bi nam dobro došao smijeh? I otkud, konačno, tebi toliko brige za bližnje tvoje?

-Nek žrtva bude takva da mogu preživjeti, neka me istuku ili nešto slično. Nisam ni mislio na potpunu žrtvu.

Komornik je pristao, naglasivši da su mu sasvim nejasni i Bell i njegova silna želja da uljepša život ovdašnjim ljudima, a Bell je, ne brinući mnogo za njegove sumnje, odjurio kući da ispriča svojoj ženi kako je lukavo dobio sve što je tražio. Istinski se ponosio svojom velikom prevarom i bio siguran da će se i Belitsilim ponositi, barem koliko i on, time što je uspio prevariti prevarante koje ona ne podnosi i kojih se toliko boji: izbjegao je hram i svećeničko zvanje, izbjegavši tako rastanak sa ženom, a dobio je sve što mu je trebalo - dane smijeha, cijele ljude i mogućnost da postane čovjek jer se to može u svijetu koji je cijel i nastanjen cijelim ljudima. I sve je to dobio bez ikakve štete, zahvaljujući svome lukavstvu, zahvaljujući tome što se u trenutku rasvjetljenja sjetio da na sebe uzme žrtvu kojom se ljudi iskupljuju za ružni smijeh. Neka ga propuste kroz

šibe, neka ga kamenuju opekama i grudvama zemlje, neka smisle bilo koju kaznu za njega - nisu mu naškodili jer on ne osjeća bol i još uvijek ne može umrijeti. Čak mu je dobrodošla i komornikova sumnja jer su se zbog nje dogovorili da kazna dopusti preživljavanje pa se komornik i ostali neće čuditi što je preživio i neće dalje raskopavati oko njega.

Belitsilim, međutim, nije bila ni ponosna ni radosna. Od onog dana kad je dospjela na dvor i tamo zatekla Šamšida kako s komornikom kuje planove ona se prepustila zlim slutnjama kojih se ni na trenutak nije oslobodila. Potonula je u nemirnu tugu iz koje se razvila potreba, jaka i grčevita potreba, da nešto radi, kao da svojim radom, svojim jurcanjem po kući i po gradu, svojim brzim govorom i upornim nagovaranjem na bijeg, može otkloniti nesreću koja se ovija oko nje i njezinog doma, nesreću koju sluti od onog pohoda na dvor i koja je ni na trenutak nije htjela napustiti.

Sve se, od onog dana, slilo u nekakvu gustu tjeskobu koja tjera da se nešto čini i ne dopušta da se bilo šta učini, tako da ni na čas nije od onog dana osjetila onu mirnu vedru radost koju je imala od dolaska u njihovu kuću i kojom je stalno ispunjavala cijelu tu kuću. Bellov hvalisavi izvještaj saslušala je sa mnogo kratkih usklika i s još više nepotrebnih pokreta, splićući i rasplićući prste, raščešljavajući kosu prstima i onda uvrćući pramenove koje je čas prije raščešljala, popravljajući haljinu i rastežući kozju kožu na kojoj sjedi. Na kraju je ustala i cupkala na mjestu, prenoseći težinu tijela s jedne noge na drugu i povremeno šireći ruke.

-Nema koristi da te molim i nagovaram jer ti ne znaš i ne možeš znati-uzdahne nakon Bellove priče i počne hodati po sobi. - Nema koristi, sve je uzalud.

-Ali meni je u prirodi da znam, da sve znam - pobuni se Bell.

-Ne možeš ti imati ona najvažnija znanja, ona do kojih se dolazi osjećanjem. Ne možeš ti znati koliko sam ja dobra, ne možeš znati kako me je sada strah i kako me je strah već danima, ne možeš znati da sam ja sada bolja nego prije šest mjeseci i ne možeš znati kako je lijepo to dobro što se u meni pojavilo.

Ti ne možeš znati kako je teška moja tjeskoba, ne možeš znati kako je kad moraš nešto činiti a ne možeš ništa, ne možeš znati koliko me boli što se gubimo i ne možeš znati kakvo je olakšanje kad odustaneš od sebe i od svega svog. Ne možeš znati kako je primamljivo to olakšanje, koliko ga ja sada želim i koliko mi snage treba da se toj želji oduprem. Ništa ti ne možeš znati, mužu moj, jer ne znaš strah, ne znaš stid i ne znaš kako je kad nam neko drugi treba. A kad bi znao kako sam... Gluposti, nema razloga i nema koristi.

Belitsilim je briznula u plač kakvim se djeca brane od svijeta, plač koji ne zna za razlog i ne može se zaustaviti nagovaranjem. Suviše je dobro upoznala taj djetinji plač kojim u djetinjstvu nije plakala, jer je od onog upada na dvor često tako plakala a kad bi počela ne bi se znala zaustaviti. Kao da je onda, u sobi u

kojoj su komornik i njezin otac šaputali, saznala presudu na koju ne može pristati i kojoj ne može izbjeći jer je evo, ni njezin muž ne razumije i ne sluša. Uzalud se Bell zaklinjao da će zauvijek i daleko otići čim se on vrati s dvora kao cijel čovjek, uzalud je dječak napominjao da se pravo na suze smanjuje kako čovjek raste i podsjećao da on, iako manji od sestre, nije plakao ni kad su ga htjeli prodati, ni onda kad su ga iz kuće otjerali na Kej da zarađuje, a ne plače, evo, ni sada kad Bell ide na dvor da bude puhu, iako je Bell njemu prijatelj a njegovoj velikoj sestri je samo muž. Sve uzalud.

Belitsilim je plakala nečujno, nepomično i neutješno, a Bell je osjećao, zaista osjećao, jaku potrebu da je prigrli i stegne uza se. Nije to učinio jer nije znao da tako treba, nije mogao znati da treba, a i zato što je bio tako potpuno zbunjen onim što mu se događa prvi put. Tako je bilo prošle noći.

A sada je, sjedeći s dječakom, ošamućen dugim ljepljivim sumrakom tužnog Međuriječja, zbunjen i zabrinut zbog dugog ženinog izbivanja, žalio što to nije učinio. Možda on još uvijek nema teško i jasno oblikovano ljudsko tijelo koje pamti samo od sebe, ali je njemu sinoć toliko trebalo da je zagrlji i priljubi uza se, tako je snažno želio dodirnuti se s njom, da bi je sigurno, posve sigurno, upamtilo i njegovo zračno tijelo koje se olako mijenja i zato slabo i kratko pamti. Sigurno bi je upamtilo, a to mu sada treba jer su se oblik i težina ili barem osnova za njih, pojavili tamo gdje se pojavilo sjećanje; ako se sjeća, sigurno će biti čovjek jer će sigurno imati oblik i težinu a čovjek je oblik i težina koji se sjećaju.

Bilo bi mu, osim toga, lakše, mnogo lakše, ovo tupo iščekivanje, manje bi ga bolio sumrak i razaranje oblika koje je on donio, kad bi mu tijelo pamtilo ženin dodir. Sve bi bilo lakše i sve bi bilo ljepše. Ne bi se, ako ništa drugo, osjećao ovako glupo uzaludnim, kako se valjda mora osjećati onaj ko nije zagrljio svoju ženu onda kad je trebao i onda kad je to želio, kad je prvi put tijelom želio. To je, valjda, ono važno znanje o kojem je Belitsilim sinoć govorio: neka se ona sad vrati i neka se on vrati s dvora nakon što oslobodi smijeh; neka sve bude dobro, neka je zagrlji čim uđe u kuću i neka je grli do kraja svijeta - opet neće nadoknaditi onaj zagrljaj koji je propustio sinoć. To bi moglo biti ono važno znanje. Znati da nešto može biti samo jednom, samo sada, samo onda kad treba. Ako ne tada - nikad. Kako je to moguće? Jednom je moglo, a onda više ne može. To je glupo.

Ali je izgleda kod ljudi tako i tako je, izgleda, svugdje gdje je tijelo jer njega evo boli što sinoć nije zagrljio svoju ženu i osjeća se uzaludnim što je njegovo tijelo ne čuva u sjećanju i što ona sada nije tu i što nikada neće nadoknaditi onaj propušteni zagrljaj i što je njoj sada možda loše a njega nema. Možda je to ono važno znanje koje bi trebao steći, ali ne bi rekao...

Belitsilim je ušla nekako tvrda, bijesna i uplašena, posve nalik onoj koju je Bell upoznao u sumrak Enkijevog dana na trgu, samo tvrđa i jače uplašena. U

dahu je ispričala da je pronašla Šamšida koji se gotovo preselio u dvor jer se potpuno slizao s komornikom, ali ga ona tamo nije ni pokušala tražiti jer je znala da Muranuovo ime ne otvara više niti jedna vrata, nego ga je čekala u kući, čekala, čekala i dočekala kad je došao kući da sakrije ogrlicu koju je svojevremeno od njega dobio na dar Muranu a uskoro će je gotovo sigurno dobiti komornik, i odmah ga zaskočila da mu objasni ono što mu treba objasniti. Objasnila mu je da ona i Bell ne znaju šta je on s komornikom smislio, ali pouzdano znaju da je neka podlost i da je ta podlost uperena protiv njezinog muža jer je, izgleda, njezin dragi i čestiti otac poželio da opet trguje njome i da je ovaj put ustupi komorniku. Šamšid se razdragano nasmijao i objasnio da je ona s razlogom njegov ponos jer je znak istinske mudrosti predstavljati svoje želje kao namjere nekoga drugog, a pravo divljenje zaslužuje kćerka koja ocu kazuje svoje želje tako da ga optuži kako namjerava uraditi onu podlost koju ona priželjkuje. Ali neka, mudre su joj želje i on ih razumije, on je nju samo htio odvojiti od onako glupog muža, nije on na komornika ni pomislio ali se eto ona sama sjetila i to je dobro, treba uraditi što treba da joj se želja ispuni.

-Ti si vidio šta je bilo s Muranuom? - pitala ga je Belitsilim. - To sam ja uradila, to ću uraditi svima koji me pokušaju odvojiti od muža ili njemu nešto našao učiniti. Svima, i tebi. Vjeruj mi, za tebe je dobro da mi vjeruješ.

-Šta je s tobom, kćeri? Nikad nisi bila takva - zapanjeno se Šamšid zagledao u nju.

-Pusti to, govorim ti ozbiljno i konačno. Sigurno ću ti se osvetiti ako skriviš Bellovu nesreću, strašno ću ti se osvetiti. Ja neću i ne želim bez njega, ja ću ovdje ostati samo radi osвете ako mu nešto uradite. To sam ti htjela reći, zato sam te cijeli dan čekala - izgovorila je Belitsilim u dahu i krenula.

Šamšid ju je zaustavio da joj objasni nespo razum koji se ovdje očigledno dogodio. Govorio je onako kako je znao govoriti prije svog nesretnog susreta s Muranuom, govorio je mirno, ozbiljno i iskreno. Rekao je da oni nisu spremili ništa ružno, da se sve njihove namjere svode na jednu jedinu, a ta je pokupiti dragocjenosti od budale koja ih mnogo ima i rado daje. Jeste, namjeravali su razdvojiti njih dvoje i nju povezati s komornikom, ali se kune da je to poželio radi nje, samo radi njezine sreće jer mu je jasno da ženi ne može biti dobro s onakvom budalom, pogotovo ženi koja je prije toga upoznala gada kakav je bio jadni Muranu. Drugih namjera s njezinim krasnim mužem oni nemaju, zaista nemaju.

Ovu sprdnju sa smijehom koji će odobriti i narediti Bell kao puhu oni su prihvatili da njega odobrovolje jer je odobrovoljena budala mekša i korisnija nego mrzovoljna budala jer je mnogo šire ruke, ali ništa više i nikakvih drugih namjera. Ako je njezina konačna odluka da ostane s njim, njih dvojica neće tražiti nikakav način da ih razdvoje. Bell je sam predložio i oni su prihvatili da se ta sprdnja okonča njegovom žrtvom, pa su oni smislili da ta žrtva bude prolazak kroz grad na magarcu, licem prema repu, s pravom svakog prolaznika da na njega

baci ono što mu se nađe pri ruci. Valjda i ona vidi da u svemu tome nema nikakvih podvala i nikakvih namjera, a on će se, radi nje, potruditi da, koliko može, skrati Bellov boravak na dvoru i tako joj što prije vrati muža koji je sam sve ovo i zakuhao. On će se potruditi još toliko da nađe čovjeka koji će ga na kraju svega provesti kroz najmirnije ulice, a nakon toga će se truditi da ima što manje posla s njom i s njezinim mužem jer mu sada, kad je konačno dospio na dvor, najmanje od svega trebaju problemi, a problemi se moraju pojaviti tamo gdje razuman čovjek čuva glupana od njega samoga. Pa i da ne čuva oni bi se pojavili jer su budala i problem dva brata rođena a ona i njezin krasni muž jesu budale i to će valjda i ona sama priznati.

A on, dobri otac, ipak će ovaj put glupana čuvati, i to na zahtjev glupanove žene koja je razumna i protiv svoje volje, ponekad možda suviše suviše razumna, razumnija od svog pametnog oca, pa i toliko da je njemu pametnome to teško podnijeti.

- Najgore je to što je on govorio iskreno, sasvim iskreno - završila je Belitsilim - a mene tjeskoba, strah i zle slutnje ne ostavljaju. Bell i dječak su se pogledali zbunjeno, ne videći ničega lošeg u tome što je Šamšid opet došao do sebe i što je odlučio da im u ovome pomogne koliko bude mogao.

- Kažeš da je bio kao u svojim najboljim danima? - upita Bell da još jednom provjeri.

- Takav. Miran, pouzdan i razlošan, onakav kakvog sam voljela. Sada je volio i on mene, sigurna sam u to.

- Pa šta nije u redu?

- To što je govorio istinu. Oni ne spremaju podvalu, nisu smislili nikakvu podlost, a neka će se nesreća dogoditi - odgovori Belitsilim glasom bez sumnje, kao da se sve već dogodilo i ona se samo nastoji s tim pomiriti. - Voljela bih da su oni nešto spremili, tada bih se mogla boriti, opirati, mogla bih se svetiti i proklinjati ako ne bih uspjela spriječiti. Ovako mi ništa ne ostaje, a ono će se dogoditi.

- Ti si umorna, pa za umor misliš da je strah i zato slutiš nesreću.

- A ti budala, pa za glupost misliš da je dobra i zato ne slušaš ženu - gorko se i zaista umorno osmjehne Belitsilim. - Tek nakon razgovora s njim moja se tjeskoba pojačala toliko da je nepodnošljiva. Znam da će biti strašno, shvati da znam, ne može se ovako jako osjećati a ne znati. Shvati da te nisam nagovarala na bijeg zato što mi se ide iz moje kuće nego zato što sam htjela, što sam morala nešto učiniti ili bar pokušati. I sada odustajem. Možeš li zamisliti kako je odustajati od sebe, od svega svoga? Zbog tebe odustajem, zato što si ti uvertio u glavu da moraš to uraditi. Odustajem i čekam nesreću, a znam da se ne mogu ni svetiti ni proklinjati ako bude kako se bojim. Znaš li možeš li zamisliti kako je to?

- Ko je od nas dvoje upućen u sve tajne? - pokuša se našaliti Bell. - Ko smo nas dvoje?

- Mi smo jedna budala i jedna žena koja voli budalu - odgovori Belitsilim

tužno. - Ne možeš me razveseliti, ne pokušavaj, prejako me sve ovo boli.

- Postoji li način da se razveseliš ili bar utješiš? - upita Bell kao u zanosu.

- Postoji. Da sad krenemo i ne zaustavljamo se do prekosutra ujutru.

- Znaš da to ne može. Ja samo što nisam postao čovjek, ja ti se nakon ovoga vraćam cijel i potpuno tvoj. A kad će to biti moguće ako sad odustanem? Nemaš se ovdje čega bojati, vjeruj mi. Kratko ću vrijeme biti puhu i prekriti zemlju smijehom, a nakon toga će me provesti na magarcu kroz grad i gađati čim stignu. Ništa od toga meni neće biti, ni osjetiti neću, a ljudi će postati cjeloviti i svijet će povratiti cjelovitost i ja ću postati jedan od ljudi, tvoj čovjek ću postati jer mi cjelovitost to omogućuje. Znaš da ne smijemo odustati, znaš da sutra moram krenuti.

- Znam, zato te i ne ubjeđujem. Odustala sam, vidiš li da sam odustala!?

- poče Belitsilim vikati bijesno i očajno, po čemu se i nije baš vidjelo da je odustala.

- Ipak me kriviš i to mi teško pada - blago joj prigovori Bell. - U glasu ti prepoznajem.

- Kako mu ništa nije jasno!? - zavapi Belitsilim kroz otvorena vrata u noć. - On i ne zna kako je lijepo, veliko važno ovo što smo dobili, on i ne zna šta mi je uradio time što moram odustati od toga i od samog pokušaja da uradim nešto ne bih li to zadržala, on i ne zna da mi je oduzeo i naknadne utjehe, osvetu i mržnju. Ništa njemu nije jasno, ništa on ne zna, a i ja sam budala što mu toliko pričam.

Noć je ležala na Gradu i ravnodušno izjednačavala njihovu sobu s ulicom, s okolnim zidovima, s poljem što se steralo iza posljednjih kuća prema bedemu. U svemu tome su se i oni rastvarali, ravnodušni i umorni. U jednom trenutku je dječak užegao svjetiljku, zaustivši da objasni kako je u redu biti budan u danu ali glupo i pogrešno biti budan u mraku, ali ga je Belitsilim pogledala tako da je odmah ušutio i ugasio. Tako su sjedjeli dalje, jednaki svemu tamnom i ravnodušnom, u mraku a nespremni za san. Ponekad bi negdje nešto zaski-čalo, tu i tamo bi nešto kvrcnulo, ali se time samo pojačavala ravnodušna tišina, kao i povremenim dječakovim uzdasima koji su valjda trebali pokazati da ni njemu nije lako. I znalo se po nečemu, možda i po tim zvukovima, da se vani za sve lije-pi vlaga kroz koju će u svanuće Bell krenuti prema dvoru.

III DIO: POUKA

-1-

Krunidbene svečanosti počinju s izlaskom sunca i rastu kako se ono penje, pokazujući tim uporednim rastom srodnost između nebeske i zemaljske vlasti. S izlaskom sunca kralj sjeda na prijestol koji poslužitelji dižu na leđa i nose prema Enki-jevom hramu u kojem su svećenici s izlaskom sunca počeli udarati u bubanj i oglašavati rodbinsku vezu nebeskog svjetlila i zemaljskog vladara jer su se obojica u isti čas pokrenuli uz uspon. Ljudi pored kojih povorka prolazi moraju pasti na zemlju da ne bi pogledali kralja u usponu, valjda zato što bi tim pogledom mogli upropastiti oči, kao što ih mora upropastiti pogled na sunce u usponu. Po ulasku u hram kralj silazi s prijestola, klanja se pred žrtvenikom na koji polaže odijela od lana i svile ukrašena zlatom i srebrom (ta će odijela poslije obreda, po nekim mišljenjima, pripasti prvosvećeniku jer božanstvu kojemu su namijenjena ne trebaju), a onda pali mirisne biljke i prinosi bogate žrtve koje polaže na stol što ga je sam pripremio za obred. Nakon toga, za istim tim stolom, prima znakove kraljevske časti i obilježja božanskog pomazanika što ih je svećenik tokom obreda prenio u Enkijev hram iz Enlilovog gdje su ležali pred oltarom onako kako gore, na nebu, leže na stolu pred Enlilovim prijestolom. Iz ruku prvosvećenika kralj prima dijademu, krunu i žezlo, čime je posvećen u vlast, a onda se opet penje na prijestol koji poslužitelji dižu na leđa i nose natrag, u dvor, ulicama na kojima se tiska bučna oduševljena gomila na čije usklrike kralj odgovara bacajući darove.

Na dvoru, kralja koji nije ni na čas sišao s prijestola, postavljaju u vrh prijestolne dvorane, na podij uzdignut iznad tla nešto više od jednog lakta, a onda ispred prijestola prolazi procesija dostojanstvenika koji se klanjaju pred kraljem zaklinjući mu se i moleći da im ne uskrati svoju milost. Na čelu procesije su vojni zapovjednici koji kralju predaju znakove zapovjedništva nad vojskom i oružje - zapovjedničku palicu, luk, štit i koplje. Nakon njih dolaze dvorski dostojanstvenici koji na tlo pred prijestolom odlažu znakove svoje službe, tako da peharnik odlaže pehar, rizničar ključeve riznice, voditelj dvorskih muzičara harfu... Nakon procesije, kralj poziva one koje će zadržati u službi da uzmu znakove svog dostojanstva, a preostale znakove dijeli novim službenicima koji će ubuduće upravljati pojedinim oblastima života. Time je obred svjetovne krunidbe okončan i od tog momenta kralj je zadužen za sve, a dostojanstvenici su odgovorni za poslove od kojih su znakove upravo uzeli.

Tako biva kad se u vladanje posvećuje pravi kralj. Kad se posvećuje njegov zamjenik, puhu, hramski obred se izostavlja jer izbor zamjenika nije pokrenut odozgo i zamjenik ne vlada uistinu ni u ime istine. A ni u procesiji koja

se klanja izabraniku ne prolaze pred zamjenikom svi dostojanstvenici nego njih nekoliko, u pravilu oni čija su zaduženja povezana s razlozima zbog kojih puhu zamjenjuje kralja. Ako je, naprimjer, prema znakovima s neba i prema porukama žrtava kralju zaprijetila bolest pa se bira zamjenik koji bi bolest preuzeo na sebe, ispred njega bi u procesiji prošli liječnici, kuhari, komornici i ostali koji se brinu o kraljevom unutrašnjem tijelu. A ako je bolest koja prijeti smrtonosna, procesiji se pridružuje i kopljonoša jer se znalo da će on imati uskoro posla sa zamjenikom ako na dvoru u skorije vrijeme niko ne umre. Tada je, naime, zamjenik kretao u susret svojoj sudbini jer je smrt najavljena i neko je mora dočakati da ne bi, lutajući okolo, došla do kralja.

Kod Bellove krunidbe sve je bilo ni nalik jer su Šamšid i komornik računali da se kraljev zamjenik koji treba izazivati smijeh mora razlikovati od zamjenika koji na sebe mora navući bolest ili onoga koji treba opljačkati strane trgovce. Radi te razlike su smislili obred koji se razlikuje i od onoga za pravog kralja i od onoga za normalne zamjenike. Najprije su smislili da obred za smijšnog zamjenika treba biti smiješan, pa su u obred utrpali sve za šta su mislili da bi moglo biti smiješno, a onda su smislili i to da smijeh ne treba potpuno odvojiti od hrama pa su svjetovnom obredu dodali i hramski.

Najprije je Bell sjeo na prijestol koji je izgledao kao nosiljka na kojoj kralj i dostojanstvenici olakšavaju stomak, dakle bogato ukrašena i prekrasno obojena sjedalica s rupom u sredini, dovoljno velikom da udobno prođe i stražnjica velika kao Muranuova, i s debelim ukrašenim nosačima na kojima se može nositi veliko tijelo bez opasnosti po njega. Tu je nosiljku, koju inače nosi dvanaest ljudi, sada, kad je postala prijestol smiješnog puhua, nosilo osam ljudi ukrašenih magarčim ušima i s po jednom magarećom nogom okačenom između njihovih. Morali su kaskati, poskakujući pri tome onoliko koliko su mogli od nosiljke i puhuove težine, da bi se Bell od tog poskakivanja truckao na svome prijestolu za olakšavanje stomaka, a za vrijeme prolaza prema hramu Bell je morao odozgo obećavati prolaznicima da će za sve njih u vremenu njegove vlasti biti dovoljno svile i lana, da će se, zahvaljujući njemu, kuće praviti od drveta, da neće biti prisilnog rada na kanalima jer će kiša padati, da će djeca imati pravo da prodaju zadužene roditelje i da će rijeke teći onda kad nam treba a ne onda kad se njima dopada.

Pred Enkijevim hramom čekala ih je gomila ljudi odjevenih u kože raznih životinja ili samo okićenih repovima zakačenim na stražnjicu ili naprijed. Kako se procesija s Bellom pojavila, ti su ljudi udarili u pomamno skakanje i udaranje po bubnjevima i loncima, zavijenje svojim glasom, čegrtaljka i sviralama od trske raznih debljina, a oni koji su znali odali su se oponašanju životnjskih glasova, skarednih zvukova i onih zvukova koje ljudski trbuh oslobađa na svome drugom izlazu. Najkraće rečeno, Bell i njegovi pratioci dočekani su bukom za koju se nije moglo znati treba li ih pozdraviti ili otjerati. I dok je buka dostizala vrhunac od kojeg puca glava a povorka s uzdignutim Bellom iznad sebe

komešala se kao da ne zna treba li jurnuti u napad ili u bijeg, iz pravca Enlilovog hrama na povorku se srušila druga gomila sa znakovima počasti za Bella. Tu je bila glinena kruna s osnovom u obliku noćne posude i debelo žezlo, krasno uređeno, u obliku nabreklog muškog ponosa od crveno obojenog drveta, tom bojom zaštićeno od svakog zloduha i svih nepovoljnih magijskih sila. Tada su ga nosači spustili na tlo, ne dopuštajući da siđe sa svog prijestola, a vođa tek pristigle grupe, ukrašen bivoljom glavom, okrunio ga je noćnom posudom i predao mu žezlo uz mnogo pokreta po kojima su predmeti tog oblika inače zanimljivi i ljudima dragi. Za to vrijeme su svi oko njih stenjali i oslobađali zvukove olakšanja, derući se pri tome kao da ih deru.

Na dvoru je, u okviru svjetovnog obreda, ispred Bella nasađenog na onaj stalno isti prijestol, prošla s poklonima i zakletvom na vjernost, procesija kuhinjske poslug, masera, brijača, poslužitelja iz ženskih prostorija, raznih tipova čiji pravi posao niko nije znao jer se znalo samo to da se brinu za tajne tjelesne predjele, kušača hrane i pića kojima je mnogo teže nosati sebe nego trpjeti sudbinu, podbuhlih tipova koji prave, spremaju i čuvaju pivo i druga opojna pića, liječnika zaduženih za probavu i olakšavanje trbuha, poderanih nekih ljudi koji čiste sklonjene prostorije... Oni su Bellu predali znakove dostojanstva kakve bi čovjek od njih i očekivao - veliki pladanj umjesto štita koji se daje kralju, ogrtač spleten od crijeva raznih životinja i košutin but kao ubojito oružje.

Nakon propisanih obreda slijedila je gozba na kojoj je komornik, koji je, izgleda, pripremio i vodio svečanost, obavijestio Bella da tokom naredna tri dana, koliko će biti puhu, ima pravo na po tri žene svaki dan.

Bella je to obradovalo, učinilo mu se da bi bilo dobro kad bi u svojoj ženi počeo uživati, onako kako je ona tražila, ovdje i sada, za vrijeme ovih poremećnih svečanosti, naglavačke okrenutih, koje je on pokrenuo, koje mu se ne dopadaju, koje ga zapravo odbijaju svojom usiljenom izokrenutošću bez bilo čega nepredvidivog i zato smiješnog, a ipak dobrih i poticajnih iz razloga koje ne bi mogao dokučiti, valjda zato što još uvijek nije pravi čovjek. Volio bi da Belitsilim bude ovdje tokom ta tri dana, volio bi da se upravo ovdje i u tim danima sretnu onako kako je ona tražila, pa neka se za njegovog drugog prolaska kroz grad dogodi šta hoće. Nije razumio svoju ženu onda kad ga je pozivala da u njoj uživa, nije je ni mogao razumjeti jer nije vidio kakvog u tome užitka može biti i nije mu se tako uživalo, ničemu se njegovom nije tako uživalo. Sada bi mogao, sada mu se jako hoće, sve bi se njegovo, čini mu se, a pogotovo ono što treba, sada tako rado obratilo njegovoj ženi na onaj način na koji je i ona mislila.

Zato je rekao komorniku da neće u tri dana po tri žene nego sva tri dana jednu jedinu, to jest svoju. To nije dolazilo u obzir, o tome komornik nije htio ni razgovarati, ne može se na dvoru uživati u vanjskim ženama, to jest u ženama iz Grada, to ne može ni sam kralj. Dvor je pun žena, raznih žena kojima se na razne načine obraćaju razni ljudi. Zna se ko kojoj i kako, ali se dopušta da se ponekad, tajno, nešto u tom rasporedu poremeti. Ne dopušta se, međutim, da se u sastavu

žena poremeti bilo šta, to se ne dopušta toliko da se ni zamisliti takvo nešto ne može, pa se ni razgovarati o tome ne može. Kralj može uživati u svim unutrašnjim ženama kako je njegovoj milosti volja, a svaki sluga može uživati samo u svojoj ženi onako kako je njegovom gospodaru volja, dok su ostali ljudi na dvoru raspoređeni po stupnjevima između ova dva krajnja stupnja. Ali se svijet ne bi srušio ako bi se tajno neki sluga obratio nekoj ženi višeg reda; bili bi oni kažnjeni i znalo bi se da je poremećen zakon, ali bi svi ostali mirni jer bi se znalo da nije poremećen svijet podignut na zakonima jer je mreža zakona ostala uređena i praktično cijela. Sve bi, međutim, bilo drugačije kad bi na dvor ušle vanjske žene, makar i sami kralj uveo za sebe samo jednu vanjsku ženu jer bi se tada pojavilo nešto čega nema i čega ne može biti. Tada bi se poremetili i red i svijet, tada ne bi bio prekršen niti jedan pojedinačni zakon, ali bi se njihova mreža zamrsila jer se više ne bi znalo, ne bi se moglo znati, ko koga kako. Nema zakona protiv vanjskih žena na dvoru, ali isto tako nema zakona protiv letećih lopova. Ne treba zakon protiv onoga što ne može biti.

Ni sami kralj nema prava na vanjske žene, ne mogu na dvor vanjske žene i zato se zakonom ne treba zabranjivati njihov ulazak. Glupo je zabranjivati ono čega nema, čega tako potpuno nema da ni kralj nema pravo na to. Jedine žene koje mogu ući na dvor su lštarine svećenice, ali one nisu vanjske, one su s ruba, one su granične, one su kao koža između unutrašnjeg i vanjskog. S dvora žena može dospjeti vani, ali žena izvana na dvor ne može. Nikako. Nikad.

Tako je Bell ostao, tri dana, raspojasan i okružen raspojasanim svijetom, željan žene. Svoje, jedine. Znao je kako je želi, znao je da je želi i tome se radovao. Od puste radosti nije ni mislio, nije mogao misliti, na ono što slijedi.

-2-

U samo podne, kad je sunce padalo ravno odozgor i od svijeta pravilo ravnice bez sjena, udubina, tamnih mjesta, bez kutka u koji bi čovjek mogao skloniti sebe sa svim nejasnim i mutnim u sebi nadajući se da se tu, u tom sjenovitom kutku, možda gube i stapaju s onim okolnim on i njegove sjene, krenula je ispred dvora procesija na čelu s Bellom vezanim za magarca licem prema repu tako da su prodorni vrh povorke činili magarčevo čelo i Bellov potiljak. Bell je bio opremljen svim znakovima svog zamjениčkog dostojanstva - glinenom krunom u obliku noćne posude, štitom u obliku pladnja, ogrtačem od crijeva, žezlom od crveno obojenog drveta i butom mlade košute kao najvažnijim oružjem.

Krenuli su sa zaglušnom bukom, usiljenom, naručenom i, reklo bi se, utoliko jačom. Kome se od svoje volje buči na toj vrelini, pod sumanutim svjetlom koje najdublju staračku boru raskriva i osvjetljava do dna, pokazujući s besramnom jasnoćom i njezin oblik i njezinu boju, suviše sličnu boji nokta? Čovjeku je u takav čas do sjenovita i tiha mjesta na koje se, sa svim tajnim u sebi,

može skloniti i sačuvati od radoznala pogleda, svoga koliko i tuđeg, pa je zato u takav čas svaki čovjek koji to može zavučan u neku rupu u kojoj dahće i žmiri pored svoga brata psa koji isto tako dahće i žmiri, sličniji i bliži čovjeku do sebe nego svi drugi ljudi, bliži mu i sličniji nego i on sam sebi. Sigurno bliži nego i on sam sebi jer u taj čas ti je spasonosno biti daleko od sebe, što dalje, jer jedino tako, i to žmireći, možeš podnijeti sebe.

U ovakvo podne, kad sa svijeta pobjegnu sjene i tamna mjesta, ostavljajući svijet kao užareni dlan, kad je sve usijano i osvijetljeno kao zjenica, svijet bi ti možda i mogao podnijeti ali sebe samoga ne možeš nikako. Znaš da sebe ne možeš podnijeti i znaš da je to sasvim u redu jer niti jedan čovjek, ako je čitav i ako je zaista čovjek, ne može podnijeti sebe sasvim jasnog i do kraja osvijetljenog. Iskreni su ljudi i čestiti, znaju sebe i zato se ne podnose, pa se u podne sklanjaju sa sunca. Ipak je čovjek bez sjene manje od pola sebe, a do kraja osvijetljen i otkriven čovjek manje je nego govno. U podne se šuti, u podne šute ljudi i životinje, a ono prodorno cvrčanje i škriputanje koje se čuje i sobom samo pojačava sveopću šutnju, to je oglašavanje biljaka i škriputanje svijeta prejako osvijetljenog i žalosnog što su mu sve sjene izložene pogledu i svjetlu.

A njih je u ovakvo podne istjeralo da prate magarca, da za njim idu i buče, nakićeni kao da su pomahnitali. Istjeralo ih na ovo sunce i natjeralo ih da se deru, klikću, vesele se i prave sve vrste buke. Zato je, valjda, njihova buka ovako žalosno glasna, zato je u njoj mnogo više bijesa nego veselja i zato ona mnogo više vrijeđa uho nego što ispunjava svijet i čini ga mjestom na kojem bi se moglo boraviti u radosti. Tako je Belitsilim objašnjavala dječaku dok su stajali na rubu trga pred dvorom i čekali da procesija krene. Pitala ga je primjećuje li i on da kliktaji gomile mnogo više liče na krik nego na izraz radosti, a još više na urlik u kojem je mnogo više bijesa nego snage, radosti i bilo čega drugog. I ona bi, pravo govoreći, bila bijesna da nije ovako zabrinuta. I biljka bi pobjesnila da stoji u ovom času na ovome mjestu nakon ovalikog čekanja. U zoru jutros ona i dječak su se našli ovdje, na trgu ispred dvora, u podnožju stuba na čijim stranama veliki kralj Šarukin ubija lavove, bizone, košute i ponekog orla, ubija ih raznim oružjem, od podnožja do samog vrha stuba. I od tada, od prvih najava dana, stoje njih dvoje ovdje i čekaju da krene povorka s Bellom.

Krenuli su prema Zapadnim vratima, Enlilovim putom koji se pravo, kao usječen, pružio između kuća zbijenih u grupe, gotovo slijepljenih, s uskim, krivudavim prolazima između njih i s nešto širim, isto tako krivudavim, prolazima između grupa smeđih, zgužvanih i sigurno jako prljavih. Na rubovima puta stajale su grupe ljudi u kojima su se, moglo bi se reći, odslikavale njihove kuće jer su oni bili, kao i one, smeđi, zgužvani i jako prljavi, i bili su, kao i one, zbijeni u nepravilne grupe različite gustoće i veličine, različitog oblika i položaja, ali uvijek jednako smeđe, turobne i umorne. Još uvijek su se, dok je povorka prolazila, iz smeđih kućeraka izvlačili smeđi ljudi i priključivali grupama na rubovima Enlilova puta, natjerani nalogom s dvora ili suludom bukom bubnjeva, zvečki,

lonaca, ljudskih urlika. Izvlačili se, priključivali se grupama koje su po nečemu prepoznavali kao svoje i šutjeli. Nije da se od povorke koja je pratila Bella oni ne bi mogli čuti i nije da im se ne bi bučalo nakon što su tri dana morali biti veseli i praviti buku, nego im se, valjda, naprosto šutjelo na ovoj pripeci i u ovaj čas. Nisu se na njima ni vidjeli tragovi trodnevnog slavlja i veselja, po njima se ne bi ni reklo da je tri dana cjelinom upravljao smiješni zamjenik umjesto kralja, oni su, kao i uvijek, bili smeđi, tugaljivi i zapušteni. A, što je najvažnije, šutjeli su i odrađivali svoje slavlje bez roptanja, bez nagovještaja pobune i bez namjere da mu se prepuste s oduševljenjem koje bi ih navelo da se stvarno uključe.

Pred Enlilovim hramom čekala ih je gomila koja je svojom bukom, vrištanjem, gnjilim vočkama i suhim korama kojima je gađala Bella i magarca, ali i one iza njih, skrenula povorku prema jugu, prema Enkijevom hramu i Velikom trgu, ne dopustivši joj da dođe do Enlilovog hrama. Neki su se iz te gomile i pridružili procesiji, pozivajući u povorku i one što su stajali okolo. Ovi novi su urlali s više bijesa i strasti od onih što su krenuli ispred dvora, valjda zato što su bili manje umorni i zgađeni glupim pripremama i nepotrebnom vikom kod polaska. Bili su i mnogo živahniji, pokazivali su mnogo više spremnosti da sudjeluju u ovom poduhvatu, trudili su se da sve ovo ispadne onako kako bi po nečijoj zamisli trebalo ispasti. Izlazili su povremeno iz povorke da uzmu ispred kuće pored puta ili iz ruku nekoga od okupljenih građana otpadak, gnjilu biljku ili bilo kakvu nečist, pa su time gađali Bella koji je i dalje, vezan na magarcu i zaštićen pladnjem i krunom, jahao na čelu povorke. Bacali su to i onda urlali, razdragano se smijući svakom pogotku i pozivajući druge da gađaju kod svakog promašaja.

Belitsilim je, gurajući se s ruljom, posrćući, svađajući se i moleći da je propuste kad se nije mogla progurati, još uvijek držala korak s magarcem i tako imala muža na oku, sve manje bijesna, sve više zgađena i ipak žustra od probuđene nade. Objašnjavala je dječaku, kojeg je sve vrijeme vukla za sobom panično mu stežući već utrnulu ruku, da je dobro krenulo i da bi se sve moglo još i dobro završiti jer se s Velikog trga vraćaju na dvor gdje se ophod završava. Tako joj je Šamšid obećao, a do sada nije bilo razloga da mu ne vjeruje. Rekao je da će krenuti oko podne kad ljudima nije do bijesa i do veselja; rekao je da će se kretati užim ulicama gdje mora biti manje ljudi; rekao je da neće biti mnogo onih koji moraju biti veseli i pozivati druge na veselje. I evo sve je tako kako je rekao, čak i bolje jer su se oni što moraju biti jako veseli pridružili povorci tek kod Enlilovog hrama.

Na Bellovom se licu ništa ne vidi, ni umor ni bol. Znači da ga ništa tvrdo ni teško nije pogodilo, a od ovih gadosti kojima su ga do sada gađali, od gnjilih plodova, od konjske i kravlje balege, od suhих kora, gdje kojeg zgaženog miša i poneke palmove daščice, ne može biti bola i ozbiljne štete. Od toga se može isprljati i zgaditi, ali to ne može boljeti i raniti. Dobro je, za sada je dobro, samo neka tako ostane, ona će njega oprati i okupati, ona će njega od svega očistiti,

ona će ga tako očistiti da će biti čistiji nego onda kad je vatra poželjela da postane on i pretvorila u njega najbolji dio sebe - svoje žarenje.

Ipak je zvjerala okolo i nastojala upamtiti one što su izlazili iz povorke da uzmu nešto čime bi gađali, da pozivaju druge, da ohrabruju okupljene i pozivaju ih u povorku, da ubjeđuju kako je lijepo i poželjno urlati i gađati kraljevoga smiješnog zamjenika. Treba ih upamtiti, treba smisliti način da im sve ovo vrati i treba ih, nakon svega, pronaći pa im vratiti kao što je red. Zaklinjala se u sebi da će, dogodi li se ono strašno što ne smije pomisliti, ostatak života posvetiti vraćanju svih dugova, svima pa i rođenom ocu. A i ovima će dobro vratiti jer oni su pozivali, oni su ohrabivali, oni su govorili i primjer davali, oni su se smijali i pokazivali da se raduju, oni su se pravili da znaju i da im je sve jasno.

Njihovom se zaslugom, samo zbog njihovog truda i pozivanja, gomila na rubovima puta oglasila, zaljuljala, pokrenula, ne gubeći mrzovolju i stravu od kojih čovjek zamire na podnevnoj pripeci. Njihovom se zaslugom ta mrzovolja i strava pretvorila u bijes gomile na onoga zbog čije žrtve je istjerana na prejako svjetlo koje rasvjetljava sve, baš sve, na svakome i u svakome od njih, na svima i u svima zajedno. Zbog njih se u gomili okupljenoj po rubovima puta pojavio bijes i zbog njih se bijes gomile okupljene iza Bella počeo pretvarati u mržnju prema njemu. Kao da je samo zbog njega rasvijetljen njihov mrak.

Upamtila je i duboko urezala u sjećanje jednog visokog i mršavog bijednika, neobično uskog lica i slomljenog nosa. On se progurao kroz grupu skupljenu ispred jedne srušene kuće, uzeo jednu gotovo cijelu opeku i bacio je na Bella pogodivši ga u nogu. A onda se sjurio do nekog dječaka, oteo mu iz ruku žuto kuće, bacio ga na Bella i počeo skakati raširenih ruku, urlajući. To je u grupi ispred ruševine izazvalo smijeh i pravu provalu radosti, pa su se svi sjurili na opeke i zasuli njima kraljevog smiješnog zamjenika.

Samo od sebe, bez nečijeg vidljivog truda, oduševljenje ove grupe se prenijelo na okolne i prema čovjeku zavezanom za magarca poletjela je prava kiša opeka, grudvi pečene gline, balega, mrtvih štakora i mačaka koje su najoduševljeniji hvatali okolo i bacali izazivajući nove napade smijeha i dovodeći oduševljenje uspaljene svjetine do usijanja. Kožom se moglo osjetiti kako zanos raste i kako njegova vatra topi razlike u rulji pretvarajući mnoštvo u jednu cjelinu koja je u sebi skladnija i čvršća nego što i jedan čovjek, sam za sebe, može biti. Mnogi su ljudi postali uzburkana gomila drhtavog uskomešanog mesa savršeno odanog jednoj jedinoj zajedničkoj strasti i jednom jedinom zajedničkom osjećanju. Potpuna, čudesna sjedinjenost kakvu čovjek u samoći ne može upoznati i kakvu u sebi samome ne može postići.

Belitsilim je vidjela kako se Bellovo lice grči i po tome je znala da je postigao njihov tajni cilj (tužan im cilj kad se ovako postiže!). Vidjela je kako mu iz posjekotine na licu curi krv i bolno joj je sinulo da su mogli, da su trebali, morali...

Magarac je izbezumljeno jurio prema jugu, zaustavljao se pred ljudima koji su mu iskakivali na put, trzao se, okretao, trupkao u mjestu i vrtio oko sebe, smiješno se propinjao (pravio se da se propinje) a onda ponovo kretao u prestravljeni trk gazeći one koji su ga pokušali zaustaviti ili skrenuti. Ali ga je stalno, ma kako da je jurio, prestizao pomamni zanos rulje koja je njega i njegovog nevoljnog jahača gađala, potezala, cimala, udarala, pljuvala. Uvijek je njihov zanos bio iznad i ispred magarčevog straha...

U svome unutrašnjem gužvanju gomila je srušila Belitsilim i dječaka, pa su oni nestali, naprosto ih je progutao kovitlac prašine i nogu koje su prelazile preko njih, sudarale se iznad njih, udarale u njih i kačile se za njih, krastave, ulijepljene blatom i prašinom, bose ili omotane krpama. Kao da je bol koji je pri padu sijevnuo kroz nju rasvijetlio i doveo do svijesti slutnju koja je tištala Belitsilim sve ovo vrijeme, shvatila je, upravo dok je tonula pod noge, da je od početka znala šta će se dogoditi i da je od onog časa kad je Bell spomenuo smijeh čekala ovo. Znalo je nešto u njoj da će smijeh, naraste li do zanosu, razoriti svoj izvor i da će gomila, zahvati li je zanos dovoljno snažno, raskidati ono oko čega se njezino oduševljenje stvorilo. Znala je to ona i iz tog znanja je tekla njezina bolna slutnja koja je u gluho tugovanje pretvorila posljednje dane s Bellom.

Gurajući se, trzajući, zaklanjajući podlakticama lica, podmećući laktove tuđim nogama, uspjeli su ispuzati iz središta zbrke na njezin rub i tako se spasiti prije nego ih je kovitlac nogu zgazio. Odmah su se, posrćući i strahujući od novog pada, progurali u prolaz kućama odvojen od Enkijevog puta, a onda su takvim prolazima, kližući se po izmetu, gnjileži, glini raskvašenoj mokraćom ili prolivenom vodom, požurili prema Južnim vratima i Enkijevom hramu kamo je Bell morao dospjeti jer se tamo, prema Južnim vratima, usmjerila snaga gomile, ona djelatna sila koja gomilom upravlja i primorava je da se kreće i radi.

Žurili su i zato lutali, gubili put, zaostajali. Kretali su širim prolazom, misleći da je sigurniji, i dolazili pred zadnji zid neke kuće, pa se vraćali i užim prolazom nastavljali prema jugu, ne baš sigurni da su na pravom putu. Usput su se sudarali sa psima i kozama, saplitali se o uspavane mačke i bježali od ponekog mrzovoljnog psa, udarali u izbočine na zidovima koji nikad nisu pravilni i posrtali na klizavim mjestima kojih ima oko svake kuće. Jednom je Belitsilim pala i udarila u zid o koji je u padu oderala lice, jednom se dječak rasplakao jer je

pao rukama u gomilicu ljudskog traga. Dahtali su, gubili dah, otimali se nesvjestici, onako umorni, izgaženi, izmrcvareni. I stalno žurili, sve više žurili sa sve manje snage. Samo da stignu do Enkijeva hrama kad i Bell dospije tamo na svome magarcu. Da stignu, zgrabe ga i odjure s njim na kraj svijeta, što dalje odavde. Ako nije sasvim završena njegova preobrazba u čovjeka. A ako jeste... Opet je važno stići na vrijeme, možda još važnije.

Dospjeli su konačno do Enkijevog hrama, oprčali ga i našli na gomili otpadaka, uz njegov zadnji zid, među nagnjilim listovima i plodovima, hrpicama pepela i koštica, Bella u društvu jedne mačke s oguljenom slabinom i njegovog izubijanog magarca. Mrtvog.

-3-

Kako da završim ovu istinitu pripovijest, zapravo ispovijest o svojim slabim godinama i svom životu u njima? Najbolje će biti da je završim kratko iznesenim podacima koji će mome svjedočenju dati privid dovršenosti, pri čemu ću se suzdržati od tumačenja, uvjeren da slike koje sam ispovjedio, ne bih li se oslobodio njihovog djelovanja na moj sadašnji život, sadrže u sebi pouku i sve drugo čime bi mogle biti od koristi ljudima.

Moja sestra Belitsilim opazila je, kratko vrijeme nakon onih mučnih događaja, da joj raste stomak iako nije imala napada mučnine, povraćanja, plačljivosti, niti bilo kojeg od znakova koji prate ono posebno stanje kod žena. Nije, osim toga, mogla zatrudnjeti jer je živjela najpovučenijim životom, najčednije što je moguće čuvajući sjećanje na muža kojega kao da je sama sebi rodila. Moglo bi se, zapravo, reći da ga i jeste sebi rodila jer se zahvaljujući njoj Bell iz džina prometnuo u čovjeka. Kad je postalo jasno da ona ipak jeste trudna, potrudili smo se da to sebi objasnimo pa smo našli ovakvo objašnjenje: kad smo ono našli Bella iza Enkijeva hrama odjeća je na njemu bila iskidana i nepristojno zadignuta, tako da je bio otkriven od pojasa na dolje. Zbog te se otkrivenosti moglo vidjeti da su mu stomak i ono niže vlažni, kao da je u samrtnom času ispustio sjeme. Kako ga je Belitsilim pokrivala, umotavala i dizala na magarca da ga odnesemo kući i sahranimo, ostalo joj je te vlage na rukama pa ju je ona, s namjerom ili u neznanju, unijela u sebe. (O tome nismo razgovarali, bio sam još ludo dijete, ali bih sada, kad se dobro prisjetim, rekao da je u tome bilo i namjere i znanja i jake potrebe za Bellom.

Ne smijem reći, ali mi iz najdubljeg sjećanja, kad o tome razmišljam, ispliva slika moje sestre kako se nepristojno miluje upravo tim ovlaženim rukama. Je li to bilo tada, je li bilo ikada? Je li to moja pokvarenost izmislila ili je to istinito sjećanje moje duše? Ne znam i zato ništa ne govorim.)

Rodila je dječaka kojega se dosta slabo sjećam iako smo rasli zajedno kao da mi je brat. Mnogo kasnije mi je sestra objasnila da je on farnak, možda prvi u vrsti koju su valjda morali začeti ona i njezin muž, i to baš na onaj način.

Koliko sam saznao od nje, od svoga sjećanja na malog brata i od ljudi od kojih se nešto moglo saznati, farnaci su bastardi kojih, kažu, i danas ima među nama a mogu se prepoznati po tome što iznad svega drže svoju vedrinu i čistotu. Nije da su čistunci ali se stvari od ovog svijeta, kao što su blato, znoj i podvala za njih, reklo bi se, ne lijepe, a i oni se od toga uklanjaju ne zbog svoje

volje nego zbog svoje naravi. Manjka im životnih sila jer su začeti posredno, bez onog snažnog vrtložnog preplitanja dvaju života u kojem se začinjemo mi ljudi, pa zato na svijetu ne ostavljaju dublje tragove. Ne mogu oni ni ostaviti dublji trag jer kroz život prolaze oslobođeni prvog grijeha i njegovog pečata, a time ujedno lišeni snage i strasti koje taj pečat u sve nas utiskuje. Tako prolaze, ne dajući i ne vezujući za sebe snažna osjećanja i strasti, voleći posredno i na daljinu, isto tako voljeni, vedri, čisti i nepotrebni. Njihovo postojanje ostavlja, zbog nečega, dojam tuge, ali ja svjedočim, sjećajući se malog brata, da je taj dojam sasvim pogrešan. Oni samo čeznu za cjelinom jer im je ona u naravi. A tuga se nama privida, valjda zato što oni imaju višak znanja pa tako znaju mnogo skrivenoga što nama izmiče.

Takav je bio sin moje sestre farnak koji mi je bio kao brat, i takav je još uvijek ako nije otišao za onim znanjem koje meni izmiče a on ga je uvijek, od rođenja, imao.

Brinući se za njega i za mene Belitsilim nije stigla ni smisliti a kamo li provesti svoju osvetu, pa je ispalo da je bez razloga upamtila onog uskog tipa sa slomljenim nosom. U prvo vrijeme je ponekad govorila o tome, ali bez uvjerenja i prave strasti, a onda je govorila sve rjeđe dok nije sasvim prestala. Priznajem da ne znam šta bih o tome mislio niti znam koje se osjećanje u meni stvorilo oko njezinog odustajanja. Nekad mi se čini da joj zamjeram, da joj nešto u meni zamjera što svoj život nije dovršila osvetom, a drugi put bih se radovao i gotovo ponosio što je bilo upravo ovako. Kao da je ona, noseći i podižući svog farnaka, razumjela nešto što meni izmiče. Krivim sebe što je o tome nisam pitao dok je za to bilo prilike, iako se bojim da niti bi ona razumjela moje pitanje niti ja njezin odgovor ako bi ga bilo.

Završavajući svoju ispovijest, primjećujem da o sebi gotovo ništa nisam rekao. Žalosno je to ali me ne zbunjuje jer u mom životu nije bilo događaja, nije bilo posebno lijepoga i posebno ružnog, nije bilo ničega o čemu bih morao progovoriti i o čemu bih progovorio makar na lakat. Sve ono o čemu se mora govoriti a meni se desilo vezano je za njih dvoje, pa je zato moja ispovijest satkana od sjećanja na njih i snova o njima. Valjda mi se zato čini da sam sve vrijeme svog života, a pogotovo sada kad sam ovako neizrecivo umoran bez razloga, bio blesavi dječak kojem nije u prirodi da bude prodan pa mu je i sudbina uskratila to iskustvo.

III. DIO

SLUČAJ

-1-

Slijedećih desetak dana Figani je marljivo prevodio spis koji je dobio od Idriza, mučeći se kao niko njegov, ne toliko zbog jezika i drugih nevolja prevodilačkog posla koliko zbog stanja u kojem je bio sam spis. Čovjek bi posumnjao u Idrizovu učenost ili bar u njegovu ljubav prema starini, a posebno prema starim rukopisima, kad vidi ovo što je dao Figaniju, jer onaj ko voli starinu i ponosi se svojom knjižnicom ne bi dozvolio da dragocjenost kakva je prastari perzijski spis dospije u ovako žalosno stanje.

Nije stvar u blijedim mjestima, tokom godina slova moraju izbledjeti i pojedine riječi moraju postati nečitljive ili jedva čitljive. Doduše, čovjek koji voli knjige i koji povremeno čita ono što ima u kući, obnovi ono što je izbledjelo, obnovi radi sebe i svoga novog čitanja koje će sigurno doći, koje mora doći jer se s godinama, kako je govorio šejh Ata, povjerenje suzi na svoju knjižnicu i čovjek kojemu je do čitanja dođe dotle da stalno iznova čita ono što mu je u kući. Osim toga, govorio je Ata, ako ti je stalo do toga da budeš načisto s onim što znaš, moraš stalno iznova čitati ono što imaš i provjeravati koliko je od toga stvarno tvoje, a Idriz je već u godinama kad bi morao bar početi s provjeravanjem.

Dobro, može se razumjeti da Idriz nije stigao od svih svojih poslova, kojih mora biti mnogo i premnogo, prečitavati i obnavljati sve što ima u kući, pa i ovaj spis koji svoju vrijednost duguje više starini nego mislima koje izlaže. Ali se ne može razumjeti da se ovako zapusti rukopis kao predmet, ne može se razumjeti da neko tako učen ne voli rukopise kao stvari i ne čuva ih. Ne moraš ti redovno čitati sve ono što imaš, ali moraš voljeti to što imaš i radi te ljubavi moraš povremeno skinuti prašinu s knjiga, smotaka i papira, moraš ih prozračiti, osvježiti kožu na kojoj su zabilježeni stari spisi ako je tvoja sreća htjela da i njih imaš. Zna se kako se to radi, ozbiljno učen čovjek je morao naučiti kako se to radi prije nego je pripušten takvim spisima. A Idriz to nije radio. Ili nije naučio ili mu manjka ljubavi.

Spis je bio zabilježen na koži, a isušeni komadi kože sa dijelovima spisa lomili su se kako bi Figani pokušao razmotati neki od svitaka. Na nekoliko mjesta su se, od samog dodira, na prvome svitku odlomili komadići skorjele kože, a najednom se smotku, pri samome donjem kraju, rub naprosto osuo i pretvorio u prašinu kako ga je dodirnuo. Osim toga, nijedan smotak nije bio obilježen, tako da je, uz velike muke, najprije pročitao čitav spis, poslagao svitke po redosljedu pa tek onda počeo prevoditi jako pazeći da rukopis iz kojeg prevodi ne dira ako nije baš nužno. Te muke su ga jako vezale za prijevod, ali ga je još

jače vezalo to što je, dopunjavajući blijeda mjesta, dopisujući na onim mjestima koja su se sasula u prah zajedno s ispisanim riječima, povezujući međusobno ne baš jasno povezane dijelove priče i sklapajući je u cjelinu po svom osjećanju a ne po redu koji je određen brojevima, dodao pra starom spisu mnogo svojih rečenica, svog osjećanja i svoje potrebe za oblikovanjem. Zavolio je ovaj svoj rad, ne onako kako voli svoje tugaljive stihove nego bolećivo i bez taštine, sasvim otvorenog srca i bez želje da pokaže sebe u tom radu.

Ipak je našao vremena da u tih desetak dana dva puta ode do Idriza. Prvi put mu je njegov novi pokrovitelj samo poručio po sluzi da za njega nema vremena, a drugi put ga je sluga obavijestio o danu određenom za njegov prijem, kad je već toliko nasrnuo, naglasivši da je gospodar strogo naložio da se toga dana pojavi s dovršenim prijevodom i s rukopisom iz kojeg je prevodio. U zadani dan Figani je krenuo već u rano jutro, bez doručka, zanemariivši čak i obavezu da se javi Demiru ili mu bar poruči da je otišao, gdje je otišao i po kojem poslu. Nije teško nešto izmisliti u ovolikom gradu, ali njemu kao za inat ništa nije htjelo pasti na um. A nije mogao mirovati u kući i čekati da mu nešto sine i da ode u pristojno vrijeme, nije mogao više nagađati o razlozima zbog kojih je Idriz ovako naglo i ovako očigledno okrenuo glavu od njega, nije više mogao pitati se šta će s njim biti. Činilo mu se da će mu vani biti bolje, činilo mu se da će svoj zbunjeni nemir, prepun straha i mučnog iščekivanja, lakše podnijeti ako hoda, gleda, gura se s ljudima. Mora mu vani biti bolje. Zapravo, nigdje mu ne može biti gore nego u sobi u kojoj ga bez prestanka motre ravnodušne ili, još prije, nesklone, oči, iste one oči koje su ga ovdje motrile prije susreta s Idrizom i koje opet osjeća otkako je Idriz jasno pokazao ovu nerazumljivu nesklonost.

Prevario se, na ulici je bilo još gore, na ulici su se ravnodušne ili nesklone oči umnožile, odasvud ga motrile, približavale mu se i priljubljuvale se uz njega onako ljepljive, uvlačile se u njega samoga pa ga zagledale iznutra, zagledale i ravnodušno mjercale samo srce njegove zebnje. Na ulici je bilo gore nego u kući, nego u sobi, na ulici je bilo kao u njemu samome ili još gore.

Ne treba ići ulicom, na ulici si izložen, treba se zavući u gomilu, treba se gurati s ljudima, sudarati se s njima, pomiješati se s njima toliko da ti se zadah iz usta pomiješa s deset drugih zadaha. Treba otići na bazar, na Kapali čaršiji će ga gomila naprosto progutati i učiniti nevidljivim.

Opet se prevario. U čajdžinici, u koju se sklonio jer mu se učinilo da su tu ljudi najprisnije zbijeni, toliko zbijeni da im se tjelesne topline miješaju, s poštovanjem su ga dočekali i odmah mu napravili mjesta. Pomjerio se čak jedan starac s neuređenom bradom, izgleda vlasnik ili stalni gost čajdžinice prema kojemu se i vlasnik odnosi s poštovanjem. Pomjerio se da mu napravi mjesto, odmjerio ga i nešto promrmljao.

-Šta reče? - upita zbunjeni Figani koji se na ponuđenome mjestu našao bez imalo svoje volje, po nesvjesnoj i neumoljivoj volji gomile koja kao da ga je

prenijela na mjesto koje mu je namijenjeno.

- Rekoh da si svejedno gazija, iako niko ne bi rekao po tebi, kad te pogleda - odgovori starac. - Mrljav si nekakav, sav žućkast, ali junak. Junačina.

- Da nisi pobrkao, zamijenio me s nekim? - upita nesigurno Figani kao da želi pokazati koliko nije junačina.

Na to su se ljudi u čajdžinici zgledali i osmjehnuli, neki zbunjeno, neki veselo, a neki podrugljivo. Ipak je najviše bilo onih koji su gledali i smješkali se samouvjerenom, kao da žele reći "Mi, pa da nešto pobrkamo!", pa su oni davali ton ovom smješkanju i podgurkivanju. Figani je jasno vidio da je smijeh u čajdžinici pohvalan za njega, da su ga ljudi ovdje izabrali za svog junaka i da su u svoj izbor potpuno sigurni. A samo im godi i još ih učvršćuje u njihovom izboru to što se on kao čudi i što se kao nelagodno osjeća u ulozi njihovog junaka.

Brzo se pred njim našla zdjela puna suhих šljiva punjenih orahovom jezgrom u medu, a onda je, prije nego je išta stigao naručiti, momak donio čaj i srdačno ga potapšao po leđima kao svoga najrođenijeg.

- De, založi- potapša ga i starac neuredne brade, a onda lukavo namignu i gurnu mu prste među rebra. - A moglo bi se naći i nešto žestoko, ako si mušterija, svega bi se ovdje moglo naći za tebe, samo kaži.

Zbunjeni Figani se pomirio s tim da je ovdje značajan i junak, ali se nije mogao pomiriti s tim da ne zna zašto je tako značajan i zašto je junak. Zato je odlučio pristati na počasti koje mu se ukazuju i pažljivo motriti, nadajući se da će po nekoj gesti ili po slučajno izgovorenoj riječi odgonetnuti razloge svoje važnosti.

Uzeo je iz meda jednu šljivu i počeo jesti, praveći se da se sav sabrao na hrskanje orahove jezgre u njegovim ustima.

A zaista mu je bilo teško praviti se jer su se ljudi u čajdžinici podgurkivali, značajno osmjehivali i vrtjeli glavama, otvoreno pokazivali na njega i namigivali mu. Ne može čovjek mirno, sabrano i pažljivo žvakati kad je u središtu pažnje, ne može žvakati nikako ako ne želi sam sebi izgristi jezik.

Konačno mu je starac pored njega otkrio sve tajne kad ga je toplo, prijateljski, odalamio po slabinama.

- A šta kažeš: dva Ibrahima, pa ni nalik jedan na drugoga? - upitao je unoseći mu se u lice i miješajući svoj zadah s njegovim kako je i sam Figani maloprije, na ulici, poželio.

Junak čajdžinice ga je najprije pogledao mutno, zapravo izbezumljeno, a onda mu se razbistrilo kad mu je sinulo da ga slave zbog dosjetke kojom se proslavio prvi dan boravka u Istanbulu. I zgrozio se od toga.

Takva se besmislica samo njemu može dogoditi - da zbog uzgredne dosjetke postane junak besposličara u čaršiji i izgubi zaštitu velikog vezira. Je li sasvim moguće da je njegova čaršij-ska slava dospjela i do Idriza? I je li sasvim prirodno da se Idriz ohladi prema njemu ako je čuo gdje je i koliki je junak postao, a pogotovo zašto je postao? A on u svemu tome nikakvih zasluga nema,

on jedne riječi nije rekao, on je samo sažeo u dva stiha priču koju je čuo od istih ovakvih ljudi u istoj ovakvoj čajdžinici dolje u blizini luke.

Kako objasniti Idrizu da on čaršijskim junakom nije postao zato što je nešto rekao ili učinio nego samo zato što je prvi stranac koji je naišao i rekao ono što svi u čaršiji govore Bog zna otkad? Zna li uopće Idriz, može li on znati, da čaršija svog junaka može imati jedino u strancu i da je on, Figani, junak ne zato što je nešto rekao nego zato što je stranac. Čaršija živi od svoga uobraženog jedinstva, u uvjerenju da su svi njezini žitelji savršeno jednaki, međusobno zamjenljivi i zapravo isti, što znači ne osobito stvarni i u svakom slučaju suvišni. Ta savršena jednakost, to bratstvo po ništavnosti njezinih članova, ne dopušta čaršiji da bar jednom ima junaka između svojih žitelja. Može čovjek iz čaršije raditi sama čudesa - čaršija će o njemu šutjeti a njega mjeriti po tome koliko je i kako sati po čaršiji straćio; može čovjek iz čaršije govoriti što ga volja, može izgovarati riječi nepostojećeg jezika - svi njegovi sugovornici iz čaršije čut će samo ono što bi svaki od njih rekao. Zato čovjek iz čaršije ne može biti njezin junak, zato junak u čaršiji može postati jedino stranac: kad bi se unutar čaršije priznalo pravo na razliku, ili makar mogućnost da razlika među žiteljima čaršije postoji, postala bi nemogućom sama čaršija jer je temeljno pravilo njezinog života savršena jednakost i međusobna zamjenljivost članova. Zato je nesretnik iz čaršije koji se svojoj čaršiji nametne za junaka postao strancem onog momenta u kojem ga je bilo ko od njegovih drugova pogledao kao junaka. On je već tada bio stranac, i sebi samome ako mu je do čaršije. Figani je svojim dvostihom ponovio ono što je svaki čovjek u ovoj čaršiji izgovorio bar desetak puta prije njega; ali on je prvi stranac koji je to izgovorio i zato je junak on.

Može li on ovo objasniti Idrizu? Hoće li dobiti priliku da pokuša objasniti? A bilo bi glupo i pretužno da tako visoko pokroviteljstvo izgubi zato što je u jednom trenutku bio na jednome mjestu. Ništa drugo. On je naišao i htio biti duhovit.

Kao na iglama je neko vrijeme prosjedio pored svog starca s neurednom bradom, stalno u sebi odmjeravajući je li prosjedio dovoljno dugo. Nije htio prebrzo otići da ne bi ove ljude povrijedio ili naljutio, a nije mu se ni ostajalo. Nešto ga je tjeralo odavde, kao da bi dug boravak ovdje mogao tamo poslužiti kao dokaz njegove neprilične slave među besposličarima. Zato je sjedio, ne žvačući gutao šljive i zalivao ih čajem kojemu nije mogao odrediti ukus i miris.

U neko doba, kad je osjetio da više ne može, nespretno se naklonio starcu, onda u stranu, misleći valjda da je to dovoljno pristojan pozdrav ostalima, i izišao na ulicu. Kad je stupio vani znao je da će sad otići do Idriza i pred njegovim vratima čekati zakazani sat. Znao je da je to najteže što može učiniti, znao je da će mu čekanje tamo biti gore od čekanja da naraste biljka koja mu treba za lijek, ali je znao da će učiniti upravo to jer upravo to treba učiniti. Mislio je možda da će trpljenjem te kazne iskupiti grešku iz čajdžinice u luci i da će, kad se nakon toga pojavi pred Idrizom, biti čist i nevin kao dijete.

Možda, uostalom, Idriz nije čuo za njegovu slavnu dosjetku, suviše je on pametan i poslovima opterećen čovjek da bi osluškivao čaršiju i pratio junake njezinih besposličara. Možda i nije pokazivao nemilost time što mu je ovih dana bio nepristupačan, možda je zaista bio u velikim poslovima i zato ga nije mogao primiti. Možda ga je vraćao iz viška milosti i svoje dobrote, samo zato što nije mogao od poslova s njim porazgovarati? Gluposti, ni s rješenjem samoga sebe ne treba pretjerivati, nije njega Idriz rodio da bi ga vraćao ispred vrata zato što ga ne može dočekati kako je red.

Neće se on unaprijed pravdati ali će jako paziti da nečim ne pokaže, i čak da ne nagovijesti kako nešto zna o onom dvostihu. A ako ga Idriz spomene, on će se napraviti lud i poreći svaku vezu s tim, čak i to da je štogod naćuo. Ima na to pravo, on i nije sročio te stihove. Nisu to njegove misli, nije u njima ništa što bi on osjećao kao svoje pitanje, nisu čak ni njegove riječi. On je samo kratko izrazio ono što su drugi pred njim govorili, trudeći se da njihove misli kaže lijepo i duhovito. Ništa više od toga, a toliko nije dovoljno da bi stihovi bili njegovi.

Idriz ga je primio stojeći i time mu jasno pokazao da ni on nema pravo sjesti ili se bilo kako drugačije osjetiti dobrodošlim. Ali se zato ne bi moglo reći da ga je pozdravio neljubazno jer ga naprosto nije pozdravio.

- Jesi li donio čisto prepisan prijevod?

- Jesam, ali sam ti htio reći...

Idriz je pružio ruku i pogledao ga tako da je nesretni Figa-ni odmah ušutio, a trebao je izgubiti i volju za govorom da je htio do kraja poštovati Idrizovu poruku pogledom. Stavio je u Idrizovu ruku komade perzijskog spisa umotane u njegovu najljepšu košulju, onu koju je iz Trabzona ponio za svečanost na kojoj će dobiti zvanje učitelja. Idriz je, ne provjeravajući, počeo rukama gnječiti košulju i ono što je u nju umotano, a njegov se nesuđeni štíćenik sav zgrčio slušajući kako se lomi suha koža izbljedjelih smotaka i videći unutrašnjim očima kako se prastari spis pretvara u oštru prašinu jakog mirisa.

Idriz je predao košulju slugi i kratko rekao "Baciti", a onda prelistao Figanijev prijevod zadržavajući se na ponekoj stranici.

Nisi dodavao svojih stihova? - upitao je.

Je li se Figaniju samo učinilo da je u ovom pitanju više prijetnje nego poruge, iako je i poruge dovoljno, sasvim dovoljno da se čovjek osjeti postíđenim.

- Nisam, i ja inače... - pokušao je Figani odmah napomenuti da on rijetko kazuje i još rjeđe pokazuje svoje stihove, a da s nekim podrugljivim stihovima koji mu se pripisuju on u stvarnosti nema ništa. Htio je to objasniti jer mu se učinilo da su razlozi Idrizove nemilosti savršeno jasni nakon one napomene o stihovima, ali nije mogao objasniti, nije stigao napomenuti, nije mu se dalo ni da udahne kako valja.

- Veliki vezir nas čeka. Pred njim ćeš pasti ničice kao i pred sultanom, to je za tvoje dobro - naglasio je Idriz i krenuo.

Figani za njim.

Veliki vezir Ibrahim upravo se vratio iz Egipta gdje je ugušio velike i zaista opasne pobune, pa je bio na vrhuncu slave, vlasti i časti. Dojučerašnji rob koji je služio u haremu doživio je čak to da pred njega, za doček, daleko izjaše sultan Sulejman, Allah mu slavu uvećao, u znak počasti i zahvalnosti. Nije mu zamjerio pokolje i nečasna djela u Egiptu, nije mu zamjerio što se na nekoliko mjesta potpisao kao sultan sve vojske (dojučerašnji rob!), nije pokazao da su do njega došli glasovi vrijednih mudraca da je samo Ibrahimova krivica to što je turski sultan svoje nepobjedivo oružje okrenuo protiv svoje vjere, prvi otkako postoji carevina. Naprotiv, pozdravio ga je kao sebi ravnoga, kao brata, tamo gdje je izjahao da dočeka svog roba.

A sada evo i podanici moraju pred Ibrahimom padati ničice kao da su pred samim sultanom.

Pomiren sa sudbinom i očiglednim kvarenjem svijeta, Figani je pao ničice i istog trenutka se presijekao od straha jer je Idriz velikog vezira pozdravio samo kratkim naklonom. Je li ovo podvala? Je li to upao u zamku kao posljednja budala? Što sigurno jeste, to mu je Idriz već napomenuo i on se složio. Sad će ga vezir naravno kazniti, i to s pravom - djeca bi morala znati da se počasti namijenjene sultanu smiju ukazivati jedino sultanu, a kad odrasli ljudi to ne znaju...

-Ovaj mladić je donio nekakav svoj spis koji bi htio posvetiti tvojoj milosti - rekao je Idriz nakon pozdrava koji bi se mogao kazniti koliko i Figanijev, samo iz drugih razloga.

Veliki vezir je sjedio daleko od njih, tako da se moralo govoriti jako glasno ako se željelo da on čuje. A preporučljivo je da on čuje, samo će budala i čovjek kojemu je dodijao život pred moćnima govoriti ne vodeći računa o tome čuju li oni ono što se govori. Iza vezirovih leđa bio je veliki prozor, zapravo pola zida u staklu, tako da se lice jedva naziralo - od vezira si s ovog mjesta mogao vidjeti samo obris, prebogati turban i ogrtač na podlozi od svjetla. Nigdje lica i ljudskog tijela, ali zato jako istaknuta obilježja moći i bogatstva na osnovi od dnevne svjetlosti.

-Ima, kaže, osim toga, nešto zanimljivo ispričati. Kao da je otkrio nekakvu zavjeru s kojom bi htio upoznati tvoju milost - nastavljao je Idriz vikati prema nepomičnom obrisu na svijetloj podlozi.

-Kakav je spis? - dođe odozgor vezirov glas.

-Ne znam, samo sam preletio. Ne bih rekao da je neka pamet, kao priča nekakva. Ne bih rekao ni da je bez krivovjerja, ali neću suditi dok ne pregledam.

Nije, znači, zamka u pozdravu nego u spisu, ali zamka jeste sigurno. Hoće li vezir povjerovati njemu protiv riječi učitelja svoje djece? Hoće sigurno, ne bi on bio vezir kad ne bi svakome vjerovao sve što kaže. Šuti, budalo, prihvati sve što ti sada zalijepe i moli Boga da odavde živ izideš! Možda će te za sada i pustiti ako povjeruju da si na sve pristao i da mogu raditi s tobom što ih je volja.

-Pričaj o toj zavjeri, ali nastoj biti kratak.

Figani je, trudeći se da govori brzo, ali razgovijetno, ispričao sve što mu je Demir neki dan govorio. Činilo mu se da će tako biti dovoljno kratko, najkraće što može biti, a da pri tome bude sveobuhvatno. Prešutio je susrete s Jakubom i s Idrizom jer od njih nije dobio nikakve podatke niti je čuo nešto što nije sadržano u Demirovim riječima od onog dana kad ga je posvetio u svoje izabrane učenike. Osim toga, osjećao je da su ga se i jedan i drugi odrekli, a on ne bi u svoju sudbinu uvlačio ljude koji su ga se odrekli. I osim toga, činilo mu se da je tako najsigurnije jer Idriz očigledno želi biti prešućen u ovom izvještaju, a on će danas možda izvući ludu glavu jedino ako potpuno zadovolji Idriza od kojega, izgleda, njezina sudbina zavisi više nego i od velikog vezira. Zato je presutio susrete s dvojicom učitelja, presutio misli o šejhu Ati, presutio sve svoje strahove i sumnje, presutio put kojim je došao do tih strahova, presutio sve osim onog dana s Demirom koji je Bedredin koji je Husein, a i od tog je dana presutio najveći dio jer je izgovorio samo Demirove riječi i ono što te riječi trebaju kazivati o Demirovoj zamisli.

-Volim, brate, povjerljive ljude - izjavi veliki vezir nakon što je Figani završio svoj izvještaj. - Ispriča učitelj nešto svome prvom, najdražem, učeniku, onom u kojeg ima najviše povjerenja i od kojeg očekuje da ga ispravno shvati, a učenik u tome otkrije zavjeru i odjuri s pričom o tome velikom veziru. Volim ja to i volim one što tako rade.

-Nisam ja, milosti... - zausti Figani.

-Neka šuti! - prekide ga vezir strašnim glasom. - Neka šuti i nek ne misli da nam se može obraćati. Pogotovo nek ne misli da bismo se mi mogli obratiti njemu. Ono što izda svog učitelja nije osoba i ne može očekivati da mu se neko obrati. Učitelju - obrati se vezir Ibrahimu sa mnogo poštovanja - nek ono bude odstranjeno. Reći ćeš nekom zaptiji da ispita ovo. Priča je luda i teško može biti istinita, zato nađi nekog besposlenog zaptiju. Ali nekog nađi, meni je posao da ispitam svaku priču, pa i one najluđe.

Gotovo.

Figanija su izveli u potpunoj šutnji, trudeći se da mu se ne obrate riječju i jasno pokazujući taj trud. Idriz ga je gledao s gađenjem i povremeno je skretao pogled na njega samo radi toga da ga malo kasnije s gađenjem odvrati, a sluge su mu kratkim pokretima prstiju pokazivale put koji mu, uostalom, nije trebalo pokazivati jer je jedan sluga išao ispred njih. Znao je Figani i znali su sluge da ne treba, ali to je bio jedini način da pokažu kako usrdno poštuju vezirovu zabranu i kako brižno paze da mu se ne obrate kao čovjeku.

Dok je odlazio, Figani je sebi osvetoljubivo govorio da zaslužuje sve ovo, da nešto bolje i nije za njega, da bi sam sebi dosudio nešto ovakvo ili još gore kad bi bio pošten i imao prilike sebi suditi. A najgore je to što je osjećao, što je znao, da je nešto u njemu sasvim spremno pristati na to da mu se više ne obraćaju kao čovjeku. Je li ga Demir pripremio na to? Je li se rodio pripremljen?

Otjeran od velikog vezira Ibrahima i kao sanduk robe otpravljen od Idriza, Figani je krenuo lunjati gradom ne znajući ni kamo ni kako da upravi sa sobom. Velike nade s kojima je jutros otišao od kuće iščezle su i ostavile u njemu prazninu s lijepom sklonošću da raste. To ga je poštjednulo tuge, straha, osjećanja poniženosti, poštjednulo ga svega što bi čovjeku u njegovoj situaciji zagorčalo život. Već je izlazio iz vezirovog vrta kad je primijetio da ne tuguje i ne buni se zbog nepravde koja mu je nanesena, pa se tome začudio i pokušao u sebi izazvati ta osjećanja. Uzalud. Nema tuge, nema pobune, nema straha, nema osjećanja izgubljenosti, niti pitanja o svojoj žalosnoj budućnosti. Samo ravnodušnost koju bi suviše blagonaklon čovjek nazvao mirom. Lijepi spokojni mir kojega ne može pomutiti to što ne zna kamo bi sa sobom, to što zna da se mora skloniti što prije, to što zna da se nema gdje skloniti. Zna i ne zna sve to, ali miruje. Misli spokojno, doduše sporo i kao bez volje, ali jasno sasvim pribrano.

Na trenutak je pomislio da bi se možda mogao neopažen provući do svoje sobe u Demirovoj kući, uzeti svoje stvari i pobjeći, ali je odustao prije nego se i okrenuo u tom smjeru. Ne može se tajno proći pored onolikih skrivenih stražara, svih ovih dana što je istraživao oko Demira nije uspio otkriti ni koliko ih ni gdje ih sve ima, a sad bi ovakav prazan tajno prošao do svoje sobe. Ima ih svugdje, zato i nije mogao otkriti gdje su. A Demira ne bi mogao podnijeti, kako će se sad odbraniti od njega ako mu nije imao šta suprotstaviti dok je bio cijel i normalan. Gdje si bio danas? Išao te prijaviti velikom veziru jer mi se čini da spremaš veliku zavjeru.

Lijepo bi ga i s razlogom Demir sklonio. Ali nije stvar u tome, to bi bio nekakav završetak i utoliko jeste rješenje otići do Demira. Samo kad bi taj završetak došao odmah ili bar brzo. Ma koliko tromo mislio, Figani je znao, još prije nego se i upitao o odlasku kod Demira, da upravo završetka tamo ne bi dočekao. Bilo bi pitanja, bilo bi lažnog tugovanja, bilo bi podrugljivih a prividno bolećivih prigovora zbog iznevjerenih nada, svega bi bilo u toj dosadnoj beskonačnosti - samo završetka ne bi. A više od svega, bilo bi ponižavanja i beskrajnog poništavanja njegovog unutrašnjeg oblika, bilo bi rastvaranja i svega što sada ne bi mogao podnijeti. Rastvorio bi ga Demir u puku tekućinu, a onda bi ga dugo rastirao nogom, kao pljuvotinu.

Odmah bi on otišao kad bi ga Demir ubio kao čovjek čovjeka. Valjda je stvar u tome što on više nije čovjek, a Demir je to vidio prije svih.

Lutajući po gradu bez cilja i razloga, ali i bez sposobnosti da se negdje zaustavi, kao da ga nešto tjera na kretanje ili kao da mu kretanje obećava spas, dospio je u kasno popodne do Rustem-pašine džamije. Na trenutak je stao, sjetivši se da danas nije ni klanjao ni jeo, i upitao se da li da uđe, a onda se

sjetio da dolje niže, na samoj obali, ima jedna mala džamija kojoj ni ime ne zna, neugledna i zanemarena. Ona bi mu danas odgovarala, tamo bi se, ako igdje, za njega današnjeg, možda i moglo naći utočište.

Krenuo je tamo i opet stao upitavši se, zbog nečega, kojim je putem došao ovamo. Nije znao zašto, ali mu se u ovom trenutku učini čudnim što se našao ovdje. Ne bi on znao reći gdje se trebao naći jer je naprosto lunjao, kretao se da ne bi stao i morao odgovarati na neugodna pitanja od kojih je najgore šta i gdje sa sobom, ali ga je ipak iznenadilo što se našao upravo tu gdje uglavnom nije zalazio. Pomisli načas da bi se isto ovoliko čudio da se našao na bilo kojem drugom mjestu, ali se ipak pokuša prisjetiti puta koji je prošao, pa brzo odustade uvidjevši da tu i nije bilo nekog puta.

Mogao je doći od Misirske čaršije, mogao od Kapali čaršije, mogao od Sulejmanove džamije, a mogao i odnekud između provlačeći se kroz gustu mrežu prepletenih uličica. Kad bi se mogao sjetiti neke pojedinosti, nečega što mu je zaostalo u oku, možda bi se sjetio i puta. Ali je jedino čega se sjećao bio težak, mučan zadah od kojeg boli glava i grči se stomak, možda zadah gnjile ribe ili usmrđenih otpadaka od ribe. Ali kada ga je taj zadah napao i natjerao ga da promijeni put - maločas ili prije par sati? Sjećá se i da ga je neka grupa ljudi negdje okružila i da su ga neki među njima tapšali. Ali kada i gdje? Je li to ono odjutros? Ne, jutros ga nisu tapšali, to je moralo biti nakon nesreće.

Odustane od prisjećanja i počne se spuštati prema maloj džamiji u kojoj bi se možda mogao i skloniti na neko vrijeme. Dvorište je bilo prazno, sve oko dvorišta prazno i tiho, vrt iza džamije prazan i tih, reklo bi se čak i bez ptica, a postojani šum vode sa džamijske česme samo je pojačavao tišinu, potvrđivao je i davao joj nekakvu sigurnost. Figani uzme abdest i uđe u praznu džamiju, ne toliko iz želje da klanja koliko iz potrebe da se na neko vrijeme nekamo skloni. I sklonio se. Kad je ušao i zatvorio vrata za sobom osjetio je, prvi put tokom cijelog dana, da na njemu ne leži pogled onih očiju (možda mnogih očiju) koji ga odjutros prati i ni na čas ga ne ostavlja. Zahvaljujući tom pogledu otkrio je kako je strašno biti bez ikoga a ne biti sam, a sada je, zahvaljujući vratima koja je zatvorio za sobom, osjetio kako samoća može biti sigurna ili bar utješna.

Klanjao je bez žara, osjećajući da ga molitva ne prima. Ne može ga ni primati, mislio je, kad je nije namijenio, kad je govori bez cilja, bez namjere ili želje, govorio je ne kao on nego kao bilo ko. A molitva se tako ne govori, molitva mora biti tvoj i samo tvoj govor, učio ga je davni, daleki, možda nepostojeći, šejh Ata.

Izišao je iz džamije kad se potrošilo osjećanje zaštićenosti i sklonjenosti. Mislio je da će mu vani biti bolje. Čovjeku je uvijek bolje da je vani, ako se već osjećá izloženim, objašnjavao je sebi.

Prošao je iza džamije, u vrt, vjerujući da će tamo naći mjesto na kojem bi mogao, makar malo zaklonjen, provesti noć koja se već najavljuje. Kad

crvenkasta boja istanbulskog sumraka počne tamniti i kad se u njoj pojave plavi tonovi, noć samo što se nije spustila - toliko je već znao o dnevnom životu ovoga grada. Našao je jedan jasminov grm u koji se malo sklonio, računajući da će ovako biti manje vidljiv onim očima što ga danas prate, pojave li se i ovdje, i mireći se s tim da će ga noćna vlaga ovdje sigurno pronaći. I priželjkujući od sebe mnogo strpljenja potrebnog da se ovo izdrži jer je i u ovom grmu, umjesto na jasmin, mirisalo na gnjilu ribu ili usmrđene riblje iznutrice.

Sjeo je na rubu grma, zgrčio se i obuhvatio rukama koljena. Gledao je vodu koja se pred njim sterala kao ravna kamena ploča i pitao se bi li ga držala kad bi se sad zaputio preko nje. Da je Demirov Bedredin, ili kad bi bio Kemali Hudbin onoga prvog Bedredina, sigurno bi ga držala i on bi mogao vodom doći u podnožje Demirove kuće, pa se možda tajno prokrasti i do svoje sobe. Ovako - teško da bi ga držala, pa je zato najpametnije da se odrekne svoje sobe i stvari u njoj.

Iako je za njega sada možda bolje što ga ne bi držala, možda mu baš ta popustljivost vode pod njim nudi rješenje koje on sam nikad neće naći. To je zaista rješenje u ovakvim vremenima. Ne vrijedi ovdje boraviti ako se može, tokom jednoga jedinog ljudskog života, tri puta promijeniti ime, karakter i sudbina. Što će u tom svijetu i u takvo vrijeme ljudi koji bi da uče jer im je do njih i do istine? Izabereš sebi u prošlosti karakter i sudbinu koji ti se dopadaju, uzmeš ime te sudbine i odlučiš da si to ti. Možeš tako, došla vremena kad su ljudi bez istine u sebi, pa mogu biti šta god hoće i kakvi hoće. Ali što će u tim vremenima on koji je povjerovao šejhu Ati, koji je i u Trabzonu osjećao, da je čovjek samo jedan, samo jedno i samo ono što nastane susretom i međusobnim oblikovanjem onoga što on hoće i onoga što mu je zapisano, onoga što on radi i onoga što mu rade. Jedan, jedini i nepromjenljiv. On. Takav kakav je baš zato što je on.

Tada mu se jedna ruka spustila na rame, a u lice mu se unio neki mladić.

- Jesi, ti si, hajde, teško te našoh - reče mu mladić koji se morao sav previti preko njega, onako zgrčenog, da bi mu zagledao u lice.

- Koji si ti, što ćeš me tražiti, gdje ću? - upita Figani, više iznenađen nego prestravljen, iako ni straha nije manjkalo.

- Šejh Jakub te traži, poslao me je po tebe, vidio te kad si prošao ispod našeg prozora. Mladić je usput objasnio Figaniju da ga je, zapravo, on vidio kad je prije kojih sat vremena prošao pored zgrade Sulejmanove medrese i odmah ga prepoznao kao čovjeka za kojeg je mislio da traži nastavničko mjesto na medresi, jer je neki dan bio na razgovoru kod šejha Jakuba. Danas ga je zapazio zato što je onako čudno hodao, što je svako malo zastajkivao, prelazio s jedne strane ulice na drugu, pomalo teturao kao da je nečim opijen. Prepoznao ga je, pomislio da je opijen i glasno pohvalio Jakuba što ga neki dan, kad je dolazio na razgovor, nije primio za nastavnika. A Jakub ga je odmah poslao da ga nađe i dovede kako zna govoreći da je mali sigurno u velikoj nevolji.

-Evo tebe opet kod mene - dočeka ga Jakub žmirkajući prema njemu kao da sužava pogled ne bi li ga jasnije vidio pri svjetlu lampe punjene kamenim uljem. -Šta te je to snašlo da ovako lutaš?

Figani pomisli kako treba biti zahvalan jutrošnjim događajima koji su ga ovako ispraznili jer bi se sad sigurno rasplakao od ganuća i zahvalnosti pred Jakubom. Mora čovjeka dirnuti svaka briga u ovakvom trenutku, a kad tu brigu pokaže neko za kog si mislio da je ravnodušan i da te se odrekao prije nego te je i upoznao... Nije se rasplakao samo zato što u njemu nije bilo ničega što bi se moglo zgusnuti u suzu, znači samo zato što je čitav dan ovako prekrasno prazan, pa je, zahvaljujući tome, mogao mirno, do najsitnijih pojedinosti, ispričati Jakubu sve što se dogodilo, sve što je otkrio i naslutio, sve što ga je uzdiglo do velikih očekivanja i razočaralo od njihovog susreta do trenutka u kojem ga je mladić preplašio otkrivši ga u jasminovom grmu koji je mirisao na gnjilu ribu.

Prvi put mu se dogodilo da govori o sebi, o onome što osjeća, priželjkuje i čega se boji, mirno i sabrano kao da govori o drugome. I još mirnije, onako kako bi ponavljao pred učiteljem ono što je pročitao. Bez interesa i bez suosjećanja koje se u njemu uvijek javlja kad govori o razočarenju ili nadi nekoga drugog čovjeka.

Jakub ga je pažljivo saslušao, raspitujući se ponekad o nekoj sitnici, tražeći da mu bar pokuša ponoviti ton kojim je Idriz govorio onog dana, zanimajući se za visinu i tjelesnu građu Mustafe kojeg mu je Demir pokazao u kućici. Do u gluho doba noći Jakub ga je slušao, ispitivao, tjerao da oponaša sugovornike, tražio da opisuje kad već ne zna crtati i hvalio njegovu sposobnost opisivanja ne bi li izvukao još neku pojedinost iz njegova pamćenja.

- Dobro - rekao je kad je konačno zadovoljio svoju znatiželju. - Mogao bi ti sad na spavanje.

-Šta je dobro? - pitao je Figani, umoran od hodanja, gladovanja i pripovijedanja.

- Dobro sam razumio, dobro sam sve predvidio. Samo je šteta za Idriza.

- Kako nije šteta, gdje bi mi kraj bio da me nije otjerao. I to iz čista mira, bez riječi objašnjenja.

- Nisam ja mislio na tebe nego na njega - nasmija se Jakub - za njega je šteta. Žao ti je kad pametan čovjek, vješt nekom zanatu, ne troši svoju pamet za dobro svog zanata, nego za osvajanje časti u svijetu. Šta ćeš, uvijek je on o sebi suviše dobro mislio, nikad ni sebi samome nije priznao da rođenim zubima pravi govna iako je za sve druge ljude znao i govorio da to rade. Ne vrijedi, ali je ipak šteta za njega.

- Kako nije šteta - podviknu Figani - eno ga, jadnik, spava u džamijskom vrtu, ne zna šta će sa sobom, ništa nije okusio cijeli dan. Velika šteta i grehota.

-To ti o sebi? - nasmija se opet Jakub.

- A o kome bih? On je samo meni nanio štetu, sebi nikakvu. Obećao mi je brda i doline, uvalio mi da prevodim jedva čitljiv spis kojem kraja nema, a onda me otjerao kao psa. Sad će mi još navaliti na vrat da sam ono ja napisao, onda otkriti u tome neko krivovjerje i zbog svega toga trebam uzdisati nad njegovom sudbinom. Ti si, dijete, usput - objasni mu Jakub strpljivo - ti si budala, kako ti se već objasnilo. Ako i stradaš, ti ćeš stradati onako, ni kriv ni dužan. Zato se ti ne moraš brinuti i zato se nemoj trpati u cijelu priču.

- Ja sam već stradao - tvrdoglavo se Figani držao svoje pobune. - Ja sam danas gladovao, ja sam bez utočišta i bez izlaza, ja sam radio i zbog tog rada gledam gdje ću glavu skloniti. A on sjedi u svojoj prekrasnoj sobi i ponosi se što ima zaobljen stomak. Pa ti vidi!

-Vidio sam.

-I šta kažeš na to što si vidio? Da je Idriz jadnik a ja budala?

- Nisam ja rekao da je on jadnik. I bojati se da neće ni biti, uvijek će ono nekako isplivati.

-A za mene je ionako svejedno? - bijesno upita Figani.

- Ti sunce pališ? Mjesec nosiš? Vjetrove pokrećeš i vode puštaš nizbrdo? Nemoj se trpati, molim te i kumim, što mi stalno sebe guraš pod nos?

- Samo ti govorim da si nepravedan, zapeo si za Idriza i hoćeš da se rasplačem nad njim, a on je mene prevario. O meni ti ne bi govorio, a ja te pitam šta ću sa sobom.

- Listaj. Pjevaj. Budi riba. Radi šta te volja, ti si u svemu ovome jedini čist.

- Smiluj se, čovječe. Gladan sam i o glavi mi rade, a ne vidim izlaza i ne znam šta sa sobom.

- Da si tako odmah rekao mogli smo mnogo manje pričati - odgovori Jakub, pljesnu rukama i zamoli onog mladića da Figaniju donese nešto za jelo. - Kad tražiš večeru i spomeni večeru, a nemoj o pravdi pričati. Reci, brate, da si gladan a ne da si prevaren ako nisi cijeli dan jeo, ne mogu te ja ovako razumjeti.

Figani je jeo kao da nastoji hranom zatrpiti onu prazninu što se u njemu otvorila jutros, kad su se njegove lijepe nade pretvorile u poniženje i gotovo u pristanak na to da nije čovjek. Ali treba reći i da je jeo kao neko ko je cijeli dan gladovao pa mu praznina u stomaku nije ništa manje bolna od one druge. Jakub je za to vrijeme šutio i gledao ga, a Figani je na trenutke pomišljao da bi u tom gledanju možda moglo biti i malo simpatije. I to ga je ohrabrilo.

- Objasni mi, molim te, šta se ovo događa - upita Figani kad je progutao objed. - Evo neću sebe više gurati, ne govorim o sebi, samo bih mnogo dao da razumijem.

- Jakub se osmjehnuo i odgovorio da je pravo junaštvo ne razumjeti neki posao nakon što su ti dvaput sve o njemu objasnili oni koji taj posao rade. Figaniju je sve ovo najprije objasnio Idriz, pa mu je objasnio Demir, pa je svojim očima vidio sve te ljude, pa je imao prilike izbliza osmotriti sve pripreme, i uspijeva i dalje ne razumjeti. Aferim!

Idriz mu je uglavnom istinu rekao. Nastupilo je, nakon Bajezidove nesreće kod Angore, vrijeme bezvlašća i svake nevolje u kojem su se prinčevi sukobljavali i ratovali jedan s drugim, a neprijatelji carstva, vjere i svakog ljudskog dobra pravili se da im pomažu i uživali u našoj nesreći. Najbolje su se u tom rasulu snalazili ljudi poput Idriza - ljudi koji su stekli dosta znanja, dobro savladali vještinu jednog zanata, a nikad nisu stekli pravu vjeru, ljudski obraz i potrebu da rade za svoj zanat i za ljudsko dobro. Takav je čovjek bio i onaj Bedredin od Simavne o kojem ti je Idriz pričao. Veliki znalac i sposoban čovjek, ali jedan od onih ljudi koji misle da sunce sija da bi obasjavalo njihovu krasotu i da voda teče da bi se oni mogli okupati i uljepšati. Takva sorta misli da carstva postoje radi toga da oni vladaju, a ne radi toga da se među ljude uvede red i da se iznad njih stave zakoni i Božiji strah. Takvi ljudi i svoj zanat i svoje znanje krivo koriste, oni misle da ne trebaju oni služiti zanatu i znanju nego zanat i znanje trebaju služiti njima.

Ako mogu, takvi ljudi stvaraju vremena bezvlašća i nereda, a ako im se posreći da se takva vremena jave bez njihova napora - oni ih koriste kao riba vodu. To su njihova vremena, oni najviše rade i najbolje žive kad je nesreća na svijetu oko njih, kao da se, anamo oni, hrane ljudskom nesrećom. Oni u takvim vremenima smišljaju laži, šire obmane, kuju zavjere, čitava nova učenja stvaraju da se nekako probiju do vlasti i do ugleda koji možda i jesu zaslužili po znanju, ali sigurno nisu po ljudskoj vrijednosti i po Božijoj milosti koja im je dodijeljena.

Taj Bedredin od Simavne, o kojem ti je Idriz pričao, sigurno je bio jedan od tih ljudi. On je sklopio cijelo jedno suludo učenje, od dijelova raznih drugih učenja, o bratskoj zajednici među ljudima, o nekakvoj jednakosti (kao kaže: svi su ljudi debeli i klempavi, a ako ih ti drugačije vidiš - to je samo zato što pogrešno gledaš) i o trista drugih sumanutih čudesa, a sve to samo iz želje da nekako opravda svoju namjeru da zauzme prijestol. Sklopio je i zavjeru, našao je ljude spremne da u toj zavjeri sudjeluju, naučio ih kako da zavedu besposličare, sve je uredio da osvoji carevinu i da sebe postavi za sultana.

To su ti, uostalom, Idriz i Demir već ispričali. I tačno su ti rekli da su u cijelom tom poduhvatu bili važni sam Bedredin, Borkliidže Mustafa iz Izmir, Kemali Hudbin i bilo koji princ koji bi pristao na predaju prijestola ili bar poslužio kao opravdanje za njegovo nasilno zauzimanje.

Njihov se naum, uz Božiju pomoć, izjalovio, ali je ostala zamisao koja je dobro razrađena i koja će još mnogo puta pokrenuti ljude ove vrste jer zamisli pronalaze i stvaraju svoje ljude, one koji će ih provoditi u djelo, ma koliko mi vjerovali i željeli vjerovati da mi stvaramo i pronalazimo zamisli koje su naše. A Bedredinov plan je jedan od onih dobrih planova koji brzo i bez problema otkrivaju ljude spremne da im služe. Imaš Bedredina i njegovu vještinu da svaku podlost opravda i predstavi je kao borbu za istinu. Imaš Mustafu i njegovu želju za mučeništvom, imaš njegovu ludu vatru sposobnu da zapali gomilu i iskoristi njezinu potrebu za vjerom. Imaš Kemali Hudbina i njegovo opsjenarsko umijeće koje će nevještim dervišima, nedoučenim sufijama, narodskim vjeroučiteljima i

svim drugim službenicima vjere koji nisu sigurni da su na svome mjestu, izgledati kao čudotvorstvo i božanski znak. Imaš, znači, sve što ti treba da gomilu porobiš i povedeš je kamo te volja.

Važno je imati na umu da su ljudi ove vrste lišeni prave vjere i da su baš zato jako sujevjerni. Ne vjeruje on u istinu i dobro, niti mu je do njih stalo, ali zato kao posljednja budala vjeruje u sreću, slučaj i u svoj razum kao da se svijet prema njemu upravlja. Ako nešto dobro smišljeno ali ludo nije uspjelo jednom, ova vrsta ljudi neće pomisliti da nije uspjelo zato što je smišljeno protiv Svijeta i dragoga Boga, zato što je protiv Istine ma koliko bilo razumno i dobro smišljeno - ono će pomisliti da je onda propalo zato što u planu ima neka greška ili zato što u onaj čas nije bilo sreće.

Eto tako su i ovi tvoji junaci proučili ondašnju Bedredinovu zavjeru, vidjeli da je razumna i dobro smišljena, zaključili da je onda propala zato što zavjerenici nisu imali sreće i odlučili da je ponove vjerujući valjda da će ovaj put i sreća poslužiti. Uz to su uklonili i jedino što je moglo biti greška u Bedredinovom planu - uklonili su jasnog princa Musu koji je zaista bio greška kako god okreneš. Oni su njegovo mjesto namijenili čovjeku koji je već blizu krune, kojem je kruna, možeš reći, pod rukom i samo se treba protegnuti da je uzme. A nije ni sanjar ni jadnik kakav je bio siroti Musa.

Tako je Jakub objasnio Figaniju ono što je on već dva puta čuo i bar jednom sam ispričao. I razumio je, bar otprilike je razumio, a ipak nije imao šta reći na Jakubovo pitanje je li mu sad jasno šta se događa i u šta je upao.

-Ovo do sada mi je sve jasno, ali ovo mi je jasno odavno - odgovorio je Figani. - Idriz mi je sve ovo objasnio, a onda mi je i Demir objasnio, samo što je on hvalio tu zavjeru. Jakub je zavrtio glavom, ali se nasmiješio sa simpatijom i nastavio objašnjavati.

Idriz je po svemu brat rođeni onom Bedredinu. Pametan je, veliki znalac i siguran da je ljudima znanje darovano samo radi toga da on jednom zablista. Ni u šta ne vjeruje osim u svoj razum i u svoju dobru sreću, ničemu ne vidi razlog osim u tome da njemu služi. U Bedredinovoj zamisli, koju je upoznao dok je bio u al-Iskenderiji, prepoznao je svoju vlastitu želju, prepoznao je zapravo svoju zamisao i sebe samoga, a po karakteru je takav da ne može ni pomisliti da je taj plan prepoznao njega i stavio ga u svoju službu. Nije u planu mogao pronaći nikakav nedostatak osim onog s jasnim Musom, nije ga mogao pronaći jer je on upravo savršena tvorevina razuma koji ne želi služiti dobru i istini nego sebi. Zašto praviti nove zamisli, zašto iznova tražiti put do neograničene moći, kad ovdje ima sve? Samo treba naći pomoćnike kakve je onaj Bedredin imao i ponoviti ono što je on uradio s pravim čovjekom na mjestu princa Muse.

Našao je pomoćnika u svom prijatelju Huseinu (kojeg si ti upoznao pod imenom Demir jer se sada izdaje za svog brata) s kojim se zbližio dok je bio kod ismailita, prije nego će meni doći. Taj Husein, Demirov brat koji se sada predstavlja kao Demir jer je nekako uklonio brata, po svemu je ono što mu

treba - lukav i lažljiv, opsjenar neizmjerne unutrašnje snage i bez traga prave vjere u sebi, kao stvoren da općini i za sobom povuče ljude bez sigurnosti u svoje mjesto. Našao je i velikog vezira Ibrahima koji njemu može biti ono što sirota princ Musa nije mogao biti Bedredinu - veliki vezir ne mora stvarati vojsku jer je već ima, ne mora osvajati šaraj jer je već u njemu, ne mora izdaleka ići prema kruni jer je već pod njom, a beskrajno je častohlepan kao svaki dojučerašnji rob. Preostalo mu je da se sjeti nestalog princa Mustafe i smisli kako da Ibrahima proglasi za Mustafu koji se vratio iz nevidljivosti i treba sjesti na mjesto koje mu se samo oslobodilo.

S njegovom vještinom, znanjem i potpunim nedostatkom vjere i obraza, nije bilo teško dodati Bedredinovom učenju ono što mu je nedostajalo da se podudara s Idrizovim planom (to su ove besmislice o povlačenju u nevidljivost, o ponavljanju događaja i sudbina, o tome da svaki čovjek ponavlja nečiji život jer ima njegov karakter). Sve što mu je trebalo već je imao u učenjima raznih sufijskih redova, tako da je naprosto uzimao što mu je trebalo i dodavao onome što je našao kod Bedredina kao osnovu svog plana. Nije to teško takvoj sorti jer njima nije važno koliko je istine u onome što govore, njima je važno da to što govore bude skladno, da lijepo izgleda i da služi njihovom cilju. Ne provjerava ono svoje učenje prema svijetu i dragome Bogu, ono ga provjerava samo prema svome razumu i gleda da to učenje bude u sebi dobro uklopljeno, kao šare u ćilimu.

- Eto to je priča o tvojim prijateljima - završio je Jakub. - Ne znam treba li ti sve ovo još nacrtati, ne bi li sve do kraja razumio.

- Ti, znači, misliš da su veliki vezir, Idriz i Demir u jednoj zavjeri? - zaključio Figani koji se nije uznemirio zbog Jakubovog dobroćudnog podsmijeha. -1 da je Idriz pravi vođa?

-Znao sam ja da ćeš razumjeti - osmjehnuo se Jakub.

- Oprosti mi, molim te, ali ja sad opet moram o sebi - nakon kratkog razmišljanja javi se Figani. - Što ću im ja u svemu tome? Neće biti da su se u tolikom svom poslu htjeli malo zabaviti igrajući se sa mnom.

- To ne znam sigurno - odgovori Jakub. - Mogu reći samo ono što ja mislim da bih s tobom probao kad bih bio na Idrizovome mjestu. Ti si postao prilično ugledan među svjetinom zbog onih stihova o razlici između dva Ibrahima, pa bih ja, da sam, ne daj Bože, na Idrizovom mjestu, to iskoristio da privučeni svjetinu na svoju stranu. Namijenio bih ti, znači, ulogu onog ludog Mustafe.

-Kako bi iskoristio? Kako su oni htjeli to iskoristiti?

- Sam si rekao da su oni odveć zaposleni ljudi da bi se radi zabave s nekim poigrali, makar to bio i ti. A oni su ti više puta sve ispričali, jednom ovako, a drugi put onako. Ispitivali su, znači, koliko si ti za toga pa digli ruke kad su vidjeli koliko si. A sad bi se moglo i spavati, ako je tebi sve jasno i ako ti je srce na mjestu.

-Jasno mi je, samo... - zausti sumnjičavo Figani, pa ušuti kao da se ugrizao za jezik.

-Kaži slobodno.

-Kako ti sve ovo znaš?

- Misliš da nisam s njima? - nasmija se Jakub. - Zato si ušutio? Ne boj se, nisam, a znam zato što sam pametan koliko i oni i još mrvu pametniji jer imam povjerenje u svijet. Oni uvijek naprave neku grešku i otkriju se zato što se vole pokazivati. Idriz mi je bio sumnjiv čim je došao kod mene jer je dolazio od ismailita i bio pun njihove pameti. Zato sam ga pratio. A onda je meni posvetio komentar Bedredinovih mističkih spisa. Poveži to s njegovim karakterom i sve će ti biti jasno - znaš šta da očekuješ i jasno ti je šta on mora uraditi jer je takav kakav je.

-I otkad sve to znaš?

-Slutim ima dvije godine, otkako mi je on poslao svoje komentare Bedredinovih spisa. Pročitao sam ih, podsjetio se na njegovog uzora i sve mi se sklopilo. Ostalo je samo odgonetnuti kad će početi i s kim će raditi to što sigurno hoće jer mora.

-I šta, molim te, sad namjeravaš?

-Vratiti se u Koniu, odavno nisam čitao svog učitelja.

- A oni neka rade svoje?! Pa njihova je zavjera već uspjela, sultan samo što ne ljubi ruku Ibrahimu, a ti ćeš u Koniu čitati Mevlanu - vikao je Figani gotovo grcajući. - Nemoj, molim te, nemoj me i ti do kraja razočarati.

-Uradio sam ja svoje, sultan tetoši Ibrahima da mu oslabi oprez. A ti bi bolje uradio da se pobrineš za sebe nego da carevinu spašavaš. Šta misliš ti sa sobom?

-Ne znam, moliti Boga da se neko rješenje ukaže.

-U gradu nemoj ostati. Oni te se ne boje i neće te ubiti radi straha, ali bi se mogli sjetiti nekog načina da iskoriste tvoju smrt kad već od tebe nije bilo koristi. Moglo bi im pasti na um da će tvoja smrt makar uznemiriti čaršijske besposličare, a njima je i to neka dobit. Dođi sutra iza podne u veliku luku, tu će čekati onaj momak i uvesti te na brod za Izmir. A onda ćeš se nekako prebaciti do mene.

Tada je Jakub ugasio lampu napomenuvši da će se, izgleda, jedino tako osloboditi Figanija i dočepati se svoga ležaja.

-3-

Od ranog jutra Figanija je izjedao nekakav slatki nemir koji je u neko doba ipak postao nepodnošljiv. Bio je u pravom zanosu od toga što je na kraju pridobio Jakuba. S ponosnom poru, gom se prisjećao sebe jučerašnjeg, rugao se Figaniju koji je jučer gledao vodu i želio joj se predati pa odustao samo zato što ga je Jakubov glasnik zatekao u tim mislima. Privlačila ga je voda jer je nudila neko

rješenje, a odbijala ga smrt u vodi jer mu se činila hladnom i ljepljivom. Mladić je došao baš kad je mislio o tome koliko je od vodene smrti bolja smrt ludog Mustafe - razapet i zakovan za dasku, pa podignut na devu... Suho i puno vatre, mnogo bolje od vode koja ubija kao san glupog čovjeka. Tako jučer u sumrak - a danas?! Jedino što u današnjem danu liči na jučerašnji je onaj mučni miris gnjile ribe koji se i danas i ovdje osjeti, kao izdaleka i sasvim blag ali se osjeti.

Nestrpljivo je iščekivao da ga Jakub pozove a on ga zbog nečega nije pozivao, možda zato što je imao pametnijeg posla i što ga nije ni mislio pozvati. Htio je nešto raditi a nije imao šta, morao se kretati a nije mogao jer nije red stuhati po kući u kojoj nije ni željeni gost ni domaćin nego nevoljnik primljen za nevolju. A s ovim nemirom i ovim oduševljenjem u sebi, nije se moglo više izdržati u sobi u kojoj nemaš šta raditi i iz koje ne možeš izići. Zato je mnogo prije podneva krenuo u luku računajući da je još barem danas ovdje siguran jer oni nisu mogli ovako brzo smisliti kako da iskoriste njegovu smrt. Idući u luku, sjetio se još jednog razloga da se ponosi sobom: Jakub je njega poslao Idrizu da ga provjeri, nisu njega ovih dana provjeravali samo Idriz i Demir nego i Jakub koji je isto tako htio vidjeti koliko je on sposoban za zavjere. I uzeo ga je sebi (sigurno za učenika, za šta bi ga drugo mogao uzeti) kad je vidio koliko je sposoban. Veliki Jakub, istinski Mevlanin nasljednik!

Neće on, doduše, preko Jakuba doći do sjaja koji priželjkuje i koji bi želio zaslužiti. Jakub i Ata su ista vrsta, oni se klone i sjaja i svega što je normalnim ljudima važno. Do sultana ima pristup kad hoće, a jedva čeka da se vrati u Koniu! Ali moći će se, sa mnogo rada, malo sposobnosti i dovoljno vještine, moći će se biti i po Jakobovom ukusu i onaj koji može doći do svog mjesta u Istanbulu. Prošao je Atinu, prošao Jakobovu, proći će on i ostale provjere i doći na svoje mjesto. A ono bi trebalo biti blizu sjaja.

U luci su ga neki ljudi odmah prepoznali, možda oni što su ga jučer tapšali, možda oni iz čajdžinice u kojoj se proslavio. Okružili su ga i srdačno pozvali da popiju čaj i porazgovaraju. On se nećkao, ne zato što bi imao pametnijeg posla ili zato što bi znao šta raditi u slijedećih sat, možda i dva, nego upravo zato što mu se išlo, što mu se htjelo biti važan i junak čajdžinice, i što ga oni mogu ubjeđivati jedino ako se nećka. Kako će biti važan ako ga oni ne ubjeđuju i ako on odmah pristane? Tako se napravila mala gužva, sasvim mala i u luci sasvim redovna, ali dovoljna da na trenutak privuče pažnju.

Ova je privukla pažnju dvojice zaptija. Prišli su iz navike, zato što im je posao da priđu tamo gdje se skupilo pet ljudi jer pet ljudi na okupu je gužva a oni moraju biti tamo gdje je gužva. Nisu se oni ni umiješali u grupu, oni su samo prišli da pogledaju i procijene je li ovo gužva koju treba rastjerati ili je se može ostaviti na miru, ali su se pored Figanijeve grupe zadržali duže nego što je trebalo da procijene, pa su se nešto dogovarali, pa je jedan ostao kao na straži a drugi nekamo otišao. Uskoro se vratio s još jednim starijim koji je pogledao, potvrdio, prišao Figaniju i pozvao ga da pođe s njima.

Odveli su ga u al-Fatihovu džamiju gdje su Idriz, Demir i nekakav prastari čovjek kojemu su kosa i brada ostale tamne (kao da su nalijepljene, pomislio je Figani) raspravljali o spisu koji je on prevodio. Njega nisu ni pogledali, samo su međusobno raspravljali jer se onaj starac izgleda nije slagao da je Figanijev spis neko veliko krivovjerje. Demir je vikao da možda i nije krivovjerje ali jeste glupost zbog koje bi čovjeka trebalo objesiti jer je onaj ko počini tako glup spis spreman počinuti i svako drugo zlo. Idriz je umirivao Demira, govorio dugo, razumno i ubitačno, spominjao Šahrastanija i mage, podsjećao na suru Krava u kojoj je jasno rečeno da su Ademu kazana sva imena i da mu meleki moraju biti podložni. A ovdje se izmišlja nekakav džin koji je mudriji od ljudi i koji sa ženom (sa Havvinom nasljednicom! naglasio je Idriz) djecu rađa i začinja rod kojeg u Knjizi nema pa ga, prema tome, ne može biti.

Raspravljali su dugo, učeno i dosadno, dovoljno dugo da Figani shvati kako je ovo nekakvo kao suđenje ili njemu ili njegovom spisu. Šapatom je o tome priupitao zaptiju koji mu je znao reći samo toliko da ga oni od jutros traže. Njih je jutros sakupilo, opisalo im ga i reklo neka ga traže. Napomenulo je da posebno pripaze na luke i na kapije jer će on sigurno probati da pobjegne iz grada. On zna toliko i zna da su ga njih trojica eto našli tamo. Figani ga je onda pitao otkud u al-Fatihovoj džamiji miris gnjile ribe, ali ga je zaptija ušutkao i upozorio da pazi.

Na kraju su se Idriz i Demir složili da Figanijev spis možda i nije krivovjerje, a tamni starac se suglasio da bi on mogao biti podgovaranje na obnovu divljih vjera koje su postojale u narodima nedostojnim Objave. Zato su odlučili da kadiji ne predlože za počinitelja smrt nego javno sramoćenje koje bi ga moglo dozvati pameti i navesti da pripazi šta piše. Kad su se oko toga složili bilo je već prošlo podne i brod na koji je Figanija trebao uvesti Jakubov glasnik sigurno je isplovjavao.

-4-

Kadija je prihvatio mišljenje uleme i osudio Figanija na javno sramoćenje: neka ga zavežu za magarca, licem prema repu, neka ga tako provedu kroz grad i neka objave da ga ljudi imaju pravo pljuvati i gađati uvredljivim stvarima, ali ga ne smiju ozlijediti. Nakon toga ima dva dana stajati zavezan za stub u luci, a onda pušten nek ide kamo ga volja.

Po Figanija su došli u kasno prijepodne jer je prohod trebao početi kad ljudi klanjaju podne. Zaptija koji je došao po njega povjerljivo mu je namignuo, a onda mu, dok su ga vodili, uspio šapnuti:

-Ne boj se ti, ja ću se pobrinuti za tebe.

Provukli su mu motku ispod pazuha i preko leđa, pa onda duž motke zavezali ruke tako da je bio kao razapet ili, još bolje, zategnut poput lutke za karađoz. Pripremajući ga tako, njegov povjerljivi zaptija mu je, kad god bi mu se

pružila prilika, vrelih dahom šaputao u uho:

-Ne brini ti, našao sam ja desetak ljudi koji će te gađati kamenjem... Neće oni promašiti, u glavu će gađati da te i ne boli dugo... Bio je tvoj prijatelj prekjučer kod mene, ja sam mu se zakleo da nećeš preživjeti. Ako ništa drugo, ja ću gurnuti magarca kad vas dovedem na hridinu, ne bi preživjeli da ste od gume. Dobar ti je prijatelj, dao mi je punu kesu... Ja sam govorio da ne treba, zaklinjao se. "Neka", kaže, "neka se i tebi isplati"... Uradio bih ja to i bez toga, radi ljudi iz čaršije bih uradio. Tebe oni vole i radi njih ću ja to... Ne bi oni voljeli da živiš osramoćen, znam da ni ti ne bi, a mene ništa ne košta.

III. DIO ROMOR

-1-

Mjesecima nakon preseljenja Azra se bavila veselom naukom dozivanja duhova. I živjela zapravo lijepo - sasvim uvučeno unutra, mirno i nekako ispunjeno. Na povratku s posla svrati u samoposlug u prizemlju svoje zgrade, kupi nešto za jelo, a nakon toga, u kući, nešto pojede, preodjene se da postavi granicu između svoga i vanjskog svijeta, a onda do kasnih noćnih sati drijema ili sanjari, luta kroz stan i pokušava komunicirati sa stvarima koje je nekada dijelila sa Farukom, dakle svakodnevno ih dodirivala. Nije ona čeznula za Farukom, nije uzdisala za njim, patila i strasno mislila na njega, nije ga trebala. Samo je nastojala obnoviti jedno stanje, sebe ponovo dovesti u stanje u kojem je jednom bila i preko tog stanja zadobiti sjećanje, stvarno sjećanje, na tijelo, glas, lice, na bilo šta od čovjeka kojeg je po svemu sudeći voljela. A u kasne noćne sate legne, namjesti se u svoj položaj (s glavom oslonjenom na lijevu ruku, s nogama savijenim u koljenima i gotovo sasvim prema gore povučenim, ovlaš pokrivena preko slabina) i čita Farukovu ostavštinu. U tom je položaju već jednom čula dobar dio teksta koji čita, u tom je položaju slušala gotovo sva Farukova stvarna ili izmišljena sjećanja, to je najudobniji položaj koji je do sada otkrila i položaj koji je Faruk najviše volio tvrdeći da onda kad tako leži najviše liči na sebe. Tvrдио je da osjeti njezino stanje i, prema tome, može pouzdano znati da je ona najopuštenija i najviše u sebi kad se tako namjesti. Tako je čitala dok ne osjeti kako joj tijelo lijepo trne od umora a oči je peckaju. Tada bi jednostavno isključila lampu, bolje navukla prekrivač i utonula u san.

Neke je dijelove čitala po nekoliko puta zaredom, neke preskakala i odgađala za kasnije, neke površno ili letimično prečitavala. Uglavnom, niti jednom nije tekst pročitala od početka do kraja u onom redosljedu u kojem ga

je Faruk složio i za nju ovdje ostavio, pa joj se zato par puta dogodilo da joj se pobrkaju imena likova o kojima se pripovijeda. Namjerno je tako radila, htjela je čitati pojedine dijelove, pojedine etape priča, onim redosljedom kojim su nastajali, to jest onim redosljedom kojim ih je ona čula. Tim su redosljedom oni sudjelovali u oblikovanju njezinog odnosa Farukom ili ga bar odražavali, opisivali, bili Farukov pokušaj da taj odnos razumije, pa su oni, složeni tim redosljedom, tajna historija njezine ljubavi. Nju je, naravno, zanimao taj tajni redosljed, skrivena unutrašnja logika po kojoj je tekst složen. Tako složen, on nešto može značiti samo njima dvoma, ali njima više nego što znači ovako, kad je složen za svakoga; tako složen, on je moguća tajna šifra njihovog odnosa, a iz te šifre se možda može obnoviti, nanovo osjetiti, dobiti barem stvarno sjećanje.

Nekad joj je njezino nastojanje da presloži tekst prema tajnom ključu koji nejasno sluti, kojeg bi se možda i sjetila kad bi bila manje umorna ili da onaj nije ovako temeljito uklonio sve bilješke, nekad joj je to letimično prelijetanje preko teksta, preslagivanje, bilježenje brojeva ili inicijala na rubovima stranica, ličilo na čaranje pa se smijala ili bjesnila pitajući se bi li onaj nesretnik bio radostan kad bi vidio koliko se bavi njegovim pokušajem da objasni svoj žalosni slučaj time što će ga utrapiti nevinim izmišljenim ili slučajno nađenim likovima.

Tako je živjela od polovine oktobra kad je preselila ovamo. Odlazila na posao, jela uzgred, kao ptica, i čarala dozivajući svoje sjećanje iz stvari, položaja tijela, teksta otipkanog na mašini i složenog po redosljedu za bilo koga, ali ne po tajnoj, samo njihovoj, sasvim unutrašnjoj logici koja je možda jedina stvarna i upravo zato ovako temeljito sakrivena. Ne bi to priznala bilo kome, pogotovo sebi, ali je živjela spokojno i ozareno. Ponekad bi navratio njezin stanodavac s pozivom na kahvu i tada bi je nagovarao da ona ipak ode svome čovjeku, praveći se da ne zna kako se njezin čovjek ne javlja i da nemaju kontakta već od maja prošle godine, ili bi je obavještavao gdje je vidio konzervi kojih ne može biti mnogo, ili bi tražio novaca da joj on kupi ono što je negdje našao a sigurno će joj trebati, ili bi se naprosto pojavio s nečim. Iz razgovora sa starcem i njegove brige za nju razumjela je da se nešto događa, a onda je time sebi objasnila neobične znakove koje je opazila uprkos svojoj spokojnoj ozarenosti koja ju je tako pouzdano branila od vanjskog svijeta i od svakodnevnog života.

Opazila je onda da je grad preplavljen strahom i da je strah počeo određivati život i svakodnevne postupke ljudi. Opazila je histeričnu veselost, nagle promjene raspoloženja, neumjereno kupovanje, pretjeranu ljubaznost ili svadljivost. Opazila je ona poodavno sve to i znala da je sve u vezi sa strahom koji je legao na grad, ali je sve to bilo kao da gleda kroz staklenu pregradu, kao zbivanje na ulici koje nju ni na koji način ne zanima. Kao da je od svega, ali zaista od svega, lijepo zaklonjena svojim čaranjem.

Jednom je došla majka, jedne subote krajem marta, dosta rano ujutro. Nije se obradovala ovoj posjeti, iako je u njoj još uvijek trajalo ljetošnje blago

osjećanje zahvalnosti prema majci. Nije se obradovala jer je posjeta isključivala Azri beskrajno drag obred jutarnjeg kahvenisanja - u krevetu, uz šutnju i jučerašnje novine koje se studiraju beskrajno dugo i tako pažljivo da se ni jedan naslov ne upamti. Upravo zbog jutarnje kafe bilo joj je tako prirodno da ona i Faruk stanuju odvojeno: da bi s nekim mogao piti jutarnju kafu i pri tom razgovarati s njim, on ti mora biti mnogo bliži od tebe samoga (jer sa sobom uz prvu jutarnju kafu ne bi mogao razgovarati i raduješ se kad god se uspiješ podnijeti).

Majka je najprije općenito tugovala nad našom sudbinom i nad onim što će nas zadesiti. Uvjeravala je Azru da se nekako podnesu i glad i strah, ali da se avioni ne mogu podnijeti. Evo ona bi, naprimjer, ostala u svom gradu jer se ona ne boji smrti i zna da nam je jednom umrijeti, ali kako ostati kad znaš da jugoslavenska vojska ima avione a ti si kao dijete, u Drugome svjetskom ratu, preživio avionsko bombardiranje. Ostala bi ona, ne bi ona iz svoje kuće, u njezinim se godinama ne pravi nova kuća a zna da je jadan onaj koga ne sahrane iz njegove kuće, ali avioni...

Onda je, posve neočekivano, počela bijesno govoriti o Faruku. Nazivala ga je podlacom, gadom, mizerijom i psetom, pa duboko uzdisala i šumno ispuhivala zrak, pa zahvaljivala Bogu što je Azra na vrijeme vidjela s kim ima posla i nije se udala za takvoga, a onda opet strasno nabrajala sve Farukove osobine. "Sada se ne javlja, sklonio negdje svoju suhu guzicu i potulio se kao svaki podlac, boji se da ne dođemo kod njega i pokvarimo mu udobnost. A dok je ovdje bilo sreće nisi se mogao odbraniti od njega, svake se nedjelje uvaljivao na ručak i žderao dok mu je bilo volja", naizmjenično je majka vikala, siktala i razložno nabrajala.

Ali ima, Bogu hvala, uvijek dobrih ljudi i čovjeku se živi dok to zna. Faruk se, eto, pokazao kako se pokazao, ali su se i njezini dalji rođaci pokazali kako su se pokazali. To su potomci sestre njezine majke koja je prije Drugoga rata iselila u Tursku. Ne poznaje ona te ljude, s njima je razmijenila par pisama prije petnaestak godina kad su oni htjeli doći da vide to Sarajevo kojeg im se majka nije do smrti uspjela osloboditi, ali se nisu upoznali jer su oni tada, ako se Azra sjeća, završavali ono kućice u Semizovcu i nisu imali novaca ni za kakve goste i druženja. Evo sada su se ti opet javili, zovu ih kod sebe u Tursku jer se boje da bi ovdje moglo biti svašta, neka dođu i ostanu koliko treba, nekako će se valjda preživjeti. "Ima, eto, i takvih ljudi i čovjeku se zbog njih živi", završila je majka pripovijest o rođacima iz Turske, zahvalila Bogu što Azra ima i svoju familiju a ne samo Faruka i upozorila Azru da bi se do sutra trebala spakovati.

"Ili bi ti zbog posla više voljela s Nenadom i Amrom u Beograd?" sjetila se majka druge mogućnosti. "Oni idu kod njegove strine. On se, doduše, boji i za njih dvoje da će morati dalje čim se Amra rodi, od tamo je, kaže, svo ludilo i krenulo pa se samo budala može nadati da tamo za njih dvoje ima mjesta, ali je, kaže, srećom, grad dovoljno velik da u njemu nikad ne mogu biti svi ljudi ili svi

pametni. Njemu se, kaže, i ne ostaje, volio bi da budu morali ići i iz Beograda jer se njemu inače ovdje ukinulo svako mjesto, on se ovdje više ne može snaći ni razumjeti sebe, njemu se svijet i sve njegovo pocijepalo na dvoje jer mu je pola familije otišlo u šumu da napada grad a pola ostalo ovdje pa on sad mora ili braniti grad i pola familije boreći se protiv familije ili biti sa familijom napadajući grad i pola familije. Zato ja mislim da će oni sebi tražiti mjesta negdje dalje, da će u Beogradu ostati samo dok se Amra rodi, a to ti opet kaže da bi ipak bilo mnogo pametnije da ti kreneš s nama u Tursku jer ne možeš stalno i svugdje s njima a ne možeš ni sama u stranom svijetu, ipak je to tuđina, a sama žena je sama žena i kod svoje kuće a kamo li u stranom svijetu... Pa progovori više, pobogu!", zaurkala je majka bijesno, doslovno izbezumljeno, nakon kratkog predaha, dugog koliko jedan udah, što ga je sebi morala priuštiti nakon nezaustavljivog slapa riječi koji je izlila na jednu Azrinu pospanu glavu, strasno i uporno ga izlivala od kako je stupila u njezin stan.

-Šta ti je? - začudi se Azra nakon što se malo povratila od šoka i razumjela majčin urlik.

- Reci nešto, ženska glavo! Progovori, pomoz mi. Pustila si me da se ovdje pred tobom uvijem i grčim kao crv ili kao riba na ulju i ne pada ti na um da se javiš iz svoje uzvišenosti, da mi pružiš ruku, da mi bilo kako olakšaš.

-Kako da ti olakšam?

-Reci ideš li s nama ili s njima. Moraš ići, Nenad kaže da je to gotova stvar, prijatelji su mu rekli da se izgubi do kraja marta ili će ga oni izgubiti ne bude li s njima, u vojsci. S kim ideš?

-Sa sobom.

-Gdje?

-Ja mislim svojoj kući. Svugdje sa sobom.

-Ozbiljno te pitam!

-Ozbiljno ti kažem. Nemam ja kamo ići, razumjela sam toliko da mi ne možemo otići. I slažem se s tim, što dalje to se više slažem, iako me je u prvi mah uvrijedilo.

-Ja ću te silom povesti, ja ću te ponijeti, ja tebe moram spasiti - uzbudila se majka.

-Sjećam se jedne šaljive priče o mornaru koji se nakon brodoloma spasio uspenjavajući se na leđa ogromne kornjače. Kornjača je, po Božijoj milosti, plivala prema kopnu i tako mornara donijela do obale izvukavši ga iz ralja oceana i strašne smrti. Mornar ju je izvukao na pijesak i zahvaljivao se dugo i srdačno, a kornjača se okretala prema vodi i time pokazivala da joj je više do mora nego do njegove zahvalnosti. Mornar je smatrao da bi bio prava svinja ako joj ne bi stavio do znanja koliko joj je zaista i iskreno zahvalan, pa ju je uporno okretao glavom prema kopnu i ponavljao svoje izraze zahvalnosti, nudeći joj čak i poljupce. Kornjača se nastojala vratiti svome moru, mornar ju je nastojao zadržati na svome kopnu i izraziti svoju zahvalnost na njoj shvatljiv način, i to je

tako trajalo, trajalo... Bog zna kako dugo bi to trajalo da se mornarov pogled nije zadržao na kornjačinoj glavi i otkrio mu da ona nema ušiju. U jednom trenutku, u jednom bljesku prosvjetljenja, mornaru se otkrilo da kornjača ne može shvatiti svu dubinu njegove zahvalnosti zato što nema ušiju pa ne može čuti njegove riječi. Otkrilo mu se dalje da kornjača može čuti sve lijepo što joj on ima reći jedino ako ima uši. Otkrilo mu se da bi s ušima i ona sama bila cjelovitija i prihvatljivija, da bi joj se možda sasvim odužio ako joj daruje uši kakve ima on i tako stvori među njima sličnost na kojoj bi se mogla izgraditi istinska bliskost. Ponesen svim tim saznanjima i zahvalnošću, mornar je uzeo nož i prosjekao kornjači uši veoma slične svojim.

-I šta bi ova besmislica trebala značiti? - upitala je majka nakostriješeno.

-Ništa, samo molbu da me ne spašavaš.

Ovo je pokrenulo novi slap riječi koji se na Azru sručio tako srdačno da joj je glava zazvonila. Majka je govorila jako brzo i jako glasno, trudeći se da zvuči bijesno, povrijeđeno i prijeteći. A Azra je prepoznavala zavist, stid, zahvalnost i molećivost, prepoznavala je goli tupi strah. I prepoznala je u sebi koliko žali svoju sirotu majku, i prepoznala koliko je voli, prepoznala da je u ovom trenutku, ovako pospana i bijesna zbog pokvarenog jutarnjeg obreda, voli jače i nježnije nego ikad, upravo zato što zna, što vidi i osjeća koliko zaslužuje sažaljenje. Zagrlila je majku i ispratila je do pred zgradu, pazeći da im zavoji stepenica ne pokvare zagrljaj. Pred zgradom ju je poljubila, toplije i s više ljubavi nego ikad do sada, rekla joj "Sretno. Vidjet ćemo se mi, ako Bog da, opet, vjeruj mi" i vratila se brzo u kuću. Znala je da bi bilo okrutno ispratiti sirotu staru ženu pogledom, znala je da ona taj pogled ne bi podnijela jer bi je on navodio na odluku da učini ono što nikako ne može a više od svega želi - na odluku da ostane ovdje, znala je da bi je taj pogled ubio jer bi ga ona shvatila kao zahtjev da se uspravi, znala je... Znala je da voli svoju majku, znala je koliko je jadnici teško, znala je da joj majka nikad neće oprostiti zahvalnost koju je osjećala dok se trudila da je napada, znala je da joj mora olakšati koliko može ovaj čas u kojem starica čini ono što mora i što tako jako neće.

Poslijepodne toga dana letjeli su vojni avioni nad Sarajevom, njezin stanodavac je uvjeravao Azru da se ne treba bojati aviona jer od njih u pravilu ginu samo civili ("Ne mogu oni vojski ništa, avion je izvan grada moćan koliko i patka"), a stanodavčev zet tugovao što nedavno nije imao kod sebe hiljadu maraka jer je za taj novac mogao kupiti pušku ("Sada bih bio kompletan čovjek, a ne bih se krio ovdje s vama"). Navečer toga dana Azra je opet čitala Farukovu ostavštinu i naslutila pravi redoslijed epizoda u Farukovim pripovijestima, naslutila šifru koja od ovih priča pravi historiju njezine ljubavi. Sasvim sigurno naslutila, u jednom je momentu čak čula Farukov glas, čula ga kako izgovara rečenicu što je ona u tom trenutku čita, gotovo sigurno je čula... A onda se sve izgubilo, opet je istina bila duboko unutra i daleka, a oko nje je bila sarajevska noć nepomična od straha, s ponekim pucnjem ili rafalom.

Gaseći svjetlo, Azra je odlučila obnoviti (pokušati da obnovi) u sjećanjunku od Farukovih ispovijesti koja bi morala obnoviti i Farukov glas jer je neposredno vezana za taj glas, toliko vezana da samo u njemu i postoji. Zatvorila je oči, umirila se koliko god je mogla, sva se sabrala na jednu tačku duboko u sebi (onu središnju tačku koju je otkrila ovdje, sa Farukom) i počela šaputati unutrašnjim glasom kao da čara: "Snijeg je sipao kao da se prosuo behar iz nebeskog vrta, a iz njega se svijetom prostirala tišina iz koje je zračila lijepa bijela smrt..." Sva sabrana u sebe, obnavljala je svoje sjećanje, izvodila pred svoj duhovni pogled debeloga rumenog Ivana Radoša, dječaka i uplakanu majku, obnavljala cijele rečenice i obnavljala sjećanje savršene, totalne tišine. Ali nigdje Faruka ili bilo čega njegovoga, nigdje lica, glasa, intonacije. Samo blaga samrtna tišina i bolno tištanje zbog odsutnosti nečega što bi trebalo biti tu a nije i neće biti, samo će podsjećati na sebe upornim bolnim tištanjem.

"Prisjećaj se priča koje si čula i čitaj priče kojima te daleki dragan pozdravlja", snatrla je Azra uronjena u svoju tišinu, "to je sve što je od njega ostalo, ako je on ikada bio tu i ako je nešto moglo zaista ostati. Možda te priče dovedu i do ostaloga, ako je ostaloga uopće bilo, ako tvoj dragan nije zbirka svojih priča."

"Kao car Šahrijar", sjetila se vlastite usporedbe od prije godinu i nešto. Veliki car Šahrijar, nakon hiljadu i drugog buđenja pruži ruku da zagrlji svoju ženu Šeherezadu i napipa neku napravu za prenošenje glasa. Zaprepasti se i sledi od bola i postidečnosti kad je shvatio koliko je ljubavi i nade vezao za tako glupu i ružnu napravu, ali mu onda pogled padne na mali prst lijeve ruke na kojem je nekad stajao prsten s velikim rubinom. Sasvim dobro se sjeća, posve sigurno zna, da je tim prstenom obdario svoju lijepu ženu za bolnu i podrugljivu priču o nesretnom Šarkanu. Nema prstena - Šeherezada je znači bila tu, nije mogao prstenom obdariti spravu za glas. To što nema prstena dovoljan je izvor nade ako je ljubav duboka i jaka kao što je njegova.

Sažaljivo se smiješeći caru Šahrijaru, uronjena u svoju lijepu tišinu, Azra je tonula u san znajući da ona neće ostati kod nade koja dolazi iz odsutnosti prstena. Ona će dozvati svoga dragog makar ga sastavljala od njegovih priča i svojih sjećanja. Oko njegove ostavštine ona će dopisati svoju i tako će se valjda naslutiti neka istina, neko tijelo njezine ljubavi. Ljubavna ostavština kao Frankenstein. Osmjehnula se sebi, na rubu između sna i svijesti: ruga se svome naumu, a ipak se raduje što će sutra početi sa ispisivanjem svega o Faruku, s ispisivanjem Faruka.

-2-

"Šteta što Faruk nije imao tri kile duhana", mislila je Azra blago se rugajući sebi i svome pokušaju da obnovi sjećanje na svoju ljubav, da obnovi svoju ljubav sjećanjem na onoga koga je voljela, time što će zabilježiti sve njegovo što još ima u sebi, dakle priče koje možda jesu ispovijesti ili sjećanja, a sigurno

jesu njegove. "Da je on imao tri kile duhana, hercegovačkog, sorte flor, ručno rezanog, ja bih imala dokaz, službeni, objektivan i pečatom blagoslovljen, da je on stvarno postojao. Sa svim onim ukrasima o djeci i njihovoj starosti, odlikovanjima i srednjoj-movnom stanju. Pa kad me neko pogleda sažaljivo i zabrinuto, kao s uma sišlu, zato što vjerujem da je postojao čovjek kojeg sam ovdje tri godine voljela na razne načine, ja mu pred nos tresnem dokument s tri kile duhana i srednjeimovnim stanjem.

Uostalom, lakše bi ti bilo podnijeti činjenicu da si ostala bez svog čovjeka zbog tri kile duhana nego to trpjeti kao činjenicu naprosto. Tri kile duhana su ipak neki razlog, a ono zbog čega sam ja otjerala Faruka nije razlog, to je ništa. Nervirala te sestrina neukusna svadba. Pa sestra se ima da te nervira i sestrina se svadba ima da bude neukusna, ali kakve to veze ima sa Farukom?!"

Tako se Azra podrugivala sebi i istovremeno se tješila nakon jednog boravka u podrumu, nekih mjesec dana nakon što su počela bombardiranja grada artiljerijom. Već dugo nije izlazila iz kuće, gotovo mjesec dana, jer se oba ulaza u njihovu zgradu savršeno dobro vide iz Komande grada gdje je jugoslavenska vojska. Zbog dosade ili očajanja, zbog straha ili naprosto onako, vojnici su povremeno pucali na ulaze i u prozore okrenute prema njima, tako da se nije smjela kretati po kuhinji i nije smjela izlaziti iz zgrade. Zato je smjela i morala sjedjeti u sobi, prisjećati se Farukovih pripovijesti o očevom odlasku, Hajrudinovom pogrebu, snijegu i namještaju, prisjećati se i bilježiti njegove riječi i svoje reakcije, bilježiti sve ono što je on govorio i što se među njima zbivalo u vezi s tim govorenjem. Svako je njegovo sjećanje, ispovijest ili pripovijest, zapravo dio jednog događaja, jedne epizode u njihovom trogodišnjem druženju. Treba obnoviti cijeli događaj, ako se barem naslute obrisi cjeline njezini će se dijelovi sklopiti sami od sebe. Tako se počela prisjećati i zapisivati sve što se među njima dogodilo, a u tome joj je jako pomagala cjelodnevna i svakodnevna zatvorenost u sobu koja je tako temeljito odmicala od nje materijalni Božiji svijet i njegovu stvarnost.

Zapisivala je onako kako su joj se sjećanja javljala, uvjereni da je taj način bliži skrivenoj istini njezine ljubavi od svakoga drugog. Tako se dogodilo da najprije zapiše sahranu Farukovog tetka, odnosno Farukovo bijesno odbijanje namještaja u tetkovoju kući, a onda po redu - onako kako je koja epizoda isplivala sama od sebe. Zatvorena u sobu, svaki dan sve dalja od stvarnog svijeta i od grada u kojem se život sveo na odmjeravanje blizine eksplozije i pitanje treba li u podrum, a lijepi se Božiji svijet sveo na te eksplozije, iznova je proživljavala svoju ljubav (koja je, nažalost, bila prava, dakle konačna, u to sada više ne može biti sumnje) i zapisivala njezine dijelove onako kako su joj se javljali, uvjereni da tako može dokazati da je tu ljubav imala i da je sve to njezino zaista bilo.

A pojedini događaji, pojedini dijelovi te ljubavi, javljali su se u redosljedu koji oblikuje potkovicu, jako sužen polukrug, veliko slovo "U", dakle gradi

preglupi oblik koji u sebi nema mirnog sklada, nema dovršenosti, a u ovom trenutku i u Azrinoj situaciji može biti jedino podrugivanje jer obećava, u sebi nosi kao svoj sastavni dio, obećanje nekog nastavka, produžetka kojim će se dovršiti, zatvoriti, dovesti do neke cjeline.

Što je duže trajala odvojenost od stvarnog svijeta Azra je više boravila u svojoj nekadašnjoj ljubavi, sve stvarnije iznova doživljavala ono što je jednom bilo, sve više pojedinosti izranjalo je iz bunara sjećanja pred njezin unutrašnji pogled, često i one pojedinosti koje u ono vrijeme nije opazila ili nije znala da ih je opazila. I imala, zahvaljujući svemu tome, jedan dobar i na svoj način cjelovit život. Na jednoj strani, u vanjskoj stvarnosti, ne može maknuti iz sobe, vanjski joj se, vidljivi dan ispunjava odmjeravanjem blizine eksplozije, ali zato na drugoj strani, u vlastitoj unutrašnjoj stvarnosti i svome unutrašnjem danu, proživi svaki dan nešto prelijepo, naprimjer otkriće one svoje središnje tačke (dan ranije joj je iz sjećanja isplivao upravo taj događaj).

Opet, dakle, potkovicu, kao i u njezinoj ljubavi, opet otvoreni, nedovršeni oblik sa mnogo napetosti između dva kraka, opet grčeviti zijev bez sklada, bez unutrašnjeg mira, bez odsutnog dijela kojim bi se sve to možda i moglo dovršiti, zatvoriti, dovesti do nekakve cjeline. Kako podnijeti ovako jaku napetost između vanjskoga i unutrašnjeg, kako premostiti provaliju između onoga što joj se događa u danu koji upravo traje i onoga što ona preživljava u danu koji traje u njoj, nevidljivo za tuđi pogled? Kako dozvati odsutno koje snažno doživljava i njime dopuniti, dovršiti, dovesti do cjelovitosti prisutno koje je tu, neporecivo i sasvim nesposobno da ponudi doživljaj jer je prazno, daleko, neistinito? Sve je tu, i ona je sve više ona nekadašnja, već ponekad osjeća upravo ono, zaista ono što je nekad osjećala u ovoj sobi te-i-te noći... Samo nema traga od Faruka - ni glasa, ni intonacije, ni sjećanja u prstima ili u koži. A nema sumnje u to da si luda ako uzdišeš u zanosu sama sa sobom - ipak moraš uzdisati za nekim, voljeti nekoga, uzbuditi se od nekoga. Da je kreten bar pidžamu ostavio, pa da nju zagrlj.

Toga su dana morali oko dva poslijepodne sići u podrum jer se pucalo tako jako i tako blizu kao da pucaju sami zidovi ili kao da premoreni i zgađeni svijet eksplodira od vlastitog očajanja (ako je njezin račun ispravan, a malo je izgleda da bude, to je bio 2. maj, dan Amrine svadbe). U podrumu je bilo dosta veselo jer se njih desetak moralo nagurati u prostor dovoljan za dvoje-troje ljudi, a u tom prostoru nisu mogli ni razgovarati jer ne čuju jedno drugoga od prejakih eksplozija, ni jesti ili piti jer nemaju šta, ni smisliti neki novi oblik društvenosti jer se društveni život ne usavršava u situaciji u kojoj ti nije ni do života ni do društva. Sjedjeli su, gledali se i šutjeli. Nekoliko puta se kuća jako zatresla, nekoliko puta je neko krenuo vidjeti šta se zbiva i je li šta ostalo od kuće i isto toliko puta se isti taj vratio zbog novoga takvog udara koji je dizao prave oblake prašine s poda.

Pucnjava se malo smirila oko devet navečer, ali niko nije ni pomislio na povratak u stan. Pored Azre je, na jednom sanduku punom okamenjenog

maltera, sjedio njezin stanodavac koji ju je prihvatio za ruku kad se kuća prvi put osjetno zatresla i još uvijek je držao tako. Sada je, u tišini koja je legla na njih kao težak pokrov ili kao strah, potapšao Azrinu ruku, a onda je savio u pesnicu obuhvativši je objema svojim šakama. Prije toga joj je desnom rukom stavio na dlan, kradom, bombonu koja joj se sada lijepila za dlan svojim svilenastim omotom.

-Nemoj se ti bojati - reče joj starac stežući joj ruku. - Sve će biti onako kako je dragi Bog odredio.

-Sreća da Faruk nije ovdje, on bi poludio od ovolike larme sa svojom osjetljivošću na jake zvukove - odgovori Azra lukavo navodeći razgovor na Faruka o kojem bi, ako i s kim na svijetu, mogla razgovarati sa starcem koji je uvijek pokazivao mnogo simpatije za njih oboje ali za Faruka pogotovo. Možda razgovor sa starcem, možda neka pojedinost koju on spomene, pomogne da ga tokom ove noći obnovi, osjeti, nasluti. A ako i ne pomogne u tome, takav će je razgovor uvjeriti da je njezin dragi zaista živio, što i nije tako malo, pogotovo sada, nakon mjesec dana zatočenja u sobi ili u podrumu, kad sve češće gleda u vlastitu ruku pitajući se postoji li zaista ta ruka i postoji li ona koja se to pita. A ako ni to, izbjeći će glupu situaciju koja se ponavlja svaki put kad se sklone u podrum i u kojoj se osjeća svaki put sve lošije da joj se neko priključi i tješi je od sveg srca, umiruje je i uvjerava da će sve ipak biti u redu, i to je umiruje to usrdnije što je ona mirnija.

Starac ju je, na njezinu izjavu o Faruku, pogledao s toliko sažaljenja i tako ganuto da se u njoj sve smrzlo. Kao da je spomenula leteću ribu ili sultana Alah-ad-Dina, kao daje svojom napomenom o Faruku dala najpouzdaniji dokaz da je prolupala sasvim temeljito i da joj više nema spasa. Iz tog se zbunjenog pogleda, punog zbunjenosti i snishodljivosti s kojom gledamo luđake, dalo zaključiti da starac ne zna o kome ona govori, da nije čuo niti vidio čovjeka kojeg je spomenula, ali da to ne može reći njoj kao što se ludaku-megalomanu ne govori da je Napoleon umro ili ženi samoubojice da štrik ne mora služiti samo za rublje. Tada je požalila što nema neku optužnicu ili bilo kakav drugi jurišteraj koji bi sad mogla tresnuti pred starca kao dokaz da ona nije prolupala nego je on ostario jer, kao što se vidi, dotični je stanovao kod njega jedanaest godina, od toga tri s nevjenčanom suprugom, ovdje prisutnom, a to znači da je on, kao stanodavac, morao poznavati toga-i-toga, starog... i ostalo. -Šta će jadni čovjek - uzdahnu starac duboko - progovorio bi u neko doba na lakat da mu dragi Bog nije kod stvaranja darovao usta.

Azri je u trenutku sinulo da je postalo dovoljno mirno, da joj se gore, u stanu, ne može ništa loše dogoditi, da je ovdje guši i da ne može više ovdje ostati. Ustala je i krenula, dovoljno mirno i spokojno da je niko nije ni pokušao zaustaviti.

Na zapadnom zidu jedine sobe, otprilike na sredini između dva prozora

što gledaju na trg i dalje prema rijeci, zjapila je okrugla rupa promjera oko dva metra. Tačno iznad ležaja koji je Azra teško iskopala ispod opeka i maltera da ga prenese na neko drugo mjesto. Odlučila se za desni ugao sobe, nedaleko od desnog prozora, ne toliko zbog uvjeravanja muškaraca iz zgrade daje ugao najsigurnije mjesto, koliko zato što je to bila jedina površina čista od stakla, maltera, polomljene cigle.

Svukla je zaštitni prekrivač i odmah legla. Kroz prozor bez stakla vidjela je kako vjetar rastjeruje rijetke paperjaste oblake (kad su krenuli u podrum kvasilo je iz sivog neba koje se moglo dohvatiti s molo višeg krova). Onda se u prozoru pojavio puni mjesec, pa se Azri objasnilo zašto tako dobro vidi oblake i nebo.

Čula je korake, struganje, glasove. To se i ostali vraćaju iz podruma u svoje stanove. Neko je tiho pokucao na vrata i pozvao je, ali se Azra nije odazvala.

Mjesec je ispunjavao sobu ugodnom hladnom vlagom koja se nije lijepila na ono na što padne nego ga je sretno izdvajala od svega ostaloga. Okruživala žutom aureolom, ozarivala, kao da dovršava sve što se nije dovršilo samo od sebe i što se možda i ne može dovršiti na dnevnom, suviše doslovnom svjetlu.

Azra se ušuškala pokrivačem ostavljajući samo lice otkrivenim. Onda se blago osmjehnula svome djetinjem postupku: pokriva se kao da se brani, kao da se želi zakloniti od jeze što se prelijeva po njoj, a ona zaista ne želi, ona se, naprotiv, od sveg srca želi, ona se mora, do kraja prepustiti ovoj spasonosnoj jezi, ona je mora i iznutra osjetiti, jeza i ugodna žuta vlaga koje tako lijepo dovršavaju sve što je za dnevnog svjetla ostalo djelomično, moraju joj ovom žutom i hladnom čarolijom prelići i utrobu.

Ali je ostala pokrivena, samo je jače zabacila glavu i otkriveno lice zakrenula sasvim prema prozoru u čijem je praznom središtu stajao puni, sasvim okrugli, žuti mjesec. Tačno je vidjela zrake svaku za sebe, mogla je pogledom slijediti svaku pojedinu zraku unazad do njezinog izvora - do žutoga kruga koji je istovremeno tu, u prozoru, i gore, na nebu ili gdje već ako neba zaista nema. Bilo bi dobro da nije ovako omamljena i utrnula, mogla bi slijediti zrake jednu po jednu do njihova početka i tako ih razumjeti, tako se možda sroditi s njima. Tako su jasne i lijepe, mogla bi ih rukama brati koliko su jasne, sebi dovoljne, dovršene. Nabere mnogo mjesečevih zraka, cijeli veliki bokor, a onda isplete od njih konopac i objesi se. Samo da nije ovako omamljena, utrnula i nepokretna, sigurno bi mogla to uraditi, mogla bi i uradila bi.

Sinu joj da ne čuje pse. Oni bi u ovakvoj noći morali lajati kao bijesni, njihova je temeljna osobina i urođena životna potreba da laju na puni mjesec. Valjda je zato ova tišina ovako gusta i teška. Obavezni, prirodni dio pune mjesečine je lavež pasa, to je njezin zvuk koliko je svijetlo žuto njezina boja. A sad ga nema. Invalidna mjesečina.

Neki je loši pisac govorio da su u ratu najteže tišine. Je li zakonito da loši

pisci nude najveće gluposti kao otkrića? I zašto glupost, i kad nije tako velika, kod loših pisaca zvuči tako uvredljivo i tako preogromno?

Stvarno je tiho. kao prekrivač, možeš tišinu osjetiti među prstima. Toneš pod njom ali to osjećaš kao lagano blago uzdizanje. Sve trne, obamire i prekrasno je. Kao da visiš, ali nekako posebno, bez nasilja i bez koncentriranog bola u vratu.

Rubom svijesti, zapravo onim njezinim djelićem koji se još nije rastvorio, shvatila je (uhvatila je) da joj se nešto zbiva s licem. Kao da se žari. Kao da po njemu pada noćna rosa. Bi li ovako izgledao, bi li se ovako osjećao, poljubac mjesečine?

-Ne mogu otići, draga princezo. Ne mogu otići, ne zato što bi me ovdje nešto držalo nego zato što me tamo ne prima. Neće me, ne da mi se odlazak.

Duboko u njoj, u onome njezinom prostoru koji je otkrila upravo ovdje, u ovoj sobi, čuo se, govorio se, Farukov glas. Faruk je tu. Ima ga u sebi, sasvim sigurno je tu, ne sjećanje nego on sadašnji. Onda ga je osjetila i tijelom, i kožom, bila je u njemu.

-3-

Vrijeme je u ovom dijelu svijeta strašno, ali se rano proljeće razlikuje od ostatka godine po tome što je mnogo strašnije od svega ostaloga. Ono što nije kamen, do sad je pocrnjelo od ljetnog sunca koje spali doslovno sve, od mokre jeseni i od zimskih mrazeva, pa se sada, u rano proljeće koje se osjeti krajem februara, to što nije kamen a ipak postoji ovdje, crni sa mnogo tužne vlage, pod mokrim vjetrom od kojeg se ne može zaštititi i pod suncem iz kojeg izbijaju studen i vlaga. Rano proljeće je ovdje najgore jer tada ovaj kraj, koji je inače pustinja i utoliko lijep, prejako slični slici pustinja u lijenoj, recimo kitschimaginaciji. Bio je jednom ovdje s Azrom, u augustu, i ona mu je nakon pola sata rekla da bi njemu ovdje moralo biti lijepo. "U ovako koncentriranoj, ovako intenzivnoj pustoši, čovjek poput tebe bi se morao osjećati zapravo dobro." Doslovno tako je rekla. A sada, krajem februara, neki bi od modernih proizvođača kitscha nakon pola sata uskliknuo da je oduvijek upravo ovako zamišljao pustinju. I počeo bjesomučno fotografirati, kao da se mogu fotografirati vjetar, vlaga i studen od koje nema spasa. Kao da se može fotografirati žalost sagnjile, pocrnjele trave zalijepljene za kamen.

Nema sumnje da je ovo pravo mjesto za ono što mu je cilj i potreba; ako se igdje na svijetu to što mu treba može dobiti - ovdje može. A to što ovako bolesno voli ovaj kraj, razlog je više da se to upravo ovdje dogodi i razlog više za uvjerenje da će se dogoditi.

Ovih osam i pol mjeseci od razgovora u vrtu Azrinih roditelja bilo mu je sasvim dovoljno da se definitivno uvjeri u ono što je već tada sasvim dobro znao - da sve to bez Azre uglavnom neće ići. Uradio je sve ono što je mislio da je dužan

uraditi, a to znači da je isprobao sve za što je pomislio da bi ga moglo navesti na produžetak trajanja. Posve uzalud. Šta god probao, čega se god sjetio i pokušao, njegovo se trajanje svodilo na to da spava i ostaje umoran, mutan i pospan ma koliko spavao, na to da ustaje kao prebijen, s bolovima u svakom zglobu, u svakoj koščici i svakome mišiću. Nije to, doduše, mnogo gore nego što mu je otkako zna za sebe, ali ipak jeste gore i, što je mnogo važnije, sada je bez razloga. Oduvijek je mislio da treba imati razlog za prisustvo na ovom usranom svijetu a ne za odlazak s njega, a sada mu se sve složilo kao naručeno za provjeru toga mišljenja. Provjerio je i ispravno je.

Nije on ustajao lagan kao ptica, nije njiskao od strasti i životne radosti, ni dok je Azra bila tu, ali se tada nekako podrazumijevalo da će ustati, praviti se da nešto radi, jesti, prati zube. Nije se pitao o razlozima, nije ih tražio, nije ih trebao. Najskromnije i najkraće moguće životno iskustvo nauči i čovjeka male pameti da je glavna osobina onoga što se traži - to da ga nema. A pogotovo je tako s razlozima i smislovima. Ako tražiš razlog, a on ga traži od onog razgovora s Azrom, možeš biti siguran da razloga nema ako ga je nekad i bilo. A za njega razloga ne može biti ni u lijepim očekivanjima: prešao je četrdesetu i jedino lijepo što mu se još može dogoditi jeste da ponekad piša bez bola; on je, Bogu hvala, normalan, što znači da je do sada upoznao sve ono lijepo u životu. I shvatio da to više nije za njega, to jest da on više nije za toga.

Samo treba sve to izvesti nekako... Bilo bi lijepo ostati cijel, oblik je zapravo jedino što je važno jer su se u njemu sreli duša i materija, karakter i sudbina. Ali bi bilo dobro i kad bi sve to moglo biti spektakularno; gromoglasno okončati jedan život u kojem je bilo svega osim života i smrti - to bi možda moglo sve ovo dovršiti jer bi bilo dovoljno suprotno svemu do sada.

Doći, recimo, u Cistu Provo za poklade i ponuditi im se za Krnjevala. S tim planom je došao u ovaj kraj. Pozvati sve ljude da sudjeluju u maškarama, da se zaista vesele i rade sve što im je na srcu. A onda na kraju, umjesto slamnate lutke na koju bi prebacili svoje grijehе i spalili ih zajedno s njom, neka provedu njega kroz naselje, vezanog za magarca s licem prema repu i neka ga kamenuju ubijajući s njim sve svoje grijehе. Radi toga je došao ovamo, odsjeo kod Ante u mjesnoj birtiji, desetak dana razgovarao s njim, najprije oprezno i izdaleka a onda sasvim otvoreno i strasno s obje strane.

- Ama kome je danas do maškara i do Krnjevala, Bog ti razum prosvitlio?
- upitao ga je Ante kad je povjerovao da on govori ozbiljno. - U ratno su ti doba svuda oko tebe maškare, ne moraš se ni maškaravati da bi bio u maškarama. I da bi bio maškara.

- Ovo bi ipak bilo nešto posebno, ovako bi imali živog čovjeka za Krnjevala - pokušao je još jednom Faruk.

- A zašto misliš da je budala nešto tako posebno? Imali bi za Krnjevala budalu, a onda bi, ako se za to sazna, mogli za tu budalu odgovarati kao za čiloga čovika. Ne ide to, dragi moj mladiću, ne ide to ni u kojem slučaju. Imao je

Ante mnogo razloga koji su na kraju i Faruka uvjerali da njegov plan ima nedostataka i da on zapravo jeste budala. Krnjeval mora biti lutka jer mora biti bez grijeha da bi mogao na sebe uzeti tuđe, a kako bi to mogao biti čovjek, pitao je Ante, ako je već rođen u grijehu. Dobro je da Krnjeval bude od slame hljebnoga žita jer je ona svakako čista i blagoslovljena, a ni to čovjek ne može jer ne može biti čist. Na kraju, kad bi se našao čovjek koji može biti Krnjeval, to bi morao biti razuman čovjek koji odgovara za svoje odluke i od svog se razuma odluči za to, a nikako ne bi mogla biti budala spremna za to da bude Krnjeval.

Faruk je morao pristati na sve te razloge i sad je išao kroz svoj mili pusti kraj koji nikad nije tako pust kao sad, u rano proljeće. Išao je i tugovao što je u Cisti Provo ostavio sve što mu je ostalo od prtljaga. Nije on, zapravo, tugovao za prtljagom kao takvim, tugovao je za sasvim konkretnim džemperom koji ga, doduše, ne bi mogao ugrijati jer ništa ne može čovjeka ugrijati na ovom vjetru, ali bi možda mogao malo ublažiti studen. Ne bi mogao zapravo ni to, ovo je studen koja dolazi iznutra, ali mora za nečim žaliti jer čovjek koji žali samim tim žaljenjem sebe ubjeđuje da je imao i neku drugu mogućnost. I u tome nam prolazi život: da danas, kad nam je nepodnošljivo, žalimo što jučer, kad nam je bilo nepodnošljivo, nismo izabrali onu drugu mogućnost. Važno je žaliti i vjerovati da je sve posljedica naše greške.

Neoprezno stade na vrh stijene na kojem iskrivi nogu pa se skotrlja u podnožje. Pao je u ljeskov grm o koji je izgrebao ruke i lice. Uspravio se da sjedne i protrlja gležanj desne noge koji je jako bolio nakon onog iskretanja, ali odustade kad je vidio krv na rukama (zbog nečega mu se učinilo sasvim nepriličnim okrvaviti čarape).

Problem je u tome što mora nastaviti, a sve mu je teže hodati zbog premorenosti i zato što slabo vidi, što mu se od pospanosti, vjetra, zrnaste svjetlosti ranog jutra u pogledu sve zaobljava tako da stalno posrče, udara se, iskrece noge jer staje u prosjek stijene koji nije vidio, na šicasti vrh koji mu ubode nogu ili je iskrene kao maloprije, zakorači u prazno.

Ide on ovako od jučer prije podne. Krenuo je oko deset ujutro, nakon što je još jednom čuo brojna Antina objašnjenja protiv svog plana. Jučer su mu ti razlozi, koje je čuo mnogo puta do tada i uvijek su mu djelovali neuvjerljivo i izmišljeno, bili dosta uvjerljivi pa ih je prihvatio, zapravo usvojio i gotovo osjetio kao svoje. Popio je sa svojim dobrim domaćinom još po jednu kafu i krenuo. Nije znao kamo ide, ali je znao da će doći na svoje pravo mjesto, tamo gdje će se cijelo ovo kino okončati onako kako treba. Potpuno.

Sprva je išao radosno i bez problema, pentrajući se po stijenama kao u nekom zanosu, jureći niz brda s vedrim smijehom u sebi, ne videći problem u tome što ponekad padne, oklizne se ili posrne. Veselilo ga je što gleda krajolik koji je uvijek volio i osjećao kao svoj, a još više ga je veselilo što je cilj blizu i što sve dolazi do nekog rješenja. Ali je veselje iscurilo sa snagom, pa je u sumrak više teturao nego hodao, a svako posrtanje ili pad osjećao kao bolno poniženje ili

nešto još gore. Ipak je išao dalje sve do mrkloga mraka, a tada se morao zaustaviti jer se razložno bojao da će slomiti nogu ili se na drugi način ozbiljno ozlijediti jer se u ovom mraku po ovom terenu ne bi mogla kretati ni koza odrasla ovdje. A on se ne smije ozlijediti, on mora dalje, on mora što prije do svoga mjesta s kojega se može, valjda može, otići.

Namjestio se pod jednu visoku stijenu koja ga je štitila bar od izravnih udara vjetra. Umoran je i malo bi mu sna koristilo, ali ne zna smije li zaspati jer se sigurno ne bi probudio. To bi, zapravo, bilo sasvim u redu, ovdje mu se dopada a i dobro bi bilo naprosto zaspati, ali bi bilo glupo ostati ovdje ako je već krenuo prema pravome mjestu (a nije stigao do njega, nije osjetio u sebi da je stigao, nije prepoznao, nije se ni nagovijestio znak kojim bi mu se njegovo mjesto javilo). Srećom, toliko je umoran i promrzao da mora spavati i ako neće jer mu je jedino to ostalo, sve u njemu već spava, oči ga peku i same se sklapaju, a svako je mjesto, uostalom, pravo ako je do tog da se zaspe i mirno u snu ode sa svim svojim, cijel. Dobro je, upravo onako kako treba, tamno, hladno i pospano, već usnulo.

Onda se sjetio da je otišao ne pozdravivši se s Antom i ne objasnivši mu ono o žrtvi, pa se jako razbjesnio na sebe. Ustao je i krenuo da se vrati u Cistu Provo, pa odustao jer je mračno i ne može se kretati. Šteta, siguran je da ima mnogo istine u onome što je spremio za Antu, ali kako sad sve to... To je jedno dugo i komplicirano, ali sigurno istinito, objašnjenje u kojem je najvažnije otkriće da bi sve ovo naporno trajanje ovdje moglo imati nekog smisla ako bi se čovjek na kraju mogao žrtvovati za nešto do čega mu je stalo i što je šire od njega samoga. Ali je naš problem danas u tome što je naše doba zabranilo žrtvu i ukinulo stvari za koje bi se normalan čovjek mogao žrtvovati, pa smo mi osuđeni na uvjerenje da smo besmrtni, tako da držimo dijete, održavamo kondiciju, sakrivamo od sebe mrtve, bolesne, slobodne, radimo sve odnosno rade nam sve da sačuvamo uvjerenje o svojoj besmrtnosti... Ali ne, nije to ono što je smislio o žrtvi, ovo je nešto posve drugo, ne zna ni on šta. Bio je za Antu spremio jedan dobar govor o žrtvi koji bi ga sigurno uvjerio i Ante bi sigurno nagovorio svoje iz Ciste Provo da ga na magariću... Ali je zaboravio, a sada to i nije neka šteta jer se po ovome mraku ne može vratiti.

Puni mjesec ga je zatekao u nastojanju da se prisjeti bar nečega od onoga što je smislio u vezi sa žrtvom i što nije rekao Anti a trebao je, svakako je trebao. Ustao je i krenuo jer se vidjelo kao usred dana, samo nešto zaobljenije i utoliko ugodnije. Par puta je stao pitajući se vraća li se to u Cistu Provo da Anti objasni sve ono oko žrtve ili ide dalje prema mjestu koje čeka na njega, a onda nastavlja ne nalazeći odgovor i ne nalazeći da je to neki problem. Jednom se prestravio od pomisli da je zalutao, ali se brzo umirio sjetivši se da on ionako ne zna kamo ide, a veoma ti je teško zalutati ako ne znaš kamo ideš. I tako je dospio do stijene na kojoj je iskrenuo nogu i skotrljao se u ljeskov grm.

Bol u gležnju je popustio pa se on iskobelja iz grma lijeske i nastavi put

želeći da u danu koji je već počeo stigne na cilj. Važno je uspeti se na vrh brijega koji je pred njim jer će, kad bude na vrhu, sasvim jasno vidjeti je li iza ovoga drugi brijeg, kao što uglavnom biva, ili je mjesto koje čeka na njega, mjesto na kojem bi se mogao i on jednom osjetiti odmornim. Treba se uspeti na vrh, a onda će sve biti jasno. Ali je glupo što mjesta biraju nas a ne mi njih. Iako je i dobro jer bismo mi, kakvi smo, svako mjesto proglasili svojim i dobrim.

Od vrha brda sterala se padina koja se lagano, blago, u valovima, spuštala prema Duvnu. U dnu padine, tamo gdje počinje ravna visoravan, nalazi se njegova škola, Hajrudinova škola, a stotinjak metara ulijevo od škole počinjalo se uzdizati brdo na kojem je nekad bila Farukova kuća.

Radosno je krenuo tamo računajući da bi možda u pocrnjeloj travi mogao naći oraha zaostalih od jesenas, ako još uvijek stoji orah što je rastao iza kuće'. Šteta što kuće više nema, ona bi mogla biti ono mjesto, bilo bi prirodno da bude. Ili da je barem ostala ruševina, pa da na humku maltera i izmrvljenog kamena, kao Garov na ruševini Festine kuće.

Sreo je Begu, stolara, prvog susjeda, i silno se obradovao što su se tako prirodno i lijepo prepoznali. Bego gaje odmah pozvao u kuću (on je uvijek svakoga pozivao u kuću koja je zato uvijek bila puna), sada praznu, prvi put otkako zna Begu i njegovu kuću, pa se jako uznemirio pitajući se čime bi ga ponudio. Srećom, to mu nije smetalo da razgovara i da odgovora na Farukova pitanja.

-Nema oraha, posijeklo ga je dvije-tri godine nakon što ti je majka otišla. Ti od tada nisi dolazio, je li tako? Kasim je sa familijom bio krenuo u Tursku, ali nisu stigli. Znam da su došli do Višegrada, tamo su se sreli s Karlom pokojnim, ali im se nakon toga gubi svaki trag. Karlo je poginuo negdje oko Jajca, otisnula se kola i prerezala ga. Vaš je Šerif otišao u Australiju i tamo zaglavio, zajedno sa Franom i njegovima. Emina je ubilo u Dretelju, a familiju mu odvelo ne znam ni gdje ni kako. Abdullahovi su odselili u Njemačku i ne čuje se za njih, a Ahmet i njegovi su u Francuskoj kao i tvoj otac. Možda u istom groblju.

Onda je Bego razvio pred njim dva velika papira, jedan crveni s križevima i jedan bijeli s kružićima. Pritisnuo je papire pepeljarom i čašom da ostanu razvijeni, pa počeo pokazivati i objašnjavati, ne bez ponosa.

-Marijan, Njemačka, zatvor, odmah nakon zatvora ga ubilo na ulici u Frankfurtu. Jure, objesio se u Sloveniji. Ilija, Australija, umro lijepo. Anđelko, krenuo i zaglavio prema Italiji. Stipe, pao s broda pred Rijekom. Krešo, u Americi. Mile Radošev, primao elektrošokove pa se razmekšao i ubio se. Ante Krajina, poginuo u Zadru. Jozo Radin, u Austriji, ne zna se. A evo ti ovdje naši, od njih nema ni tragova. Juso, Mehmed, Ale, Fahru-din, Tahir, Emir, Enver, Vahid, Mahmut, Abid, Husein, Salko. Samo sam ih ovdje mogao uvesti, nacrtati im njihova mjesta.

-A ti... Vodiš knjigovodstvo ili šta? Zato si ostao? - upita Faruk zbunjen Beginim urednim crtežima i imenima od kojih neka već nije ni povezivao s

onima koji su ih nosili.

Morao sam, treba neko i ovo, bar popisati kad nikakva drugog traga nema. Najprije sam odvojio dvije njive, jednu za njih i jednu za nas. Kako dođe za nekoga vijest, ja mu postavim nišan ili križ, prema njegovom zakonu, kao da ima grob tu gdje bi trebao imati. Ali su se njive potrošile, nema njive bez kraja, pa sam se sjetio da ih upisujem i ucrtavam na ove papire, na papir više stane jer mogu stisnuti, samo pravokutnik da mogu upisati ime i staviti kružić za naše ili križ za njih. Sad je mnogo lakše, vidiš da imam još mjesta za sve što nas je ostalo, pa da i pretekne malo papira.

Faruku se odjednom nije više dopadalo ovdje jer je zaključio da je Bego lud. Volio ga je, iz duše ga je volio i bio mu zahvalan što ovako uporno traje da bi svima osigurao njihovo mirno mjesto makar na svom papiru, i zavidio mu je na toj upornosti u kojoj ima nečeg veličanstvenog, zavidio mu na mirnoj uvjerenosti da ipak postoji neki razlog, divio se urednosti cijelog Begina posla koji je u svakoj pojedinosti prekrasan. Sve je ovo uzvišeno, u to nema sumnje, ali je, kao sve uzvišeno, negdje u osnovi mahnito, ni u to ne bi trebalo biti sumnje. Preljepo je znati da negdje postoji Bego koji poziva u kuću i vodi precizno knjigovodstvo, ali treba se udaljiti, treba biti daleko od toga ako se nema njegova spokojna sigurnost i ako se ima ovaj bolećivi strah od ludila. Uostalom, on ionako mora ići, i to mora sa zdravim razumom kojem se cijelog vijeka morao zaklinjati.

Krenuo je niz brijeg prema središtu grada, tamo gdje su u njegovo vrijeme bili gimnazija, Stipina trafika i Ajšina kafana. Prije centra, malo iza starog hotela, sreo se sa čovjekom koji mu je odnekud bio poznat, a i čovjek se očito trudio sjetiti se otkud njega poznaje. Na korak pred Farukom čovjek se zaustavi, upre prstom u njega i vikne: "Drugi A". Istog se trenutka Faruk sjeti da je pred njim Krunoslav Đikić s kojim je išao u gimnaziju, pa odgovori upirući prstom na isti način: "Treća klupa do prozora". Krunoslav povuče ruku, pa je opet ispruži upirući prstom i viknu "Tako je", a Faruk se zabrinuto upita je li im to s prstom bio neki znak koji je on zaboravio (mora li sve vrijeme ovako jako vikati i izmahivati rukom s prstom naprijed da bi mu Krunoslav povjerovao da je ovo zaista on?).

-Odmah sam te prepoznao - reče Faruk ponosno, s prstom naprijed za svaki slučaj, iako nešto tiše od Krunoslava - iako te nisam vidio čitavu vječnost.

-A koga si uopće od naših vidio, s kim se inače viđaš? - upita Krunoslav, a Faruk uze odgonetati je li pitanje bilo izgovoreno normalnim ili sumnjičavim tonom.

-Nikoga, iskreno govoreći, ni za koga zapravo ne znam. Gdje je, naprimjer, Ile Perković?

-Bio u Osijeku, poginuo ljetos.

A Puran, onaj što je sjedio s tobom u klupi?

-U Argentini. A sjećaš li se Stane Karan, one što je sjedila iza mene?

-S dugim pletenicama? Kako se ne bih sjećao. Šta je s njom?

-U Rusiji. Najozbiljnije, nešto zakovrnula. Otišla s firmom praviti hotel i tamo ostala.

-A Jozo Krišto, onaj iz prve klupe s motorom što je stalno pjevao?

-Bio u Splitu, ne znam šta je s njim.

-A Zahida, prva do vrata?

-Ona se udala za Arapa i sad je tamo negdje. A sjećaš li se ti nekog Faruka Karabega? Neki dan sam u teći našao to ime, ali se čovjeka ne sjećam - upita Krunoslav zabrinuto.

-To je onaj što je sjedio u zadnjoj klupi do vrata, sam - odgovori Faruk praveći se lukav.

-Nije, u zadnjoj su klupi bile Ruža Krstanović i Stana Momirova, nešto si pobrkao.

-Nisam nego si ti nešto zamijenio - istraja Faruk osjećajući da se bori za nešto dragocjeno, za nešto što mu oduzimaju a on to ne smije izgubiti.

-Zamijenio sam tebe, ja se tebe zapravo uopće na sjećam - odmahnu Krunoslav pomalo prezrivo, zaobiđe ga i prođe.

-Jesi li ti Krunoslav Đikić? - viknu Faruk za njim ne bi li spasio ono što se još da spasiti.

-Nikad bio, i ti si, znači, mene zamijenio - odgovori čovjek s vidnim olakšanjem i ode.

Faruk zabrinuto isprati očima nepoznatoga koji se, srećom, izgubi odmah tu, iza starog hotela, a onda brzo krenu prema autobusnoj stanici. Treba se odavde ukloniti, ovdje nije dobro, ako nekoga i vidiš taj je lud i opasan ili nije onaj koji je. A ipak nije normalno da sretne samo Begu i ovoga nepoznatog. Sve je uredu, zna on da je ovo Duvno, ali ni za Duvno nije normalno da u njemu borave samo ova dvojica, pa i oni ljudi. Evo, otkad ide ulicom i nigdje nikoga. Istina je da odavno nije bio ovdje, ali nije u redu da cijela ulica bude prazna.

Osjeti neugodan strah, zapravo duboku jezu, kad shvati da je doslovno sam na cijeloj ulici koju vidi od škole do autobusne stanice. Koliko pogleda iza zavjesa, iza zatvorenih ili poluzatvorenih prozora leži na njemu? Šta ti pogledi sadrže, šta lijepe za njega, šta mu spremaju?

Prikrade se jednom prozoru da kradom baci pogled unutra i stade zapanjen. Priljubi nos uz staklo, ogradi lice dlanovima i pažljivo zagleda. Onda pređe do prozora na susjednoj zgradi, pa onda na isti način osmotri kroz prozore na nekoliko kuća okolo. Svugdje isto. Svugdje prozor, uredno zatvoren i uredno zastakljen, u uredno ozidanom i okomitom kamenom zidu, a iza prozora ništa. Ni sobe, ni poda, ni pregradnog zida, ni prozora u suprotnome vanjskom zidu, ako uopće ima toga suprotnog zida.

Ispitujući ono iza duvanjskih prozora i čudeći se tome što je otkrio, došao je do autobusne stanice. Treba uskočiti u prvi autobus i otići kamo bilo jer ovo očito nije pravo mjesto, nije mjesto za ono, ovdje se ništa ne može završiti

a, pravo govoreći, ni početi jer ovdje počinju samo ovakvi poput njega a to i nije neki početak. Treba otići, što prije i što dalje, mislio je s neugodnim strahom. Ugodno je drijemati ovako, zaklonjen zidom novog hotela i malo ugrijan suncem, ali treba i od te ugodnosti pobjeći, treba prvim autobusom koji naiđe ma kamo vozio.

A onda skoči i krenu najbrže što su mu premorenost, pos-panost i strah dozvoljavali, bijesan na sebe toliko da su mu suze iskakale. Koji crni autobus, kakav je to on idiot postao?! Kakav autobus on to čeka, kakvi autobusi uopće voze ovuda? Ovo nije mjesto, a autobusi mogu voziti samo kroz mjesta. Nije, naravno, ono mjesto, to je već shvatio, ali ovo nije mjesto uopće a on idiot još nešto čeka. Treba tražiti svoje mjesto, valjda ga jednom i nađe, valjda i on jednom ode. Bože, da je otići! Samo da je ne ostati nakon svoga pravog časa! To je zapravo jedino važno.

-4-

PISMO FARUKU

Ovo je, dragi prijatelju, ono što sam zapisala dokazujući sebi da si postojao, da sam postojala, da smo se jednom sreli i voljeli. Ne mogu dalje jer nema svjetlosti za pisanje, a ni ja nemam snage niti šta više razumijem. Ne mislim, ne pitam se, ne razumijem, samo blago tugujem i čeznem, pa mi je lijepo. Ne znam jasno kad je dan a kad noć, već dugo ne osjećam glad ni studen, sva sam sasvim unutra, tako tiha i blaga. Prvi put se zaista sebi dopadam i zadovoljna sam sobom.

Od polovine novembra stanujem u podrumu. Tada su počele jake studeni koje se ne bi mogle podnijeti u našem stanu, ovako potpuno razvaljenom, pa sam morala urediti naš pregradak podruma, snijeti ležaj i pokušati da ovdje uredim nešto nalik na život. (Samo je noću jezivo jer nemam svijeća ni ulja za uljanicu, tako da se mrak uvlači u mene; preko dana je sasvim dobro, ako je dan svijetao u podrumu je blago sivo svjetlo - upravo za tebe.)

Rijetko odavde izlazim jer nemam snage. A nemam ni razloga - veoma rijetko se u gradu može kupiti nešto za pojesti, ogrijev mi ne treba, nemam koga posjetiti, nemam nekoga s kim bih jako željela razgovarati. Naš mi starac svakodnevno navrati da mi donese nešto za pojesti, da me ubjeđuje da stanujem s njim i njegovima, da me malo razgovori. Da imam hrane ili maraka uselila bih kod njih jer bi to bilo dobro i za njih i za mene. Ovako ne mogu, predugo ovo traje i prevelika je nevolja pa se niko više nikom ne raduje. Oni još uvijek imaju ponešto za jesti pa bi moj boravak kod njih bio neprijatan i za njih i za mene - osjećali bi se obaveznima nuditi me kad jedu i ja bih se osjećala obaveznom svaki put odbiti, a ni njima ni meni nije do toga što radimo, naprotiv. Ne treba provjeravati dobrotu ljudi koji su zaista dobri.

Ipak nemam onoliko osame koliko bi mi prijalo i koliko bih voljela imati

jer je podrum prečesto pun. A inače, kad se manje puca, sama sam i, ovako utopljena u perini, snatrim, drijemam, spavam, radim što me volja. Sve u svemu, lijepo mi je i ne znam nekoga s kim bih se mijenjala za sudbinu. Ti to znaš, prijatelju moj, znaš barem onoliko koliko ja znam, kako je tebi dok tražiš neko mjesto koje bi moglo biti i tvoje, bar toliko da s njega možeš otići. Zato se neću truditi da ti objasnim, da ti na primjerima pokažem koliko mi je i kako lijepo.

Sve je prekrasno okrupnjalo; osim mene koja sam se malo smanjila. Nema više jutra, dana, sumraka, noći, nema više ni ponedjeljka, utorka... Tu je vrijeme, naprosto vrijeme, i to sve i posve moje vrijeme. Tako je i sa svijetom, tako je sa svim. Ona me je, vanjska, stvarnost, iscjepkana na oblike i komadiće, posve napustila, tako da mi je sve ostalo sasvim unutrašnje i moje.

A što je najvažnije, saznala sam da na česmi pod Bistrikom uvijek ima vode. Od sada ću preko dana čuvati snagu da svake večeri mogu otići po vodu, da se mogu oprati i čekati čista i lijepa, ovako mirna i zadovoljna sobom. Čekam te. Znam da ćeš doći jer smo, nažalost, zauvijek oslobođeni smrti. U onome što nam je preostalo, u onome što nam je suđeno, moramo se opet sresti. Daj Bože da saznamo zašto je to dobro.

Prijatelju moj, toliko. Ako želiš još čitati, kad zaželiš dalje čitati, dođi ovamo k meni gdje možeš biti, gdje moraš biti, tekst i njegov smisao ujedno.

Ja, Azra, sretnica.

REGISTAR MANJE POZNATIH IMENA I POJMOVA

abdest (pers.), obredno pranje prije molitve, namaza. *Abdest* ili *wudu* je malo pranje koje uključuje umivanje lica, ruku do lakata, potiranje tjemena i vrata mokrom rukom, ispiranje nosa i usta, ispiranje ušiju i pranje nogu do koljena.

adar, posljednji, dvanaesti mjesec sumerskoga kalendara, zodijački znak ribe (odgovara II-III mj. gregorijanskog kalendara)

al-Fatih, u osmanskoj historiografiji epitet koji se javlja uz ime Mehmeda II, osvajača Konstantinopolisa; taj tip epiteta je toliko obavezan da funkcionira kao osobno ime (koje je, istini za volju, i inače sasvim dvosmisleno kao oznaka za vladara; ima, naime, nešto izrazito paradoksalno i semiološki neodrživo u spoju osobnog imena i vladarske funkcije)

al-Iskenderija, Aleksandrija

ajet (ayyat, ar.), stavak, cjelovit rečenički iskaz u Kur'anu

Apsu - (Abzu), vid. Enki

bitka kod Angore, 27. 04. 1402. po gregorijanskom kalendaru kod Ankareje Timur Lenk uništio vojsku Bajezida I, a samog sultana zarobio. Osmanska historiografija sklona je ovoj bici poricati povijesni značaj i spominjati je uzgred, nazivajući je nesrećom, kao da se radi o zemljotresu ili čemu sličnome, a među tumačenjima te nesreće najzanimljivije je ono koje kaže da se bitka morala tako završiti jer je Bajezid u svome uvredljivom pismu Timuru počinio dva teška grijeha: 1. Timurovo ime napisao je crnom bojom ispod svoga koje je, naravno, napisao zlatnom; 2. na krajnje nepriličan način spomenuo je Timurov harem sa ženama. Prvim grijehom pokazao je da bi htio više nego što je čovjeku dato, a drugim je pokazao da je spreman na niže od onoga što je čovjeku propisano. Zbog tih bi grijeha, kaže tumačenje koje se ovdje parafrazira, Bajezid izgubio ovu bitku i da je odnos među vojskama bio suprotan.

dvadeset i sedma noć (uvijek se misli na 27. noć Ramazana, muslimanskog mjeseca posta), Laylat al-Quadr, noć svih vrijednosti, noć najviših vrijednosti; noć u kojoj je Poslaniku prvi put sišla Objava; naziv ove Noći potječe iz Kur'ana gdje je opisana kao "noć koja je bolja od hiljadu mjeseci", kad meleki silaze na zemlju, noć blagoslovljena sve do pojave jutarnjeg rumenila.

džennaza, sahrana kod muslimana, pogrebni obred

džin, (ar. ginn), biće od plamena, inače nevidljivo, inteligentno, sa sposobnošću da se pojavljuje u raznim oblicima, stvoreno od bezdi-mnog ognja, za razliku od ljudi koji su stvoreni od čiste zemlje, ili meleka (anđela) stvorenih od svjetlosti.

elul, šesti mjesec sumerskoga kalendara, odgovara zodijačkom znaku djevice (VIII-IX mjesec gregorijanskog kalendara)

Enki - (Ea, Hajja), sum. "vladar zemlje", vladar donjih strana, zaštitnik Ereha (grada Eredu), gospodar Apsua (Abzua), svjetskoga podzemnog beskrajna slatkih voda koji se ni semantički ni tehnički (praktično) ne može razgraničiti od prvobitnog Chaosa, gospodar zakletvi i magije. Član prvoga sumerskog "svetog

trojstva" (božanske trijade) u kojem su An (Anu) - sum. nebo, Enlil -sum. vladar-vjetar, Enki - voda i zemlja.

Ezoterici su skloni vjerovati da je Enki njihov zaštitnik i vezuju ga za melankolični saturnski utjecaj te za zodijački znak vodenjaka. Zato predlažu, koliko lijepu toliko neuvjerljivu, interpretaciju po kojoj Enki prethodi Anu i Enlilu, oslanjajući tu interpretaciju na svojim ezoteričkim predodžbama. An (nebo) se, po njihovome mišljenju, konotira sa "gore, svjetlo, glava, sunce, sklad, razum", a onda, posredstvom ovoga, po mehanizmu neposredne asocijacije, sa "racionalno diferencirajuće, prodorno, aktivno", a u sličnoj se paradigmi može vidjeti Enlil (vjetar) koji je "suho, pokretno, muško, gornje". Enki je, naprotiv, "dolje, tamno, nepomično, pasivno, nejasno, pomiješano". An je sunce, Enki je Saturn, An je princip analize, razlikovanja, diferenciranja, identiteta - Enki je princip osmoze, konotiranja, prožimanja (s Enkijem se povezuje dvospolni Isimud). Druga osnova ezoteričkog uvjerenja da Enki prethodi Anu i Enlilu su elementi za koje se ta božanstva vezuju: Enkijevi su teški elementi voda i zemlja, elementi plodnosti, gradivni elementi; Anu i Enlilu pripadaju lagani elementi (zrak i vatra) koji su čisti, jednospolni, diferencirani, elementi iz kojih ne nastaje drugo jer su konačni.

Ezoterici se, osim toga, pozivaju na činjenicu da se u Enkiju ne-diferencirano javljaju dva elementa, dok se uz druga dva člana prvobitnoga božanskog trojstva vezuje po jedan element, što je još jedno svjedočanstvo o živoj prisutnosti prvobitnog sinkretizma u Enkijevoj osobi.

Reklo bi se, međutim, da ezoterike nije toliko briga za Enkija koliko za mogućnost da u njemu prepoznaju onu samu unutrašnjost kojom su oni tako opsjednuti, ono sasvim unutrašnje koje, kako bi rekao Johannes Scotus Eriugena, samo po sebi nije ništa ali može biti sve i zato jeste Sve. Kao slavna kugla hermatizma kojoj je središte svugdje a rub nigdje.

Enkijeva je supruga Damgalnuna, sin mu je liječnik i strijelac (onaj koji usmjerava prema cilju) Asalluhi, a kćerka Nanše. Nejasni su njegovi veoma strasni odnosi s Nin-Tu ("žena koja rađa") koja ga je zarobljavala, zavjere protiv njega sklapala, trovala ga. S obzirom na to da ona "Nig-zi-gal-dim-me" ("daje oblik onome u čemu je dah života"), reklo bi se da je uz njezinu pomoć, njihovom ljubavlju, Enki čuvao božanske sileme.

Enlil, vid. Enki

farnak, derivacija iz st. iran. *hvarnah* - svjetlo, sjaj, bljesak, sunce. U "Avesti" se sa *Farn* označavalo sijajuće, sunčano načelo, Božanski oganj i njegove materijalne emanacije. *Farn* znači i "dobri dio, sudbina, karakter, dostojanstvo, zvanje". Sjedinjen s tijelom, *Farn* (karakter, vokacija) daje Farnaka, bastardno biće u kojem se susreću, jednako jaki i jednako zastupljeni, jednako konstitutivni i jednako stvarni, konačno tijelo i božanska emanacija. Farnaci su obilježeni karakterističnom tugom bastarda, tipom tuge koji obilježava sva čudovišta i sve mješance. Ta tuga vjerovatno dolazi otuda što bastard zna da je sintaksička

greška (njegovi dijelovi, neraskidivo srasli, ne mogu sviknuti jedan na drugoga), tako da svijet ne može pristati na njega a on, siromah, na sebe može i na svijet mora.

Iz svijeta farnaci odlaze kao i dualistički proroci - rastrgani, ali im se ni u tome ne da da budu kao drugi jer dualističke proroke raskidaju maskirana (dvostruka) bića, a farnake raskidaju ljudi. Tako su, naprimjer, Zarathustru rastrgali drogom omamljeni turanski ratnici maskirani u vukove (sjetite se da je slično s Orfejom, Ozirisom, Dionisom Zagrejom), a sve farnake su čestiti ljudi, nesprenni da pristanu na bastarde i na ostalo što nije dovoljno čisto, proveli na magarcu kroz grad i na kraju ophodnje rastrgali. Sasvim trijezni, omamljeni samo ljudskim zanosom gomile koja vjeruje u svoju čistotu. Farnaci ipak odlaze radosni, valjda zato što njihovoj tužnoj duši prija cjelovita proporcija koju grade s dualističkim prorocima. Jedinstveno biće proroka: Dvostruko biće ubica - Dvostruko biće farnaka: Jedinstveno biće ubica. Treba napomenuti da ljepoti i vrijednosti ove proporcije doprinosi i to što cjeloviti i u sebi jedinstveni prorok naučava dvostrukost, dok bastardni i u sebi dvostruki farnak naučava jedinstvenu cjelovitost.

Figani - pjesnički pseudonim Ramadan-efendije iz Trabzona (Tra-pezunta), osmanskog pjesnika iz X (gregorijanskog XVI) st. Došavši u Istanbul, priključio se Iskender Čelebiji. Veoma mlad je pogubljen na prilično spektakularan način: proveden je na magarcu, licem prema repu, kroz Grad, uz pratnju koja je pozivala prolaznike da ga kamenuju. Takvo pogubljenje je naložio Sulejmanov veliki vezir Ibrahim-paša, zbog podrugljivog bejta (distiha) koji glasi:

*Onaj Ibrahim je rušio idole,
a ovaj (drugi) ih podiže.*

Postoje dva tumačenja čitavog slučaja, a oba se oslanjaju na činjenicu da je Figani poricao autorstvo distiha na koji se Ibrahim tako naljutio. Jedno tumačenje kaže da su Figanija oklevetali protivnici koji su se uplašili Figanijevog zbližavanja s Ibrahimom, pa mu pripisali stihove koje su sami sročili. Drugo tumačenje je složenije i uvjerljivije: Figani jeste sročio kobne stihove i jeste poricao autorstvo, ali je poricao slabo, poricao je tako da ne ostane nimalo sumnje u to da su stihovi njegovi. Tako je zadovoljio dva, naizgled nepomirljiva, zahtjeva svog bića: kao živ čovjek i kao biološko biće, morao se braniti od onoga što donosi sigurnu smrt, pa je zato poricao; kao pisac, morao je potvrditi svoj tekst makar ga to koštalo onoliko koliko košta, pogotovo zato što je znao, što je htio odgovarati za ono što je napisao. Htio je da pisanje i objektivno ima značaj koji mu on pripisuje (i koji ima za njega), htio je da bude teže, važnije i presudnije od objedovanja, kupanja, pa i od odlaska na bojno polje. Zato je poricao tako neuvjerljivo, poricao je tako da poricanjem potvrdi. O tome posredno svjedoči jedan bejt kojega se Figani nije odricao ni u kompliciranoj igri poricanja koje potvrđuje:

*Ako na ovom svijetu ne procvjeta ruža željena,
Kakva žalost, slavuju dragi? Postoji ružičnjak i na onom svijetu.*

gufa, okrugla košara od pletene trske, ravnoga dna i niskih strana. U takvoj košari radnici prenose terete na glavi. Ako se dno začepi kučinom i vunom, a onda se nabije mješavina usitnjene zemlje i bitumena da ne prodire voda - dobije se barka za prevoženje tereta vodom. Gufa je imala jedno veslo na krmi, a po kanalima su je vozila dva veslača.

harem, ar. zabranjeni (ograđeni) prostor; nešto sveto, nedodirljivo; ženska čeljad, žena; ograđeno džamijsko groblje; groblje; prostor intime

Havva, ar. Hawwa - Eva (ime joj se ne pojavljuje u Kur'anu, ali i u islamskoj tradiciji ona važi za prvu stvorenu, za Ademovu ženu)

imam, ar. imam, pl. 'imma - znak, uzor, vođa; riječ je u Kur'anu upotrijebljena sedam puta u jednini i pet puta u množini, uvijek u spomenutim značenjima. Kod šiita znači najviši vjerski autoritet među živim ljudima.

Ibrahim-(prvi), Abraham, u islamskoj tradiciji veoma poštovan poslanik za kojeg se vezuje prva osuda idola i idolopoklonstva

Ibrahim-(drugi), jedan od velikih vezira sultana Sulejmana Veličanstvenog, Sulejmanov miljenik; zadavljen jedne noći u Sulejmanovim intimnim prostorijama, pretpostavlja se zbog nerazumnih pretenzija

ismailiti, pripadnici šiitske sekte okupljene oko uvjerenja da je sedmi i posljednji imam Ismail ibn Džafer. Naime, šesti imam, Džafer as-Sadik, imenovao je za svog nasljednika (sedmog imama), svog sina Ismaila, ali je Ismail umro 760. dakle pet godina prije svog oca, tako da formalno, u ovoj stvarnosti, nije mogao biti imam. Ismailiti, međutim, smatraju da je Ismail zakoniti sedmi imam koji i dalje živi, samo skriven u usporednome svijetu iz kojeg će se jednom vratiti ovamo kao Mahdi (Mesija).

Istanbul - (Konstantinopolis, Bizantion, a kod nekih autora, bez jasnog razloga ali zato pretenciozno, Islambul), grad u kojem je počeo takozvani Srednji vijek i grad u kojem se, kao u ogledalu, odražava sudbina svijeta.

Pokojni Konstantin je, obnovom Bizantiona, izveo operaciju kojom u duhovnoj sferi počinje Srednji vijek jer je to prvi Prijenos (Translatio) u zapadnom svijetu, dakle prvi slučaj odvajanja Smisla od tijela i prenošenja Smisla na drugo mjesto. Konstantinov poduhvat je, naime, Translatio Rima, prenošenje smisla Rima na drugo mjesto jer je obnovljeni Bizantion (Konstantinopolis) Novi Rim, zapravo istinski Rim, mjesto na kojem i u kojem, od jednog momenta, obitava Smisao Rima, jer su tu bitni epiteti tog smisla: carska kruna, Božije Tijelo i središte svijeta. Konstantinopolis je odraz u ogledalu Rima, njegov strukturni model, slika (eikon), označeno: izgrađen je na sedam brežuljaka, podigao ga je vladar koji se sklonio iz ugroženoga grada, ograđen je zidovima unutar kojih su skladno okupljeni svi gradivni elementi kosmosa (vatra, voda, zrak i zemlja). Onako kako se u svetoj slici objavljuje struktura nebeskog prijestola, u Konstantinopolisu se objavljuje struktura Rima i sami Rim.

Translatio Rima u Konstantinopolis realiziran je ne samo na razini smisla nego i na socijalnoj razini jer je Konstantin u svoj grad preselio sebe i krunu, vladu i svoju pratnju. To je, međutim, manje značajno od činjenice da je Konstantinopolis prvi i možda najvažniji primjer dosljedno izvedene "metaforizacije svijeta", tako karakteristične za srednjovjekovni svijet, kojom se smisao i tijelo razdvajaju: Konst. je Rim jer je u njemu smisao Rima, a materijalno postojanje nekoga drugog Rima pri tom je zanemarljivo.

Kao da je (u svome arhetipu u ideji, od postanka u idealnome) središte svijeta ili njegov eikon, Istanbul je "oduvijek" odražavao, kao ogledalo, sudbinu svijeta. Kad se oblik svijeta u istočnim kulturama (mezopotamskoj, egipatskoj) počeo zatamnjavati što je, posve prirodno, zaprijetilo krajem svijeta, nastao je Bizantion (VIII-VII st. stare ere) kao ogledalo ili posrednik koji će Smisao prenijeti na zapad, među barbarska helenska plemena koja u tom trenutku, od sve kulture koja se može imati, imaju samo epske pjesme. Otprilike milenium kasnije, u Bizantion, koji se tada zove Konstantinopolis, preneseno je središte svijeta iz Rima koji je u tom trenutku prepušten hirovima barbarskih plemena (koja od sve kulture imaju samo epske pjesme) nezainteresiranih za Smisao i nespremni za brigu oko oblika koji jedini može u ovom svijetu sadržati i tako sačuvati Smisao. Opet je, dakle, drvo svijeta preneseno (Translatio) preko ovog mjesta i tako sačuvano od sušenja. Treći put se to dogodilo oko milenium kasnije, kad je Grad treći put promijenio ime. Po sasvim pouzdanim kalendarima, 1492. navršavalo se sedam mileniuma od postanka svijeta, što znači da je te godine svijet morao propasti (trebalo bi ispitati korespondenciju toga sedmog mileniuma sa sedmim mileniumom gnostika, ali se to ovdje, nažalost, ne može uraditi); zato Crkva, kao što se pamti, nije ni pravila kalendar za vrijeme nakon 1492., vrijeme kojega neće biti. Da se kraj svijeta ne bi dogodio, Konstantinopolis je prije Kobne godine promijenio ime po treći put i tako pomogao prijenos (Translatio) Drveta svijeta. Šta će se dogoditi kad se namiri otprilike milenium nakon ovoga, trećeg, preimenovanja? Kamo će se, posredstvom Grada/Ogledala, preseliti Drvo svijeta?

Ištarina svećenica, zvanje koje bi se na današnji jezik moglo prevesti kao *-sveta prostitutka-*. Pri Ištarinim hramovima svećenicama je to bila služba koja je pokazivala jedno od lica božice. Spoj Ištarine svećenice s muškarcem projekcija je (ili ritualno ponavljanje) pri-mordijalnog čina u kojem su se spojili Nebo i Zemlja ili dva druga stvaralačka počela, stvarajući (začinjajući u svom spoju) plodnost uopće i žudnju koja je prvi uzrok plodnosti.

Herodot pripovijeda kako je u nekome mezopotamskom gradu zakon obavezivao sve žene, uključujući i vladarevu suprugu, da jedan dan u godini borave na trgu i čekaju stranca koji će im prići. Ne smiju se ukloniti s trga dok ne zadovolje nekog namjernika za sumu koju on sam odredi, kaže Herodot (I,199), dodajući da sličan običaj postoji na Cipru. Istinoljubivi Herodot prešućuje sličnu instituciju i isto zvanje u svojoj Heladi (gdje su se dame toga zvanja zvale-hijerodule-) u kojoj su, kao i svugdje, mudri ljudi svetim nazivali ono što je u

čovjeku dovoljno duboko da se ne može razumjeti, dovoljno jako da se ne može poreći, dovoljno lično da se ne može kontrolirati i dovoljno različito od svih oblika moći koji se mogu ugraditi u mehanizme vlasti. "Tremendum et fascinosum". Znali su stari pristati na sebe i znali su da je prekrasno opravdanje (dovoljno objašnjenje) za ono što ne smiješ a moraš - proglašiti to svetim.

kelek, splav od najkrupnijih stabljika trske ili od drveta. Ako se ispod splava pričvrste mješine punjene vazduhom, može se opteretiti i ozbiljnim masama.

Knjiga, s velikim početnim slovom uvijek se odnosi na Objavu, prvenstveno na Kur'an

manu, mjera za težinu, 505 gr.

medresa, ar. madrasa, obrazovna ustanova, u tradiciji odgovara srednjoj školi

melek, ar. mala'ika - anđeli, anđeo

Mevlana - (Mavvlana), počasni nadimak velikog mističkog pjesnika Galalad-din ibn Baha'ad-din Sultan al-Ulama Walad ibn Huasvn ibn Ahmed Hatibija, poznatog i pod nadimkom Rumi. Rimljanin (Rumi) je možda najveći mistični pjesnik islamskog svijeta, a po mnogim mišljenjima dostojnim uvažavanja, i najveći mistički pjesnik uopće. Rumijeva je sudbina sasvim karakteristična: mistik i ezoterik (svoj magnum opus naslovio je sa "Matnawi"- "Radionica Jedinstva") koji na putu do same unutrašnjosti logikom disciplinira i objektivira intuiciju, a intuicijom otvara i iskustveno nadilazi logiku, posmrtno je postao (proglašen je) osnivačem mevlevijskoga derviškog reda koji se i danas poziva na njega. Tako je velika potraga za Jednim, koje je i središte i rub unutrašnjosti, postala izvor i sinonim za mehaničko oponašanje vanjskih pojedinosti.

Musa, ime Mojsija u islamskoj tradiciji

mezar, grob

Nin-Tu, vid. Enki

padišah, pers. *pad-i šah* - kraljevski gospodar, naziv za vladare u islamskim zemljama, poglavito za sultana

Porta, u službenim ali u književnim tekstovima "sretna Porta", ministarski odjel velikog vezira, vlada; običaj da se sjedište vlade naziva *vratima* (porta), *ulazom*, veoma je raširen na istoku i nedvojbeno je zabilježen u faraonskom Egiptu, sasanidskom Iranu, arapskom kalifatu, Japanu; taj običaj sigurno proizvodi neka značenja, pa ga se može interpretirati, ali su perspektive iz kojih bi se mogla tumačiti potreba da se sjedište vlade svodi na *ulaz* toliko brojne da se sigurno ne bi moglo pouzdano reći u šta je vlada *ulaz*

Poslanik, kad se javlja bez osobnog imena i s velikim početnim slovom, riječ se u islamskoj tradiciji uvijek odnosi na Muhammeda, a.s.

Rum, Rim; grč. *Romaioi* - carstvo Romejaca; tursko-perzijsko ime Rum uglavnom se odnosi na bizantsko carstvo, dok je zapadni dio rimskog carstva nazivan latinskim zemljama; ovom nazivu Mevlana duguje svoj nadimak Rumi (Romejac, Rimljanin)

sandžak, okrug, administrativna jedinica u turskoj carevini
saraj, pers. *saray*, tur. *saray* - stan, sjedište, boravište; uz neku drugu imenicu, riječ označava zgradu posebne namjene (npr. karavan-saray kao svratiste karavana); kad se koristi sama za sebe, označava sjedište vlade, rezidenciju vladara ili dvor

selam, ar. *salam* - mir, zdravlje; standardni pozdrav u islamskom svijetu
sura, ar. *sura* - oblik, lik, lice, izraz lica (*surat al-ard* znači "karta svijeta"); naziv za jedno od 114 poglavlja Kur'ana

Šamaš, akkadsko ime Utua, šumerskog božanstva sunca i pravosuđa

šejh, ar. *šayh*, riječ koja izvorno označava osobu zrele dobi; vremenom je riječ širila krug značenja, a danas općenito znači osobu dostojnu društvenog ili duhovnog ugleda; označava svakog znalca i istinski učenog čovjeka

šiiti, ar. *ši'a* - naziv za sve islamske sekte koje priznaju Alija za legitimnog kalifa nakon Poslanikove smrti

šiklu, mjera za težinu, 8, 5 gr

teravih, ar. *tarawih* - molitva koja se obavlja u noćima Ramazana, muslimanskoga mjeseca posta

Tevrat, ar *Tawrat*, hebr. *Tora* - kuransko je ime Ibrahimove (Abra-hamove) i Musaove (Mojsijeve) Objave; dakle kuransko ime Starog zavjeta

vakuf, zadužbina